БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА.
№ 157

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

МІСЯЧНИК

4—5

ХАРКІВ 1924

Приймається на 1924 р. передплата на великий український громадсько-політичний і літературно-науковий місячник

„Червоний Шлях“

Рік видання другий.

Редагують: О. Шумський (головний редактор), **П. Тичина, Г. Гринько, В. Блакитний, С. Пилипенко, М. Хвильовий.**

В журналі беруть участь: Аусем (Берлін), І. Айзеншток, акад. Багалій, Брандлер (Германія), проф. П. Бузук (Одеса), Е. Варга (Германія), Іог. Вертгайм (Австрія), проф. Вовків (Одеса), проф. Веселовський, С. Васильченко, В. Гадзінський, проф. Герасимович, А. Головко (Полтава), проф. Гордієвський (Одеса), П. Грунський, М. Грінченко, С. Драгоманів, М. Доленго, О. Дорошкевич, О. Досвітній, Ф. Дунаєвський, М. Драй - Хмара, акад. Д. Еварницький, проф. П. Єфремов (Катер.), проф. Е. Ернст (Київ), проф. Желехівський, проф. М. Жук (Чернигів), В. Затонський, Д. Загул, М. Івченко, М. Йогансен, Н. Калюжний (Відень), П. Капельгородський (Лубні), Є. Касяненко (Берлін), Г. Клунний (Київ), Г. Коляда, Г. Коцюба, А. Ковалівський, О. Копиленко, В. Коряк, І. Кулик, проф. Кузнецов (Харків), проф. П. Кучеренко, О. Кисіль, П. Козицький, О. Курило, Л. Курбас, П. Ладан (Берлін—«Космос»), М. Лебединець, Д. Лебідь, М. Левицький (Київ), М. Левицький (Прага), М. Любченко, Д. Мануїльський, проф. Я. Мамонтов, Ю. Меженко, О. Мізерницький, проф. В. Меллер (Київ), проф. Ю. Михайлов, С. Мазлах, В. Міяковський, Максимович, проф. З. Неедлі (Чехія), М. Нексе (Данія), Ів. Немоловський, Ю. Озерський, проф. С. Остапенко, А. Панів, П. Панч, проф. О. Підгаєцький, проф. М. Плевако, В. Поліщук, М. Полоз, О. Попів, П. Попів, А. Прийдешній, В. Радиш, Х. Раковський, Нат. Романович-Ткаченко, М. Равич-Черкаський, П. Свашенко, проф. С. Семківський, І. Сенченко, проф. Слабченко, проф. О. Синявський, Ол. Слісаренко, М. Скрипник, П. Солодуб, В. Сосюра, Я. Савченко, М. Семенко, К. Тараненко, Мар. Терещенко (Київ), Мик. Терещенко (Київ), проф. Тимофіїв, акад. П. Тутківський, Триліський, проф. О.Федоровський, М. Фрунзе, Гнат Хоткевич, А. Хвиля, проф. О. Хлюп (Чехія), Чалий, Я. Чепіга, В. Чередниченко (Полтава), М. Чернявський (Херсон), В. Чубар, П. Червоний, І. Шевченко, Г. Шкурупій, В. Щепотьєв (Полтава), проф. Д. Щербаківський, проф. Б. Якубський (Київ), М. Яворський, Мих. Яловий, проф. О. Яната та инш.

Див. 3 стор. обгортки.

ЖС157

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

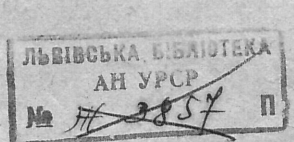
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
І ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ
МІСЯЧНИК

21645

№ 4—5

КВІТЕНЬ 1924 ТРАВЕНЬ

05 (47.714) «1924»=91.79

Друкарня-літографія
КНИГОСПІЛКИ
Харків, Нете-
ченська
набер.,
№ 14.

Д. У. Д. Харків, № 8477.
Зам. № 3233.

ЗМІСТ

Стор.

А. Лісовий—Туди,—у Францію 1
В. Алешко—Та—серп 2
М. Чернявський—На березі морському 3
О. Лан—Червоний промінь 15
О. Лан—Комісарська мати 15
Г. Шкурупій—Романси баналі 16
А. Головко—Зелені серцем 17
Д. Полонянка—*** Поезії 50
В. Гадзінський—Донбас 51
Ю. Топко—Син сьогодняшній 53
П. Усенко—Дівоча 58
В. Шопінський—«Shpis my home» 59
С. Бен—Клаптик неба 63
Н. Щербина—Напад на станцію 64
М. Сухицький—Підійшла так несміливо 65
Д. Тась—В туманах 66
Х. Алчевська—Ганні Хоперській 69
С. Я—ко—Безробітний інтелігент 70
Й. Бехер—Ленін. Перекл. *Л. Піонтек* 82
Й. Бехер—Підготовка. Перекл. *Д. Загул.* 83

М. Равич-Черкаський—Ленін і національне питання 84
Проф. М. Плевако—Шевченко й критика 108
Акад. Д. Багалій—О. О. Потебня 143
В. Краснов—«Пасквільний Комітет» 160
П. Височанський—М. П. Баллін—піонер української кооперації 178

І. Омельченко—Колективізація в сільському господарстві на Україні 185

Г. Тисяченко—Початок друкарства на Україні 206
М. Кравчук—Простір, час, матерія 226
І. Ткачук—Невідкладне завдання 245

О. Синявський—Мова творів Гр. Сковороди 248
П. Христюк—Соціяльні мотиви в творчості М. Хвильового 256
М. Доленго—Трагедія непотрібної трагичности 264

Хроніка 273

Бібліографія 291

Книжки, надіслані до редакції 312

АНТ. ЛІСОВИЙ

ТУДИ,—У ФРАНЦІЮ

Там, на березі Рони
брязчать кайдани,
А в нас—на Побужжі—серце стогне.
Попеліє серце до решти:
— в північ, чи зрана?—
Чи довго ще там робітництву нести
глум і знущання?..
Радіо-хвилі доносять
всім:
— Досить!
всім:
— Робітництво, слухай!
— З іскор пожежу роздмухай!
Сміливі, встаньте:
Наше поле палає червоними росами,
Косим
достиглі трави!
Встаньте!
Хай криця видзвонює учту криваву
повстання!
...Рона... Сена... Париж!
Радіо!
дужче повітря ріж
— там
і—там:
— Все заберіть, що у вас було вкрадено!
— Грому палацам! Мир—хатам!
Помста катам!

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ П- 87957

ВАС. АЛЕШКО

ТА—СЕРП

Блакиті в жмені, та лягти в межі...
Дівчину зустрів за селом—
Скінчила жати.
— А що,—запитав весело,—
Чи добрі жита?
Прогорбився на хресті вечір...

— Добрі—сміється.
— Гей, який на заході жар!
Тремтить серп в руці. Сміється:
— Аж почервоніла межа!..
— Ага!.. Ось!..

Захиталися червоні стовби.
Пішло все шкереберть...
І тільки:—люба!..—любий!..
Та—серп.
Проторохтів віз у жилах...

Влилося в кишені село.
Розійшлися—ніхто не гавкнув...
Чи так весело, чи тільки в руках весло?
Вподобалася ти мені, моргавко!..

... Блакиті в жмені, та лягти в межі.
... Прогорбився на хресті вечір...
... Ага!.. Ось!..
... Проторохтів віз у жилах...

М. ЧЕРНЯВСЬКИЙ

НА БЕРЕЗІ МОРСЬКОМУ

«Янтар» стояв на рейді під крилом прапора. На йому містився воєнно-морський суд. Туди і вдень, і вночі возили з міста заарештованих. З їх ніхто не вертався назад. Начиняли ними трюми корабля, чи кидали в море,—певно того на березі ніхто не знав.

На сірому, холодному морі, сірою, холодною цятою маячив «Янтар», вливаючи холод і жах в серця мешканців великого міста, що похапцем забігали в порт, або дивились на порт і море з гори, з бульварів.

Море хвилювалось і шуміло, чорне, каламутне. Біла піна на гребнях хвиль здавалась за білі смуги, що їх нашивають жінки на чорну одіж, коли носять по комусь жалобу.

Над вечір, розбиваючи тупим носом кипучі гребні, до корабля підплив наповнений людьми бот.

Везли нову партію заарештованих.

В їй були п'ять матросів, військовий лікар якогось пішого стрілецького полку й двоє штатських.

Бот стукнувся боком об спущені до води східці й пришвартувався до їх.

— Наверх!

Заарештовані почали сходити на корабель. Йшли, немов несли у себе на плечах тяжку, непосильну вагу. На кораблі їх збили до гурту і на якийсь час покинули під доглядом варти. Потім привезли ще одну партію заарештованих і до їх вийшов воєнно-морський суд.

Складався він з п'яти чоловік.

Суд був короткий і присуд рішучий.

— Іменем народа суд вирікає вам смерть!—закінчив свою коротку промову голова, кремезний офіцер з чорним голеним обличчям.

Серед заарештованих, як в гаю по сухому листі, пронісся гомін:

— За що?.. Як?.. Де обвинувачення?!..

— Мовчать!!..

Офіцер махнув рукою. На дерев'яному помості крейсера загреміло щось важке, залізне. Матроси кинулись в'язати до ніг засуджених старі, обгорілі колосники.

Після короткої метушні на крейсері все заспокоїлось. Сірі, холодні хвилі жадібно лизали його залізні боки, й побідно маяв і про щось лопотів на вітрі його прапор.

*

У місті був неспокій. Воно хвилювалось, як озеро на вітрі.

Павлик, наляканий і стурбований, вбіг до хати.

— Мамо, стріляють!..

В очах світились дитяча трівога і здивування: отут, зараз в кінці вулиці, стріляють.

— Хто?.. Де?..—злякалась мати.

— А тут на розі Смілянської...—засипав словами Павлик.—Я йду, несу хліб... Коли дивлюсь: біжать знизу люде... «Тікай!»—кричать. Не встиг я повернутись, як тарарахне... раз!.. два!.. три!.. А потім тільки: тах-тах-тах-тах... з самостріла. Я скоріш додому... Янкель стоїть на дверях крамниці, кричить: «Сюди, сюди біжи»! Я—мимо, та—в ворота!..

Він захлипається. Руки тремтять і не випускають пакунка з хлібом.

Постріли наближались.

— Ах, Боже мій, Боже мій!.. Що ж це таке?.. Тебе не пострілено?.. Йди сюди!..

Раптом невидимий птах ударився в вікно, стукнувся об стелю, упав десь за піаніно.

— Ах!..

Ще раз... ще раз... Задзвеніла розбита люстра.

— Падай на землю!..

Мати й син упали в куток на підлогу.

На вулиці гриміли постріли й дикими голосами кричали люде. Хтось ускач летів по мостовій верхи, й копита похопливо вибивали: «уті-кай!.. уті-кай!.. уті-кай!»... Дзвеніли побиті шибки в нижчому поверху... Хтось ломився з вулиці в парадні двері, десь гриміли меблями, а в сусідній кватирі ростинався істеричний галас-плач...

— Боже мій!.. Боже мій!.. Що ж це таке?.. Де ж папа? Що з ним?..—шепотіла-плакала мати й стискала до болю руку сина.

Той мовчав і прислухався. Час неначе спинився.

— Йдуть наверх,—сказав він.

І, справді, чути було, як натовп наближався і стукали об мармурові східці важкі чоботи й приклади рушниць.

— Що ж ми будемо робить?..

Очі матери поширились з жаху й напруження. Грюкнули в двері:

— Одчиняй! Зараз одчиняй, бо стрілять будемо!..

— Мамо, я одчиню!..

Павлик схопився й побіг до дверей. Сіра суконна блузка на йому стирчить, як пір'я на неопереному горобʻяті. З натугою повернув ключа.

— В цій кватирі Морозов? Де він?

Мати кинулась до дверей.

— Його нема! Не Морозов... лікар... Мрозовський...

— Все одно. Де він? Шукайте!..

Офіцер повернув голову до салдатів, що стояли за ним у коридорі, і в його на потилиці майнули дві чорні стрічки. Вони нагадали про щось жіноче й не страшне, і промінь надії на мент майнув у душі переляканої женщини.

Салдати увійшли в помешкання. Рились по всій кватирі. Заглядали в скрині, пороли оббивку на меблях, штрикали багнетами матраци. Брали й ховали в кешені все, що попадалось під руки цінного з дрібних річей.

Закамʻяніла женщина не протестувала. Вона стояла, мов непритомна, й дивилась на чужих, одягнених у сірі шинелі людей широкими наляканими очима.

— Мамо, він взяв мого годинника!..—шепотів їй хлопець.

— Мовчи...—безгучно кинула вона.

Нарешті вони пішли з хати.

— Не найшли дома, найдемо десь в иншому місці. Все одно не втіче!..—сказав, виходячи після всіх, морський офіцер і блимнув білими баньками чорних недобрих очей.

Як зайшла ніч, мати й син не чули. Боялись запалити світло. Ждали, що ось-ось вернеться додому батько.

Але його не було.

Дивились з темних вікон на вулицю. Там ходили незнайомі люде, збірались по-двоє, по-троє, про щось розмовляли й росходились. Всі вони були в офіцерському і матроському одягненні.

Довго не запалювались лихтарі. Нарешті засвітились.

На пішоході проти вікон зібрався натовп. Молодий, високий офіцер заарештував когось військового. Той сперечався. Не чуть було, про що вони розмовляють. Не видно було, кого й заарештовано.

Разом всі кинулись вростіч, і бахнув вистріл.

На місці зостався офіцер, а заарештований похитнувся, звів догори руки туди, де дивились мати й син, і впав на тротуар.

— Ай!.. скрикнула мати і відскочила від вікна.

Їй здалось, що то був її чоловік... Що в останній мент він простяг до неї руки...

Кинулась до дверей і побігла по східцях. Син—за нею.

Поранений лежав на тротуарі й стогнав.

Припала до його:

— Борисе!..

З напруженням повернув до неї голову. То був чужий.

Слава Богу!.. Мов камінь упав з грудей...

І раптом заторохтів десь за рогом самостріл.

— Тікай!..

— Ба-бах!—в два молоти ударив постріл в другому кінці вулиці.

Куля цокнула в дерево.

— Тікай, тікай!..

Мати й син кинулись до дверей.

*

Ранком зібралась іти.

— Мамо... Ти сама не підеш, і я піду.

— Не треба. Зоставайся дома. Може татко прийде.

— Я не можу тебе пустити, щоб ти пішла сама.

Вийшли вдвох.

Поранений учора лежав нерухомо на тротуарі. Мабуть ще вночі умер. Калюжа крови, що текла з-під його, вже підсихала. Маленька чорна собачка, пробігаючи, нюхнула її червону запорошену течійку й побігла далі.

Вулиці були напівпорожні.

Мати й син ходили по місту, по всіх місцях, де міг бути вчора лікар, і роспитували про його. Ніхто не міг сказати чого-небудь певного. Ніде його не бачили й нічого не чули про його. Тільки в одному місці сказали, що він був там об одинадцятій годині ранку і пішов кудись.

Коли ніхто нічого не чув про його негарного, то може й усе гаразд обійшлось. Може він де перебував небезпечний час і тепер уже вернувся. Треба поспішати додому.

Взяли візника й поїхали.

Але його не було.

Знов пішли на розшуки. Шукали до вечора й вернулись додому потомлені й розбиті, згубивши жадну надію на щасливий вихід.

Утома надавала ще більшої розради.

Так, з ним трапилась якась пригода.

Але тільки б довідатись, де він.

Тільки б знати, що він живий.

Тоді можна було б ужити всіх заходів, щоб урятувати його. Благати, прохати... Закупити, кого треба... Покласти все майно, всі збереження... Й тікати, тікати звідсіль. З цього сірого, холодного, кам'яного міста, з цих прямих, суворих і непривітних вулиць, од цього страшного моря, де жахливо гудуть гудки й дико виє й сміється сирена.

Уже коло дому їм зустрілась знайома жінка-перекупка й сказала, що бачила лікаря. Його вели вкупі з двома цівільними. Йшли в напрямку до порту... Було це вчора опівдня.

Останні надії розвіялись, мов дим на вітрі.

— Загинув!..

Не могла йти далі. Сіла на східцях чужого великого дому й плакала. Син стояв коло неї.

*

Вперше несподівано глянула на землю блакитними очима весна, й море озвалось до неї широкою, шумливою усмішкою й, безтурботне й незлосливе, гралося й пустувало на сонці перекидними перлами.

А береги були повні ритмичного шуму, гармоничного бухання й завмираючих сплесків. Обвітрені скелі грілися на сонці у теплому промінні, мов старі рибалки, що давно вже покинули плавання й сидять по цілих днях на березі, пихкаючи засмаженими люльками й пильнуючи далеким поглядом човни синів і внуків.

«Янтар» так само стояв на рейді. І теплий, ясний день, і ласкаве, синє море не робили його мирним і звичайним, як инші кораблі й пароплави. Жахливий ореол оточував його сіру, холодну постать. На йому творилось те саме, що й попередні дні. Суд продовжував свою діяльність...

Вельбот одділився від крейсера й плив до берега.

За ним стежили з набережної вся в чорному одіжу Мрозовська й син. Вони бачили, як весла виплискували на сонці золотом, а він сам гойдався на гнучкій і слизькій хвилі й хлюпав об неї своїм широким, тупим носом.

Ось він близько. Пристав до набережної. На кам'яні плити вискочили матроси.

Мрозовська підійшла до їх.

— Вибачте... Ви з «Янтаря»... Мого чоловіка, лікаря Мрозовського, три дні тому заарештовано і взято на крейсер. Будьте ласкаві... як я можу довідаться: що з ним і де він тепер?

Матроси не слухали й проходили мимо неї.

Вона пішла за ними.

— Будьте ласкаві!.. Тепер такий час... Ніколи він з червоними діла не мав...

— Ми нічого не знаємо,—кинув їй задній.

— Ради Бога!..

— У нас нікого з заарештованих нема,—повернувся морський офіцер.

— Але ж його взяли...

— Не вірите? Ось вернемось, поїдемо з нами: побачите.

Він загадково засміявся.

— Сашка! Какого чорта!.. Брось, пойдьом!..—покликав його товариш.

Пішли.

Мати й син зостались на березі. Дивились на крейсер і уявляли, що десь у трюмі сидить їх рідний і жде допомоги з берега.

Але як допомогти?

До кого звернутись?

Дивились на море застиглими очима й нічого не бачили. Не бачили, як сяє сонце, як сміється море, як по йому біжать білі, веселі валки хвиль.

Де він?..

Що з ним?..

— Дарма, пані, ходите тут. Нічого не взнаєте.

Озирнулась.

Потерта, обшарпана людина невідомого віку дивиться на неї глузливо хижацькими очима.

— Що ви кажете?

— Плюньте ви на цю справу, кажу. Всі вони на дні морському!.. Не вернуться!

Чи це людина, чи це біс в людській подобі?

Широкими наляканими очима дивилась на його.

— Що ви кажете?!.

— Те, що чуєте!

Кинулась геть від його.

Кинулись удвох геть від моря.

— Що він каже?..

— Як він сміє?..

Озирнулась.

Він стоїть і сміється їм услід.

*

Прийшла людина з вулиці. Обережна, хитра. Почала розмову здалека. Нарешті підійшла до справи.

— Так-то, пані люба. Єсть спосіб. І чоловік такий єсть... підходящий...Ну, відома річ, треба заплатити. Діло небезпечне... Та й витрати великі. Не один працюватиме: двоє спускають на дно, один повітря накачує, а ті на веслах сидять... Так, скажемо, рублів п'ятьсот, а може й тисячу... Не скажу, не знаю... А чоловіка знаю, знаю... водолаза.

— Я була б згодна заплатити.

— Ну, звичайна річ... Сказано: християне ж, а не нехристі. Треба тіло землі віддати. Всяке приладдя у його єсть, та вони і в конторі візьмуть.

— Що ж, я згодна поговорити з ним.

— Я скажу, скажу... Він прийде. Він, признатись, жонатий на моїй племінниці. Слід би й мені щось... за труда...

Мрозовська дала йому кредитку.

— Коли справа налагодиться, ще дам.

Людина з вулиці взяла гроші, довго ще говорила про водолаза й його жінку, про своїх синів, що прийшли з фронту й не мають зараз ніякої роботи. Що треба повитягати з моря утоплених. Що життя стає занадто дороге.

Нарешті вона вийшла на вулицю, покинувши в хаті слід чогось сірого, слизького, непевного й ухилистого.

— Мамо, ти йому віриш?

— Хто його знає! Може...

— Я не вірю... Я нікому не вірю!.. І коли б у мене був татків револьвер, я б йому пустив кулю в спину... Гадові, що приліз з проклятої вулиці подивитись, чи не можна чим поживитись?.. О!.. я б їх всіх...

Він не договорив.

— Паво! Що ти кажеш?

— Я всіх би їх перестріляв, проклятих!.. Пам'ятаєш того, на пристані, в порту?.. Це теж такий... «Пані люба», а сам нишпорить очима по кімнаті. Я відчиню вікно... Я не можу дихати повітрям, що кинув у хаті цей плаз!..

Кинувся до вікна. Шарпонув фрамугу й тоді тільки заспокоївся, коли вдихнув пливучого холоду в свої гарячі груди.

Мрозовська стисла руками голову, сперлась ліктями на стіл і сиділа нерухомо, мов слухала, як жахливо б'ється у неї в грудях серце і віддає стуком у висках.

«Життя... страшний кошмар, що тягнеться дні й ночі. Цілі тижні... Ах, коли, коли йому буде кінець?!»

*

Сонне сіре небо висіло над морем і містом. Починало світать. В порту було безлюдно, але на тому місці, де колись стояв «Янтар», уже давно кинули якорі два байдаки. Коли човни були закріплені на місці й хвиля тільки гойдала їх, але не могла знести, люде взялись до роботи, за-для якої й виїхали в море.

Кремезний смуглявий чоловік, з важко-спокійними карими очима й міцними щелепами, не хапаючись, докурив цигарку. Кинув її на хвилю.

— Давай!

Товариші подали йому водолазне убрання й помогли одягтись у його. Він стояв тепер великий і незграбний, нагадуючи собою дивовижну казкову потвору. Нарешті йому одягли на голову круглий шелом з великими скляними очима, й зараз же один з товаришів почав смоком подавати йому через кишку свіже повітря.

Взяли під руки, бо йому важко було стоять під вагою убрання. З допомогою товаришів, ледве пересовуючи ноги, водолаз пішов до борта.

Помалу спускали його в море, мов важкий груз на канатах.

Нарешті хвиля немов злизнула залізну голову, й він зник під водою.

Канат спускався далі й далі в глиб моря. Потім спинився: водолаз став на дно.

Люде уважно стежили за сигнальним шнурком. По сигналу попустили ще канат: водолаз пішов по дну.

Мовчанка й увага панували між людьми. Їх думки були там, на морському дні.

Поки закріпляли човни й порались з водолазом, сонце давно вже зійшло, і море, ясне й веселе, шуміло й грало на всій просторіні. Невеликі човники рибалок, подібні до скаралупин з горіхів, що діти пускають на воду в калюжах, гойдались скрізь по узмор'ю. Подекуди біліли паруси на більших човнах. Зі сходу, далеко в морі, димив, наближаючись до порту, пароплав.

А над портом, на узгір'ї, стояв ще напівсонний город. На виступі гори, високо над чорними пакгаузами й естокадою, в рожевому промінні красувалась антична колонада й дивилась в морський простір, в безмежну синєблакитну пустиню.

*

Море спокійно й рівно дихало своїми холодними грудьми.

Прозірні, сиво-блакитні хвилі методично відбивали свої слизькі, дугасті ритми. Несли з далечини на гребнях кипуче перлове шумовиння, підходили до молу, раптом падали на його, бились об кам'яну стіну живою вагою своєю й шуміли. І в тому шумі, в тому розміреному повільному повстанні й поляганні гнучких хвиль була якась принадна гармонія, що приковувала до себе увагу й пестила разом і слух і око. Заспокоювала й колисала думку. Без слів, еластичним невпинно-живим рухом снувало мережево напівсвідомої думки: життя—то вічний рух, прояв великої незбутньої енергії. Все хвилинне минеться, забудеться, не умре тільки суть життя—рух непереможної світової енергії.

Але Мрозовська не чула й не бачила ні шуму хвиль, ні їх безперестанного руху. Вона сиділа з сином на кінці молу, де він найбільше вдавався в море. Очі дивились на море, але не помічали його; душа не відчувала його. Вся увага була на човнах, що маячили на місці, де стояв колись «Янтар».

Вони бачили, як спускався в воду водолаз. І з того часу, як він увійшов у море, час спинився для їх. Увесь світ одійшов кудись у безвість.

Вони немов оглохли, оніміли, і все життя їх скупчилось в очах.

В позах дожидання застигли вони на камені. Сонце осявало їх бліді обличчя, чорну одіж.

Хвиля почала поставати вище, і раз і вдруге окропила їх солоною піною.

Вітер розгулявся.

Скільки минуло часу після того, як водолаз спустився в море, вони не могли збагнути. Здавалось, минула вічність.

Серце переболіло муки нескінчених страждань.

І враз на човнах люде заметушились.

— Мамо!.. скрикнув син і нічого більше не міг сказати.

Коло човнів блиснуло щось залізне... Голова водолаза...

Ось він над водою.

Тягне щось за собою...

Що саме?..

Не розбереш.

Велике?

Мале?

Уже на човні. Люде обступили. Блищить і рухається над ними залізна голова... І гасне.

Шелома знято.

«Боже! Невже він уже витяг... Там, на тих човнах, лежить — він... Він!.. Він!.. Ах!»...

Серце замкнулось. Море хитнулось праворуч... Темним оком глянула безодня...

— Мамо!..

Надзвичайне зусилля...

— Нічого... нічого... я...

Сперлась мертвою рукою на холодний камінь.

Дивиться туди, на море. Сонце сміється в її сльозах.

*

Човен стукнувся об причальний поміст і з його вийшов смуглявий з важким поглядом чоловік.

Мрозовська кинулась до його, запитуючи більше очима, ніж словами:

— Ну, що?

Водолаз сердито блимнув на неї очима.

— Нічого.

— Як? Не знайшли?!..

— Знайшов. Там ціле військо... Стоять, мов живі. І ходили б, так ноги до дна прив'язані... Да-а!..

— Ах, Господи!.. Ну що ж?..

Чоловік мовчки смикнув вусом.

— Що ж тепер?

— Нічого. Там м і бути...

— Але ж...

— Що там але ж!..—спалахнув несподівано водолаз.—Коли б побачили, то й не раді були б. Стоять, хитаються, немов наступають на тебе... очі повитріщали... Коли б хоч знав вашого чоловіка на обличчя. Але, все одно, вдруге не полізу.

Мрозовська кліпала блідими невидющими очима і з їх по змарнілому обличчю текли сльози.

— Що ж тепер робить?..

Водолаз нетерпляче стиснув щелепи й на їх означились смуги.

— Треба заплатити, як було умовлено.

Мрозовська спохватилась.

— Я заплатю все, я заплатю,—злякано заговорила вона, хапаючись за ридикюль і скупчуючи на йому всю свою увагу, щоб одірвати її від того страшного й непоправного, що було там, на морському дні.

Тонкі, бліді пальці перебірали кредитки й не могли дати їм ладу.

Водолазові стало жалко її. Він пом'якшав.

— Ви не хвилюйтесь так... Нічого не подієш. Може вашого чоловіка там і немає. Може виїхав куди й живий.

Спазма стиснула горло безталанної жінки.

Вона притисла до очей розчинений ридикюль, і гроші посипались на землю.

— Ну що ж ви... так не можна,—безпорадно промовив водолаз і одвів од неї свої чорні очі.

*

Прийшла весна і нарешті принесла з собою справжнє тепло, і світ, і радість буття. Прийшли нові сили й заволоділи життям. Місто заспокоїлось і почало загоювати свої рани. Вийшов у море й не вернувся назад страшний «Янтар». Пливли й одпливали тепер нові незнайомі кораблі. А море зоставалось те саме—безтурботне, безпам'ятне, вічно гомонливе. Мов у його було своє життя. Немов було воно зачароване в колі йому одному відомих дум і інтересів.

Не вернувся лікар Мрозовський додому, і не дійшла про його до сім'ї ні жадна звістка. Як тіні ходили жінка й син що-дня по городу й немов чого шукали. Бо дома не було сили сидіти. Бо невгамована думка вимагала руху.

Вони ходили мовчки, нічого не ждучи й нічого не помічаючи. І всі шляхи приводили їх до моря. Вони й боялись його, і йшли до його. Сідали де-небудь на бульварі, або на молі й по цілих годинах дивились у блакитно-сиву далечінь, у безмежний простір.

Не помічали, чи є коло їх люде, чи їх немає: нічого ті люде не могли ні прибавити, ні убавити з їх життя.

У сина була одна тільки турбота—про матір. Він боявся спустити її з очей хоч на хвилину. Він знав, що вона хвора. Не спить по ночах. А коли сон зіходить на її стомлені вії, то приносить не спокій і одпочинок, а нові турботи й муки. Він чув, як вона кидається по ліжку й як иноді раптом схоплюється й сідає на йому, не можучи прогнати від себе привідів, що мучили її ві сні. Часом вона у пітьмі схоплювалась з подушки й притишеним голосом шепотіла:

— Вони йдуть!.. Вони йдуть!..

І не можна було сказати, чого більше було в тих словах: чи радости й здивування, чи жаху й трівоги.

— Не ходіть, не ходіть туди, там глибоко!—з жахом застерегала вона когось і прокидалась.

Приходила до притомности й знову падала на гарячу подушку з стогоном і молитвою:

— Господи, заступи! Господи, спаси й помилуй...

Иноді їй немов щось увижалось і наяві.

Син все те бачив і турбувався.

— Мамо, покличемо лікаря,—прохав він.

— Не треба, не треба! Усе буде гаразд. Дай тільки часу. Господь поможе нам!

Коли минула весна й прийшло літо, Мрозовська ще більше схудла й знервувалась. В темних очах її тепер часом таїлась якась нова думка, й тиха, радісна усмішка потаєнці перебігала по її змарнілих устах.

Тепер вона ходила до моря не на бульвар, а за місто, на вільний берег, де зелена хвиля, переходючи підводне каміння, вибігала на полосу

жовтого піску й немов силкувалась дійти до рудих скель і круч надморських.

Там вони сідали на горі, на камені, й дивились на море.

Ліворуч од їх море кидало каскади перлів у дощаті стіни міських купалень, а праворуч, на вільному березі, купались люде на свободі.

Син звичайно дивився в ясну далечінь без дум і бажань, але з темною трівогою, а мати вся оберталась в слух і мов дочувалась, що говорять хвилі. Мов ждала від їх якої звістки.

Коли сонце заходило праворуч за темними кручами берега, а небо над ними й море палало рожевим огнем заходу, вони підводились і йшли додому.

Де й коли вони пили й їли,—того иноді й самі не могли сказати. Та воно й не турбувало їх. Вони ждали чогось. Ждали турботно й трівожно й були певні, що воно прийде.

Скоро, скоро прийде невідоме й страшне.

*

Одного разу Мрозовська прокинулась і сіла на ліжку. В вікна дивилась тиха й ясна липнева ніч чі срібне місячне проміння падало на підлогу в незачинені вікна.

Мрозовська боялась пітьми й звичайно ночник горів у неї в кімнаті. Але тепер він погас, та й не було в йому ніякої потреби, бо було видно. Вона бачила перед собою кімнату і всі предмети, але їй здалось, що кімнату наповнює не бліде проміння місяця, а вода.

— Паво! Паво!..—гукала вона до сина, що спав у сусідній кімнаті.

Але син кріпко спав і не чув її голосу.

Тоді вона пішла до його й розбудила.

— Ти бачиш, ми на дні моря? Весь світ спустився на морське дно. Уставай, будемо шукати тата!

— Тепер ми знайдемо його!..

Вона дивилась на сина безумними очима й кликала йти за собою. І тільки, коли почула його голос, коли той почав прохати її заспокоїтись і очунятись, вона отямилась. Але після того була певна, що скоро щось станеться незвичайне й вона побачить свого чоловіка. Що той уже близько і жде їх до себе.

І до цієї ночи вона часто, і вночі, і вдень, чула його голос, чула його ходу.

Ждала його приходу й томилась з муки дожидання. Їй смутно ввижалось, що чоловік її й ті, що були з ним, ідуть під водою до берега наближаються до лінії надводного каміння, і тільки якась зла, ворожа сила не дає їм змоги розбити над головами водяне склепіння й вийти на берег.

Треба знайти ключ, щоб вивести їх з заклятого моря...

Але як?.. Хто вкаже той ключ, хто навчить, як розігнати ворожі чари?..

І вона йшла до моря. Сиділа й чекала, що ось, скоро, скоро через якийсь випадок, розвіються чари, й люде вийдуть з моря.

Тепер, після цієї місячної ночи, вона була певна, що час той близько.

Бо світ таки увійшов у море.

І серце її тремтіло від затаєної радісної надії на близьку зустріч.

Весь день небесні сили ворожили над морем. Вони нагромаджували з півдня над далеким обрієм живі сніжані гори. Гори ті рухались і мінились, здіймались угору, прибіраючи всякі вигадливо-фантастичні форми. Згодом на ті гори хтось насилав темних ворожих духів, і вони з далеким грюкотом посували ті гори кудись на схід, а самі, немов велетенські птахи, кружляли над морем і шукали місця, куди вилити свій гнів і напруження.

А сонце, вища небесна інстанція, дивилось на все те з ласкавою усмішкою, спиняло свій гарячий погляд на крилатих страховищах, і вони з воркотнечею незадоволення розлітались невідомо куди.

Все прояснювалось і приймало тепло й ласку ясно-палючого сонця. І земля, й море, й глибоні небесні співали йому єдиноголосно величний гімн.

А по якомусь часі знов поставали срібно-блискучі гори і розцвітала на їх ясно сліпуча врода і чарувала світ.

Мрозовська з сином сиділа на своєму звичайному місці над морем. Море тремтіло і грало на сонці синцем і блакиттю, відливало бірюзою й перегортало з жартівливим гуркотом валки жемчугу.

Уже давно Мрозовська рішила, що чоловік її і всі, хто з ним, повинні вийти на берег тут, на цьому місці. Вони вийдуть. Вони можуть вийти що-хвилини. І очі її стежили зелено-блакитну просторінь, приглядались до гребнів кипучих хвиль, коли вони, дійшовши до мілкого місця, ставали навспиньки і з шумом стрибали через каміння до берега.

Тут повинні вийти. Але їх не було видно. Не показувались з води їх голови.

А може вони вийдуть там, далеко в морі, де хвилястими широкими смугами залягає морська синь?

Утоплювала очі в ту синь і стежила, й шукала, й ждала, ждала... Переводила погляд по далеких хвилястих шляхах, де текла й переливалась та синь у безвість. Ходила думкою по хисткому полю і кликала вниз на дно:

— Виходьте! Виходьте!..

Син сидів коло матери й думав свої думи.

Він знав, що мати хвора, що не вернути того, що було, й що наперед їх жде щось страшне, невідворотне й непереможне.

*

В купальні зібралася весела компанія студентів-спортсменів. Вони пороздягались і грілись на сонці, поглядаючи на море й ясну хмару, що срібним стовпом насувалась з моря до берега. Фігурою вона нагадувала людину, що тягла руку до землі, немов що показувала нею.

— Джентльмени, плинемо проти хвиль!—гукнув один з молодиків і кинувся в море.

За ним, розбиваючи зелену прозору воду, з завзяттям молодости, один по одному ринулись на хвилі інші. Гойдаючись на воді й поринаючи в ій, вони одпливли в далечінь і там почали вганятись один за одним і тішитись своєю силою й удатністю, свіжою водою, й простором, і волею моря.

Навтішавшись купанням, стомлені, попливли до берега, до пляжу, туди, де сиділа Мрозовська. Вона не бачила, як вони випливли з купальні, бо вся її увага була прикована до тії блискучої хмари, що наближалась до берега. Їй здавалось, що в тій хмарі є щось надзвичайне. Що вона являється для того, щоб зробити щось важливе, надзвичайне. То не хмара, а ясний ангел. Ось він простягає руку, немов благословляє море... Щось буде, щось скоро-скоро повинно статись!..

Зграя якихся птахів появилася в небі й чорними крапками замаячила на срібному тілі хмари. Ось вони вистроїлись в лінію й дугастою смугою летять до берега. Поперед один птах, немов ватажок, прямує просто до того місця, де сидить Мрозовська.

— Це вісники!—безгучно шепоче вона.—Ось зараз щось буде!..

Погляд її упав на море й вона скрикнула з радощів і здивування: там, на воді, маячили голови пловців!

— Вони йдуть!.. Йдуть!..

З безумним скриком вона ринулась з кручі до берега.

— Сюди, сюди!.. Там глибоко!..—кричала вона, підбігаючи до води.

Син збіг за нею, але не встиг схопити її, і вона кинулась у воду, вмент перебігши прибережну мілку полосу. Він з криком кинувся за нею. Ухопив за руку. Але вона з нелюдською силою вихопила її.

— Тато йде!.. Ходім!..—блиснула на його божевільним поглядом.

Син знов ухопив її.

Раптом наскочила велика хвиля й облила їх водою з ніг до голови. Пробивши водяну стіну, Мрозовська кинулась в глиб моря, тягнучи за собою сина. Нова хвиля набігла й покрила їх.

Ще раз і вдруге появились їх голови над водою і потім раптом зникли: вони попали на глибину.

Ні мати, ні син не вміли плавати і їх взяло море. Вони пішли туди, де в прозірній глибині, там, далеко, проти порту, йшло й не могло вийти з води потоплене військо.

Червень, 1919 року.
Херсон.

О. ЛАН

ЧЕРВОНИЙ ПРОМІНЬ

В повітря лунко тарабанить
Моторний дизель на селі.
Червоний промінь церкву ранить
На осмутнілому шпилі.
Червоний промінь—цукроварні
Блискуче гасло—з-за левад.
— Гей, комсомольці, там—в писарні
Кінчайте черговий доклад.
Бо в Сельбудинку під горою
Де арка—шапку набакир,
Клекоче хвилею живою
Непереможний людський вир.
Злетіть, окрилені орлята,
Зведіть нагострені дзьоби,
Росклюйте прив'язі закляті
На шиї темної юрби.
Червоний промінь церкву ранить
На осмутнілому шпилі.

КОМІСАРСЬКА МАТИ

Син її в столиці—
Десь—командує.
А вона ж стара вдовиця...
Горенько моє!
Хата облисіла,
Похилилася.
Не співає курка в сінях,
В хліві—порося.
Бараболі—міра,
Соли—пучечка.
На холодному подвір'ї
Дров—ані сучка.
Та зате з столиці
Переказують:
З її сином загряниці
Договір кують.

— Хай тобі, як треба,
Вдасться договір...
Тільки ж... пусткою без тебе
Мій убогий двір!

ГЕО ШКУРУПІЙ

РОМАНСИ БАНАЛІ

ЖДАНЬ

Уже скоро пів на дев'яту,
о, як пізно приходиш ти!..
Камінним шопотом ім'я твоє
повторює кожний ріг...

Ми перші з тобою оспівали
рубін зорі на виконкомі,
коли вечір пахощами роз і алое
на вулицю гнав з вікон гоми.

Не летіть, не летіть, хвилини,
поки я її поцілую, почекайте!..
Зі сходу надходить північ,
а тут зітхай і чекай тебе...

Мої руки твої перса пестили,
і всі женщини мене дратують стегнами тепер...
У мене в грудях од цього пес виє
і я те й те зжер би...

ПРЕДСОНЦЗОРЯ

Моя голова, як великий дзвін,
дзвонить одчайно в присмерк,
а серце потрапило в каламутний плин,
де нема ні сигналів ні іскор.

Я не можу, не можу зрозуміти,
чому плаче мій товариш у сукні,
неначе хтось зрізав розу літню
і лишились тільки мук пні.

Я ж тисячу разів оповідав тобі поцілунками
і про це, і про те, за що, і як...
Коли вуста твої червоними бруньками
теж квітнули на моїх щоках.

Місто потягом гуркотить на захід,
косить серпом неба синь молодик
а мене турбує твій одчайний захват,
солона роса твоїх повік.

О, мій маленький товаришу в сукні!
Дорога моя предсонцзоря,
Не плач, я росповім поцілунками
про це, і про те, за що і як...

А. ГОЛОВКО

ЗЕЛЕНІ СЕРЦЕМ

ПОВІСТЬ

Коли вечір осінній млою-мрякою повисне над містечком, хати нижче стріхи тоді на очі насувають, в сутіні загортаються. А по садках—гу-у... гу-у...—(вітер). І падає листя пожовкле додолу, падає, падає... По вулицях—тиша. І мряка, і мла. Внизу за левадами річка белькоче щось уві сні під залізничним мостом. Вище—червона крапка семафору. (На станції паровоз воду бере). На майдані, на тополях круг церкви раптом сполохались галки. З шумом знялись, заметелились над банею і знов сідали... Тиша знов і мряка і мла. Лише вітер на дротах біля почти бренів одноманітно і тоскно. То на розі од вигона цвіла огнями «семінарія». (Це—по інерції, власне. А так:—педкурси ім. Сковороди).

На розі од вигона, де вітряки... Далі—ріллі. Степ млою-мрякою сповитий...

І звідтіль глухими стежками—стернями-ріллями — навпростець, колись прийшли одні. За плечима в торбі—черства хлібина і жмук книжок. А руки в мозолях у хлопців. І в дівчат—до крови зацілювані житами...

І були інші ще. Це — так:

— Битим шляхом рипів віз. Сірі воли одмахувались од мух і брязкотіли занозами. А поруч по споришеві батько з батіжком. Иноді гейкне замислено... А дочка з воза:

— Ах, ми їдемо, тату, вже цілу «вєчность!»

З нудьги книжечку роману легенького одкине. З корзини витягне куряче стегенце, з білою паляницею попоїсть трохи, а тоді пиріжечком з павидлом заїсть і з ворочка насіння дістане...

Лузь... лузь...

А хустину на самі очі насунула—не загоріти б.

. . . . . .

Цвіла огнями семінарія...

Раптом заверещала блоком дверним і язика червоного впустила—поклала на сходи. Лизнула краєчком підстрижені кущі окації—обкололася до крови. І потекли крапельки червоні по прутиках-гілочках, обривалися-падали на землю. Калюжку обарвили вишнево.

По східцях затупали чобітьми. Потім зачавкали в грязюці—росповзлись по майдані на всі боки. Гомін. Хтось десь сипнув зеленим сміхом. А з-за церкви з темряви тенор шарпнувсь:

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ П- 87957

— Де-е ти бро-оди-иш...

І баритон услід:

— Де ти бродиш мо-оя...

Наздогнав. Обнялись. Яшко голову схилив Михайлові на плече. І йшли так. А в темряву дві пари очей жагуче:

— Моя до-ле,

Не-е до-о-кли-и-чусь я-а те-е-бе!..

Спереді йшла Мар'яна і ще двоє якихось дівчат. Меж них Бажан плутався і палко щось доводив із хемії. Суперечок не виникало. Навпаки—Ярина, коли тенор обірвавсь, а з-за паркану вітер жбурнув повною жменею мокрого листя в обличчя, Мар'яна раптом оглянулась до хлопців і кинула через плече:

— А Яшко сьогодні—молодець! Попочухається бідняга Кармелюк після нього.

(Це літсуд над Кармелюком Марка Вовчка одбувся тільки що).

Бажан запалився:

— Що? Яшко? Дурницю молов. Що кровопролитіє таке учинив, та сопляком узивав—ну, дозвольте, це ж і його так назвати можна, Яшка, себ-то... Чому в саму глибінь XIX сторіччя не заглянув, в глибінь тих обставин...—і поніс, і поніс.

Яшко мовчазний ішов ззаду. Дивився під ноги собі і тоскно прислухався, як чвіркало в лівому чоботі. Треба латати. «Лімонад» хоч кров з носа, а дістати треба десь. А де?.. Ще думав чомусь про хатину вбогу в далекому селі. Маленькими віконечками підсліпувато дивиться на вулицю вона. А на лавах—мати, невістка прядками—гур-гур-гур... І ще думав...

Поруч Михайло чавкав чобітьми «уногу» з ним. А спереді Бажан—та-та-та... Раптом дівчата бризнули сміхом. А Мар'яна знов через плече:

— Яшко, чи ти й не чуєш, як тебе Бажан криє?

— Не чув.

— Пробі, як скінчив ти своє слово, та на місце повз нього проходив, од тебе так і дало пахом мазки, як од різника, що свиней ріже.

Знов засміялись. І Яшко всміхнувсь:

— Цур йому. Нехай криє. А я захоплений зараз більш серйозною справою.

— О!

— А так. Правий чобіт іще й нічого, а в лівому чвіркає. Що тут попишеш?

Дівчата зареготались. І Михайло. А Бажан з усмішкою:

— Ти мабуть через те, що в чоботі чвірка, такий і кровопролитний у нас?

— А ти ж думав? Ясно!—палко, хоч і з усмішкою легенькою відповів Яшко. Враз зупинивсь і жестом до себе:

— О, полюбуйтесь.

Всі оглянулись—стали й дивились на нього з принишклими усмішками на обличчях, у очах. Він говорив:

— Не було б на мені оцих драних чобіт, а десь в убогій хатині не було батьків злиднями, тяжкою працею згорблених. А в минулому я не розлився б наймитчам обшарпаним по чужих стернях, ріллях... Не було б цього,—не був би я Яшком, комсомольцем завзятим. Розумієте?

Він поривно схопив Мар'яну за стан і рушив, обнявшися з нею.

— Це ж так?

Дівчина хитнула головою й замислилась. А Бажан іззаду тихенько з усмішкою:

— Цікаво знати, чим би ти був тоді?

— Чим би я був?

Хлопець у задумі помовчав. Далі поривно підвів голову й сказав:

— Тоді б... Ну от—звали б тоді мене може Жоржем. Знаєте, у ніс отак злегенька: Жорж! По закордонних тротуарах мабуть би брязкав острогами зараз, а кулачки біленькі, мізерні—сказано панські—із злістю стискував би на мужиків, що в маєткові папашиному «совхоз» завели, земельку розібрали... О, брат, яким хлюстом може б був я. А то—Яшко. І кулаї, глянь—мужицькі настоящі... Бо не було й нема маєтку папашиного, бо по чужих ріллях, стернях розлився я наймитчатком обшарпаним... І куди не гляну, де тяжка праця, де злидні, де бідування,—всюди—я, я, я...

Він головою прихилився до Мар'яниної голови.

— Ти ж розумієш, Мар'янко?

— Ні.

І дівчина ще й головою похитала. А з боку голос грудний тихо й несміливо раптом:

— А я розумію.

Всі глянули в той бік. І Яшко теж.

Поруч ішла дівчина в сірій хустині, з головою похиленою. Потім обличчя підвела і з темряви глянула великими плямами очей. Говорила тихо, наче соромлючись:

— У мене иноді теж буває такий настрій: не розберу де—я, а де—не я.

І віями, як крилами, стріпнула. Говорила ще:

— От приклад: уранці сьогодні йду на лекції. Луками йшла. Мряка і холодище ж отакий! А на рові під голими вербами дівчатко сиділо, горнулося в ганчір'я. Обіч—вівці в клубочок збилися... І в мить одну пригадалось—пронеслось моє дитинство—бур'яни... стерні... дощі... Глянула на себе, на дівчинку ту, що під вербами—не розберу: де ж—я?.. Ну оце ж я, іду стежкою на лекції. Під пахвою «психологія», «алгебра»... Для більшої певности вщипнула себе—болить. Значить так: це—я! А глянула знов під верби,—віття голе—гу-у... і мряка. А дівчинка в ганчір'я гортається і труситься-труситься ж мабуть... Глянула я, і знов заболіло-заболіло... Чому? Чи й то—я?!

І знов віями, як крилами, стріпнула. А Яшко дивився на неї й хотілось йому прихилитися близько-близько до неї, щоб крила ті аж об його вії чиркнули...

Мовив задумано:

— Гарно сказала. Мов у душі моїй побувала.

Ішли й мовчали потім. Аж до кузні, що на розі. Тут дівчата звернули у вуличку, до мосту, а хлопці далі йшли. Чули, як Мар'яна гукнула щось і сміхом бризнула, а за нею ще хтось. Яшко задумано всміхнувсь і йшов мовчазний. Раптом хапонув легенями повітря й кинув із жагою:

— Чи-и на мо-орі-і...

Обірвав. А Михайла рукою гепнув по спині і криком збентежив осінню ніч.

— Го-го-го-о!..

Мрячило. І з-за паркану падало листя пожовкле додолу. Падало, падало, падало... А в серці у Яшка зелено,—неначе май...

За школою Покрівською Бажан звернув у ворота. Це він тут жив із братвою. А ті хлопці,—зараз через тин од нього жили. Були вже на подвір'і, як раптом Михайло вдивився в темряву, в суточки межи повітчиною й хатою в сусідів, і сказав:

— А до куркулинят приїхав хтось.

— Волами?—спитав Яшко.

— Так точно. Сірий один, а то—рябий.

— Та бре!?—вдивився й собі Яшко в темряву:—Да, сірий один, а то рябий. Хо-хо! Значить живемо, хлопці.

Це ж з дому мабуть харчів і Яшкові передали. З одного ж села, та й по дорозі. Що той пуд який заважить?

На хвильку в хату забіг, і кинув книжки на лаву, а тоді—на двір. Переліз через тин і в хату до сусідів зайшов.

— Здорові були.

— Драстуй, драстуй, як що не шуткуєш.

Це—Трохим Панасович, батько Бажанів, з покуття озвався. По тому блюдечко з чаєм підніс і довго студив на нього крізь великі вуса. Далі витяг шию і око примружив, та—сьорб!

— А-а. Хароша веща. Дарма, що з сахариною.

Пиріжечка з ягідьми куснув і знов та ж підготовча операція, і вдруге—сьорб! Круг столу сиділи хлопці і кожен за обидві щоки вминав гостинці з дому: масло, яйця, горішки... Семен патрошив куря смажене. І тиша в хаті. Чути лише, як хрущали хрящі, лускала шкаралуща, та самовар блискучий на столі тоненько виводив, наче комар над вухом.

Яшко на мить одну роспутав погляд свій і пустив по столу, по обличчях.. Ковтнув слину. А вона гірка така. Нахмурився. Потім спитав, чи з дому нічого не передавали?

— Як то? Ні, передали. Не хотів і брати, потому на 40 верстов і пуд—вага велика. Ну просить чоловік: пожалуста, пробі по-весні чи й мазати, а чи й полоти пришлю... Та ще нещастя це в вас.

— Яке нещастя?

Яшко так і вп'явся поглядом чоловікові в пітне червоне обличчя. А той повагом:

— Та з кобилою щось. Третій тиждень на ногу не стає. Перепалась ну на сухар. Пропаде мабуть.

Яшко аж зблід і замисливсь. А Трохим Панасович виліз із-за столу й перехрестився тричі і старанно. Потім скрутив цигарку. Прикурюючи, зукоса глянув на хлопця й злегенька скривив губи в усмішку:

— Так що діла плохі.

Помовчав.

— Та й ти щось підкачав,—додав по павзі,—мабуть, як служив у мене, не таку мордочку носив. Хе-хе-хе... А то ж усе через учення те. І схочеться. Як же: чим я, мовляв, гидчий за инших?—Не хочу мужикувати, хочу—на пани. Ну й пнеться. А дома ж бідність така. А мати

стара до півночи півмітка людям пряде, щоб карандаша синові купити... Гай-гай!

І знов на вустах усмішка гадючкою ворухнулась. Ще говорив:

— Плохі діла. Що зостається тобі, Якове, взяти та гепнути об землю оце дурацьке вчення, щоб од нього тільки мокренько зосталося. Та до мужицтва таки братися.

Яшко тупо дивився йому в обличчя, а чув лише уривки—замисливсь. Чув—мати стара пряде до півночи, щоб на оливець синові заробити. А ще про мужикування щось. Нічого не одмовив. Спитав, де мішок його, і взяв. А тоді мовчки вийшов з хати.

Дома світилося вже. Кінці столу сидів Михайло, і Роман прийшов уже,—з реготом оповідав щось, обидва кутуляли хліб, сіллю потрусений. Бо з хазяйкою така умова: хата, снідання, обід, а лишки на вечерю. Але сьогодні якраз і тернули хлопці за обідом, аж об дно ложками пошкрябали. Тому й хліб та сіль.

Зустріли товариша гучно. Урочисто мішка роз'язали: дві хлібині, пляшка з олією, папуша тютюну.

— Ого-го. Так це, братці ви мої, сьогодні в нас пир горою!—зрадів Роман і зразу ж скрутив цигарку у палець завтовшки. Потім затягся на всю.

— А пика, а пика!—це Михайло на нього—ну та ж халява виваксена і край!

— Да-да. Зробилася б і твоя халявою, коли тиждень цілий бичками самими компетувався, а тут тобі мармазоля хвортуна цілу папушу з мішка—ле-лесь!

І знов затягся з виразом надмірної насолоди. Угору до стелі кілечками—паф... паф... Михайло в мисочку налив олії і сіллю потрусив. Став хліб краяти. А Яшко листа, що з дому, розгорнув. В ньому стояло незграбними, карячкуватими літерами:

— Дорогий наш Яшко.

Передаємо оце через Бажана харчів трохи, а за кватирю може ось Гарасько їхатиме до свого, то тоді й передамо. Хай підожде пожалуста. Та ще ж оце нещастя в нас трапилось, як без голови всі ходимо. Санько коняку підрізав ралом. Покинув на ниві, а вона схарапудилась, видно, чогось і гайнула степом. Добре ще, що хоч вужі мотузяні були—попереривалися. Ато б наробила була. Ну й так—плоха надія: третій тиждень на ногу не стає. Ветінар був, примочки дав, що-дня двічі промиваємо. Та бачу—трудна надія. А пропаде—хоч і собі у глинище з нею лягай. Потому: без тягла, щитай, пропащий чоловік. Нового нічого немає, все по старому. Хведір узяв норму собі. На два номері живемо, ну, а вкупі значить... Земельки побільшало аж на 2½ дес. А більш нічого такого. Пиши, як там учення твоє. Трудись, не балуйся. А ми усі дуже радіємо, що хоч ти може таки на людську дорогу виб'єшся.

З тим досуданія. Поклон од усіх. І бажаємо всього доброго тобі од господа-бога в ділах рук твоїх.

«Господа-бога» в листі було закреслено аж двічі і далі приписано:

— Це я зачеркнула, так що й тато не бачили. Бо я вже й богу не молюся. І Хведір і невістка наша не молиться. А я ще й досі в Бажана, це ж строк до Покрови. 2 тижні і 4 дні. Знаєш, Яшко, я двадцять разів на день вищитую, скільки зосталось добувати. Це арихметика в мене така.

Прощай. А як можна, то передай бомаги трохи і оливець хоч отакусенький.

Марина Іщенко.

Яшко поклав листа й задумано погляд, як прес-пап'є важке, поклав на нього. Потім підвів голову й на Михайлове обличчя радісне глянув. Той стрів погляд похмурий і сам занепокоївсь.

— Погано дома щось?—спитав, очей не одриваючи.

— Так! Гарного мало.

Замисливсь. А далі по павзі:

— Мабуть кобила пропаде. Ралом обранили. А ще ось...

Він розгорнув листа і зачитав останні рядки. Роман блиснув очима:

— Молодця сестричка! Значить релігію «кногі!» Молодця. А до Покрови два тижні тут зосталося. Строку добуде і в школу—гиля! «Бомаги» тільки передати треба, а оливець десь карапузик був у мене. Живемо, братці!

— А коняка видужає,—додав і Михайло,—кинь сумувати, Яшко. Брось!.. Просю покорно,—урочисто, жестами галантного ведмідя, запрохував він до вечері,—не скісняйтеся!

Сіли вечеряти. Яшко розважився трохи й з усією уважністю поставився до «проблеми хліба». Хлопці теж. Вмочали шматки в олію, кутуляли щелепами і говорили весело: згадували, марили... Наївшися, прибрали з столу й ганчіркою Роман чепурненько зітер. А тоді всі покрутили цигарки «солідні» і до книжок узялися. Стихло в хаті. Пихкали цигарки і сивий дим туманом слався, химерним серпанком хлопців обгортав. За вікном шумів вітер в садку, і дощ порощав нудно по-осінньому в шибки..

Раптом каганець мигнув і забився в агонії. Почав гаснути. О, хлопцям це добре відома річ: коли мигне й почне гаснути—значить лягай, братва! Тому схопилися всі й, хапаючись, почали роздягатись. «На сон грядущий» ще по солідній скрутили і полягали. Яшко на канапі дощаній, од хазяйської хати, що двері кодрею забито, ті хлопці—удвох на широкому ліжкові.

Каганчик блимнув іще і погас. А в темряві хати поблискували червоні огники цигарок і дим сизий туманом гойдався. А в шибки дощ порощав нудно по-осінньому...

Довго не спали. Перебірали події сьогоднішнього дня. Торкнулись лекцій—дискутували палко, наче перед сотнями слухачів в освітленій просторій залі. Яшко поему нову свою зачитав. Потім за думами мрії потекли натхненні, молоді, зелені... І далі—спогади-спогади...

На якесь питання Михайло не відповідав раптом,—мовчав. Прислухались, аж він хропе «крокодилище отаке́нне»—дезертував. Роман кинув тоді недокурка додолу й собі в ряднину загорнувсь. А за кілька хвилин вже чути було його рівне сонне дихання.

Яшкові не спалося. Очима немигаючими, як у риби, дивився він у темний куток і з листа, що з дому, слова незграбними карячкуватими літерами вставали, вставали... складалися в живі інсценовки, художні, у фарбах. Ось перша:

...Степ половий. Де-не-де—ріллі... По стерні Санько, брат Яшків меншенький, коняку за повід у ралові веде. Батіжком помахує... посвистує молодцювато... Дійшов краю—став. До воза побіг, може «підшамнути». Може й куснув який раз. Аж зирк—коняка схарапудилась, крутнула і скочки понеслась стернями—ріллями Хлопець за нею.

— Ата-та-а лови-и!..

І біг захеканий.

— Перейма-ай!..

А степ німий перечіпав борознами, груддям. Жадно ковтав його крик...

...Під селом на ріллі стояла коняка, засапавшись. Похмурий чоловік держав за повід її й уважно придивлявся до лівої задньої ноги—в крові вона вся і дрібно тремтіла. Коняка потім підняла її і більш уже не ставала нею...

Хлопець прибіг захеканий, глянув—і в очах страх забився. З села прибіг батько. Трівожний подивився, подивився, а тоді зняв шапку і довго стояв нерухомо простоволосий, безпорадний... Враз пужално схватив і хлопця—по спині, по ногах... Той зігнувся і плакав тоненько. А очі такі злякані-злякані...

Зникло це. Перед очима—мла. І в шибки дощ порощав. А за дверима, кодрею оббитими, в хазяйській кімнаті тихенько засміявся хтось, і бас щось глухо забубонів... Ще—сміх тоненький. Потім зарипіло ліжко в нудному і тоскному ритмі... А в шибки дощ нудно і тоскно порощав...

І ще Яшкові малюнок перед очима став:

...Луки. Голі верби. І вітер, і мряка... В клубочок збилися вівці—холодно. А на рові під вербами Маринка у сірячину стареньку гортається. І синє обличчя в неї, і тіло дрібненько тремтить...

— Брр... Холодно!

— «Глянула—болить. Чому? Чи й то—я»?—згадалися, як крізь туман, слова дівчини в сірій хустині. Ще й віями, як крилами, стріпнула вона. Близько-близько над його очима...

Ще... ще прихились. Стріпни ще віями, любо хороша. Щоб аж об вії крилами чиркнула...

— Ну ж, стріпни! Ще...

*

А вранці клочилися хмари брудні. Низько-низько повзли над землею. Ішов дощ. І вітер сердито скуб стріху, роспатлував садки, хряпав віконницею...

В хаті холодно. Ще грубку не топили. Тому, як дмухнути—пара сивенька з рота. А хлопці в піджаках, у шапках сиділи за книжками.

По обіді йшли на лекції. Там—аж до вечора. А в суморок на хвильку забігти додому. Під'їли нашвидку. Роман надів нову ситцеву сорочку і патли до люстичка розчесав.

— Потому вечірка-то вечірка,—говорив, розчісуючись—це, так би мовити, декорація лише. А п'єса така піде: «В погоні за щастям». Да-да. Дієві особи: я, панна Нюся, ну і, конешне, як що як—мамаша-спекулянтка, пиріжки, пампушки і т. и. О!

Він по-військовому обкрутнувсь на каблуці.

— Вроді як наче б нічого парняга?

Хлопці погодились.

— От тільки погано,—додав Михайло,—все ти про пампушки ті мариш, а на литцьо їх і чортма. Тільки слиною дурно-дурнісінько через тебе стікаємо.

— Ні, ні, хлопці. Сьогодні—останній найрішучіший бій. Або—або. Або стріла моя ядовита пронзить ожіревшее серце панни Нюсі. І тоді, розумієте—о, повная чаша. Або...

Він розвів безпорадно руками й надів шапку на бакир.

— А поки що, тлій, надіє невгасающа! І пішли...

Пішли. По дорозі наздогнали ще хлопців—теж на вечірку. І всюди з усіх боків у темряві сунулись тьмяні силуети парами, юрбами—на огні семінарські.

Було ще рано—пів на восьму. А вечірка у 8 рівно. Тому в коридорі напівосяяному—лемент, і рух, і шархання ніг по підлозі. Дівчата, прибрані у святкових убраннях, у косах, забравшися за руки, ходили цілими вервечками. І хлопці теж. Які в чумарках із стрічками на вишитих грудях, які просто в плетьонках, у сорочках із сирового полотна під пояс. Де-не-де—парочка. І повно вщерть аж під стелю—ля-ля-ля...гу-у... За стіною в залі стукали молотком. Пробіг активіст якийсь бузівком по коридору, і на дорозі йому—верещання, ойкання дівоче... В кутку, біля водянки, якась «солідна» сиділа на парті й скидала чоботи. Вийняла потім з газети черевички легенькі, до танців,—набула. А чоботи—в сторожку. Коли ж одхилилась—на хлопців наткнулася.

— Ах!—і руку до грудей, а другу—до бинди голубої на голові:—отак злякалася!..

— Ото. Невже такий страшний?

Це—Роман. Зиркнув на хлопців зукоса і підморгнув до них. А тоді руку калачиком:

— Прошу, Нюсічка.

Зникли в товпі. А Яшко з Михайлом протиснулись по-під стіною до першого вікна й посідали на лутці. Дивились. А перед очима кіно-лентою сунулись постаті дівочі—хлоп'ячі, рожеві обличчя блискали очима, тріпали віями, вустами... Аж голова п'яніла. І над усім—гу-у... гу-у... і—шарх-шарх! ногами...

Парочка:

— Ах, залиште, будь ласка. Я бачила все...

Вервечка дівоча—сміх... ля-ля-ля... Ще сміх...

Два хлопці в сірому:

— Пронюхав—платня. Дай, думає, в КНС запишусь. Тоже хлюст.

Дві дівчині:

— А їй голуба бинда й зовсім не йде...

І над усім—гу-у... і шарх-шарх!..

Підійшла Мар'яна ще з дівчиною якоюсь об руку. Всміхнулась до хлопців очима і сперлась ліктем на лутку. Спитала:

— Чого це ви, хлопці, як сичі понадимались?

Яшко відповів усмішкою. А дівчину ту другу очима обдав і заплутавсь у неї в чорних віях. Принишк. І спитала та дівчина тихо:

— Ви сьогодні читаєте своє?

Яшко головою хитнув, а очима до неї. І знов... (А, не треба. Бач, вії спустила додолу, й усмішка на вустах поранено забилась). Одвернувсь до Мар'яни й спитав, чи збори в КСМУ будуть сьогодні.

— А звичайно. І серйозне питання на повістці—про клуб. Це ж «безобразіє»—говорила дівчина, запалившися—до сотні душ в організації і клубу нема. Тиняємось по приймах з одної школи в другу...

В коридорі раптом притихло, а за мить колихнулося все і ще з більшим гамором і шумом повалило в розчинені навстіж двері в залю осяяну.

Гірлянди із сосни по стінах. У вінках зелених—портрети: Маркса, Леніна, Шевченка, Сковороди. І ще... ще... На естраді—хор. По залі заторготіли ослонами—сідали. Перегукувались, шушукали. Стихло. І раптом в тиші тій напруженій всі підвелися з місць. Гуркнув—упав стілець десь іззаду. Ще тиша. І враз—

— Повстанье, гнані і голодні... Робітники усіх країн!..—фаркнули безліч червоних крил. Бились об стіни, в шибки. Сипали іскри червоні... І з безлічи очей молодих бризкали-бризкали іскри...

Стихло. Заторготіли ослони, і шепіт босенько пролопотів по залі. На естраду вийшла дівчина в квітчастому вбранні, з голубою стрічкою, обручем на жовтому волоссі. (Голуба на жовтому!). Читала з Олеся щось. (—... зграя лебедина...) і корчилася тілом худеньким, і очі під лоб запускала... По тому хор співав. Потім—дует: Мар'яна—Галька. (У, чорт, які голоси, аж у грудях—то похолоне, то наче аж обірветься щось)... Ще співав хтось. Декламували. І оплески—оплески...

Після Нюсі Гладкої мав читати Яшко. Тому, коли вона метеликом гігантським випурхнула на сцену й граційно голубою биндою хитнувши, почала якусь занадто сентиментальну річ, Яшко підвівся з ослону і в тиші напруженій навшпиньках подався за куліси. Там стояв хвильний і, не одриваючи очей, дивився на Нюсін повний стан... Романа чомусь пригадав—усміхнувся. А ще лист із дому пригадався чомусь. І наспіх мазками гарячковими:—гніда коняка ногу підняла, а по ній—кров, кров... на ріллю. І обіч—батько без шапки й розгублений, і Санько заплаканий, а очі злякані-злякані...

В залі заплескали. Яшко кинувсь. А на естраді метелик гігантський сполохавсь, пурхнув граційно і зник за кулісами. Тоді Яшко підвівся по сходах і вийшов—хвильний став на поміст. Одкашлявсь. Руку праву в кишеню заклав. Потім вийняв. Потім по волоссі провів нею назад й очима пробіг по залі. Враз кинув натхненно:

— Порвали кайдани. (Уривок з поеми).

Заля притихла. І в тиші тій:

... Тихо-тихо зашелестіли жита колосками. (Панські жита)... Заробітчане жнуть: пітні обличчя і руки порваті, й сорочка до спини прилипає... А навколо—далі сивіють,

і копи... копи...—чужі. (Ой, не чужі ж то копи, не чужі! То шматки тіла заробітчанського, одірваті з кров'ю—за харч!..).

А далі сивіють. Од дороги раптом—брязь-брязь... (кайдани?). Брязь-брязь... (кайдани!).

(За роялем хлопчина довгов'язий у плетьонці).

— Брязь-брязь...

Ось ближче. Розігнули спини заробітчане, глянули—юрба арештантів іде по шляху... Бліді, схудлі обличчя, кайдани на руках, на ногах...

(«Може в юрбі тій і Ленін ішов!—це з вірша:—і сумно кайдани брязь-брязь... І злякано вітер гайнув по дорозі»...).

Пройшли.

І спини ще нижче зігнули над збіжжям злидарі, і піт, а копи--чужі... (Ой, не чужі ж то копи, не чужі. То шматки тіла заробітчанського, одірвані з кров'ю за харч!..).

А на гони далекі, на буйні простори—брязь-брязь. Дні—ночі. Довгими роками.

Враз буря червона з півночи налетіла. Під стріхами гукнула: «На майдан!—Кайдани рвати!..».

І шумів, клекотів майдан. В очах—заграви. І прапор червоний—(синє та біле під ноги!).

— Брязь! — Упали порваті кайдани. А вночі палав панський маєток... І шуми весняні в червону зіму... І громи й веселка над степом...

Яшко обірвав. Кинув ще іскри з очей у залю принишклу й незграбно повернувся—пішов за куліси. А ззаду оплески схопились—погнались за ним. Найшли й за кулісами, хвилею плюснули злетенька в розчервоніле обличчя. Він аж нахмурився. Почував, що тремтить увесь, і руки й ноги в колінях. Не міг стримати. Хвильний, папірець дернув на цигарку і тютюну насипав. Далі згадав: курити тут заборонено. І струснув тютюн додолу. А папірець пожмакав-пожмакав для чогось і теж кинув... Підвів голову—на естраді вже инший хтось. І дівчата з хору, вінком барвистим по-під стіною. Скраю Галька, зразу ж од Яшка і вище над ним. Великими плямами очей дивилася на нього. Всміхнулась. І руку впустила, простягла до нього... (А віями—тріп!..). Хлопець хвильний схопив її руку і тремтючо стиснув у своїй. Чув, як і її пальці міцно тиснули... А в очах—іскри, і на устах усмішка поранено забилась.

Завіса впала. А оплески лунали ще в залі. Далі знявся гомін і ослонами заторготіли.

З-за куліс повалили хористи, демонстранти. І Яшко з ними. А Михайло ззаду йшов, та кулачищем у спину:

— Молодець, Якове. Не ждав... Ій бо молодець. Були місця—мов жаром по-за шкурою. Ій бо правда!..

І знов кулачищем.

В залі вже знов шархали ногами, і лемент гасав. Посеред залі довгов'язий хлопчина розмахував руками й на все горло кричав:

— Товариші, ігри!.. У сусіда давайте!..

Загукали з усіх боків:

— В сусіда!

— К чорту!

— У сусі-іда!..

Розбились на пари й зашархали знов, заспіралили по залі...

...— Ви задоволені своїм сусідом?

— А що, думаєш на тебе проміняю!

Шарх... шарх...

...— А ви довольні своєю сусідкою?

— А, хай їй морока! Розвяжи, спасибі тобі...

Знов—шарх... шарх...

Яшко сплюнув нудьливо і скрутив цигарку.—Бодай тобі, знов забув, що курити ж тут не можна. Ну, та нічого, надворі закурить... Він одшукав хлопців—дівчат своїх: комсомольців, а ще—Гальку. Стояла вона, до лутки прихилившися спиною, і з сумом дивилася на метушню... З сумом... (хто знає?). Може тому, що мигали перед очима квітчасті вбрання, бинди роскішні в косах, на станах... А на ній кохтина старенька з сукна домотканного і чоботи шкрябуни на ногах, ще й драні... Може... А може,—що хотілося сміхом червоним сміятись. Кидати в очі—(кому?) й дивитися, як в очах тих сміх той сплітається з його іскристим сміхом... (з чиїм?).

Підійшов Яшко. Тепло глянув на дівчину і всміхнувсь соняшно. Сковзнув очима по обличчю, по кохтині аж до драних чобіт. Всміхнувся ще соняшно. А потім прихилившись і спитав:

— В клуб із нами... Не підеш, Галю?

І так те:—«не підеш, Галю?»—торкнуло й зогріло дівча. Всміхнулась радісно, по-дитячому якось, і головою хитнула.

— Піду. Ато тут тоскно якось.

Біля дверей злилися з иншими. А Яшко ще став навшпиньки й, руку приклавши до рота, гукнув на залю:

— Члени КСМУ, на збори!

Не обзивалося. Чути лише—шарх... шарх...

— Ну, «нет, так не нада!»—і він на каблуці обкругнувсь до дверей:—поїхали, братва!

«Братва» за ним демонстративно покинула залю.

*

Морозно. І небо росхмарилось—зорями глянуло.

Ішли веселі, вервечкою, пообнімавшися-сплівшися в одне химерне тіло. Говорили. Хтось заводив пісні, й иноді регіт молодий шарпався й бентежив ніч...

За церквою повернули до Миколаївської школи (тут клуб їхній тимчасово у прийми пристав). Горіли огні. І як підійшли—тиша за склом вікон, лише голос один розмірено бренів. А назустріч йому з ослонів—очі, очі... молоді, з захопленням.

Увійшли навшпиньках і тихенько посідали-поставали по-підстіною од дверей. Доклад робила т. Соня про міжнароднє становище. І незабаром скінчила. Тоді перерва була. Хто в коридор курити поліз, хто до рояля, до газет... Якийсь семінарист оповідав про вечірку

щось і мабуть про Яшка, бо раптом глянули на нього в куток, а двоє хлопців, підбігши, схопили під руки й потягли насередину.

— Читай оте, що на вечірці «дрібнобуржуазній» читав.

— Та бий його, а вже тоді нехай чита!—сміялись.

— Душещипатильніше буде.

— Читай.

Яшко ясно всміхнувся і патли рукою назад одкинув.

— Тсс...

І знов— ...шуміли, шуміли жита колосками... (Панські жита). І бряжчали кайдани знов... (за роялем—хтось). А в кімнаті тиша напружена і очі молоді задумані—з-по-під стін і в двері ще цілий залп очей молодих задуманих...

А коли скінчив, вихор закрутивсь по кімнаті. Простягали руки до Яшка, тиснули, качали...

І сказав хтось задумано:

— Так, як було...

А ще хтось:

— Що тобі, Якове, оце двигати завтра на Харків, та в «Плуг» записувати.

Сміх.

— Може й тебе Остап Вишня шкрябоне в жартові, як отого поета, що дома ще 12 томів зосталось...

— Або, як діякона довгогривого!

— Го-го-го-о!..

Сміх. До роялю підійшов хтось і заграв. А Мар'яна з Танькою наймичка це Гладких,—співали вдвох:

— Коли розлучаються двоє,
За руки беруться вони...

Біля маленького столику Михайло з Карпом у шашки різались і страшенно кожен хотів заперти другого. А круг столу великого над газетами—хлопці. І в коридорі курили, і по ослонах де-не-де.

Яшко підійшов у куток до роялю і сів—заслухався.

— Той сум, оті тяжкі зітхання
Прийшли до нас згодом самі...

Мар'яна враз обірвала і, змахнувши руками за голову, одійшла. А хтось підхопив—співали далі. Вона ж пройшлась по кімнаті, насередині крутнулась і, руки впустивши, підійшла до Яшка і всміхнулася. Враз сіла на коліна йому, а руками голову обхватила і пригорнула міцно і довго так. Згодом одкинулась головою і в очі глянула. Всміхнулась іще.

— Так... Значить, Якове, любві нашой печальной пришол трагіческій конєц?

— Як це?

— А так...

Ще всміхнулась напружено. А тоді враз одірвала погляд од його очей і з розмаху кинула—вдарилась об стіну. Яшко бачив у профіль її губи скривлені, може од болю. Потім ворухнулися, і біль на них ростав.

Вона повернулась ізнов до Яшка і мовила:

— Але, Яшко, Галька—не Мар'яна. Знаєш, пісня є: «Необачно бив по струнах, аж доки їх не порвав!»—тихенько, але з жагою проспівала вона гарячково і далі говорила:—моїх ти, Якове, не порвав. Бо в мене струни ті із жил волячих. А Галя...

Вона оглянулась раптом—поруч стояла та. Тоді схопила, притягла її до себе і знов до Яшка головами нахилилися.

— О, глянь—задумане-задумане...

Гостро глянула ув очі їй і пошепки:

— Галю, а що коли б тебе любив хто, а потім полюбив иншу?

Дівчина здвигнула плечима і очі впустила.

— Так, —задумано сказала Мар'яна. Далі підвелась і одійшла до дівчат, що хором співали. Змахнула руками за голову, а голос із жагою у пісню журливу вплела.

Яшко держав Гальку за стан. Обличчям близько до її обличчя. Враз потягнувсь і її притяг тремтючо. А тоді жадно устами припав до великих очей...

Мить...

Об стіл раптом постукотів оливець, і голос Сонін, як грім на голову:

— Т. Якове, цілуватись на зборах заборонено.

Залпом очі на них.—Тиша. Галька сковзнула і зашарилася вся, і очі впустила додолу.

А Яшко підвівся зомлілий. Потім усміхнувсь, потім брови нахмурив:

— Я дозволю собі запитати т. Соню,—сказав він,—кого я поцілував? Її чи когось иншу?

— Когось иншу, т. Якове.

— Ну, тоді... — хлопець усміхнувсь і розвів із жалем руками: — прошу пробачити: я страшенно образив Соню. Ну, та не плач. На другій перерві я вже й тебе поцілую. Чого ти журишся?!

І обличчя серйозне. А в Соні—теж. Врешті, не вдержалась таки—засміялася. А за нею регіт молодий шарпнувсь. Об стіни бився, крізь вікна в ніч летів... Як стихло трохи, Соня раптом іще постукотіла оливцем по столу, а тоді серйозна перейшла до слідуючого питання повістки денної, про клуб комсомольський... Струною натягся й бренів голос її молодий, металевий, а назустріч—очі, очі... молоді, з захопленням... І з стіни Маркс мовчав: не бачив нічого—боком сюди. А Ленін бачив усе. Тому примружив очі й по-батьківському любовно усміхнувсь...

Пізно за північ росходились з клубу. Сивий дід Махтей, сторож шкільний, у самій сорочці, білий, як привид (мабуть—з печи)—підпирав двері дрючком і незадоволено бубонів щось під ніс собі. А в ніч шарахнулись голоси молоді й иноді регіт шарпався—будив, бентежив осінню ніч...

*

Обривалися—падали дні. В минуле падали, падали, падали... як листя пожовкле. (Бо—осінь). Клочилися хмари, кудлатою брудною кодрею сунулись-сунулись над містечком. Та все клочилися. Тому й мряка день—ніч... А на ранок мороз сивиною вкривав землю, стріхи, дерева...

Хлопці жили. А в хаті, як і раніш, ще не топилася грубка, і як дмухнути—пара сивенька з рота. В кутку од дверей, кодрею забитих, на канапі дощаній хорий Михайло тихо стогнав. Романа не було дома,—побіг на базар за молоком для хорого. Яшко—дома. З кутка в куток снував він по діягоналі, думи сумні на тисячу пасом! Зціплені уста і брови нахмурені. А ноги кроками хвильними з кутка в куток. Вже й стежку на соломі втоптали... Враз став посеред хати і погляд у вікно. Біля воза під вікном сухоребра кобильчина викалялась. А дідок у білому кожушку шаньку надів їй на морду. (Це—батько Михайлів. Учора сутінями приїхав він з дому. А Яшкові звістку сумну, нерозважну з дому привіз.)

Хлопець зірвавсь і знов заходив хвильний по хаті.

— Н-да. Ну що його робити?

З дому писали: «пропала коняка. Зостались, як без рук»... І уявлення буйне Яшкове хапаючись і хвильно клало мазки:

На вигоні у глинищах—плямо червоне. Кружляє над ним гайворіння—кряче... обіч гризуться собаки...

А в хату увійшов батько журний. Ганчіркою руки потер. (Шкіру здирали). І сів кінці столу похмурий, задуманий... Гаркотіли прядки. То мати з невісткою сум свій у пряжу тоненьку впрядають... З-за коминка зиркнули злякані очі Санькови, потім зникли в куток.

І сказала мати крізь сум:

— Гарасько заходив—до сина їхатиме. Може б і ми що своєму передали?

Мовчання.

. . . . . .

.. А увечері блимав каганчик на столі, і прядки гуркотіли. А за столом Маринка над клаптиком паперу схилилася. Ось умочила перо у пляшечку, а очі на батька підвела.

Сидів він на лаві задуманий і мовчазний. Підвів голову:

— Написала про коняку?

— Вже.

— Пиши ще ось що:—не судилося, видно, сину, вибитись тобі на людську дорогу... Чим допоможемо?..

Шкряб.. шкряб..

— ... Рощитайся з хазяйкою і сам приїзджай додому...

Шкряб... шкряб...

— ... Їй передаємо це мішок жита за місяць, а за цей тиждень, що жив, хай не щита вже пожалуста—нещастя ж у нас таке! Кожен хунт, як проскуру бережемо...

Шкрябало перо—незграбні літери виводило. Задумано дивився батько в землю. А мати прядкою—гур... гур... Свій сивий сум у пряжу тоненьку впрядала...

— Н-да. Ну що його робити?

Яшко зупинивсь посеред хати і пальцями гребонув, заплутався ними в волоссі. А повз вікно Роман пробіг із глечиком. А в хату батько Михайлів увійшов. Підійшов до сина і сів на стільцеві.

— Ну то я поїду вже.

— Та ось же поснідаєте та й поїдете,—тихо відповів Михайло.

— А ти, Якове, кинь. Не їдь.

Він підвівся на лікоть й позападалими очима дивився на товариша.

— Ще попробуємо. Треба з товаришами побалакати, може як небудь...

— Я не їду,—кинув Яшко.—Барахло передам. А дома так скажете: зоставсь—може що придумає. А ні—ну тоді вже й я прийду їх об'їдати.

Зразу ж, поснідавши, батько Михайлів поїхав. Хлопці закурили, й Роман за зшиток узявсь, почав читати. А Яшко ліг на ліжко упоперек, у шапці, в чоботях, і думав—думав... На лекції не ходив. Лежав на ліжку—думав. З кутка в куток ходив—снував на тисячу пасом думи сумні... А ще курив без кінця, одну цигарку до другої припалював. Аж доки Михайло закашлявся. Тоді одхиляв двері і рушником гнав сивий тютюновий туман у сіни... Знов падав на ліжко і думав—думав...

І прийшли в мовчанню сутіні, у вікно заглянули. Підійшли—над ліжком нахилилися низько-низько. Тоді ж застогнав дужче Михайло в кутку. І Роман прийшов. А з ним ще хтось (поночі, не видно).

Засвітили каганця.

— О, та в вас тут лазарет настоящий: один-два... Тсс... Михайло спить.

Мар'яна?

Повернув голову—так: Мар'яна. А ще—Галька біля столу сумна така. Мар'яна навшпиньках підійшла до ліжка:

— Ну то й чого ти обердюжився, парубище отакенний!—і вона затормошила Яшка, і всміхнулася ніжно-ніжно, а з болем. Яшко й собі посміхнувсь і теж з болем. Потім підвівся й сів на ліжкові:

— Ну що?

— Не ну що, а «дело в следующем»—це Мар'яна. Й заговорила хвильна та поривна.—Роман їм усе сказав, і, на її думку, їхати йому додому, це—дурниця, страшенна дурниця: рік тут один зоставсь. — Безглуздя — це! І говорити про це немає чого. Це—раз. По-друге:—жити на отій одній хлібині—теж далеко не заїдеш. Це—два. І ясно це, балачки зайві. А от що треба обміркувати як слід: де дістати того, чого треба, щоб жити—хлібця!?

— Над оцим треба подумати, хлопці.

Мовчали--думали. І озвалася знов Мар'яна перша:

— Тут хоча б на місяць один, поки школу вечірню відчинять, а тоді б викладати що взяв... якось було б...

Знов мовчали—думали. І ще озвалась Мар'яна:

— Так от. Ну, Яшко, що в тебе з барахла зараз є?

Яшко почухав потилицю:

— От дурака отакого зваляв. І як я не додумався?! Передав же додому: і сіряка й сорочки, і кодрю. Рядно та подушка є,—сказав.

— Ну це, так би мовити,—«мінімум власницький»,—сумно всміхнулася дівчина.—Добре. Ну, а в Михайла? Да—спить!

— Чортма й у Михайла чого путнього,—відмовив Роман.

— Так... Ну, а в тебе?

Роман серйозно оглянув себе аж до ніг. Тоді кинув погляд на корзинку свою й замислився. Мовив згодом:

— Хіба з сорочок що-небудь.

Враз ляснув долонею себе по лобові й схопився, та аж усміхнувсь. Метнувсь до вішалки й за мить став перед обличчями їх із сорочкою смугнастою.

— О, чудова річ.

Він по-спекулянтському роскинув її на руці, а пальцями другої помняв-помняв.

— Що тобі нада! Прочність, «ізящество». От нащот чистоти—умолчу.

— Нічого. Ми ось її одіжмемо, любісеньку, серйозно сказала Мар'яна. Розглянула сорочку потім і, згорнувши, поклала собі на коліна.—Пуд жита хоч і зараз дадуть. Ну та в нас ще найдемо щось. Зараз до нас підемо.

Вона підвелась і Яшка взяла об руку. Той похитав головою.

— Чого?

— Так.

Ще й сорочку взяв у неї з рук, на стіл поклав. Тоді Мар'яна гостро і довго подивилася йому в очі. І враз блиснула своїми.

— Як що так—сволоч же ти, Якове, після цього і—все.

Одвернулася в профіль до нього. А Яшко задумано і з болем усміхнувсь. А в Романовій голові в ту мить чудова ідея виникла:

— Барахло як загнати, не купувати зараз хліба. А от що: спекульнути сперш, а тоді. Страшенно вигодна махінація!—говорив він захоплено:—хочете приклад?

— А ну-ну.

— Ну от. Всі ви знаєте—є Нюсічка такая. І в неї мамаша солідна є. Так оця мамаша палець об палець не вдарить, а тільки й того, що раз на тиждень «вояж у Харків дєлають»—ну яєчки там, масличко, кури різані... І дома в них—ви подивіться:—всі 24 удовольствія. Навіть уже мармазоля якась у домі стала появлятися і Нюсічку всяким пластичним рухам обучають. О, брат, що спекуляція робить!

Мар'яна скривилась злегенька і брови на лоб підтягла. Роман догадався.

— Що, похабна комбінація?—спитав він.

Дівчина здвигнула плечима. А Роман серйозно:

— Ні чорта! Коли життя придавить тебе за горлянку, філософствувати ніколи. А гризи, дряпай, ато задавить!

— І то...—задумано сказала Мар'яна і взяла зі столу сорочку. А Яшкові всміхнулася тихенько і об руку взяла.

Пішли.

. . . . . .

... На за-Ворсклі, в маленькій хатинці дівчачій Яшко сидів на Мар'яниному ліжкові й задумано дивився на долівку. А дівчина під ліжко нагнулася—шарила щось. В кухні чути було—Галька в ночвах оджимала сорочку смугнасту Романову. Враз Мар'яна витягла черевики з-під ліжка й на стілець поклала. А сама знизу, з долівки глянула Яшкові в лице і посміхнулася ніжно, задумано... (Може згадала: колись сидів він отак у неї на ліжку, а вона дивилася знизу в очі йому, і так же ніжно задумано всміхалась...).

На дверях стала Галька. Рукава по лікоть засучені, й волосся пасмами вибилось з-під хустки. Стояла. Глянула на хлопця, на Мар'яну, на черевики—і на вустах усмішка болюча. А очі на Яшка з журбою:

— Ах, ну що б же я дала тобі?—немає нічого... Хіба себе? усю! з душею!..

*

І було так потім: у неділю на базарі Яшко змішався з товпою. Під клекіт базарний пройшов раз поміж рядів, удруге, ще... Тоді став обіч. Під пахвою черевики й сорочка згорнута. А їм, як повилазило всім—і досі ніхто ще й не прицінився. Сердитий був. Гортався в стареньку шинельчину з дрібним тремтінням (вітер холодний із степу), а пальцями ніг ворушив у драних і мокрих чоботях.

— Ех, життя. Мать твою бог любив!

Нарешті, загнав таки. А на гроші ті сала купив. Без малого не тридцять хунтів. Ще й на дорогу зосталося. На квитка якраз—один карбованець тридцять чотирі коп. золотом.

І ще було так:—сутінями того ж дня вліз у червоний вагон тов.-пас. № 32. Паровоз скрикнув і рушив. А з дверей видно—огні-огні містечкові, забігали, заметушилися. Потім застогнав глухо міст під колесами, і річка внизу забелькотіла. Потім степ німо глянув у двері. Думав-думав щось. А Яшко аж віями до його вій припав (з вагона перехилився)—розгадати хотів. Тоді він тихо зітхнув і з сумом у мряку загорнувся...

А ззаду за плече хтось торкнув:

— Позвольте, гражданін.

Яшко одхилився. А хтось у сірому смикнув за двері і з шумом зачинив їх.

Тісно в вагоні і поночі—свічки не давали ще. Чулася в темряві розмова про ціни, про ціни... А ще хтось старечо на молодь скаржився—в вагон не пускали. В кутку два голоси тужно виводили слова сумної пісні:

Ой у полі жито копитами збито,
Під білою березою козаченька вбито.

І робилося сумно... Враз голос один обірвався.

— Братішка, дай бичка.

Яшко дав. Той затягся жадно і блиснули на мить—Яшко бачив—кінчик носа, пляма очей, шлем із зіркою.

Іще було сумно. (Чому?).

Згадався степ задуманий—у мряку загорнувсь. А було ж—шуміли жита... Хвилювались жита... А десь гриміли громи. І плями червоні займались—горіли. Як маки червоні...

І прийшла дівчина з карими очима.

Та підняла китаєчку та й заголосила...—знову тужили голоси.

А хтось зарепетував раптом:

— Осторожніше з ногами. В корзині не каміння везу, а яєчки..

Тоді ж Яшко схилився головою до тих двох голів і з сумом голос свій уплів в пісню журливу.

Ніч. Ранок. А в обід—дайош Харків!

Ще на сходах вокзалу клекіт шуму налетів на хлопця з клуночком, ударив і облив усього. Безліччю бризків розсипався на бурковці під ноги... Ступив крок Яшко, ще... А повідь весняна, шумлива підхопила, як криги скалочку, жбурляла й таскала з шумом... По боках—будинки кам'яні. А Яшкові здавалось, що не будинки то. Що це—не вулиця. А в скелі кам'яній, величезній, що краю їй немає, армія якихось дивних муравок нори проточили. Роскішні, з блакитною стелею, з мозками фарб веселки по стінах... А навхрест в усі боки теж—нори-нори... З блакитними стелями, шумом руху залляті, плямами-бризками фарбів забризкані...

Хлопця таскала повідь весняна. А він одчув раптом, що танетане, як криги тої скалочка. Що ось-ось загубить себе...

Заглянув на свої чоботи драні, на поли забрьоханої шинельчини. Всміхнувсь. (Є, є ще він, не ростав!). Але який маленький він, та ж комашина. І як ногами кумедно: мель-мель... а на місці неначе. Під пахвою клуночок, мов крапка біленька. А в крапці тій—уся доля його. (Загрюзне на весняній дорозі? Чи з дзвонами на гони соняшні рожево полетить?..).

Щось ударило, штовхнуло. Яшко оглянувсь і наткнувсь, ударився об когось. І шуми. шуми залляли... Хлопець збіг з тротуару й пішов бурковкою збоку. Спереді нісся сиреною автомобіль. І ззаді хтось крикнув. І збоку з провулку трамвай набіг і став на дорозі. А ззаді ще крик...

Яшко оглянувсь хапний, а тоді зайцем прищулено—шмиг!.. через улицю. Та в провулок глухенький.

— Нехай тобі аби що...

Поклав клунок на землю під стовбур окації і дернув з газети на цигарку, а з кисета тютюну насипав. Зробив. А тоді витяг «зажигалку»—кресь-кресь... Не горить.

— Бензину чорт ма. От не везе отак.

Враз, хапаючись, встромив цигарку в рота й до тротуару;

— Дозвольте прикурити, товаришу.

Хтось в сірому пальто зупинив постать свою під кутом в 60° наперед. (Ай, ніколи ж!). А Яшко обличчям прихилився до цигарки й заплямкав губами. Лише затлілось, сіре пальто метнулося враз і зникло... Яшко всміхнувсь.

— О, брат. Не те що закурити по-хорошому з чоловіком. Сіли б хоч і отут на східцях і чвіркали б крізь зуби, і разговори разговарювали б...

Знов усміхнувсь.

— Еге ж. Тут і прикурити чоловікові нема часу дати. Не життя, а льот. Іменно:—льот.

Насупроти, з тунеля воріт вийшла стара, згорблена жінка з кошиком. Як порівнялася з Яшком, він спитав її, чи не на базар іде вона часом?

— На бажар, шинку, на бажар,—одмовила та ласкаво.

— Це чудесно!

Він узяв клунок під пахву і щільно притулив до себе. Не такі ми, мовляв, уже й «сері». Знаємо ваші базарі—хап, хап... Та чорта з два!

Пішов слідом.

На базарі справи свої улаштував «за 1 сорт», так би мовити. Сало продав по 650, перекупці. Це бариш без малого не копійка на копійку.

— О, іменно, як каже Роман: «разчудесна махінація». Із пшика отакий оборотище!

Веселий був. А тут ще трапились на барахолці черевики дешевенькі. Купив Мар'яні. На останні гроші ситцю набрав по 700. Аж 10 аршин. Шуточка? Це навіть, коли й Романові зараз на сорочку віддати, і то зостанеться: 6 х на міліярд, розділене на 2 (пуд жита це в них)—3 пуди жита. Мішок, та ще ж і набитий—як-як зав'язкою обведеш...—«от і місяць цілий живемо»—розміркував хлопець.—«А там може школу вечірню одчинять... місце дадуть»...

Радий був. Тинявся по базару, пихкаючи цигаркою, розглядаючись, хапаючи враження. Потім до центру подався. Через місточок, улицею тихою вгору. Зійшов на вул. Лібкнехта. Це тут десь «Селянська Правда» міститься. (В кишені у хлопця зшиток віршів). Але не пощастило, в редакції нікого вже не було. А дівчина якась, що вийшла з кімнатки в кінці коридора, сказала:

— Були—поросходились. А ще увечері заходять.

— Ага!

Яшко попрохав у дівчини води й напився. Тоді вийшов на вулицю знов. І знов повідь шумлива набігла, схопила й понесла його...

На Павловській площі став раптом і почав розглядатися. Здається ж така адреса в листі:—Павлівська пл., Сельбудинок... Спитав когось. Той показав на великий жовтий будинок на розі.

— Оце він.

— Спасибі.

Яшко перебіг площу, переплутану трамвайним рухом, і одчинив масивні скляні двері. За ширмою, теж скляною, спитав когось, де саме живе Прокіп Яшний. Забув число кімнати, чи 36, чи 63. Чоловік довго дивився в лист якийсь.

Сказав потім:

— У 63. Це—аж-аж-аж...

І показав рукою в стелю.

Хлопець подякував і сходами пішов нагору. Знайшов. Так—63. А на дверях—замок малюсенький. Яшко свиснув злегенька й замок рукою торкнув.

— Це вже хужеє. Отака зустріч!—Похитав він головою.—Ну та кат його бери,—спішити нікуди. Потяг аж завтра опівночі. Може таки діждеться.

Прийшовся раз—удруге по неосвітленому ще коридору. А тоді зійшов на сходи й сів побіля перила. Почав підобідувати. Це так: поставив на коліна клуночок свій, витяг хліба шматок, хотів ще й сала та тільки подивився. Подумав:—нехай уже з Прокопом гульнемо. Мабуть і йому тут не дуже «ахтітєльно нащот жратви». А ще, хліб кутуляючи, розглядав черевики, що Мар'яні повезе... Чудово вийшло. А було ж,—хоч у прірву сторч головою...

Пройшла сходами якась жінка стомлено (...крила стомились у льоті..). Глянула на хлопця, глянула вперед. Пройшла. І тоді ж

раптом фаркнуло нечутно світло—налило коридор, залило сходи... А на білій стіні червоні слова вирізались:

Врага не буде супостата
. . . . . .
І будуть люде на землі...
Т. Шевченко.

Знизу десь глибоко на дні почувся шум багатьох ніг по сходах. Ближче. Пробігло двоє дівчат з книжками. Молодо каблуками зачокали—зникли в коридорі. Ще дівчина і два хлопці. Ще хлопці... Проходючи повз Яшка пильно дивилися на нього. А один пройшов уже був, а тоді зупинивсь і згори ще глянув. І Яшко підвівся.

— А, чорт! Де бо ти взявся?

Це—перший. Кинувся до товариша і згріб його в лапи. Яшко тільки всміхнувся до нього й очима, й устами, і всім обличчям:

— Приїхав.

— Та бачу, що приїхав. От молодчина! їй бо. Ходім!..

А на ході обіймав товариша і радо сміявся тому в лице:

— Та вигляд у тебе побідоносний! Ій бо...

У хаті вже повно хлопців-студентів. Сиділи на ліжках групами, по одинці. Розмовляли, сміялись... які вечеряти лагодились.

Посідали й хлопці—Прокіп-Яшко,—на ліжкові од вікна. Дивились один на одного й сміялися. А ще говорили-говорили... Сперш Яшко. Про семінарію, про хлопців—дівчат знайомих, що по-весні Прокіп розлучився з ними... А ще про себе... Прокіп засмутився тоді (коняка пропала... і настрій у Яшка був—хоч топись!..). Коли ж росповідав про збори «на погорілих», за подорож, про настрої тут у місті—реготався гучно і ляскав по колінах товариша, по спині. Потім перебив мову Яшкову й зоговорив для чогось пошепки:

— О, братуха, було й зо мною таке по-первах...—Будинки давлять... Шум упав на череп і трощить його... А в очах метелиця якась червона... Ій бо. Хоч ти драла давай. А воно ж іще літом було... Вдень і нічого: бігаєш, про папку думаєш... А от як підійде ніч... ляжеш бувало,—а в вікно розчинене—шуми весняні... оркестра десь... огні... Устромиш голову під подушку й замреш... А десь тихо-тихо туман колихнеться. І роси заблищать... А жита зітхнуть і зашумлять тихо-тихо... Потім—сонце... І дзвенять коси... І долина безкрая сивіє...

Ех, чом він не поет. Таку б поему катнув, що тільки прочитай!

І всміхнувсь. А потім замислився.

— Ну, а тепер не те,—говорив далі,—був дома оце три дні. «Грусть і тоска безисходная». Правда, за три дні їв аж 33 рази. Але зате серце тукнуло тричі за 3 дні, і в голові три думки проповзли... А тут за цей час місто без нього на тисячі гін умчало... І степ не кличе вже—рукою махнув. Хіба, як у животі «румуни на скрипки заграють», згадаються галушки гарячі.. сальце на сковороді...

Він усміхнувсь. І Яшко теж. Потім дістав клуночок і вийняв хліба, сала—розіклав на ганчірочці на ліжкові. Вечеряти сіли. І спитав, кутуляючи щелепами, Прокіп якось:

— А ти ж і досі «на Парнас усіленно карабкаєшься»?

Яшко всміхнувсь і хитнув головою.

— Навіть одчаївся був сьогодні та в «Селянську Правду» заходив. Аж не застав нікого.

— То ні чорта,—Прокіп потішав,—завтра застанеш. Ато й на квартирю можна. Редактор під нами отут живе. Душа—чолов'яга. А плужане «папашою» його звуть.

Він звів раптом брови й подумав.

— Сьогодні що в нас? Да, це ж і плужане сьогодні в нас. Чудово. От, брат, і побачиш «Плуг». А поїдеш додому—перелогам гукнеш: «Тремтіть, бо вже плуг колішнею бряжчить—іде на ви!»

Зареготалися збоку на ліжкові хлопці. І Прокіп сам. А стихло—в кутку десь молоді голоси сперечались палко про щось... І за вікном—огні огні... і шуми...

*

О пів на восьму хлопці спустилися по сходах на другий поверх і зайшли в шумну кімнату. (На дверях—«книгозбірня»). Людей було вже чимало і ще надходили. Більш молодь: хлопці—дівчата... Яшко, як глянув сперш—вразило:—пани якісь. Потім згадав, що Харків же це не яка-небудь Голодрабівка. От і не сіряки, не кожухи, а чоботи не в кізяках волячих... А ще побачив кільки шинель стареньких і справжніх мужицьких кожухів. (Може на з'їзд приїхали, а в Сельбуді зупинилися—ну й на «Плуг»). А ось у групі дівчат молоденьких якась із сміхом, а чоботята «незаможницькі». (Може торік іще була Мар'яною—Галькою, а потім командировка у ВУЗ, ну і...).

Зрадів чомусь. А в грудях—хлюп!..

Прокіп десь у товпі—«нащот протеже парнасцю молодому». А «парнасець» сам пройшовся по кімнаті. Підійшов—покрутив шеретовку, що тут стояла. Розглянув діяграму парів, плакати по стінах. Тоді пройшов по-під вікнами і підійшов до великого столу в кутку. Глянув, а на столі тому—село майбутнє (модель). ...На майдані великий в українському стилі Сельбудинок. А навколо по лініях квадрату—хати, хати... Під черепицею, з великими вікнами, з ганками... і біля них ніяких инших будівель, ні загонів, ні клунь. Хіба погрібець, або що... З майдану на всі боки дороги розбіглись. Побігли поміж хат, далі—поміж золотого шелесту хлібів на степу...

Яшко замарився. Дивиться на модель, а здавалося, що то справжнє село. А хати—іграшки, а дороги—стрічки хтось розістлав, бо на тисячі метрів він—Яшко—угорі. Бринить пропелер—гу-у...(Забув, що то гомін. І внизу, як на долоні—степ радісний новий... Нема латок—зорано межі. І на гони соняшні, куди лиш око гляне—хвилі... хвилі... (Збіжжя золоте)—шмат жита в 1000 д., пшениці—1000 д., ячменю—1000 д... Обіч—ще збіглися дороги. В ворота широкі «Сільгосподаря» влетіли з розгону... (О, та це ж бувша панська економія. Диви!). По загонах—товар. Під повітками—машини в дрімоті. І будинки якісь. І люде на подвір'ї сновигають в ранкові синім... З-за обрію—сонце... І враз гудок скрикнув спросоння. Над хлібами стиглими покотився ранковий привіт... А з села комунари повалили вервечками на ранкові роси... На радісну працю...

Ззаду хтось ляснув по плечу. Кинувсь Яшко й посміхнувсь задумано.

— Читаємо—сказав Прокіп.

— Добре.

І знов усміхнувсь. І знов замарено:

— А я оце того... Фантазійку роспутав, та знаєш... Скочки на соняшні гони... Аж дух забило!

Ще всміхнувся. А Прокіп обняв за стан і на ході вже:

— Ах, ти, мій мрійнику невгомонний!

Заля вщерть заллята рухом, молодими лункими голосами. Од дверей пройшов якийсь чоловік в окулярах і з товстим портфелем.

— Оце ж тобі й голова «Плугу»—сказав Прокіп.

— Оце?

Голова зайшов за стіл, де вже сиділи инші, й портфеля поклав. А тоді запалив цигарку. Кільки рук простяглись до його пачки, а потім до рота. В залі стихати почало, й ослонами заторготіли. А в двері ще, як муравка, бігли зі стільцями, з ослонами. За столом говорили про щось жваво. Потім молодий хлопчина, що весь—рух самий, раптом застукотів об стіл оливцем. І в залі стихло.

І було перше: доклад голови про літературне життя наших «рідненьких земляків» в еміграції.

Яшко уважно слухав. А перед очима—розгублені та злі обличчя «земляків», викинутих хвилею червоною на піщані береги. Ач губи як зло скривлені на «неньку рідну» помолоділу, в червоній хустці! Не любить вона їх, не любить. А менших синів, одурених, обкрадених, менших синів—сіром, що змалечку по наймах бідували,—ой, як же вона любить!.. І колись (греміли, тоді громи—голота степи одбирала)—навколюшки тоді молилася старенька: «Боже правий, допоможи ж правді подужати!» А на тих—руки натружені свої з прокльоном підняла...

Після докладу читав хтось оповідання. Потім читались поезії...

Яшко слухав і кожне слово жадно хапав. А очима линув—припадав до вій тому й тремтів укупі з ними, аж доки оплески, тоді злітав і припадав—тремтів на віях у другого...

Враз із-за столу, як оплески стихли, почув коротеньке: «т. Іщенко» Хвильний схопився і якось, мов не своїми ногами, підійшов до столу. Повернув обличчя до очей разками. А рукою хвильно волосся гребонув, назад одкинув.

Читав. Сперш уривок з поеми, а потім ще два вірші. (Тиша у залі. За вікном захрокав—промчав автомобіль...). А коли скінчив, оплески як злива хлюпнули в розчервоніле обличчя і весь він затремтів дрібно так.

Зробили перерву.

У залі знов заметушилися, зашуміли. Круг столу, по-під стінами сиділи—стояли групами і розмовляли. І бились об стіни, об стелю молоді голоси, налляли залю вщерть дзвінкими скалочками.

Яшко був схвильований. Він ходив по залі і відчував, що довкола нього всі рідні, всі такі близькі, і він ніби тут не перший раз, а давно вже з ними, завжди.

Підбіг Прокіп. Він був задоволений і схвильовано потиснув руку.

Потім пішли разом.

Прокіп часто нахилявся до нього і називав прізвище якого-небудь письменника чи поета. Вони були тут. Такі ж звичайні, як і всі. І Яшко міг підійти до кожного з них і говорити, як з товаришем.

Від цього Яшко росхвилювався ще дужче.

Він тепер згадував те, що читав їхнього, і пригадував ще, якими уявляв їх раніше.

— Так, так, таким я й уявляв його: і тонкий... тільки без пенсне...»

Хотілось підійти до нього, ні, до всіх, і говорити, говорити, але Яшко не насмів... так і не балакав.

Оливець раптом знов застукотів об стіл і рухливий товариш, що сидів поруч з головою, енергійно запрохав до тиші. Заторготіли ослони і стихло в залі. Взялись до розгляду зачитаного. Говорило багацько. Просто і тепло, як дома в сім'ї. Без рухів артистичних, иноді з усмішкою до того, кого «крили». Иноді в балачку встрявав із місця хтось— не втерпить!—Тоді оливець знову стукотів об стіл і сажав нетерплячого на стільця. (Успієш! Як напріг!).

Яшко уважно слухав. По п'ятах біг за думкою промовця. Иноді слово яке незнайоме перечіпало на мить—задумувавсь, а тоді—плиг через нього і далі по слідах... Говорили й за нього. Кожен злегенька торкавсь. Ну... добре написано. Є сильні місця. Є чуття і думка. Ну... і Сосюру автор читав. І це—добре. На ньому й виховається... А хтось з захопленням малюнок його скопіював: юрба в кайдани закутих шляхом...

Може і Ленін в юрбі тій ішов.
І сумно кайдани—брязь... брязь...
... І злякано вітер гайнув по дорозі...

— Це—малюнок. Це—надзвичайно чудовий малюнок... А мазки! Ви вслухайтесь—брязь... брязь... І далі—...злякано вітер гайнув по дорозі... Я бачу—шлях...

Юрба в кайданах, а в ній може і Ленін ішов...

Бачу, як вітер спід ніг зірвавсь, побіг по дорозі курній, на стерні крутнув... Ну і талан у т. силенний. Живе на селі. Молодий, здоровий. Пахне ріллею весняною і шелест житів у його, иноді надзвичайно тонких, асонансах...

Яшко спитав у Прокопа, що то—«асонанс». Той здвигнув плечима.

І ще хтось говорив, і ще...

Скінчилась вечірка о 2 годині ночи.

*

. . . . . .

Нагорі, в кімнаті 63, спали вже, коли юрбою влетіли хлопці з «Плуга». Хтось уключив світ. Почали роздягатись, підвечерювати, перекидаючись словами з кутків. Де-хто спати вкладався. І Яшко з Прокопом теж. Під'їли нашвидку і в ліжко лягли. Стихло помалу. А тоді хтось весь у білому босоніж перебіг через кімнату і клацнуло щось на стіні. Мла впала. Лише в вікно лився тихий світ сонного міста...

Яшкові не спалося. Нило тіло все і голова боліла. Може од дум, що бігли-неслися кудись, як повідь та з людей по вулицях шумних. Сів на ліжкові й закурив. А тоді підійшов до вікна. Місто спало. В сяйві блідо-голубому німо стояли масиви—будинки. І тиша на майдані. І тиша по вулицях... Спить армія муравина. А вранці знов скрикнуть бурковки і загремлять... І побіжать тротуари... І дим під стелю голубу... І шуми-шуми...

Стояв—очі задумано.

Він теж—рядовий з тої армії незчислимої, що кулю всю земну пальцями мозолястими обхватила. Що, що муравка він малюсінька?! А серце не кричить хіба: дайош увесь світ, обіймуй!.. А весь хіба не поривання саме: на соняшні гони! Ах, швидче на соняшні гони, щоб аж дух забило!..

Стояв—очі задумано...

На другий день рано встав і зразу ж загубився в клекоті руху. В старенькій шинельчині біг він у товпі з клуночком під пахвою до «Селянської Правди», в музей, у книгозбірню... Найдовше був тут. Голодно накинувся на газети, на часописи і ковтав жадно один за одним, аж поки бібліотекарша на зазначила:

— Зараз книгозбірня зачиняється.

Тоді підвівся учаділий і, хитаючись, вийшов на вулицю.

Вечір над містом нахилив своє хмурне обличчя—думав: злякається. А воно сміхом-огнями бризнуло в обличчя хмуре. І знов—гриміли бурковки, бігли тротуари... І шум, і огні... Тоді вечір зітхнув і замислився...

А Яшко на хвилинку до Прокопа в кімнату нагорі забіг. Посиділи—поговорили. Недовго. А тоді роспрощалися. Щирі й веселі обидва. Прокіп ще провів трохи товариша на Катеринославську вулицю, показав, як найпростіш до вокзалу дійти, і простяг руку на прощання. Яшко стиснув. А хвиля шумна враз ударила-підхопила й потаскала, як трісочку, вниз по осяяній вулиці...

*

На вокзалі в залі «III класи» було повно народу. Хвости простяглися до кас. Метушилися люде з клунками, з корзинами. Стояли товпою посеред залі, по-під стінами, і на ослонах сиділи. А над усім—гу-у... гу-у... Гомін. Шархання ніг...

Яшко одразу аж виріс неначе до натуральної своєї величини. (Кожухи, сіряки, хустки вовняні «домоткані»... І в лице дало пахом ріль.). Він проліз у товпі до ослонів, пройшовся між них, розглядаючись, і в решті сів на одному. Насупроти на стіні—годинник великий, а стрілка на пів дев'ятої застигла.

— Ого-го. Це ж до 1 г. 30 х. ще ціла вічність!

Спробував заснути—не вдалося. Якось і шум заважає й незручно навсидьки. Облишив це, а почав розглядати по залі, до розмов прислухатися. З боку зразу ж сиділо кілька селян, в кожухах, а один у сіряці сивому. Говорили про коні щось. Кудись їхали купувати, чи що, ну й роспитувалися. Яшко устряв до них у балачку. Росказав свої ціни й на коні, й на все... Балакали ще про посів, про голод минулий згадали...

Потім підійшов хлопчина, типу міського: у штанях навипуск, у піджаці і в сірій кепці. Попрохав Яшка, щоб посунувся. Яшко дав місце. А на годиннику стрілка стала тоді на IX. І ще попрохала кепка папірця клаптик на цигарку. Дав Яшко. А той витрусив тоді з кишені махорки пучку і скрутив цигарку. Закурив. А потім якось непомітно розбалакались.

У Яшка був чудовий настрій. Він тиснув клуночок до себе рукою й веселий росповідав, що от увечері завтра додому прибуде, на село...

Ні, він не хазяїнує. Дома є—батьки, брат жонатий... Ну і він на літні роботи—дома. А так учиться він на педкурсах.

— О! учитесь?—аж зраділа чомусь кепка,—то я теж студент з технікума... Але життя...—він скривився і матюкнувся «по раздєлєніям».—Оце нікуди ж дітися—кватирі немає,—ну й прешся на вокзал. А тут пасажира, що нетерплячо чекає на потяг свій плацкартний,—уявляєш. Поневолі таким, брат, артистом задєлаєшся.

Він раптом одвернув обличчя на бік і зацікавлено почав розглядати голу стіну. Бо між ослонів проходив військовий якийсь у червоній каскетці і з літерами на комірі: Г. П. У. А коли пройшов—знов кепка заговорила:

— Ганяють нашого брата, потому—яким хорошим артистом не будь, а це ж і дурний пойме, що кожного вечора спізнюватись на поїзд—це треба ослом бути, або значить—це кватирант безплатний... Н-да! «Жисть» отвратительна, можна сказать. Шамать—теж. Як трапиться багажик якийсь до звощика кому отнести,—маєш. А ще от корзини буває спекулянткам на базар тириш. Ну й їси... А ні—клади зуби на полку...

А ще—стомився він страшенно. Хоча б на одно око задрімати. Бо коли по-людському спав, він навіть і забув уже.

Яшко тоді:

— То чого ж,—лягайте, товаришу.

Ще й клуночок підсунув. А той обережно голову на нього поклав і згорнувся калачиком, і очі заплющив. А Яшко замислився. Згадалось село... (коняка здохла дома)... Товариші пригадалися... Яшко глянув на клунок під головою в студента і посміхнувся (хоч із сумом): буде таки на місяць. А там... Трошки захмарилась далечінь... Може й йому у цьому ж Харкові отак колись доведеться?.. І в горлі сохло.

Спитав у дядьків, що обіч сиділи, де б води напитися.

— А он,—показав бородатий на протилежну стіну,—бач, як до причастя припали.

Ага, добре. Значить, і він нап'ється.

Підвівся. А студент з технікума тоді ж захріп раптом. Головою на клункові лежав. Яшко постояв—подумав і пішов пити...

Плювався згодом:

— Не вода, а помиї якісь. Тьфу!..

Протискавсь у товпі знов до ослонів. Раптом став і з призирством до себе усміхнувся:

— Ай-ай. Що значить: село-село та ще й сіре! І тут зублудив!

Але ж, здається, сидів таки отута. Здвигнув плечима і роздивлявсь пильно. Аж доки хтось не спитав:

— Що смотриш, товаришу?

— Та дивлюсь, наче ж я отут сидів...

— Тут-тут. Це що з товаришем у кепці?

— Ere!

І враз тьохнуло в грудях і горло здавило. А дядько в кожусі спокійно:

— Він зараз же за тобою й пішов. Пробі—теж жажда.

Яшко стояв, як монумент із каміння. Потім шапку зняв і стояв довго мовчазний і простоволосий. І обличчя, мов з каменю висічене.

Враз біль здвигнув риси: брови—в скорботу, уста—у жаль... А очі в одчаї об стіну з розмаху—трах!

В залі гомін і рух. На пероні третій дзвінок кудись ударив...

*

На годиннику на стіні стрілка тихо-тихо повзла. Доповзла до VI і стала. А в вікна ранок глянув сірий, заспаний, невмитий...

Яшко підвівсь і вийшов із залі. У візника спитав дорогу на «Нову Баварію». А тоді лунким тротуаром пішов похнюпившись.

Прийшов—сонце зійшло. Та що з того? Однаково до ночи ждати треба, бо вдень «зайцем» і прольота не проїдеш. Так і було: цілий день блукав по перону, в маленькій кімнаті станційній з кутка в куток. І все цигарки палив, одну за одною. Аж у виски, мов два ковалі молотами: в один—у другий, в один—у другий... Нарешті вечером ішов якийсь товарний. Яшко на ході вже аж за водокачкою почепився на ступеньку, і хочь кондуктор лаявся й спихав, мовчки й рішучо став на тормозі. Згодом уже сказав:

— Що я тобі 180 верстов пішки жаритиму?

— Так пасажирні поїзда на це є—зауважив кондуктор.

— Да—є, як у кишені є. А свою може вивирнути тобі, показати?

Після цього більш не говорили. А було так: на кожній станції ще на ході хлопець сплигував і никав десь по-за вагонами аж доки поїзд рушав. Тоді проходив поруч з вагоном станцію і на ході знов чіплявся на ступеньку.

Їхали довго. Ніч—день. (В Полтаві довго стояли). А потім сутіні згускати почали. І степ з боків тихий і чорний знов став у мряку загортатися...

Не доїзжаючи до своєї станції, Яшко на ході виплигнув і довго дивився вслід на червону крапку лихтаря на задньому вагоні. А ще—на червону крапку семафору. Потім одірвав погляд і в мряку на містечкові огники кинув. Рушив помалу, мов на ноги гирі хто пудові почіпляв.

Сперш ішов вздовж насипу, а тоді біля переїзду звернув на грузький шлях, далі вузенькою вуличкою пройшов, аж поки внизу десь річка тихо-тихо забелькотала уві сні... Пройшов місточком і вліворуч у вуличку темну звернув. А згодом стояв уже під блідо-осяяним віконечком. Постукотів стиха. І шапку скинув, а обличчя до мряки підвів. У хаті, чути—скригнув стілець, і тінь ворухнулась на стелі. Затремтіла і зникла. А од ґанку засувом стукнуло.

На порозі—Галька. Стояла і мовчки вдивлялася в сіру постать в сутінях. Постать ворухнулася й підійшла. Потім шапку на голову наділа. А голос стиха:

— Не пізнаєш?

— Яшко?!

І темрява лизнула дівочу радісну усмішку. А пропустивши хлопця в сіни й засуваючи двері, говорила Галька:

— Як постукав, я думала—Мар'яна. На горі десь вона, у Маруськи. Пішла до зачотів готуватись.

А в хаті:

— Це ти, Яшко, приїхав?

Яшко мовчазний сів на Мар'яниному ліжку і зняв шапку—кинув на стіл. Потім скаламученим поглядом на дівчину глянув. І дівчина притихла враз. Маленькою такою стала. А на обличчі—питання. І очі—злякано:

— Яшко, що трапилось?

Яшко помовчав—подумав і росповідав усе. І весь час на нього по-дитячому злякано дивилися великі очі. Враз стали такі задумані-задумані...

Яшко скінчив і ліг навзнак на ліжкові, ноги спустивши додолу. Очі заплющив. Довго—так. І так довго Галька стояла й дивилася в задумі на нього. Потім на ліжкові своєму сіла і головою похилилася...

. . . . . .

На столі «цвіркунчик» почав умірати. Галька вирвалась од дум і підійшла до Яшка.

— Яшко! Ти ж їсти хочеш? Уставай-бо, а повечеряєш—роздягнешся тоді...

Хлопець мовчки одкрив очі і тупо глянув на дівчину. Скривився: а, їсти не хоче він. Не хоче. І хай вона роздягається собі—спить. А йому—спокій хай дасть. Бо голова як не розвалиться в нього!..

... Каганчик умер...

На ліжкові своєму сиділа Галька—впустила голову собі на коліна. І тиша в хаті. А за вікном вітер п'яний росходивсь: ламав гілля й иноді прутиком у шибку стукотів... В хаті хазяйській годинник пробив скількось. І біля столу шерхнуло щось.

Дівчина підвела обличчя. А близько-близько до неї—пара очей... І шепіт з уст... І руки її руки схватили, обличчя закрили собі. А тоді тіло раптом затрусилося й заридало... А дівчину біль шарпонув.

— Яшко, любий... чого ти?

Питала і знала—чого. Знала й боліла вся. Й сама ридала з ним.—Очима до очей. Тілом до тіла.

А за вікном дерева голі тужили за чимсь. І гілочка иноді стукала в шибку.

Яшко врешті притих. Одхилився від дівчини й довго дивився в темряву кудись. Враз повернув до Галі обличчя і тихо всміхнувся із темряви їй.

— Н-да. Буває иноді й роскиснеш. Але на цей раз—ні. На цей раз я—розумієш?—як ото заліза шмат до червона розігріти, а тоді водою холодною облити—гартується. І я теж. Хіба гадаєш—руки згорну й покірливо на дно сідати буду?! Чорта з два!

Його не лякає злиденне життя. Не лякає тяжка праця хліборобська. І хіба Галька гадає, що він учився, щоб—«на пани». О, ні. У всякому житті є життя... От хліборобить він—оре, сіє, жне... Ах, яка безліч переживань: сходить? Буде дощ?.. Засуха?... Сарана?.. Вродило!.. (Згадав Прокопа на цьому і його 3 дні дома). Бреше канальський! «З думки проповзло... 3 рази серце тукнуло»... Бреше! Думок—рої. серце то заб'ється, то замре... А тільки... він сам, власне, не розуміє чому саме йому так тяжко кидати школу?

— Мабуть через те,—говорив задумано,—що я... Ну от здається иноді, що я—дитина, обшарпане, затуркане наймитчатко. А дядя якийсь хороший приніс і дав мені книжку велику, товсту, а в ній—усе життя.

Усе життя: в минулому, в сучасному, в майбутньому... І малюнки у фарбах. На кожній сторінці—малюнок... Приніс дядя хороший і дав і сказав:—Читай уважно, синку, щоб кожне слово, кожен мазок на малюнках тобі глибоко врізався в мозок. І тоді—весь світ буде у тебе на долоні. І тоді—будуть бігти дні, як хвилини завскоршки... І на очах твоїх,—де хати убогі, стануть будинки просторі з великими вікнами... і зморшки на обличчях росхмаряться... і буде радісне життя...

Замисливсь, а потім усміхнувся сумно і тихо. Говорив:

— Ну і я читаю... Враз гніда кобила як підбіжить, вищирила зуби здорові та книжку ту—хап... Я кинувсь, аж коняки нема—кістяки одні... І книжки нема цікавої, що в ній—життя все... А обіч лише батько стоїть похнюпився. І стерні-стерні половіють (чим орати будемо?). І дні тихо-тихо «на волах» поповзуть—ри-пп... ри-пп.

Ех, ви—дні! Чом не біжите ви, як хвилини! Щоб у золотих хвилях хлібів маками червоними села нові зацвіли... (Червона черепиця покрівель... Білі стіни... Великі вікна...—як там на моделі в Сельбудинку в Харкові). Щоб з маєтка бувшого панського гудок ранок рожевий збудив, золоті лани широкі неоглядні... А з села б тоді разками сипнули б комунари на роботу. Обличчя рожеві-ранкові і в очах радість. І шелест хлібів навкруги. І сонце з-за обрію промінням ранковим сміється...

Говорив Яшко щиро і палко. Тому й мрії його рожеві рожево й дзвеніли дівчині в ухах. І вся вона принишкла—замарилась, до хлопця пригорнувшися... А в тиші зітхнула:

— Ах, хоча б бабусею старенькою побачити оце життя! Хоча б беззубим ротом ранкові тому рожевому всміхнутись!..

— Побачиш, усміхнешся — це Яшко,—хіба кроків величніх не не чуєш? То ж він іде!

Яшко притих і враз палко притяг дівчину до себе. А вустами жадно припав до очей її. Одірвавсь. В волоссі на мить заплутався. Сковзнув по тілові пругкому... І тіло молоде пахом ріллі весняної ударило в лице. А в волоссі—шелест житів... І руки за голову поривно обхватили... А очі росли... —росли... аж доки безоднями стали. Тоді Яшко схватив—стиснув когось до болю, й з закритими очима в безодню ту—у-ух!..

. . . . . .

А пізно за північ у шибку постукотів ще хтось. Галька кішечкою сковзнула з ліжка і вибігла в сіни. Повернулась з Мар'яною вдвох.

Горіло світло. Мар'яна:

— О, Яшко повернувся?

— Приїхав. Спить.

І Галька все росповідала. Мар'яна засмутилася. Питала: що ж він тепер думає?

— Додому завтра—казав.

Засмутились обидві. Довго сиділи й мовчали. Мар'яна й вечеряти не схотіла. Роздяглась і стомлена в ліжко лягла. Галька загасила каганець і собі лягла до неї під рядно.

Довго не спали—все шепотіла щось. А за вікном осіння ніч з шумом неслась кудись. Стукнула в шибку й на мить зупинилася—прислухалась.

— Галька щось пошепки. Мар'яна пошепки теж:

— Ну, а була ж—дитина?

Мовчання.

А ніч зареготалась, тюкнула і з шумом гайнула геть...

*

Прийшов ранок—збудились дороги. Расплутались на майдані й на всі боки розчавленими гадюками поповзли-поповзли... Далина сивіла туманом загорнута...

Яшко ішов. Голову похнюпив, і погляд задуманий по грузькій дорозі ногами топтав. Тому слідом—рядок дум сумних, розчавлених... На гору виліз—став, щоб дух перевести, і закурив. А тоді глянув назад услід собі... І в мить спогади налетіли, обсіли—заклювали його...

Ну от...

Яшко аж заплющився і повітря, носом втяг у себе. Е, ні. Тоді пахли стерні медами. Й простори синьо-таємні дзвеніли й кликали кудись. А вони—хлопці на горі оцій юрбою посідали потомлені і хвильні в долину дивилися. Бо то їхній шлях зірвався з гори, полетів у долину. А ген-ген на шляху тому—містечко. Обіч—лінія рельс у далину побігла...

В голові тоді рої думок роїлись у хлопців молодих із торбинками. А в грудях—перебої.

Це було позаторік (вперше сюдою йшли). Цю осінь—теж ішли цією дорогою. І містечко внизу—ждало. І лінія рельс летіла в синю далину... Що й зовсім недавно це, два місяці яких, а як давно-давно!..

Яшко одігнав спогади й глянув на прощання в долину.

— Прощайте! І в дні сірі, осінні зелені думи-мрії. І друзі любі, що життя вкрапнуло вас навік в його життя. І дядя хороший з книгою, з малюнками у фарбах... А вії—тріп! Там, а вітряками уранці сьогодні... (— Хіба: прощай? Невже: прощай?). І руки злегенька тремтіли в неї, і вся вона тримтіла... А обличчя бліде, і очі—тріп!..

— А-а!

Аж застогнав хлопець. Закусив губу до крови й дивився-дивився,— кому «прощай» сказав. Хіба лиш їй?—Усім, усьому... і навіть далині в туман загорнутій. (Туди летіла-летіла лінія рельс).

Дивився і—сумний. Довго. Аж доки з грудей хвиля до горла піднялась і очі засльозила. Тоді зціпив зуби до болю і крутонув. Зникло. Мов рухом одним усе зруйнував, і сліди зітер... А в грудях біль, і очі сльозило на грузький шлях, на чорні ріллі...

Ішов.

У Попівці—на пів дорозі це—стомився. А біля Роскопаної могили смеркати почало... Смеркло. Мов у каламар з чорнилом хлопець упав. І бабрився і чвакав у чорній гущі, важко волочучи стомлені ноги. І навколо чорнила—розлитеє море. А де-не де огники блискучі, як іскри роскидані по степу—хутори. А ген у бік і внизу, наче хто жменею іскри ті кинув—то ж і Журбівка вже. Значить—дома.

Він помалу спустився дорогою побіля садка «якономическього». Пройшов греблю під вербами зажуреними. А тоді—по вулиці.—Тихо. По хатах—огні. А десь у темряві голоса п'яні горланили і спотикались:

Через греблю Микитину
Тай-ра-рі-ра-ре-е

Ішла пір'ям обтикана
Тай-рі-ра-а...

І десь гвалтували собаки.

Біля колодізя на вулиці, на розі, Яшко перейшов на другий бік і в ворота зайшов—там хатинка убога підсліпувато на вулицю дивилась... Заглянув у шибку сперш: прядуть. А Хведір мотає біля печи. І діти за столом... Тоді одчинив двері і зайшов у хату.

Поздоровкавсь.

Всі глянули до порога й прядки стихли. А з-за коміна голова сива визирнула.

— А, Яків прийшов.

Прядка знов тихенько заторготіла одна. Бо мати вечеряти на стіл подавала синові. Тоді й собі сіла за гребінь, та довго не пряла. Дивилася-дивилася на сина із сумом. Довго. А тоді зітхнула й до пряжі взялась. І витягала нитку довгу-довгу, безкінцеву, як і журба її...

А Яшкові згадалося чомусь—Харків. Вечірка «Плуга». Якийсь поет поему читав і в нього—селянки після прядки увечері «Селянську Правду» читають. А дядьки волами їдучи про електрофікацію марять. Робилося сумно. Може тому, що не було так. А може, що відчув ізнов одразу: у далину хтось позривав мости. И по струнах рельс ударив хтось. Бринь! І обірвалися...

Вечеряти сів. А Маринка між тим росповідала вже тихенько: у школу вона ходить. А Санька тато дуже били за коняку. А під полом шаплик стоїть—на самогонку запарили...

— Треба ж якось із біди вилазити,—говорила пошепки вона, мов стара. Он Сидір за самогонку вже другу корову купив.

І як стара, дивилася задумано очима.

. . . . . .

Пізно вночі доспівали прядки свою пісню журливу. Полягали спати. Діти й старі на печі. На полу Хведір з Наталкою. Яшкові мати послала на припічку, а як ліг він, каганчик задмухнула і богу молилася довго в сутінях біля столу...

Яшкові знов сумно чомусь. А з-під полу дух хмільний із шаплика. І повіки стомлено тремтіли, потім упали на очі... в мозкові ще блиснули тьмяно недавніх днів уривки. Обличчя, живі ще, глянули й захмарилися. Бризнули слова ще не мертві... Потім обірвалося щось раптом—бринь!.. І заметелились у пілі уривки барвисті... Линяли, гаснули потім...

*

Ключем журавлиним летіли сірі осінні дні над убогими стріхами...

— Кру... кру...—це в серці Яшковім перекликалися спогади сумні... Сумно і тоскно й сьогодні, і вчора було, і ще колись... Бо далечінь в тумани загорнулась. А навколо—ріллі-ріллі... аж за обрій. І гайворіння кружляє над ними—кряче. А в хаті прядки безкінцево—гур... гур... гур... Це раніш було—в хаті. А потім у самій голові те—гур-гур-гур... Аж чути, як об череп із середини колеса чиркають. І від того біль у скронях...

Яшко цілими днями сидів дома. Зранку коло овечат порався, тощо. Потім у хаті скалки мотав на мотовило, або читав що. Це вдень.

Увечері ж поночі в хаті: каганчик на полиці, як зіронька далека-далека, за 1000 світляних років, блимає. І знов прядки гуркотять. А Хведір робить щось. Батько на печі—застудився сердега. І за столом Маринка Санькові літери показує—склади складають. Яшко тоді лягав на купу соломи біля припічка і думав. І скільки соломинок у в'язці цій, що під ним, стільки дум за вечір у голові родилось і вмірало. Більш сумні і в жалобі. Це спершу. А це ж...—на тім тижні роботу собі знайшов.

Так було: в сусідньому селі—верства звідціля —на вигоні мельниця парова чмихала. Яшко ходив у сільраду чогось.—Зайшов по дорозі, заглянув у млин. Потім закурив з чоловіками, що юрбою стояли—грілись на дверях сарая, де паровик. З надвору гукнув хтось. Всі розступилися. А якийсь обшарпаний парубчак, у «кендях» порваних і повних грязюки, з цеберками пройшов у сарай і вилив воду в діжку. Як виходив назад, попрохав у когось «бичка». А хтось засміявся йому:

— Плохі діла, Омельку. Членом до мельниці состоїш, а й досі бульда не справив.

— А це хіба не бульдо?

Сміх.

Омелько затягся на спіх, а тоді виматюкався і сказав хмурно:

— Да, на 15-х справиш бульдо. А сами сволочі похожають тільки, а по два пуди беруть. О, правильность де, в кооперативі... Кидаю—сказав він рішучо.—Ну їх к такій матері. Нехай дурнішого знайдуть.

... А вони й не шукали, сам знайшовся—Яшко.

— 15 х од сотні пудів це не дурничка яка-небудь — розміркував він ще тоді, як Омелько «Правленіє» матюкав. А як довідався, що він справді таки кидає, запропонував уповноваженому себе у водоноси.

— Добре.

На другий день зранку і став він на роботу. Тяжко. Колодізь глибокий та й од мельниці далекувато. Тільки те й робить, що воду пиряє, й цигарки скурити немає коли. А чубрина—хоч викрути. І чоботи повні грязюки й пальці зовсім вилізли...

Так було два дні і третього до снідання. Потім млива не стало. А заробив Яшко 3 пуди з хунтами: жита, ячменю, проса. Хунтів з 10 і пшенички капнуло.

Настрій чудовий. Мов крила під руками виросли.

— Ще ж коли молоти будемо?

— Як буде мливо.

Пішов Яшко додому.

На другий день вітер рушився. І ось уже цілий тиждень дме та й дме. А хлопець без роботи сидить. Що ранку як схватиться — мерщій до вікна: вітряно на дворі Ач як дерева хилить. А над ріллями галки летять, а їх на бік односить—односить...

Сьогодні по обіді раптом вітер ущух. Яшко швиденько одягся й до мельниці—гиля. Та як за могилу вийшов, одразу так і обмер. На вигоні курило вже: без нього мелють. А таки пішов. Ну... Омелько воду носить. Як повз Яшка проходив, насупився і чвіркнув крізь зуби. Яшко похнюпився.

— Отак! Обірвалося, значить, і тут...

Зайшов у сільраду, а потім до товариша завернув. Тут і забарився. Так що додому прийшов—по хатах уже огнів не було. А з конюшні

дим іде і світло бліде в росколинку.—Зайшов. В конюшні повно диму. В кутку в пічці залізній полум'я безсило б'ється: язичкам червоним стін не дістати, мли не розігнати. Над пічкою казан булькотить, а дудочка з покришки в діжку-холодильник зігнулась і внизу в кухлик із дудочки—кап, кап... Потім задзюрчало.

— Це первачок. Ану.

Хведір, заплаканий увесь од диму, дирнув папірця клаптик і вмочив у самогонку, а тоді до вогню підніс—горить.

— Хароша.

Був задоволений. Всміхнувсь до двох чоловіків якихось, що їх Яшко й не бачив у димові, й почав росповідати, як гнав уперше він, та як брагу погнало було. Чоловіки мгукали й нетерпляче чекали, слину ковтаючи, на первачок, що з дудочки—дзюр... дзюр...

Яшко сів обіч і пригнувсь над землею. Дивився теж на дудочку похмуро так. А вухо нехить ловило нудні Хведорови слова:

— Н-да... Ну, що його робити? Я тоді брагу вибрав та завдруге. І що ж ви думаєте? Ні чорта. Потому пар зійшов, а в ньому то й сила вся... от.

Ще говорили про щось. Чув Яшко лише уривки. Щось і «кадєт» одступав... і в Левченка як був хтось — добре нащот випивки було... А на коні штраховки нема, бо дохнуть дуже, нема казні рощоту... Потім зупинились на цьому—на конях. Хтось сказав:

— Дорого. За лоша, щитай, увесь хліб оддай і не хватить.

Хведір задумано:

— Так. А сіяти ж треба.

— А жерти.

Мовчання. Потім пили. І ще говорили, жваво, один одного перебиваючи. І язики в усіх помалу важніли. А Яшко лежав на руці й тоскно на дудочку дивився, що над кухликом—дзюр... дзюр... Довго дивився. А злість у серці росла-росла... Дивився все... Враз підвівсь і кухлик у руку взяв, а тоді духом одним вихилив до дна. У роті опекло і дух забило. А як ліг знов на землю, у голові раптом зашуміло-зашуміло... і вона все важчою робилась, а на мозок упали тумани... Потім—чув, як десь, неначе за муром кам'яним—він, Яшко, кричав щось глухо. Когось палити збіравсь... А його держали якісь п'яні люде, а Хведір рукою рота затулив... Потім вітер і мряка в лице йому були і хтось тяг... Рипнули двері... То в хату упхнули його...

У хаті поночі й тихо. Яшко постояв біля порога. Довго може. Тоді невірними кроками до полу підійшов—спати це. Скинув шапку—додолу кудись упала. Лапнув рукою по припічкові—ноги чиїсь, одна аж до коліна гола, далі—спідниця...

— А, Наталка. Чого вона тут?

Подумав-подумав.

— Ага, це ж Хведір там, ну, а вона...

Яшко п'яно всміхнувсь і вище рукою помацав—живіт. У пазуху руку встромив—за груди полапав.

«Наталка» кинулась. Скрикнула старечо й сіла на постелі. Потім рукою на карнизі шкрябнула—сірники дістала.

Яшко одразу догадавсь:

— Мати.

До стовпа одхилився і затулив обличчя руками, як сірник чиркнув. Мати ойкнула. А сірник згас. І не світила вже... Яшко ж у темряві по-над стовпом опускавсь-опускавсь, аж додолу. Потім упав головою і руки одкинув...

За вікном старечо плакала осіння ніч...

*

І ще над стріхами убогими летіли-курликали сірі осінні дні...

— Кру... кру...—це в серці Яшковім перекликались спогади сумні...

А в вікно видно—за вітряками степ німий у мряку загортавсь...

*

... Ах, я так стомився! (Це я. А.Г.). Кинув перо на недописаний аркуш, а сам одхилився на спинку ослона і змежив очі...

У голові важкій підбились думи. Наче піхоти полк після важкого переходу... Ніч, мряка... Чавкають в грязюці потомлені, розбуті, мовчазні... А шлях далекий... А навколо посвисти бандитські в темряві...

Ні, далі не можу. Беру відповідальність на себе.

— Братва, ложи-ись!..

Стали. Забрязкотіли казанками. І падали потомлено просто під ноги в грязюку на шлях...

А я на них поклав мої тремтячі руки і важко впав головою. (А, я ж так стомився!).

... А за стіною комсомолка Галя робить щось і сутінням жаліється:

— А зозуленька ку-ку, ку-ку...

За що я терплю таку муку!..

І знаю я, що муки тої зараз вона не знає. Бо ранком бачив очі її такі променисті-променисті, і з-за стіни чув сміх такий зелений-зелений...

Тоді ж і Михайло з Романом, і ще хтось, були в них у хатинці. І листа Яшкові в Журбівку гуртом писали. А ще марили раді у голос. (З-за стіни чути).

— У клубі КСМУ, в хатинці, де Орлик живе, і він приткнеться. А Михайло у школі вечірній «природознавство» йому оддасть. А Роман... хіба Нюсічку?..

Сміх.

І в очах—сміх і іскри...

А над стріхами десь—кру... кру...

Яшко мотав скалку в сутінях проти вікна. Глянув—за вітряками ріллі. А над ними галки летять, а їх на бік односить-односить... Задумався.

В хату рипнув хтось.

— Був у сільраді це. Листа, Якове, на.

Подав. А Яшко схопив і до вікна хвильний прихилився. Аж головою до шибки. Читав. Ще переглянув, ще... Тоді хвильний патли

гребнув — назад одкинув і в темряву всміхнувсь... Підійшов до матери та рукою за колесо прядку придержав. Мати глянула з сумом:

— Ну що?

І руку на прядку у втомі поклала. А Яшко тихо-тихо до руки тої обличчям прихилився і завмер... Потім кинувся. А матері очима ясно-ясно:

— Мамо, хлібинку на завтра. Іду в далеку дорогу.

Мати трівожно:

— Куди?

— А за долею. З-під стріхи полетіла вона. Вже десь на гонах соняшних. А я – за нею!

Мати тихо зітхнула і прядку одставила:

— На хліб на дорогу треба вчинити...

М. Білики.
1924.

Д. ПОЛОНЯНКА

* * *

Чуєш квітня думи?—
Шуміть, весняні шуми,
Орітесь, ниви, веселіш,
Кладися, земле, на леміш!
Чуєш квітня думи?—
Шуміть, весняні шуми!
То ж комунар оре на пар
І в пісні верне скибу:
Захід, хмар чи не хмар,
Хоч—спиняй борню,—
А буть новому хлібу,
Буть новому дню!

В. ГАДЗІНСЬКИЙ

ДОНБАС

...Донбас...
Вугіллям вагітне слово.
Залізом могутній зміст.
Сучасности міць і перемога.
Майбутньої дійсности ток.

...До вас,
Поклади підземелля,
Говорю—
Я—маленький вугільний дріб.
І вас—
Всесильні поклади,
Скриті у нетрах Донбасу—
Вас закликаю я:
«Вставайте з вічного сну».
Не вам лежать під землею,
Не вам спокійно нидіти—
Вашим законом: «Огонь»—
Залізо в ньому кувати...
Метал—свободи криць.

. . .

...Донець тече журливо,
І степ тулиться до нього,
Вітри гуляють—чорти...
Нема, нема: «Майбутнього».
...Донбас!
...Донбас!..
...Донбас!
Не тисячі—
Мільйони шахт...
Я хочу міліярди тон!
І всі робочі з нами!

...І чим ти був, Донбасу степе?
І чим ти будеш у майбутнім?
Твоє вугілля спить без руху...
Здається—спить...

...О—ні!
Не спить вугілля.

Чи бачиш ти? Заводи...
Робочі маси
Працюють без упину—
Для своєї класи.
Заводи.
Могутній праці ритм.
І ллється, мов Дніпро,
Чугун, чугун...

...І ллється він огнистий
Нестримно, мов оркан,
На це, що постаріло, згнило...
І ось:
Встає титан майбутнього...
І хто це? Хто це є?!
Питається весь світ...
І Вандервельд, і Рокфеллєр,
І Вандербільдт і Гільфердінг,
І Вудроф Вільсон, Пуанкаре—
Питаються: «І що це є?!»
Валить Донбас залізним словом:
«Не вам в моїх степах копати
Та торгувати моїм тілом.
Не вам по вік за бога мати:
Долар і фунт!»

. . .

...Встає Донбас...
А з ним у Курську «аномалія»
Тремтить,
Тремтить залізним тілом.
І не поможе Мусоліні,
Ані фашистів криваві штуки—
Падуть, мов думи занепаду,
В смітник історії...
Сьогодня друга на світі сила:
«Союз Донбасу з серпоплугом».

...Донець тече журливо,
І степ до нього тулиться,
Вітри гуляють—чорти...
Нема, нема: «Майбутнього!»
І «НЕП'у» гнила пика,
І про концесії говорять,
Непман зубами щирить
І «безобразія» творить.
Степом вітри гуляють,
Робочий протестує:
«Хто це?
Чи я—робочий,
Чи—спекулянт панує?»
Я, Я! І я—залізо,
Ми, ми—єдине тіло
І все, що проти нас,
В минуле полетіло.
Встає, встає вугілля,
...Встає, встає Донбас...
І чим ти є для нас?
Людей так мало знає,
Що це приходить час—
Коли:
«З а з і з о в у г і л л я.
І с к р у р а д і о—ж и т т я,
Е л е к т р о м о т о р
І п р о п е л е р
І т і л о з в я ж у т ь о д н о!»
І бачиш:
Зорі, світ, земля
І гора, гора камінна,
Стануть: «Одно».
Час і кров
Нічим не будуть—
З в я ж у т ь н а с
В м о г у т н і й, т в о р ч и й д і л а
с т е п!
...А над Донбасом подій льот
Голосить славу перемоги,
І б'ють! І б'ють! І б'ють прадзвони
Залізний, творчий час повстання—
Встає: «в у г і л л я»...
І з Донбасу,
І з плодних нетрів наростання
Встає:
«Вугілля культур,
Залізо перелому!»—
. . .
...І радість, радість... Шепче степ:
«Вже я не степ—вугілля склад—
Щезає мирна тишина...
«Вже я не степ, заліза склад,
Культуробунту новий лад!»
...І шепче степ:
«Встає Донбас...
Гей—перемога!
І для нас встає майбутнє
з підземелля.
І раду життятворчі хвилі,
Пролом—повстання гелля—
«Е н е р г м а т е р і й творить с в і т!»

ЮРІЙ ТОПКО

СИН СЬОГОДНЯШНІЙ

І от, коли сонце сідало за лози, то і вечір вітався з селом. Просипалася ніч, але ще не вставала: вона ледача ще була. Вечір вітався з селом, а коваль Мелентій прощався зі своєю кузнею: скидав передника, підкидав чересла під мішок, накидав чорною товстою плямкою двері і йшов.

І от надворі сутеніло, і в очах у Мелентія теж сутеніло. У справжнього музики завжди над вухо награє мелодія пісень, перекидається лірика Шопена, Бетховена, Верді. А от у коваля грає завжди своя музика, своя поезія. І вторять їй великі молотки, а виводе маленький, що заплішує мичика та забиває охналики. Музиці без мелодії журно, а ковалеві і холодно і голодно. Не творе коваль--сім'я голодує, а кує— є і хліб, є і мелодія!

Так от увечері, коли день відограв уже свою пісню, а ніч ще не встигла взяти акорду темряви, в коваля виграються бурі, і темніє від такої мелодії в очах!

Вранці ніч попрощається с землею, а вечір спить. Встає сонце з-за ставка. Підворушуються діти і кличуть знову коваля до праці: плескати леміші, прутити коси, накладати чересла, а разом—творити пісню праці, пісню заробітку!

От коли сурми грають—це одна музика, а от коли Мелентій закує—це друга. Це його музика, це його пісня. Це сам хліб і сіль. Він її творе, він її розуміє.

О, як вона йому високо люба!
О, як низько тяжка!

Співи степу—се волошки, хвилі по перелогах, по піріях. Хвилюються ці пісні, шумують, лескочуть жовті колоски. Пісня коваля—жар, чорний піт, огненний вир. Не хвилює вона волошок, не лоскоче жовтожовтих колосків. Ні, вона сама чорна праця, вона—гарт, вона—напружені м'язі.

Ковалі самі кують свою пісню!

Волошки їм байдуже, перелоги—так собі, а лоскотання жовтих колосків для їх незрозуміло.

...Мелентій стояв за ковадлом і грів руки молотком. Приходили люде, приносили роботу, гомоніли і нічого не творили.

— Діду, скільки коштує проплескати чересло?
— Цілковий.
— Дорого ж, дядечку, молив присадкуватий дядько під чорним вусом:
— Хай 70.
— Піди пошукай дешевше. Матерія он міліярд.
— Та то ж матерія. Ми й у полотні будемо ходити. Нехай хоч 80.

Дід уже не балакав. Він уп'ячив очі в горен і бурчав звідти:

— Наробили. Платіть же, коли дохазяїнувались.

— Та воно ж гадка була, що покращає, винувато кидали оком дядьки на горен і знизували плечима.

— Покращає, сьорбнув чорний підліток, що сидів на точилі і гострив рубанку.

— Ото ж, каже—з посміхом буркнув рудий з кутка:

— Дурного послухай, то й сам ним будеш.

Дід лукаво з задоволенням протяг зі сміхом рукою по бороді, прищурив свої припорошені пилом брови й кольнув:

— А що, Степане, бій поміщика. Та ні, чортового батька, коли репало, то репалом і здохнеш.

Степан, рябий, незаможник, пирхнув піною і аж підскочив:

— Здохнеш? Хай здиха, коли дурень.

— У, ти розумний,—підтрунив Мелентій,—такий, як і вся ваша парафія.

Степан прикусив губу, надув щоки і щось здорове-здорове хотів випалити. Хотів, але тільки махнув ліктем:

— Що ж, лакузи кадетські. Попихачами і зднохнете. Потім сів на прилавок.

— Нехай би вже з їхнього роду, а то—і жмук слини полетів на мішок.

— А то що?—підхватив дід, сціпивши зуби:

— Такі може ганчурники, як Ви? Еге, ми не таких видали. В кузні стихло. Сопів тільки мішок, та Степан високо дихав, відвернувшись до стіни. Мелентій штрикнув жигалом у горні, буркнув щось і нарешті заново розійшовсь:

— Дощу дадуть. Хи, які-бо то пророки.

— Та вони ж електрикою притягнуть,—перебив діда чорний.

— Еге ж, втяг нижню губу Мелентій:

— Притягнуть злидні рублем, щоб більше не плодились. Тут тобі жара, скотина заливається, пшениця погоріла, вони машинами притягнуть.

— А то що,—захищався Степан,— в Америці вже є такі машини. Треба, то й притягнуть. Техника на все...

— Така мабуть,—облизався дідок біля мішка,—як у нашого Терешкового сина, Кузьки, що приїхав з інституту та почав таки ж оту ж технику добувати, поки й піч рознесло.

Всі всміхнулись. Один тільки Степан мовчав. Його перевернуло знизу догори, раз, удруге стрясло.

— То чи не буде цього і з нашими пророками,—кончав дідок і засмикав коромислом.

— Чого доброго, а біді що-ранку кланяйсь!—з позихом хтось несміливо вимовив.

— Кланяйтесь, коли не можете росправитись,—зло-іронично шпигнув Степан:

— Підіть попові руку поцілуйте, то ще нижче кланятиметесь.

— Гм... попові, єхидно підхватив Мелентій, що ж як піп, то й не чоловік. Заслужив, то й цілують. Не бійсь, вашого Леніна не цілують.

— На що Леніна? Він такий же чоловік, як от і я,—пояснював Степан і підвівсь,—з якої ж ради один одного облизувати. Дурощі це і більш нічого. Підлизість. Чоловік сам не гідний на розум, то й

чмокає попів та хрести усякі, щоб мов заступились за нього. А я, я й без попа дорогу в яму знайду. А то може вони виздихають,—самозадоволено підсміхнувсь Степан,—поки я буду умірати, то тим краще. Все рівно користи з них, як з божого бичка. Паскудять тільки та чорну пропаганду ведуть. Воно б, звичайно, нічого коли б наші мужики та розбірались, ато, що ж, бички ті ж сірії, привикли у ярмі—цабе та соб, ото тільки їхнього. А вдарив би кулаком по голові та подумав: на кий чорт нам оці патлаті здались. Хаптурки видурювати, миропомазаніє творити хворому, коли той умірає від тифу. Ех, ви—йолопи, дурні, а ще «електрикою притягнуть». Ну то що ж? і притягнуть. Прийде час, то й притягнуть. Не все разом. От ви, діду, молотком гатите, аж очі вилазять, а в городі машиною. Так тобі сокира, як намальована, або й коса, або ще краще, ваш Андрій—руками оцей здоровий, а в заводі—надавив кнопку і як по заказу. Е,—махнув Степан рукою,—що то вже й казати: не бачили, то й очам не віриться, а побачиш, хороше, так тільки іскри сипляться.

— Ото божеська сила—схилив голову дід, що біля коромисла—на всі боки сила.

— Божеська,—відвернувсь Степан,—така чисто божеська, як мої та ваші руки. Ото така божеська.—Дід підсмикнув коромисло і замовк. Мелентій похнюпився у вогонь, а дядьки попрісідали на коліна та черкали палюгами об долівку. Мовчали, аж поки не прийшов Андрій (син коваля) і не сказав:

— Драствуйте!

А як сказав: драствуйте, батько прищурив ще щільніше очі, підняв брови, кинув оком на Степана і дьорнув:

— Ну що, вирутився? Чи може комсамольці рано вас потурбували, так ідіть доспіть.

Андрій шепнув щось над козирьок Степанові і почав дути. Чорні метелики вугілля засипали йому очі, ніс, брови і витушовували справжнього заводського робочого. Ніжні риси білявого обличчя сховались не зовсім, і з-під чорної пиляки віяло подихом степового вітру, шелестінням колосків, хиттанням лоз. О, яка ото гарна сполука степової волі з заводським духом праці! Що то за нову людину народжує оця сполука в очах оцих старих сивих голів. Андрій його син. Син не 1861 року, не 1900, а 1924. Оце син. Але син сьогодняшній для їх не син. Цей син не вміє шанувати старих батьків, всередині кепкує з них, дивиться на них, як на опудало. Батько та ще й дід—пліснявка на вгороді. Син—зелений цвіт. Так ото ж не дивно, що батько тепер не рахує сина правою рукою, відноситься до нього з недовір'ям і при людях приказує:

— Жиль, жиль, аж очі рогом лізуть, а він спить. Чоловіки слухали його мову, підпирались ще нижче ціпками та до нього:

— І чого б тобі, Андрію, не взятись до хазяйства. Кувати вмієш, оженися, та й житимеш.

Андрій сам про себе усміхнувсь, витер грязюку з лоба, криво дьорнув губами:

— Жениться. Кортить вам, хазяїнуйте, а я: у мене й своя бубна щоразу на печінках грає.

— Та він у нас розумний,—роскрив широко-широко рота батько.

— В нові ж пани записався. Комунистом дума бути.

— Та він і так добрий безбожник.

— Безбожник,—рішуче з ініціятивою зауважив Степан.—На безбожника теж треба вивчитись.

Треба було ждати Мелентієвої єхидної усмішки, але Степан відразу до Андрія:

— Так прийдеш? Сьогодні будем старушенцію громить. Збори у шість.

— Добре,—низько хитнув головою Андрій і переставив ногу через ногу, мов приклав печатку до важного документу. Степан пішов собі геть. А в кузні: знову син—не син, і батько—не батько. Стелеться тільки широка дорога між ними, і росте з одного боку жовта пліснявка, а з другого син—зелений цвіт.

...З кузні вони йшли разом, а прийшли додому—розійшлися. Батько хазяйство доглядати, а Андрій за книжку та в садок. В діда в голові: вівці, телята, а в сина—«старушенцію громить».

— Син твоя дитина і ти не маєш права йому слова сказати. Так і випнеться, так і забушує. А як би гарно було: оженити сина, підлатати кузню, посадити верб. Ато,—сидів Мелентій над вікном, і думка вилась виноградом,—ато: не хочу, каже, вашого добра. Дурень. Тричі дурень. Та чужі діти соломинку до соломинки, а він: чепуха, каже, це все: мені треба в люде виходити. А які то люде? Діяволи, а не люде. Ех, дожились. Степан обшарпанець, дірки з-під латок лосніють, а він: церкви не треба. Це мов дурниці. Театри, інститути замісць їх вистроїти. Колпачня, а не інститути. Не такі брались, та яма. Попечитель приїзджав он, губернатор навідувався, то й що ж? Вища початкова тільки. А вони?—безнадійно хитнув старий головою і скрипнув дверима. Це так. Піна на морі. А пройде десяток зо два—полетите ви усі з своїми інститутами. Так, іменно так,—доказував він, неначе хто перед ним стояв і сперечався. Полетите, потому, брат, як не тяма ключа зробити, то й чересла не наложиш.

Мелентій затвердів. Борода розійшлась, губи потовщали, ноги ширше заступали. А вийшов на двір, зустрів стару, що поралась біля валу, подивився так на неї, та під саме вухо:

— А ж так, стара, полетять?

Та думала, що приблудні голуби, висмикнула валину та до нього:

— Авже ж, на ось нитку та піди побуркай.

— Хай їх чорт побурка, вони і сами видохнуть, коли на їх пагуба найде.

...З по-за Мелентієвої хати за горою червоною китицею прощається сонце. Зникає світ і запорошує очі сутінками вечора хвилястого, рожевого. Жалко тоді вечірнього огнища спускати з очей, жалко китиці, що перекинулась за обрій землі і затяглась прогоничами. Чорніє тоді під ворітьми, під вікнами, на ставу, і не видко з хати на вулицю. О, о темніють телефонні стовби, як заводські труби. Справді темно. А з-за тополі крадеться вечірня зоря, розгортає сіро-тмяні занавіси і несміливо зиркає. Це вона ще умивається, з шутками бавиться рушничком, що обтирає шию, груди, очі. А от хвилин через десять вона повісить рушничка на руки і кланятиметься низенько-низенько, як молода з глухого хутора.

А вже, як разів зо три уклониться, Андрій і слухати не хотів батька всякого нарікання, а спішив у клуб.

Підводилась мати тоді з полу і крехтя, як сухий лом, заливалась дрібно-тонкими солоними потьоками:

— Кинь його, сину!

Навіщо воно тобі здалось? Змучив ти нас своєю ходнею. Ми старі, помочи немає. На кого ж ти нас, рідненький, покидаєш?

— Годі, мамо, ваша старість не розуміє моєї молодости. Що ото тато лаються, то так, по традиції. Усі лають тепер своїх синів, так і вони, бояться своєї немочи.

Мати сплела руками:

— Не буде ж у мене помішниці чепурненької, хазяйочки красненької. І ручки вже мені не служать, і оченята не бачуть. Бідненька я стара сиротина. Та як заллється, як заллється. Жалко тоді і старих жіночих почуттів, і самої матери! І коробить Андрія від такої немочи батьків, груди неначе кліщами стягне, язик ніяково повернеться:

— Годі вже, розійшлись. Приймете приймака та й житимете.

— Голубчику ріднесенький, дитятко моє. Чи то чужі руки так приймуть, чи подадуть... Відбили ж моє соколятко, мою живу квіточку. Повітонька хиляється, криниця валиться. А краще б укрила б мене сира, як запаскою, а чим бачити свою неміч. Стан її до того дугуватий, ще крутіше зігнувсь, руки підвернулись під бік, і вона, як підбита чайка, рухнула на долівку.

Підвівся батько, ледве вступив у драні валяні черевики, та до неї.

— Вставай, стара, бог з ними, така вже наша путь написана: одного вбили на війні, другий так десь у Одесі пропада, а цей цурається. Согрішили ми. Мелентій поклав широкого креста на груди, а Андрій сів кінець столу.

Довгі синюваті тіні перестрибували через його ніс, губи, коліна і блукали мерцями по стіні.

Старий обережно підвів стару під лікті, пристибнув воротника і обоє такі маленькі-маленькі, як блідні тіні диму, похилили з хати.

— Ех ви, нещасні каліки!—прошепотів Андрій і схилив свою чорну голову на білу скатертину.

Сьогодні він на півгодини спізнився на збори КСМУ, і Степан суворий йому зробив виговор.

...А через два місяці і один день на календарному листочку красувалась червона цифра. Зграя диких гусей тяглася на південь. Червоні килими віблискувались проти сонця. Пукалось листя. І на круглястому плацу струмкувались допризивники...

Маячила дубова трибуна на узгір'ї.
Цвіли рожеві маки!

Ой, то вітали германський пролетаріят!

Старі ж Андрієві сиділи на призьбі в задумі. Мелентій підняв обличчя, а стара дивилась на похилі ворота.

— Хто-то лад їм дасть?

— Не журись, стара, приїде в відпуск та й справе.

Срібні проміні сонця цілували їх зажурливі види і скоро замірали. Ніч спадала на землю.

П. УСЕНКО

ДІВОЧА

з народнього

Над луками туманиться,
Полетіли в ирій птиці,
І прядиво кострічиться
На терниці.
На терниці—
бительниці:
Тррр... ах-так-так-так...
Тррр... ах-так-так-так...

Ой хто ж мені співатиме,
Вершки суму збіратиме,
Як не птиці-жартівниці,
Та сріблясті бительниці.
Десь козаки йдуть,
Коники іржуть,
Може ж там мій комсомолець
Держе здаля путь.

Волинь, Волинь-волиночко,
Далекая матіночко!
Ой кину ж я бительницю,
Позабуду і терницю,—
Подивлюсь на шлях,
Що в степу заляг.
Через тії переїзди
Утікав лях.

Ой кину ж я, кину я,
Моя й пісня поминула,—
Там де милий, там де брат—
Прикордоння хоронять.
Вояки-червонці,
Панів переможці,—
Червоніі лампашки
В хлопців-оборонців.

Летіть, пташки, не журіться,
Що по луках туманиться,—
В Дунай-річку задивіться,
Бо батрачка вже сміється.
В серці сум зогнив,
В мене новий спів,—
Буду його виводити
Для 'дних козаків.

Над луками туманиться,
Полетіли в ирій птиці,
І прядиво кострічиться
На терниці.
На терниці
бительниці
Тррр... ах-так-так-так...
Тррр... ах-так-так-так...

Полтава.
1923.

В. ШОПІНСЬКИЙ

«SHOP IS MY HOME» *

З АМЕРИКАНСЬКОГО РОБІТНИЧОГО ЖИТТЯ

...Роспитував. Довго про все роспитував. Де працював, як довго, що робив, чому кинув, а далі сказав:

— Well drop in to morrow morning, maybe. I will get something for you[1])... Я ще щось допитувався, але він крутив лисою головою і все твердив, що «ниньки немає нічого, може що взавтра знайдеться».

Нарешті я сказав:—Може у Вас і взавтра нічого не буде, може Ви лише так говорите.

— О, no-no[2]),—заперечив він.—Коли я говорю, що щось знайдеться, то значить знайдеться. Заскоч узавтра... І почав роспитувати другого довгов'язого робітника, що до нього підступив.

— Allright,—я забіжу взавтра. Good by![3]).

— Гей!—гукає він на мене, коли я відхожу.

— Заповни краще аплікацію ниньки і лиши тут. Ось аплікація. Взавтра може що знайдеться...

Він дав мені широкий лист паперу, а сам почав знов щось роспитувати довгов'язого.

Я сів при столику, взяв прив'язаний на ланцюжку оливець і почав виписувати. Тра було відповісти на такі запитання: «Де родився», «коли родився», «чи маєш жінку», «чи маєш діти», «громадянин якого краю», «де працював за останніх десять років» та: «чому кидав роботу»?

«Де працював послідніх десять років?»

Гм! Як смішно й глупо! І що я йому напишу? Напишу, що партійною роботою займався роками і ніде не працював у фабриці. Вилає й вижене. Я мав при собі адреси кількох залізничих фабрик (виписав із журналу) і подав їх. Ану спробуємо, хто хитріший.

— Have you application ready?[4]) запитав він і просягнув мохнату руку.

— Yes-sir...[5]) відповідаю.

— Му-м-м-м,—мурчить під ніс (читає).—Well, ти подав ім'я «National motor C⁰», в Лос-Анджелес. Ти не той № подав. Там «227 на дверях», а не «224». Три роки ти там працював—правда?

---

*) Фабрика—мій дім.
1) Добре—заскоч взавтра рано, може я що-небудь знайду для тебе.
2) Ні, ні.
3) Добре—прощавайте!
4) Чи маєш уже аплікацію готову?
5) Так, пане.

— Yes, sir—відповідаю. А сам думаю. Я в свому життю навіть не був у Лос Анджелес. Набіраюсь смілости й починаю спорити.

— J beg jour pardon Sir! [1]) Мені здається, Ви помилились. Там таки «224 №» на дверях. Так, так, я добре затямив. Три роки працював, і що-дня кидався мені у вічі той №, коли я йшов на роботу. Ви помилились sir,—помилились...

— О, по, по m-r.[2]) Як тебе? (подивився в аплікацію) «m-r Johnson». Я знаю, що я говорю. Там таки на дверях «227». Я знаю. Я знаю адресу кожної фабрики в Злучених Штатах. Мене не обдуриш m-r Johnson... О-о-о! Візьми оливець і справ «№» m-r Johnson...

Я справляю, а він говорить...

— О, мене не обдуриш m-r Johnson—ні. Я вже наймаю робітників 56-й рік. Я все своє життя прослужив у цій фабриці. Це мій дім. Shop is my home. Так, так m-r Johnson—так. Дальше? Де ти останній рік працював? (Читає) «В Гараджі. M-r Belsky був твій Boss. Allright. так... Allright...

Він перехилився назад, а лиса, кругла голова звісилася на плечі.

— Я думаю, що-небудь знайдеться взавтра для тебе—додав. І почав знов щось роспитувати довгов'язого. (Аплікацію сховав).

Я біжу до Більського і прошу його, коли будуть питати, скажи, що я в тебе рік виробив. Скажи так.

— Allright,—відповідає Більський і реперує автомобіля.

— Дзінь!.. Дзінь!.. Дзін-дзінь-дзінь!—Дзвонить телефон.

Більський біжить.

— Гальо!..

— Гальо... Відповідає хрипливий голос, і питає тихо...

— Скажіть, будь ласка, m-r Belsky, чи у вас працював коли m-r Johnson? Скажіть... Я від одної C[0] [3]).

— Так, так, а як же—відповідає Більський.—Він дуже добрий, релігійний і запатріотчений робітник. Дуже добрий. Здається, в армії був. Рік у мене виробив, але тепер я не маю що реперувати і виплатив його...

— Thank you...[4]) good by... хрипить голос.

— By—каже Більський і вішає трубочку.

А я сміюсь і ще раз сміюсь.

От моральність при капіталістичній системі...

*

— Гу-у-у-у-у!.. Гуде рано фабричний гудок (аж земля дріжить), у-у-у-у-у!..

А я стою вже в черзі, зі скринькою в руках—з начинням. Бідна скринька! Як ти вже відбула подорож по американських фабриках... Ого!

Лисий роботодавець викликає мене і поручає в руки хлопчині.

— Веди його в Д. С. департамент і віддай в руки m-r'у Thomas'у—каже він і щось пише.

Хлопчина веде.

---

[1]) Перепрошаю Вас, шановний пане!
[2]) «M-r» анг. скор. від слова «master» —добродій.
[3]) K[0]—Скор. від слова Компанії.
[4]) Дякую Вам.

Машини... машини... машини. Всюди і скрізь машини, олива, залізо і машини.

— Гу-гу-гу!.. Гуде одна.—Пі-пі пі!—пищить друга.—Чик-чик-чик-чик!—чиркає третя...

Ай! А-яй-яй-яй!—заголосило залізо і запищало під різцями...

Нарешті контора.

«M-r Thomas office» написано.

Хлопчик пускає мене, а сам тікає.

M-r Thomas, теж лисий. Подивився на мене й каже:

— Well-well-well... Каже він і знов щось думає.

Підійшла до його конторщиця (гарна кучерява дівчина) і положила перед ним стосик карток. Сама чекає і я чекаю.

M-r Thomas переглядає картки і невдоволенно крутить головою.

— Продукційність понижується,—каже він,—дуже понижується... Відкладає дві на бік. Злиться. Лисина мокріє від поту.

— На! Занеси їх до Bill'а і спитай його, чому робітник Вайді висікає лише 65 матриксів на годину, коли перед ним робітник висікав 75. Або... зажди. Я сам піду туди...

Переглядає... Нагадався про мене...

— Ага... Well-well-well... Я припоручу тебе до Bill'а. Будеш матрикси нарізувати. Добре?

— Allright sir,—кажу і покірно киваю головою.

— Miss [1]) Stenley, заведи його до Bill'а—каже він, а сам переглядає картки і знов злиться. Плює з досади.

Кучерява дівчина веде мене, а я бомбаюсь з скринькою слідом за нею. Вона мені здається дуже гарною.

Серед машин, заліза, оливи, диму—серед замуляних фабричним ярмом, замурзаних рабів—поява гарної жіночої постати нагадує про якийсь окремий, нікому не відомий—далекий дуже світ.

Нарешті знайшли Bill'а. Заялозений мазилом, він жував тютюн і плював часто. Веде до машини.

Дає чертежі, матеріял, каже—hurry up [2]) і сам тікає десь.

Прибігає через півгодини.

— Ну, що? Багато вже зробив? Переглядає—роботу—каже—hurry up! Rush-rush! [3]) і знов десь тікає.

*

Почалось фабричне, рабське життя. Говорити не вільно ні з ким. Всі працюють мов раби, прикуті кожний до своєї машини. Мовчать... сопуть... і працюють... І я мовчу, і я сопу, і я працюю.

А в голові думки ворушаться. Ріжні думки надходять... Про техніку, про Золоті Віки, про будучу вільну працю.

Техніка! Техніка! Люблю я техніку—дуже люблю. Люблю оці машини, оцю геніяльно-удосконалену американську техніку, оцих вправних людей, оцю невсипущу американську енергію. Порівнюю її з нашим українським природнім лінивством; порівнюю оці різці, коліщатка, паси, машини з нашим кілком, люшнею, коромислом

[1]) Панно.
[2]) Скоро.
[3]) Квапся—квапся!

і кажу собі: Україно, Україно! Багато ще тобі треба вчитись від Америки, довго ще тобі доведеться варитись в індустріяльнім котлі!

Ось, ми виробляємо друкарські машини найновішої системи. На них можна друкувати мільйони й міліярди—книжок, брошур, газет. Скоро, легко й гарно. А чи є у нас такі фабрики? А чи є у нас такі машини?

Так думаю,—а серце болить—болить, згадуючи рідний край. Дуже болить...

За плечима стоїть m-r Thomas:

—Well—каже він.—Tu allright, Johnson. Я тут учора лишив роботу в скриньочці. На карточці було написано «Rush». Ти викінчив її. Де вона?

— Карбики понарисовував, а доріжки ще не прорізав.

Чому?—питає й червоніє.

— Bill не казав. Дав другу роботу. Ось бачите.

— Клич сюди Bill'а. Де він? Bill! Bill!—Com here![1]) Гукає і синіє зі злости.

Прибіг Bill, засапавшись.

— Чому робота не викінчена? Чому—га?

— Я, я, я... тьфу! Машина не прирехтована. Я послі викінчу... плутає Bill.

— Ти—ти... собачий син! Ти дурень! Забірайся з моєї майстерні! J am here boss![2])—Показує на серце... Shop is my home! Я тобі розпорядження даю! Так! Я!..

Кричить і кричить... а обличчя синіє, і лисина синіє.

Bill мовчить. Тільки спідня губа дріжить зі злости. А Томас кричить і називає його ріжними нецензурними словами.

—Тобі повилазило певне! Там було написано «Rush». Тра було все кинути і викінчити ту роботу, на якій написано «Rush». На цю ордер чекає. Дурень ти несамовитий! Тьфу на тебе!—накричався, плюнув і пішов... оглянувся і ще раз плюнув...

— Як ви можете зносити таку грубу лайку?—питаю Біла, коли відійшов Томас.

— Еть, хіба я не знаю, що він дурак (оглядається) і дуже нервовий. Ну ти hurry up, Johnson! Rush—rush!.. І побіг десь... Машина поскрипує і я поскрипую.

*

Ниньки п'ятниця. То добре. Взавтра півдня працюю. Буду мати час почитати трохи. А читати хочеться—дуже хочеться. Про Золоті Віки буду читати в Книзі Життя. Про той щасливий світ, коли не буде рабської системи, а буде техніка й робітник...

А за плечима стоїть Томас.

— Well,—каже він— ти знаєш m-r Johnson, що я тебе відправлю взавтра з роботи...

— Чому? (дріж по тілі пробігла).

— Роботи нема. Здається, роспочинається вже криза. Машини багато напродукували. Ти знаєш, у нас виробляється 50 машин—денно.

---

[1]) Іди сюди!

[2]) Я тут „бос"—завідуючий.

— Невже ж?

— А як же! В нас система дуже гарна. Але біда, що не можемо роспродати усіх машин. Європа не купує, немає грошей—не може купувати. Для Америки ми вже напродукували—досить. Тепер у нас на головнім складу зложено півтори тисячі готових машин, а скільки ми ще маємо по ріжних складах. Так, так... m-r Johnson—так... і пішов.

У мене голова закрутилась. Грошей нема. Вдома жінка, дитина. Треба рент платити, треба вугля купити, треба їсти, треба жити...

Увечері я злий, понурий, беру скриньку в руки і разом з робітниками йду додому. Думаю: як мене радо жінка привітає... Гай-га!

— То ти знов зі скринькою додому!—крикнула, забачивши мене зі скринькою у дверях... Зблідла... Затремтіла...

Коли ж то прийдуть Золоті Віки? Коли та Вільна Праця буде?

Нью-Йорк.
1924 р.

С. БЕН

КЛАПТИК НЕБА

Обіймає ранок села,
Золотими гребінцями
Чеше кучері туман.
Під рожевий дим і порох:
Череда виходить з царин,
На собак свистить чабан.
І пливе, сміючись, гомін,
Кучерявить пил шляхами,
Золотіє слід отар.
І на всьому клаптик неба,
Голубі, веселі плями,
Та рясні цілунки хмар.

Н. ЩЕРБИНА

НАПАД НА СТАНИЦЮ

Тихо. Ніч. Станиця загускла.
Ні слова. Ніщо не шелесне.
В повітрі пустому хіба що проґелґає гуска і щезне.

Небо задумано
дума
думу.

Півень в повітрі: ку-ку-рі-ку-ггг.
Ні слова. Ніщо не шелесне.
Тільки зараз в степу щось шепнуло,
Наблизилось в гомоні;
й собаки потроху завили:
га-аа-ввв-уу-уу-у.
Страшно в повітрі. Звуки тонули, снули,
то чулися смутно і густо:
га-аа-ввв-уу-уу-у.
Страшно і сумно
собаки бухають в сурми.
Кури кудахкають—кахкають.
Корови в роспуці риють, ревуть...
Од степу підходе.
. . . . . .
Хто там?
Зводом
Зразу бий, брати! Діжурний!.. Стріляй!... Сюди!..
Грому море лове огонь.
Білозелені з гір прийшли, грабують,
б'ють,

Хто керує в станиці.
Спихають хати. Шаблі
крають рами.
В пожежі, реві бурі
танцює
станиця.
Мертвий пада в бруд.
Борва

бомб
на убой
обсипає обидва боки;
борва
бомб
розійшлась,
як болбот
божевільний.
Злякались. Побігли.
Станиця всмоктує гуркіт,
виблискуючи кров'ю червоно.
Сини убиті. Матері вирвають серця.
А собаки довго-довго вили:
Га-аа-ввв-уу-уу-у
й люд обули в сум...
...Стихає. Горить. Хлюпає трохи.
Сохи
тріщать
з хати.
Спускається тиша. Глухо.
Повітря загускло.
Спить.

М. СУХИЦЬКИЙ

Підійшла так несміливо-тихо,
Мов питалась, вагалась: чи йти?
І сміялась від радости, плакала стріха,
Чепурились гаї, умивались степи.

Йшли обози, шуміли шляхами,
З скарбом сонця шуміли до рік...
Ти постукала стиха піснями,
Розбудила ізнов моє сонне торік.

Розбудила мене ти, піднесла,
В колєктив колоском вплела.
Ой яка в тебе сила, весна,
Влада яка!

ДМИТРО ТАСЬ

В ТУМАНАХ

ЕТЮД

I

Над ставом схилилися і плакали верби, і кидали образ свій у загадкове плесо. Плакали, плакали верби над ставом і тягли свої постаті колом.

Осінь прийшла несподівано, заворожила, зашептала болі та скарги і саму невиразну, мутну, як кришталь соляний, поклала велетенську сльозу солону на все: на луки та поля, на річки, на хатки присідкуваті та на церковці, що пнуться зеленими чолами навспиньки.

... Осінь прийшла несподівано і захопила в полон мутний Андрія...

Осінь не має тямки, осінь не має розуму, вона причинна вакханка, вохкістю колін своїх причаровує, тмяністю синіх очей вколисує, цупкістю обійм обезволює, персами своїми достиглими в'ялить тіло.

Осінь зашепче, зіллям закурить. Золото, рубин, корали—чи не кров?

І ворони сплітають вінки свої вороні, вінки блискучі на сталевім тлі вагітних хмар....

І пішов такої осени Андрій в степи, «буржуйський синок», з анемичним обличчям, пішов до циган.

А тоді:

Степами хмари курили, рили кертовиння в останнє кроти і здіймалася вохка земля.

Стара циганка в рудому наметі курила цяцьковану люльку, пахкав зелений димок і пахтіло від неї бабівським потом, тютюном і чадом чадного зілля.

Стара циганка мовчала, а циган роздивлявся сині свої, немов звірячі, пазурі.

Андрій (буржуйський синок з тмяним анемичним обличчям) плутав слова перед патріярховим циганом, коноводом чорним, мов димний гріх.

І останні слова тільки до тямки впали не по осінньому:

Циганом, себ-то хочу з вами жити!..

І гроші останні—п'ятдесят золотом—циган, не по осінньому, просто пробував на зуба і дзвенькав на скринці «орлом і решетом».

... І пішли, пішли мандрівки в рудих наметах з гноєм кінським, з потом чорнявих дівчат, з бородами чорних облич, чорних мов димний гріх. І анемичне обличчя засмажилося, і піт припав порохом, що тмяністю вкрив його...

І пішли пішли мандрівки, і товклися коливаючі трави, і соковито кобили зривали їх білими, мов цукор, зубами! В травах тих горілиць

сонцю смажитися, поки мозок росплавиться блискучим золотом. Плавити, плавити мозок і висмажити до-щенту згадки, і витравити риси свої, знані!...

А вночі—самотна, причинна утіха! Жагуче божевілля на самоті у прив'ялих травах!.. Місяцю, місяцю! Фосфоричним зором своїм ти намацував тіло м'ягке і спітніле між жагучими травами, що кобили гладкі зривали зубами білими...

А вночі здригалося тіло у власних обіймах і снували сни срібне павутиння, і в обіймах цупких чистого стрічала осінь, щоби пружними персами розбуркати п'яну причинність...

II

Так і ця злотно-червона ворожка. Осінь-вакханко!

Плакали верби над ставом і тягли свої постаті колом... Так і ця злотно-червона...

Коли з юрбою циган торгував коней осіннім ярмарком, накрапав дощик і стрибали пухирики в чорних калюжах. Накрапав дрібно і вохкістю тмяні обличчя полірував у блискучі...

Так і ця злотно-червона!

Цигани, торгуючись, ляпали по долонях селянських, били коней пугами і гони прогонили—лисими, мишастими, вороними... А у всіх морди кашлаті від вохкости, і зір стомлений до краю, до роспачу...

Як і завжди, цим осіннім ярмарком...

Осінь, осінь!.. Пішов шляхом болотяним сам, без циган, Андрій, а перед ними чвакали босі ноги дівчини, і кульші стомлено колевалися...

Пішов найматися.

Чи ж найматися? Чи ж не коней водити з дворів хазяйських?..

... Анемичний юнак з жаром засмаженої вохкости на обличчі...

І от:

Цієї осени тихо і журно скрізь, тихо і вохко, тихо і холодно...

Хіба що вибухне сільська пожежа червоними крилами—півень крикливий роскричиться ображений... Роскричиться і перекинеться з стріхи на стріху. На добу. А там стихне, замовкне і попелясто розсядеться...

Хіба що на храм запрацюють придимлені куби, точучи струмочком прозорим руду горілку. А тоді:

Пий! Пий, сукиного сина, коли шануєш! Не лізе—під стіл виплюсни! Пий, сукиного сина, до-щенту. Лихо ворогам, а нам здоров'ячко!

І тоді сьомилітній Василько заплаче, журно так, блукаючи мутними очима по болоту подвір'ячка, не потрапивши в хату—в головці крутиться.

І тоді когось покалічать на руку одну чи на дві ноги.

Цієї осени тихо і журно скрізь, тихо і вохко, тихо і холодно...

III

Плакали колом над ставом верби... Хто, як не верби, плакать уміє мутної осени?

І прийшла Настуся, коли півні кричали, на світання благословляючи,—та, що шляхом болотяним босоніж чвакала, і кульші стомлено коливалися...

Настуся—осінь...

Настуся причинний вогник крізь тумани, що снять про прив'ялі трави...

Слів не було виразних і не було думок: була осінь така, як торік, злотно-червона. Рубин, корал... Чи не кров?

— Циганок!

— Ластівко!

... Пружні груди і вохкі коліна—це осінь, коли кертовиння останнє риють сліпі кроти...

Кричали півні під стріхою, на світання благославляючи, і верби змахували сльози у чорне загадкове плесо, а воно пухирями тремтіло.

... Встав і стряхнув вороні свої кучері...

Тихо здригала плечима Настуся.

І простяглися у вічність коритари з олійними стінами! Що може бути жахливіше коритарів з олійними стінами, коли тінь твоя роспливеться потрійною постаттю і плямами потече у далечінь?..

Настуся прилинула і цілувала цупкі обвітряні руки. Тоді підвів її на руки... Плескіт. Миттю приглушений викрик. І крізь мутний туман по воді позначилися кола маленькі у більших, а навколо кола більші та більші. А там тумани колами позначилися, і обрій був крайнім колом. Так бувало жагою самотною розбігались прив'ялі трави...

Пружні груди і вохкі коліна—це осінь...

IV

Кладовище чекало намитки в жалобі білої. Кладовище сніло пізню осінь. Прозорило, немов на зорі, а стародавні берези чорним гіллям прикрити хотіли білий стан і гнучкими пальцями власні рани (мов Хома у воскреслого) намацували. А з ран струменем кров запеклася, що на весні солодким питвом малих чередників причащала первісної волі.

Чередники—це нарід, це нація! Чередник—це тварина з усіх людей святіша!

... Під березою креслатою, як цінична ворожка, мармуровий гарний пам'ятник присів як моховик. Напис на пам'ятнику: „Действительный статскій»... Далі збито. І хреста збито—в листя зарився хрест. Чередники маленькі збили і це звалося—«Стягли стацького».

А кладовище ждало намитки в жалобі білої...

... Тут на кладовищі, тут, купаючи ноги в золотолисті, криваві та наболілі, тут до берези з станом білим, допіру згвалтованим, схилився юнак у циганським брилі, з росхристаними засмаженими грудьми.

Очі мутні, й обличчя анемичне від трав'яної, від місячної жаги, вп'ялися в чорного хреста, у глиняну хвильку, що золотолистям

випиналася... Ніч чорна, як циганська тайна мандрівна, втиралася темно-синіми плямами у промерзлу, туманну землю...

Батьку!.. Ти, ти дав мені мою душу! Ти, ти пустив причинного проклятими коритарами з плямами власної тіни на олійних стінах... —Це піна на вустах пінилась, на вустах спраглих і ще допіру дівочих...

Похапцем витяг хреста і, ремнем підціпивши на власні рамена рухив, хитаючись, ген полями, масним чорноземом та цупкими лугами, лугами де в пухке, останнє кертовиння врізалися кістляві ноги...

V

... На третю пречисту маленькі чередники, Харитон та Тимко, на Гарасимовім Лозі знайшли мертвого цигана, обличчя якого в болоті забруднено було, а на ньому хрест чорний, мармуровий...

Чи не диво ж?...

А проте цієї осени тихо скрізь. Тихо і журно. Тихо і вохко. Тихо і холодно... Хіба що на храм запрацюють придимлені куби, чи спалахне сільська пожежа.

1923 р.

ХРИСТЯ АЛЧЕВСЬКА

ГАННІ ХОПЕРСЬКІЙ

по її смерти

Я шукаю її у обіймах весни
Кличу знов її ніжно до себе,
Мов нещасний Орфей, Еврідику свою,
Мов забутий співець—свою музу.

Я стомившися жду, що побачу її,—
Все мовчить серед зелени гаю,
Тільки спів солов'я наповняє гаї:—
«Де вона, де вона—я не знаю!»...

С. Я—КО

БЕЗРОБІТНИЙ ІНТЕЛІГЕНТ

І

Ну ось я й безробітний. Просто відповіли, що я більше непотрібний. Тоді я з погордою сказав: «так, так, це почасти й гарно; я Вас якраз хотів прохати звільнити мене». І вийшов із кімнати з виглядом безжурної людини.

І тільки на самоті почав відчувати, як хололо з одчаю в грудях. Що чекає мене серед цього чужого натовпу людей? Адже-ж від них не почуєш жадного ласкавого слова!

О, хіба я не знаю, що радість в цьому світі годується слізьми, горем других! О, хіба я не бачив, як нахабно-одверто можуть ситі люде сміятись з вигляду збіднілої, нещасної людини! Щастя, як і все, мабуть, найбільше відчувається в контрастах: людина може бути щасливою тільки тоді, коли поруч з нею страждають інші. І я буду уявляти з себе іменно такий контраст для щасливих: буду заглядать у рот багатьох людей, коли ті будуть їсти, буду йти в своєму дранті поруч з жінками, одягненими в шовк.

Але не це мене лякає, врешті. Я боюся голодування. Я так турбувався, я так пеклувався про свій організм! Любив дивитись на нього, як на гарну машину. Иноді підраховував навіть, скільки з кожним ковтком їжі я вкладаю в себе вуглеводу, жирів. Уявляв у собі таємну роботу перетравлювання їжі, таємний процес всмоктування кишками споживочних речей. Разом з хвилею гарячої крови линув уявою до мозку; обливав цей апарат думки у всіх його мікроскопичних закутках багатою киснем, свіжою кров'ю. А зараз я боюся, що мої м'язи будуть кричать, вимагать їжі, що мізок, збіднілий на кров, запротестує.

Ах, жаль, жаль себе до сліз! Десь я читав: зголодніла, знесилена людина дивилась на своє змарніле, чорне од голоду, немов кимсь висмоктане, тіло й гірко плакала. Хіба це не правдиво з психологичного боку? Ну, ось я зараз стрункий, сильний. У мене м'язи... ну з чим їх порівнять... мов під кожу вкладено металеві м'ячі, що там сковзять. А од голодування в мене волосся пасмами випадатиме з голови, як у героя Кнут Гамсуна? Це жах!

Коли одчай доходить до найнеймовірніших розмірів—я стримую себе, переконую, що не все ще згублено. Я не раз уже випробовував силу самовпевнення.

Повторюю де кілька разів про себе «безробітний»! З величезної машини, що зветься суспільство, народнє господарство, в якому і

я колись відограваВ ролю—мене викинули, як частину стерту, більш непотрібну. І врешті, в цім нема нічого жахливого. В де-якій мірі навіть цікаво перебувати в такому надзвичайному стані. Устрій життя мого відміниться, народиться багато нових настроїв, думок. А головне, в мені з'явиться справжній протест проти проклятого суспільного ладу: не в теорії Маркса, а в вимогах свого голодного шлунку я буду черпать сили для своїх революційних настроїв, учинків. Комунізм, по-за тим, що він є наукова теорія—хова в собі й чуття й надію; він є й уявою голодного шлунку. А це головне—бо світом керують чуття, пристрасть, запал, а не поміркований розум.

Розум—лише регулятор. О, зараз свої прокльони до багатих, ненажерливих, байдужих я зумію забарвити такою силою нестерпної ненависти! Пригадую—був якийсь мітинг. Я стояв з товаришем в натовпі. Промовляв юнак-робітник. Говорив з надзвичайним запалом—очі блищали, обличчя почервоніло од хвилювання та напруження. Він кидав у дзвінке повітря палкі гарячі слова, а сам весь дріжав од нервового зворушення. І я почав говорити товаришеві: так промовляти може тільки той, у кого голова протестує заразом з кожним нервом, у кого наболіла спина від важкої праці, у кого ссохлися жили на руках. Я ж з таким запалом промовляти не міг би. У мене голова коли й складає думки—то во ім'я теорії. І тому мій протест безсилий, незабарвлений чуттям, протестом тіла. А зараз у мене безробіття, голодування в майбутньому. І я гадаю, що тоді до своїх марксистських схем зумію додати й внутрішнього, живого змісту, зумію краще закреслити контури. Все, що народжуватиметься в голові, щоб було з крови та нервів!

Адже-ж я говорив, що мій стан цікавий, до надзвичайного цікавий! І жахатись нічого! Треба брати життя таким, яким воно буває—багатим на настрої, ріжноманітним. Ось вулиці, залиті весняним сонцем. Камінь тротуарів, будинки не мають свого звичайного, похмурого вигляду. Навпаки, навкруги так весело, радісно. Біжать струмки каламутної води, несуть далеко за місто кінський кізяк, солому. О, то це ж пробудження природи! І я вже бадьоро йду й мимохіть всміхаюсь сонцю.

II

Бігаю з однії установи до другої—шукаю роботи. Довго не насмілююсь увійти, боючись почути сувору відповідь; в грудях поволі холоне, серце калата скоріше. Нарешті, зусиллям волі одхиляю двері й подхожу до особи, що од неї залежить все зробити для мене. Чекаю, поки звільниться; тоді багато раз прошу пробачення, а потім вже запитую роботи. І завжди одмовляють. Де-хто просто дратується й говорить страшне для мене «роботи нема», не скидаючи навіть очей на мене. Де-хто ж одмовляє з насолодою почування влади, що ось од нього, мовляв, залежить зробить такий жорстокий присуд. Сам же, під цей час, робить вигляд ситої, всім задоволеної людини й, видимо, втішається сам собою. На голову останнього, одходючи, я з особливою насолодою шлю гіркі прокльони. Вкінці я так звикаю чути одну і ту ж відповідь: «залиште мене, роботи нема!»,—що й в нові місця йду вже без жадної надії.

Потім мені почало здаватись, що скоро почну прохати роботи, як всі присутні вже якось особливо дивляться, переглядаються насмішкувато очима. А коли вихожу з кімнати, мені здається, за спиною лунає глумливий сміх.

Глузують з мого вигляду прибитої, зацькованої собаки. І я, мов божевільний, лечу тоді по східцях драбини вниз, не звертаючи ні на кого уваги. Лечу весь гарячий від образи та хвилювання. Ні про що не думаю і тільки одне бажання: скоріше на вільне повітря, на вулицю!

Там конче треба щось вирішить!

Ховаюсь в натовп і згодом стаю сам собою. До чого це все дійшло! Я остаточно згубив у собі самоповагу, чуття людини. Чому не можу підійти прохати роботи сміливо, гордо? Чому, перед тим, як запитую, завміра в грудях?.. Як гидко без кінця гнути отак спину, здавлювать голос, знижуватись перед кожним! Я згубив здатність опіру.

Кожний день несе мені жах перед життям. Лише прокинусь, зскакую з ліжка з передчуттям страшного невідомого... Але то вже кінець, коли нема опіру, нема сміливости!

Та про це годі. Я так втомився, так втомився! Як мене гнітить мій стан, оце все навкруги. Особливо дратує шум міста. Немов нерви в мене кимсь оголені й до них не можна доторкнутись, як до незаживаючих ран, що ятряться на тілі. Болюче б'ють у вуха дзвінки трамваїв, окрики візників. Ввижається безперестану, що ззаду чути шарудіння по каменю автомобіля, що любить так наближатись крадькома, непомітно, аби потім, мов нарочито, дразливо зареготатись під самим вухом. Під ногами, спереду, з боків холодний, непривітний камінь, здається, вся ця дзвінка маса будинків, вулиць дрижить, погрожує здавить, ростерти. І я такий маленький, безсилий серед цих ворожих сил!

І раптом моя безпомічність викликає в мені злість: хай буде так— з слізьми на очах, з злою радістю повторюю я сам собі. Хай я загину, хай туберкульоз звалить мене, сконаю де-нéбудь на тротуарі. Адже-ж я не перший і не останній. Хай другі об'їдаються, жиріють, втішаються життям! Ми всі окривджені, забиті, ненавидим їх ще нечуваною ненавістю, що не стримається нічим. Прийде мент і ми всі голодні, злі, як хижі звірі—рушимо все нищить! О, з яким дзенькотом буде падать на асфальті шкло розбитих вітрин! О, ще тільки мент один до цього, один тільки мент!

III

Я роблю остáнню спробу—беру колун і йду на базар. На розі однієї вулиці бачу невеличкий натовп людей, що стоять з сокирами та пилками. Підхожу до них. Мене зустрічають ворожими поглядами злих очей, як ще одного конкурента на випадковий заробіток. Але хто з нас має найбільше право на нього? В одного дома діти сидять на картоплі, в мене нікуди прихилить голову, смокче й ріже в животі. Всі мають право в однаковій мірі, і тому ніхто нікому нічого не каже. Підходить до нас хто-небудь гарно зодягнений і говорить до всього натовпу: «Мені треба поколоть півсажня дров. Хто піде»?—«Я, я... я»— і ми кидаємось з очима, повними надії на запрошення.

«Але скільки Ви хочете?»—й тут починається нахабно-одверта торгівля. Дається цінично-мала кількість грошей. Починається обурення, лайка. З'являється бажання в мент знищить, вбить цю людину, що всміхаючись оглядає нас і вичікує впевнено.

В когось з товаришів раптом опускаються безнадійно руки, тухнуть в очах огні. Він погоджується—продать себе, свої сили за мізерну суму. Він іде од нас, не оглядаючись, з низько нагнутою, похмурою головою Що робить?

Скоро й я йду за одним дідусем-євреєм. Він охоче розмовляє зі мною. Я оповідаю йому про свій стан, багато додаючи вже од себе. Він співчуваюче, болісно хитає головою. Я спостерігаю, як в ньому проявляється два чуття—одно—це природня чулість душі, бажання допомогти, друге—байдужість до чужого горя, вироблена жорстокою боротьбою за існування. Все життя, можливо, людина хотіла допомогти чужому горю, а життя диктувало давить слабіших. Так чи инакше, дома дідусь виносить мені здоровенний шматок хліба, помазаний маслом. Я сідаю на поліна й, не вірючи своєму щастю, їм. П'янію од їжі, але почуваю скоро себе бадьорим, сильним. Виходить допомогти мені хлоп'я. Ми з ним пиляємо, колемо. В сильних рухах для мене невимовна насолода. Я високо піднімаю колун, набираю в груди повітря, напружую м'язи на спині, плечах, з страшною швидкістю пускаю сокиру на поліно. «Ще не все згублено»—з тихою радістю шепочу я сам собі.

Але скоро втомлююсь, обливаюсь потом. На щастя, робота скоро закінчується. Виходить дідусь, оддає платню—більше, ніж умовлялись. На обличчі—незадоволення своїм вчинком. Там, на базарі гризся за кожну копійку, а тут оддає більше. Я дякую, йду додому. Чи од того, що навкруги так багато сонця, що все повітря переповнено радісними згуками, чи од гарного вчинка старого єврея—мені робиться легко, радісно. Оглядаю навколо себе. Якось по-новому розумію сьогодні життя. Хоча і болить нестерпно спина, і ноги дріжать од солодкої втоми—в голові рояться думки.

Яка сила-силенна людей навкруги, який шалений темп життя! Блискучі автомобілі, трамваї, візники—це все кудись летить, поспішається, миготить в очах. На це місце, де зараз роскинувся город, хтось жменями кидав колись золото й ось з землі потяглися до самого неба роскішні будівлі. Золото! Воно, як вода в пустелі,—де тільки б'є джерело золоте—там буйно розцвіта життя, до того місця збігаються люде, аби й собі хоч трохи зачерпнуть багатств і втіх з того потоку. Але не тільки одні багатства скупчились тут. Все, що тільки є в житті людини—плач, горе, зойки предсмертні, сміх безжурний—все це тут є в надзвичайно загостреній, виразній формі. Який хаос згуків, настроїв, яка дивна картина контрастів! Але у всьому цьому, безумовно, є захована від очей розміреність темпу. Нові форми суспільні повільно кристалізуються з цього світу страшного антагонізму.

І як цікаво жить в добу соціяльного вулканізму! Напевне, людина далекого майбутнього з розміреним устроєм життя заздрила б мені в цей мент. Велике місто! Вітаю я тебе, як творця нових форм! Вітаю твій камінь, твій шум могутній, твої величні будівлі. Вітаю й жорстоку логіку твого життя!

IV

Прокидаюсь з думкою, що вистигла за ніч, піти до однії своєї знайомої. Ми з нею давні гарні товариші. Йду по вулицях, веселих од сонця, з приємним почуванням якогось особливого, урочистого настрою. Це зі мною завжди так буває, коли ні-про що турбуватись, коли в кишені є гроші і коли наперед знаєш, як провести день. Дівчина рада мені, але я бачу в ній глибоку зміну—обличчя бліде, змучене, в очах сум. Я знаю, що й вона живе випадковим заробітком, і все розумію. Од того вона робиться мені ще дорогшою, милішою. Мій товариш шиє з дорогого краму якійсь пані сукню. Я підхожу до дівчини, обережно забіраю з її рук недошиту сукню. «Сьогодні ти не працюватимеш»!—вперто говорю. «Сьогодні я святкую день весни і хочу, щоб і ти разом зі мною святкувала».—«День весни?» – запитує—«а я ще й сонця не бачила!»—й гірко сміється.

«Коли так—кричу я,—то кидай свою роботу й ходім негайно зі мною!» Ми йдемо снідать. За шклянкою какао обмірковуємо план на цілий день. Я говорю: «сьогодні у нас свято. Забудьмо ж на мент шум міста, залишим ці холодні каміння й ходім на луки, в ліс, далеко за місто, де весна вільно роскидає квіти». Трохи згодом пропоную взяти човна. «О, ні—це зайві витрати. Весь заробіток твій на це піде»—заперечує вона.

— «Не забувай, що ми сьогодні святкуємо»—одказую я, й мій товариш скоро погоджується. Ми простуємо до річки, наймаємо човна. Сильним рухом одпихаю човна од берега, виїзджаю на середину. Вода одблискує сріблом, сліпить очі. Навколо—цілі океани запашного, теплого повітря. Як в'язні, випущені на волю—втішаємось ми річними просторами, широкими зеленими луками, безхмарним, блакитним небом. Стежимо иноді щасливими очима за бабочками, що літають над річкою, немов ми їх ніколи не бачили, немов вони гості з иншої планети.

«Яка я щаслива»—говорить мій товариш, вдячно дивлячись на мене і бавлючись голими рученятами в воді. Вечером ми йдемо далеко за місто в ліс. За нами замовкає невгаваючий шум міста, нас оточують дерева, кущі.

Під ногами вже досить висока трава. Прямо з кам'яного пекла ми сходимо в зелену казку. Заходить сонце. На прогалинах—довгі, фіялкові тіні. Місцями ми йдемо крізь гущавину й тоді враження, що хтось—чи не сам великий Пан—із сміхом закидав нас рястом. А трохи згодом темніє. Чорною масою насовується на нас ліс. Ми горнемось до купи, шукаємо очей один другого. І тоді я цілую її, перший раз за цілий день нестерпного бажання. Гарячу всю, тремтячу горну до себе. Вона трохи пручається. Я переконую: «будемо хоч на кохання багаті, коли в иншому ми окривджені життям! Будьмо хоч на цю втіху багаті, моя мила!» Ліс замовкає.

V

Мені щастить—я знахожу ще на де-кілька днів роботи—вибиваю цеглу з зруйнованої стіни. Раз, ідучи на роботу, зустрічаю свого товариша змученого, голодного. Тягну з собою працювать. Вдвох весело; ми весь час гуторимо між собою. Я оповідаю про своє життя; говорю,

що до сих пір, порівнюючи, мало страждав. А зараз, по мірі того, як в кишені заводяться гроші—почуваю себе ще певніше—щезла десь боязкість перед життям. І розмовляю вже тепер сміливо, голосно, з погордою. Бо я зараз справжній член громадянства, я виконую певну роботу, у мене є з суспільством трудові звязки.

І я маю право через те на їжу, на сон, на сонце, на радість. Почасти й так: соціялізм усуне цю боротьбу за існування, боротьбу за шматок хліба; колектив все візьме на свої плечі; одиниці людські будуть забезпечені на будівлю, одіж, їжу. Але тоді не буде краси в житті, не буде тої сміливої, нечуваної боротьби—сам супроти всіх! Не од мене буде залежать добуть щастя, не стану я з молотком в руках, як оце зараз, кувать собі непокірну долю! Захвату, руху, завмірання серця не буде в майбутньому...

Мій товариш глумливо регочеться: «Коли ти вже позбудешся свого індивідуалізму, нещасний інтелігент? Його давлять, з нього смокчуть кров, а він про красу боротьби співає? Та хіба це боротьба? Чи ти коли переможеш? Не красу, а саме огидне чуття, зненависть викликає вона в мені, ця боротьба! Що то за життя, коли боїшся, що принесе завтрашній день, коли що-хвилини думаєш про одно: де добуть шматок хліба, як вирвать його з чужих рук! Ти розумієш жах нашого стану—ми, як вовки в тій Тайзі, голодні, злі, нишпорим скрізь, приглядаємся. Ну, гаразд! А мистецтво, наука? Я вже не говорю про матеріяльні здобутки, про комфорт—навіщо мені автомобіль, коли я й пішки вмію ходить? А хоч би насолода од книги, од музики не була отруєна!

Чому ми не маєм права на тиху радість читать поета, безтурботно дивитись на небо, стежить за хмарками. Так, так, не посміхайся! В оцій проклятій гонитьбі за хлібом не бачиш, не пізнаєш природи! Хоч би й зараз—там за містом роскинулись запашні луки, річки течуть... вгорі ласкаве сонце. А тут смердючі оці стіни, а тут погроза голоду жене нас полохливим, покірним табуном... Хай буде сто раз проклята твоя краса, оце місто, цей камінь, що смоктав, вбирав сотні років людську кров й сам до сих пір залишився сухим!»

Я гаряче заперечую товаришу. Хто зможе одняти в мене насолоду життя? Хай заберуть од мене все, чим я зараз живу, але й тоді в мене залишиться ще філософія й сонце. Пляж, пісок гарячий, філософія й сонце! Ну що з того, врешті, що шлунок голодний! Більше уяв, настрою, більше фарб в житті! Колись виберемось на беріг, а зараз назустріч хвилям, назустріч вітру!

Замісць відповіди, товариш гірко сміється. Перед вечером заходимо обідать. «Побільше м'яса, жирів»—нестримано проказує товариш. Обід робить мене веселим, балакучим. Я роблю вигляд ситої, задоволеної людини. Ковиряю в зубах—я ж їв м'ясне! В зубах позастрявало м'ясо! Що не кажи, а я вмію жить. О, я з усякого скрутного стану знайду вихід!

Я запрошую товариша ночувать до себе.

Перед тим, як лаштувались до сну, довго балакаємо, говоримо про стан свій безпорадний, зачіпаємо поволі питання про рух робітничий! Скоро наша темна кімната стає повною образів майбутнього. Повстають в уяві картини, змальовані Уелсом. «Характерно—завважую

я,—що Уелс, сам робітник, так переважно песимістично дивиться вперед. Який жах, одчай проймає душу, коли читаєш хоч би його «Машину часу»! Страшний еволюційний розвиток суспільних форм веде людськість до дегенератства. Робітництво заганяється далеко під землю. І знаєш—звертаюсь вже з запалом до товариша—це не проста вигадка романіста! Страшна небезпека загрожує робітничому рухові. Пригадай хоч би «Залізну п'яту», де буржуазія так жорстоко подавила повстання пролетаріяту. І завдяки чому?—Зраді в таборі самого робітництва! А зоколот серед робітників був і буде завжди!

Пригляньсь, якими ріжними стежками пішли соціял-демократи в Росії, в Германії, в инших країнах! Скажи, що є спільного між профоб'єднанням хоч би Франції та Англії? Тред-юніонізм, угодова політика розвивається що-року, то більше роз'їдає весь рух робітничий. Приклад хоч би «Американська Федерація Труда», профоб'єднання, що лютим своїм ворогом лічить пролетарську організацію «Індустріяльних Робітників Світу».

Що, нарешті, доводить нам фашизм, що об'єднав в собі зараз навіть робітничі кола? О, ці століття, що наближаються, будуть повні нечуваної, жорстокої бійки! Скоро фашизм виллється в організацію найнятого війська буржуазії. Фінансові королі безпосередньо сами, по-за державою, почнуть озброюватись, набірать військо. І ось питання, чи зможе робітництво перемогти такого сильного, такого хитрого ворога? Чи не будуть сили обох сторон рівні й чи не чекає людськість загибель в морі своєї ж крови»?

Мій товариш урочисто відповідає:

«Мені часто приходить в голову думка, чому це твій Уелс, чого вся взагалі інтелегенція так пройнята зневір'ям, чому вона грає ролю шашеля, що точить, роз'їдає надію на комунізм?

Тому, що комунізм—це такий безкінечно далекий, незрозумілий і навіть ворожий світ для інтелігенції! Й справді, як погодить Ніцше, Ібсена, Шпенглера, цих найкращих виразників інтелігенції, з колективізмом, який несе пролетаріят! Інтелегенція инакше не хоче розуміти комунізм, як тільки «нівеліровку», «механізацію» життя, як «смерть духа». І це цілком зрозуміло. Інтелігенція в першу чергу є виразник капіталістичної ідеології. Інтелігенція виросла на капіталістичному грунті й на ньому стліє! От чому інтелігенція так охоче захоплюється ідеями індетермінізму та індивідуалізму.

І інтелігенція такий же страшний ворог пролетаріята, як і сама буржуазія! Хто скалічив у Германії соціял-демократичний рух, хто ще так недавно вів ідейну боротьбу з марксизмом в Росії—як не інтелігенція?

Зараз інтелігенція відчуває свою загибіль і звідціля її песимізм, зневір'я, бажання залякать, скомпромітувати новий рух. Інтелігент-Уелс жахає робітництво образом мурлока, ти ось сумуєш, що в майбутньому не буде «краси», «захвату», Обюртен плаче, що «мистецтво вмірає». Зараз інтелігенція тільки рюмсає. Але коли пролетаріят і буржуазія зчепляться в останній бійці, й інтелігенції нічого не залишиться, як теж приєднатись до одної з ворогуючих сторін—вона піде за буржуазією... Я вже вбачаю цю ганебну історичну ролю нашої інтелігенції. Вона, а не хто инший, візьметься сказать останнє слово співчуття капіталізму над свіжою його могилою!..»

VI

Почалось те, чого так жахався. Все, що не було, роспродав, проїв, і ось вже де-кілька днів нічого не їм. Послабішав, ноги дріжать, з рота пахтить мов під час тяжкої хвороби. Випиваю ранком дві шклянки холодної води, потім йду робить свій звичайний маршрут. Спочатку прохожу повз гастрономичні магазини. Скрізь ретельно, з естетичним смаком порозставлені пляшки вина. Зупиняюсь, читаю на етикетках. Якби випить з якої-небудь пляшки, як приємно розлилось би тепло по тілу. А проте, байдуже. Я наближаюсь далі до вітрини, за якою бачу жарену рибу, ковбасу, сардини... Наблизить до себе, простягнуть руку за цим всім. Одрізать хоч би шматочок шинки з рожевими шаринами сала! Або спробовать риби—гарно прожареної, просоленої, жирної... Раптом бачу за шклом вітрини пикате, червоне обличчя, що з злістю стежить за моїми рухами. Тоді простую скоріше на базар в ларі, де жариться ковбаса, сало, де горами лежить хліб. Тут почуваю себе вільніше. Бачу, як заклопотано, поспішаючись, підходять до столиків пані, довго торгуються, потім беруть м'яса, масла, кладуть в кошики. Де це все береться, куди щезає? Місто налічує мільйонне населення й скільки-то за один день з'їдається тут всього!

Зненацька спотикаюсь, ледве не падаю на брудний камінь. З-під ніг з жалібним зойком одбігає собака. Витягнена, суха морда, голодні, каламутні очі, вип'яті ребра, підтягнений до живота хвіст ледве тримаються на довгих, тонких ногах. Бідне створіння! Ти так само, як я, нишпориш тут і ковтаєш запашне повітря! Мені тебе до плачу жаль, ти мені ближча, дорогша всіх тих людей, що лементують навколо, що раді вп'ястися один другому в горлянку. І мимохіть на мої очі набігають сльози.

Плентаюсь далі, з зусиллям пересовуючи ноги—вони мене не хотять слухать. Скоро втомлююсь дуже, обливаюсь гарячим потом. Захожу у сквер, сідаю на ослін. Робиться відразу гарно, затишно, не так гостро відчувається голод.

Коло мене бігають ситі, пикаті діти—граються в м'яча. Напевне наїлись дома какао з вершком, то їм і весело зараз. А проте, зла до них я не відчуваю. Навкруги так гарно, тепло. Я в чорній одіжі, сонце допіка й мені стає приємно. Щось подібне, пригадую, я почував, коли після довгої, тяжкої хвороби вийшов уперше на сонце. Слабий, знесилений сів на стілець і довго грівся й всміхався радо сам собі. Повз мене проходить парочка молодих людей. Напівзажмуреними очима стежу за ними. Мені дуже подобається мужчина—сильний, стрункий. Ноги в нього взуті по тірольські й від того хода його здається твердою, мужньою. Напоєні сонцем, вони не можуть себе стримать: голосно сміються, мужчина цілує її руки...

Ах, навкруги так багато радости! Як би в ногах з'явилася одразу міць, щоб так впевнено, сильно піти по цих доріжках, засипаних піском, залитих сонцем! Спіймать дитину якусь, високо піднять її вгору, поцілувать в рожеві щочки!

Над вечір прихожу додому. Бажання вмерти, не почувать, не бачить нічого. Кидаюсь на ліжко, безсило простягаюсь на ньому. І раптом весь здрігаюсь, оживаю—в кімнату заходить запах чогось

підсмаженого на маслі—ледве чутний, але від того ще гостріший. Піднімаюсь на ліктях, нюхаю повітря. Ах, це моя хазяйка жарить м'ясо. Здоровенна сковорода, на їй шматки м'яса. Підкладаються ножем кусні масла, підкладаються не жалкуючи, скільки треба. І ось це жовте масло тане поволі на сковороді, потім шкварчить, заливає м'ясо, вбирається в нього. «Коли ж я стану жить, нарешті, по-людськi?»—з одчаєм, болісно говорю сам собі. І солодко починаю мріять, як я господарюю десь на селі. У мене кремезна, сильна жінка... Є корови, свині... В погребі глечики холодного молока, горщики сметани, масла... На обід борщ гарячий... Ха-ха-ха... гірко регочусь.

А де ж моя обіцянка бути завжди тільки пролетарем, боротись з власницькою ідеологією? Чи справді не може бути переконань, а є тільки настроєні з матеріяльного стану свого?

А з кухні тимчасом новий струмок пахощів, й я забуваю все на світі, злізаю з ліжка, підбігаю до дверей, одхиляю їх і, мов божевільний, нюхаю, ковтаю повітря...

VII

З'явилась надзвичайна загостреність уяви. Я лежу на ліжку й чую, як за стіною вештається хазяйка. Цього досить, щоб уже її уявлять, бачити, стежити за її рухами. Виразно бачу її руку з чотирма товстими, золотими перстнями на жирних, брудних пальцях. Ось вечір. У вікно моєї кімнати рівномірно, спокійно ллється сяйво місяця. На тлі осяяного неба чітко вимальовуються здоровенні будівлі. Мов якісь середнєвічні замки, стоять вони німі, похмурі, забуті людьми. І чекаєш казки і здається, що ось-ось створиться щось надзвичайне. Довго дивлюся на місяць. Скільки таємної сили в прозорому сяйві мертвої планети! Це б на простір степів, луків, до своїх рідних місцевостей! І там поблукать у морі цього блакитнього сяйва, послухать шепіт-розмову землі й небес! Далі витримать не можу. Кидаю кімнату, йду блукать по вулицях. Хитаюсь, але легкість надзвичайна. Мов я зітканий з проміння місячного, мов у мене нема ваги.

Зупиняюсь коло двох музиків-сліпців. Один віртуоз-скрипак. Чого його так болісно слухати? Ах, він ніколи не бачив сонця, він ніколи не бачив квітки, не поринав в очах коханки! І він скрипкою плакав за цим назавжди для нього одмовленим. В тиші своєї страшної, вічної ночи він ридав мабуть за сонцем.

Бо чого так болісно слухать віртуоза-сліпця?

Як обірвались би струни ридаючої скрипки, коли б він раптом оце побачив хоч на мент оцю ніч, прозоре сяйво місяця, зірку в небі. Зненацька я чую тендитний запах духів. Переді мною стоїть вся в чорному, з голими плечима, жінка. Я чую, як пахтить її кожа. Вона мабуть не знала важкої праці. Її життя було радісне, легке. В роскошах росла й через те вона так дивно-вродлива. Ах, вона мабуть богиня з того світу, де п'ють коштовне вино, де сміх безудержний лунає, де танки до ранку в хвилях найкращої музики! Ах, коли б туди, в ті залі, залиті електрикою, випить келих рубінового вина!

Запах делікатних духів, запах ніжної кожі дратує мене без кінця. Так би прилинуть губами до білих, запашних плеч! Проклята скрипка, що вона робить зі мною!

Я немов у краю якихось примар, немов згубив дійсність. Не пам'ятаю, куди йду. Лише знаю, що мені без кінця важко робиться. «Який я нещасний»,—говорю безсило ридаючи. «До чого дійшов?»

Чи я сплю, чи може я вже збожеволів? До мене приходить жінка в чорному вбранні, з дивними очима. Заносить у мою кімнату запах делікатних духів й гарячого, молодого тіла жіночого.

І я довго цілую її й плачу над нею.

VIII

Нарешті, мусить же бути цьому всьому кінець—такий або инакший! Хай навіть сконання, але щоб певне щось! Цей жах постійний перед голодуванням робить життя неможливим, нестерпним. Зараз, як це болюче уявлять, я сам себе з'їдаю, сам смокчу себе. Що день, то більше слабшаю; боюсь глянути на себе у люстро, бо лякають безумні, голодні очі, лякають щоки, що глибоко повпадали. Але цьому рішуче повинен бути кінець! Кличу свою логіку, розум... Впевнюю рішуче, з одчаєм: треба конче щось робить, на щось навважитись. Треба скорій знайти пораду. А проте, я давно вже знаю, що мушу робить. О, який хитрий у мене мізок—так давно ховає в собі таємний намір. Чекає лише, щоб логіка, розум підтримали, погодились. Але хай не погодяться! Хай шукають тоді иншого виходу—для мене ще краще буде. Але тільки негайно, зараз дають хай рятунок!.. І я тихенько, злорадо сміюсь, сміюсь, бо знаю, що перемога на моєму боці. Я знаю, що досить самому собі рішуче сказати «іди!» й я піду вже без вагання, без сумніву, без боротьби...

І я говорю: «я піду, коли треба, на вбивство, на що вгодно, аби лише врятувати себе!» Свідомо йду, продумано. Що для мене зараз найвища цінність? Комунізм, загальне добро? Ха-ха... Я сам! Хай це цінично буде, але я кричу всім: «Я»—найвища цінність для мене!

А зараз до праці—я складаю проект.

Блукаючи раз за містом в ярку, що сходив до річки, я зустрів гарно зодягненого мужчину. Йшов важкою ходою, сопучи носом, ледве пересовуючи жирне тіло. Чомусь він виразно залишився в моїй пам'яті. Коли на другий день, о тій же самій годині, зустрів його на тому ж місці—в мене раптом майнула думка. Я навіть зупинився від несподіванки. «Чому мені не ограбувать його?» Тоді я з обуренням одкинув цю думку. Але зараз я рішуче здеру з нього штанці... Ха-ха-ха...

І зовсім не для експерименту—стать надлюдиною а la Раскольніков. Це треба розуміть... Я це роблю тому, що це потрібно. Нарешті, до цього нема нікому ніякого діла! Абсолютно нікому нема ніякого діла до того, що я роблю! Перед вечером рушаю за місто. Ховаюсь в кущах, чекаю. Чим далі, тим більше хвилююсь. Даремно впевнюю себе бути рішучим, спокійним. «А що як сьогодні його не буде? Цеж не обов'язково—що-дня йому тут ходить!» Й я з радістю підхоплюю цю думку. Поволі, мов якийсь тягар спадає з плеч, щезає напруження. Я так охляв, знесилився, що ледве тримаюсь на ногах. Піти додому, лягти, лягти скоріше й про все забуть! Зненацька чую важку, знайому ходу. В одну хвилю прорізує мізок де-кілька думок.

«Сьогодні не треба, сьогодні не треба»! — жалібно прошусь. «Нарешті, яка в цьому потреба? Це лише вигадки мого хворого, нещасного мозку!» А над усім цим всевладно чується: «Сором, ганьба! Скорій вперед, більше рішучости!».

Сам не свій зриваюсь з міста, біжу шалено назустріч людині. Мов божевільний, не тямлючи гаразд, що роблю, кричу: «стій, стій» і сам чогось піднімаю руки вгору. Мій вигляд бентежить спочатку людину. В кутках її губ, в поширених очах майнув жах. Але я остаточно ніяковію, не знаю, що робить далі. Скоро на обличчі людини з'являється усміх радісний і глумливий заразом. «Де ж твоя зброя?»—запитує регочучись: «Хто з голими руками йде грабувать? Та потім глянь лише на себе! Я міг би тебе кулаком збить з ніг!» Я замовкаю перед таким аргументом, опускаю руки. Кров лине в голову від гнітючого сорому. «Чого, справді, я нічого не взяв з собою?» О, який сором! Людина ще раз регочеться, якось обережно обходить мене, йде далі. Потім через де-кілька кроків зупиняється й рішуче наближається до мене. «Я колись був в такому ж стані, як і ви. Візьміть від мене асигнацію»,—й протягує мені гроші. Я хочу подивитись у вічі цій людині. Але вона вже одвертається, йде, залишаючи мене з простягненою вперед рукою, що тримає асигнацію. «Яка образа»,—говорю я собі. Треба тільки бачить себе в цей мент! Він дома буде оповідать про веселу пригоду, що трапилась з ним в ярку. Він, можливо, й гроші через те дав, що це була така надзвичайна, оригінальна зустріч.

Я з злістю та огидою дивлюсь на асигнацію. Ах, яке нестерпне бажання роздерти, розшматувати її, зубами погризти. Але замісць цього обережно горну її до грудей. Це все ж таки гроші! За них я куплю м'яса, хліба. К бісу всі думки, непотрібний цей сором. Я дістав гроші й цього досить! Які ще можуть бути вагання! Для мене не існує нічого, окрім бажань мого зголоднілого організму. Єдиний критерій для мене—вимоги шлунку, й годі, тисячі разів годі думать про щось инше. Іду додому. В мене є гроші, є засіб до існування—думаю. Яка велика, безудержна радість! Я солодко мрію, як куплю гарячого молока, аби призвичаїти шлунок до їжі. Біжу, обливаючись потом, вибиваючись з останніх сил. Попереду нічого не бачу, не уявляю, окрім мармурового столика й на ньому шклянку молока. О, хоть би скоріше! Нарешті! П'ю, ковтаю гаряче молоко, обпікаючи рота. З'являється безкінечно радісне чуття. «Я оживаю»—говорю сам собі. Нагинаюсь до столу, щоб ніхто не вгледів, і радісно, стиха сміюсь. Лише згодом, йдучи додому, здатний стаю міркувати. Скільки того сорому, скільки образи завдав мені сьогоднішній вечір! Але скільки таємної сили в тому клаптику паперу! Ха-ха... Коли біг, я ж був буквально божевільний. Який чудесний довід для матеріялістів! Про все забув на світі, геть одкинув всякі міркування «ірраціонального світу» мого милого Кнут-Гамсуна й побіг шалено за їжою. Все ж таки скільки огиди у всьому цьому! До чого тільки дійти! І звідкіля взявся, як існує цей проклятий устрій! Мільйони людей страшним напруженням своїх сил ріжуть, кують, гладять крицю, роблять цеглу все для того, аби збудувать своїм вампірам роскішні будівлі!

За тисячів верстов, за океаном для цих ненажерливих людей збірають під спекою дикуни ягідки какао... пурнають в море за перлами,

гноять очі, легені... Все, що тільки не є коштовного на світі, забірають собі багаті, не залишаючи нам нічого.

Ми, помішані з пилом та брудом, повинні хоч жерти чорну, важку землю. В той час, коли я піднімаю з канави кимсь кинуту обсмоктану голову оселедця—в роті будь-якого земного бога тане солодкий шоколад. І ось, що таке щастя для мене?—Шматок хліба, кинутий в мого голодного рота! І що для мене ідеал? По-за всім—знову і знову не бути голодним! О, будь же проклятий той мент, коли я народився на світ!

І у мене росте й ширіться ненависть до всього. Помсти, о, тільки помсти воліє моє серце!

IX

Вчуваю з вулиці лемент, крик, дикі виття. Вибігаю скоріше, мов наелектризований, мов в передчутті чогось. Кудись біжить здоровий гурт обшарпаних, зголоднілих людей, доведених до одчаю. Божевільні, страшні очі... рев мужських голосів, галасання жінок... В руках сокири, залізні перекладини з ліжок... Я розумію. Біжу теж за натовпом, по дорозі дістаю кійка... З мого горла вилітає дикий крик... Нічого не жалкуєм! Б'ємо вітрини, шматуєм шовк. Набиваєм рот смашними пиріжками, беручи їх з чудових ваз. Б'ємо об мармурові столики пляшки з вином. І коли по мармуру тече й падає вниз червоне вино, ми підставляємо рота й регочемось... Хто кине нам слово докору? Хто насміліться обвинувачувать люмпен-пролетарія?

Раптом до нас долітають згуки інтернаціонала, який знавець людської душі, з якими глибокими соціяльними інстинктами був той композитор, що склав цей гімн?! З глибин душі виникає незрозуміле, величне чуття, ширіться, росте! В піднесенню хочеться крикнуть, сказать щось... Вибігаємо на вулицю... Могутні згуки наближаються... У всьому місті нечуване безробіття, чекають, що вибухне революція. І ось колона робітників-демонстрантів з червоними прапорами йдуть по вулиці, ритмично ступаючи по каміню. Яке сильне, непереможне враження! Немов я вийшов із темного склепу на сонце й воно сліпить мене! «Повстаньте гнані і голодні»—закликають нас робітникі одностайно піти на боротьбу з капіталістичним світом. «О, ми повстали, давно повстали, але ми були здатні лише вітрини бити!»,—в піднесенню, гірко думаю. «Що я ніс людськості? Свій гнилий індивідуалізм, своє зневір'я? Нещасний інтелігент, я був здатний тільки на рефлексування... В рішучий мент я знайшов у собі лише одні красиві слова. В мені не було опіру, я не здатний був змагатись, і безробіття, звичайне явище для робітника,—мене загнало до люмпен-пролетаріяту!»

«Он в кого вчитись—в захваті майже кричу собі—це у робітників, що так організовано йдуть на боротьбу, що так впевнені в собі! Пролетаріят! прийми ж і мене під свій червоний стяг! Одмовляюсь від усього, чим жив раніше! Вірю в твою непереможну силу, в твоє велике історичне призначення! Прийми ж в свої ряди кволого роз'їденого зневір'ям інтелігента й дай сил до життя!»

Й я приєднуюсь до маніфестантів і разом з ними ритмично йду по каменю.

ЙОГАННЕС БЕХЕР

ЛЕНІН

Біля мар твоїх, мертвий Ленін,
Ми поминки справляєм жалібною сторожою.
Кров робітнича у жилах народів кружляє швидче,
Кров робітнича кружляє швидче
При твоєму імені, Ленін:
В Європі, Америці, Азії, Африці,
На півдні, на півночі, заході, сході,
По всіх чотирьох сторонах світу,
По всіх чотирьох суходолах,
Ленін—
Повсюди, де ще гнобителі і пригноблені є,
Повсюди там, де ще обездолені, ошукані, безправні, безборонно ґвалтовані є,
Повсюди там, де людей примушують себе продавати, зраджувать самих себе і голодувать,
Посюди там, де люде з дитинства аж до старости засуджені на панщину,
Повсюди там, де люде людей стріляти мусять...
Де?!
Повсюди там, де будівничі творці ще не здобули влади.—
Кожний нарід посилає сьогодня червоного вояка до мар твоїх, Ленін.
З кожного червоного вояка зросте незабором червона армія, Ленін.
Робітники поминають тебе не словами.
Робітники втомились од марнослів'я.
Робітники святкують тебе ділом, Ленін!
Вперед, червоний фронте!
Кришталево-обточеною, без прикрас, була твоя думка
Тверeза, сива. Так ти зробився свідомостю
Бойових робітничих армій.
Приятель всіх робітників світу, товариш Ленін:
Думкою ти їм показував шлях. Бо
І думка у тебе була знаряддям. І,
Стиснувши зброю в руці, наслідують однині
Пролетарів мільйони тебе...
Одягнений в просту буденну одежу
Лежить в труні Ленін.
До нас, ще живих, цей його поклик:
«Ви, народи всієї землі,
Зривайте з себе лацуюг! Вперед! Прямуйте!
Німеччино: вперед! Повстань
З цього рабського сну!!
Бий, барабане червоний!
Сурми червоні, сурміть!

Пролетарські штурмові колони,
Гуртуйтеся!!
Руйнуйте ступниці палаців панів індустрії!
Увірвіться в закляті державні квартали!!
Виборіть собі свій ґрунт!
Виборіть собі свої машини!
Виборіть собі свої фабрики!
Виборіть собі свою батьківщину!
Виборіть—нарешті—світ!!!»
Твоє мовчання, мертвий Ленін, це не є
Мерця мовчання. Це
Наказ, що кличе до бою:
«Творчі маси всіх країв, шикуйте лави
В одностай! Вперед! Машируйте!»

Перекл. з німецьк. *Л. Піонтек.*

ПІДГОТОВКА

Поет не любить промінних акордів,
Він дує в сурми рубаним рядком.
Я вчуся. Підготовлююсь. Вправляюсь.
Як працюю я,—запопадливо!
Над моїм, ще непластичним обличчям:
Зморшки натягаються.
Новітній світ
(отакий: що старий, містичний, страждання світ руйнує)
Малюю я, як можливо, докладно.
Сонцем залитий, як найбільш розчленований, гарно вишліхуваний,
мариться мені краєвид,
Острів блаженного людства.
Для цього багато потрібно (це й сам він давно вже знає як слід).
О, триєдиність твору: переживання, формулювання і діло.
Я вчуся. Підготовлююсь. Вправи роблю.
... Небавом буруни моїх речень з'єднаються в нечувану фігуру.
Промови. Маніфести. Парламент.
Політична вогниста п'єса. Експериментальний роман.
Поеми, щоб їх вигукувати з трибун.
Людство! Волі! Любови!
Новітню, святу, завітну державу
Я проповідую крові народів, кров од їх крови прищіплену.
Хай буде держава ця
Дорешти оформлена вся.
Хай насаджує рай.
— Давайте, будем атмосферу грози розширяти!—
Вчіться! Підготовлюйтесь! Вправляйтесь!

Перекл. з німецьк. *Д. Загул.*

М. РАВИЧ-ЧЕРКАСЬКИЙ

Ленін і національне питання. *)

6. САМОВИЗНАЧЕННЯ НАЦІЙ.

Жаден з пунктів старої програми РСДРП не викликав стількох суперечок, такої плутанини й такого нерозуміння, як пункт 9-й, що визнавав право самовизначення за всіма націями, що входять в склад держави. Ця програма ухвалена була II-м з'їздом РСДРП р. 1903, а р. 1913 Нарада Центрального Комітету РСДРП з партійними робітниками ухвалила запропоновану Леніним резолюцію, 4-й пункт якої пояснює вже самовизначення як право націй на відокремлення й утворення самостійної держави. «Вимагають цього—читаємо в резолюції—не лише основні принципи міжнародньої демократії загалом, але й особливо нечуване національне пригнічення більшости населення Росії царською монархією, що є реакційним і варварським державним утворенням, рівняючи з сусідніми державами Європи та Азії. Цього вимагає ще й справа свободи самого великоруського населення, що не може створити демократичної держави доти, доки не буде винищено чорносотенного великоруського націоналізму, що підтримуваний традицією кривавих знущань над національними рухами та инш.».

У пункті 5-му тої ж резолюції читаємо: «Питання про п р а в о націй на самовизначення (с.-т. забезпечення конституцією держави зовсім вільного й демократичного способу вирішення питання про відокремлення) не можна плутати з питанням про д о ц і л ь н і с т ь відокремлення тої або иншої нації»...

Ленін кілька разів висловлює думку про потребу розмежувати поняття права й доцільности, бо саме в цьому й полягає центр нерозуміння. Так, у статті «Кадеты об украинском вопросе» Ленін пише: «Марксисти не забувають також елементарного обов'язку кожного демократа боротися проти всякого цькування будь-якої нації за «сепаратизм», боротися за визнання повного й цілковитого рівноправства націй—права їхнього на самовизначення. Ріжних можна дотримуватися поглядів на те, яким має бути, з точки погляду пролетаріяту, таке самовизначення в кожному окремому випадкові. Можна й треба сперечатися з націонал-соціялами, на зразок Донцова, але ж підлотне цькування за «сепаратизм», цькування людей, що не можуть захищатися, є вершком безсоромности наших кадетів» (XIX т., стор. 32).

Самовизначення викликало нападки з ріжних боків. І найперше треба зазначити, що в реакційних і націонал-ліберальних кадетських колах викликало незадоволення пояснення до слова самовизначення, а саме: п р а в о н а в і д о к р е м л е н н я. У кадетській газеті «Речь» одверто писали про те,

*) Почат. див. «Ч. Ш.», № 3 за 1924 рік.

що «к.-д. ніколи й не бралися захищати право «відокремлених націй» від російської держави».

У своїй статті «О праве наций на самоопределение» Ленін пояснює, які самі економичні причини викликали, викликають і будуть викликати стремління пригнічених націй до того або иншого роду самовизначення. Ленін присвячує цьому питанню багато місця й уваги, бо вважає, що нападки на один з найважливіших пунктів марксистської програми є замаскованим походом опортуністів всіх ґатунків проти марксизму.

«На всьому світі—пише Ленін—доба конечної перемоги капіталізму над феодалізмом була звязана з національними рухами. Економична основа цих рухів полягає в тому, що для повної перемоги товарової продукції потрібне завоювання внутрішнього ринку буржуазією, потрібне державне об'єднання територій з населенням, що говорить однією мовою, при усуненні усяких перешкод розвиткові цієї мови і закріпленні її в літературі. Мова є найважливішим засобом людських зносин; єдність мов і розвиток їх без перешкод є одною з найважливіших умов справді вільного й широкого, відповідного сучасному капіталізмові торгового обороту, вільного й широкого групування населення по всіх окремих класах, нарешті—умовою тісного звязку ринка з усяким і кожним господарем чи господарчиком, продавцем і покупцем».

«Утворення національних держав, що найбільше відповідають цим вимогам сучасного капіталізму, є через те тенденцією (стремлінням) усякого національного руху. Як найглибші економичні фактори штовхають до цього, і для всієї Західньої Європи, більше того, для всього цівілізованого світу—типовим, нормальним устроєм для капіталістичного періоду є через те національна держава».

«Значить, коли ми хочемо зрозуміти зміст самовизначення націй, не граючи в юридичні дефініції, не «вигадуючи» абстрактних визначень, а розбіраючи історично економичні умови національних рухів, то ми неминуче прийдемо до висновку: під самовизначенням націй розуміється державне відокремлення їх від чужонаціональних колективів, розуміється утворення самостійної національної держави».

Проти гасла самовизначення, що розумілося, як право на державне відокремлення, накинулися з усіх боків, причому, з одного боку, нападали на нього за те, що воно є «загальним місцем», що воно не дає досить конкретизованих, ясних гарантій для пригнічених націй, з другого ж—за те, що воно підтримує сепаратизм усіх, в тому числі й митичних, вигаданих націй. Нагінки йшли від найріжноманітніших політичних угрупувань, починаючи від чорносотенця Савенка, кадета Кокошкіна й кінчаючи націонал-соціялістами, бундовцями, меншовиками й де-якими групами польських революційних марксистів, з Розою Люксембург на чолі. Не віддаючи багато уваги представникам «зоологичного націоналізму», Ленін найбільш виступає проти Рози Люксембург, а далі провадить вже й боротьбу проти соціял-опортуністів, що, на думку Леніна, не висунули жадного власного доказу проти самовизначення й повторювали тільки все виголошене Розою Люксембург.

Роза Люксембург не добачила в сучасному національному рухові його економичних причин і не зрозуміла, що кінцевою метою всякого національного руху є утворення самостійної національної держави, бо національні держави найбільше відповідають вимогам капіталістичного розвитку.

Полемізуючи з Кавтським, Роза Люксембург заперечує це й вважає, що самовизначення дрібних народів стає ілюзорним в міру розвитку великих капіталістичних держав. Ленін закидає Розі Люксембург те, що вона плутає поняття державно-політичної самостійности з економичною незалежністю й наводить низку надзвичайно влучних прикладів того, як міцні політично держави—Росія,—залежать економично від країн Західньої Європи, як із цілої низки держав Азії капіталізм досяг найвищого розвитку лише в самостійній національній державі—Японії, як на Балканах виникли сприятливі для капіталістичного розвитку умови лише тоді, як створилися самостійні держави.

У дискусії Рози Люксембург з Кавтським Ленін цілковито підтримує останнього й зазначає: «Національна держава є правило й «норма» капіталізму, ріжнояка, в національному відношенні, держава є відсталість або ж виняток. З точки погляду національних відносин, національна держава створює безперечно найкращі умови для розвитку капіталізму. Це не означає, звичайно, що така держава, базуючись на буржуазних відносинах, могла б знищити експлоатацію й пригнічення націй. Це означає лише те, що марксисти не можуть забувати про могутні економичні фактори, що викликають стремління до створення національних держав. Це означає, що «самовизначення націй» у програмі марксистів не може мати з історико-економичної точки погляду иншого значіння, як політичне самовизначення, державна самостійність, утворення національної держави».

Ленін енергійно виступає проти Рози Люксембург, що висловилася не лише проти § 9 програми РСДРП, але й зокрема проти вимоги незалежности Польщі. Роза Люксембург вважає, що, захищаючи самовизначення, с.-т. право Польщі на відокремлення від Росії, програма марксистів підтримує в дійсності буржуазний націоналізм пригнічених націй і зокрема націоналізм польської буржуазії. Та Ленін цілком правдиво нагадує Розі Люксембург, що марксистська програма, не захищаючи права пригнічених націй на відокремлення, підтримуватиме буржуазію, поміщиків і самодержавний уряд тої нації, що пригнічує. «Боючись—пише Ленін—допомогти націоналістичній буржуазії Польщі, Роза Люксембург, заперечуючи право навідокремлення в програмі російських марксистів,—допомагає на ділі чорносотенцям великоросам».

Ленін вважає націоналізм нації, що пригнічує, гіршим, шкідливішим за націоналізм пригніченої нації, бо він найбільше гальмує розвиток демократії й пролетарської боротьби. «В кожному буржуазному націоналізмі пригніченої нації—каже Ленін—є загально-демократичний зміст проти пригнічення, і цей-то зміст ми безумовно підтримуємо, рішуче відокремлюючи стремління до своєї національної винятковости, борючись з намаганням польського буржуа гнітити єврея й т. д.».

Отже, виходить, закиди, висунуті Розою Люксембург проти гасла самовизначення, після ближчого ознайомлення з ними, є надзвичайно легковажними. З точки погляду інтересів пролетаріяту пануючої нації треба дати рівноправність пригніченій нації, бо не може бути вільним народ, що пригнічує чужі народи, так само, як Маркс вважав питання про відокремлення Ірландії, про ірландську незалежність, справою чести англійської демократії й англійської робітничої партії. «Утворення самостійної й незалежної національної держави лишається ще поки в Росії привілеєм одної лише великоруської нації. Ми, великоруські пролетарі,

не захищаємо жадних привілеїв, не захищаємо й цього привілею. Ми боремося на грунті даної держави, об'єднуємо робітників усіх націй даної держави, ми не можемо ручитися за той чи инший шлях національного розвитку, ми через у с і можливі шляхи йдемо до своєї класової мети. Але йти до цієї мети не можна без боротьби з усяким націоналізмом, без змагання за рівність ріжних націй».

Але ж Роза Люксембург висунула проти самовизначення ще один доказ, який полягає в тому, що жадна з програм західньо-європейських соціял-демократичних партій не має пункту про самовизначення. Ленін вважає, що й тут Роза Люксембург не осягнула величезного значіння порівняння двох типів країн: з одного боку, маємо країни з завершеними, а з другого—з незавершеними, чи тільки-но роспочатими буржуазно-демократичними революціями. Для Західньої Європи доба цих революцій охоплює р.р. 1789—1871, вона припадає на один час з добою національних рухів і закінчується створенням цілої низки національних держав. Природно, що пункт про самовизначення в програмах західньо-європейських соціял-демократів був би позбавлений всякого змісту й всякого значіння.

Що до Східньої Європи й Азії, то там доба буржуазно-демократичних революцій роспочалася лише р. 1905. Національні рухи, що мають місце в Індії, Персії, Турції, Китаю, Кореї, свідчать чи то про початок, чи то про поступовий рух національного пробудження й емансипації від опіки імперіялістів. «І тільки сліпий—каже Ленін—не добачає в цьому ланцюзі подій пробудження ц і л о ї н и з к и буржуазно-демократичних національних рухів, стремлінь до створення національно-незалежних і національно-суцільних держав. Саме тому й лише тому, що Росія разом із сусідніми країнами переживає цю добу, нам потрібний є в нашій програмі пункт про право націй на самовизначення».

Крок за кроком розбиває Ленін усі докази Рози Люксембург проти пункту програми про самовизначення. Посилання Рози Люксембург на Австрію, що по ріжноманітності національного складу населення і по значінню в ній національного питання нагадує мов би то становище в Росії, після історичного аналізу, зробленого Леніним, виявляється зовсім легковажним.

І коли Роза Люксембург посилається на те, що навіть у програмі австрійської с.-д. немає пункту про самовизначення, Ленін розбиває це трьома доказами. Ми почнемо з третього. Ленін зазначає, що хоч офіційно у програмі австрійських с.-д. і немає пункту про самовизначення, але ж під той же час по протоколах Брюнського з'їзду видно, що складові частини австрійської с.-д. в особі української й польської делегації заявили на з'їзді про те, що вони залучають до своєї програми стремління до національного об'єднання, свободи й самостійности своїх народів. Відсутність заперечення з боку австрійських с.-д. і означає в дійсності санкцію самовизначення. Другий доказ: Австрія завершила свою буржуазно-демократичну революцію в добу р. р. 1848—67 і поруч з легальною робітничою партією там на підставі конституції існує органічний культурний зріст націй, чого в Росії не те що немає, але що суворо переслідується урядом. Третій доказ: взаємовідносини національностів, що населюють Австрію, відріжняються від взаємовідносин в Росії тим, що в Австрії існує двох-або й трьох-центрова держава (Австрія, Угорщина й Слов'яне), а в Росії необмежено панує одна великоруська національність. (Стаття писалася р. 1914).

Це, а також і те, що в сусідніх з Росією державах Азії роспочалися національні рухи й буржуазні революції, що частково захоплюють ріжні народності в межах Росії, це, на думку Леніна,—«надає особливої ваги визнанню права націй на самовизначення» і не викликає потреби в пункті про самовизначення в програмі австрійських с.-д.

«Роза Люксембург,—пише Ленін,—прогляділа головне практичне завдання і великоруського й інонаціонального пролетаріяту: завдання повсякденної агітації та пропаганди проти всяких державно-національних привілеїв за право, однакове право усіх націй, мати національну державу; таке завдання—наше головне (зараз) завдання у національному питанні, бо лише таким шляхом ми відстроюємо інтереси демократії і рівноправного союзу усіх пролетарів усяких націй».

В умовах розвитку пролетарської боротьби нації пригніченої і тої, що пригнічує в межах одної держави, Леніна, як і Маркса, найбільше цікавила психологія соціяліста пануючої нації. Відношення його до пригніченої нації було пробою, іспитом на свідомість, переконаність і політичну дозрілість. «Соціяліста, що належить до пануючої нації—росповідає Ленін—Маркс роспитує про його відношення до пригніченої нації і зразу ж викриває спільну, властиву соціялістам пануючих націй (англійської й російської), хибу: нерозуміння їх соціялістичних обов'язків до націй пригнічених, переживання пересудів, перейнятих від «великодержавної буржуазії».

Свободу самовизначення пригніченої нації, її право на державне відокремлення мусить відстоювати, головним чином, пролетаріят нації пануючої, пролетаріят же пригніченої нації, поскільки така вимога зблизила б його зі «своєю» буржуазією, не обов'язаний його висувати. Але як для одного, так і для другого обов'язковим є єднання в боротьбі проти спільного класового ворога.

«...В добу початку буржуазно-демократичних революцій, в добу пробудження і загострення національних рухів, в добу виникнення самостійних пролетарських партій, завдання цих партій у національній політиці має бути подвійним: визнання права на самовизначення за всіма націями, бо буржуазно-демократична перебудова ще не завершена, бо робітнича демократія поважно й щиро відстоює рівність націй і найтіснішій, нерозривний союз класової боротьби пролетарів усіх націй даної держави».

Властива Леніну чіткість викладу думки, звичка не лишати в своїх статтях незрозумілих місць змушує його кілька разів повертатися до питання про взаємовідносини пролетаріяту пригніченої й пануючої нації. Тим, хто обвинувачує прихильників вільного самовизначення в сепаратизмі, Ленін відповідає, що таке обвинувачення—«така ж дурниця і таке ж лицемірство, як і обвинувачення прихильників свободи розводу в сприянні руйнації родинних звязків. Подібно до того, як в буржуазнім суспільстві проти свободи розводу виступають захисники привілеїв і продажности, на яких будується буржуазний шлюб, так само в капіталістичній державі заперечення свободи самовизначення, с.-т. відокремлення націй, означає лише захист привілеїв пануючої нації і поліційних прийомів урядування на шкоду демократичним».

В иншому місці Ленін пише: «Відмова від цього пункту (самовизначення), якими б міркуваннями його не аргументували, визначає справді «ганебну» уступку великоруському націоналізмові. Чому ж великоруському, коли йде мова про право всіх націй на самовизначення?

Тому, що мова йде про відокремлення від великорусів. Інтерес єднання пролетарів, інтерес класової їхньої солідарности вимагає признання права націй на відокремлення».

Націоналізм пануючої нації—найбільше лихо, грунт для реакції, найбільший ворог демократизму, і боротьба з ним, це—абетка, з якої має роспочинати свою діяльність демократія і особливо робітнича демократія. Це висуває перед марксистами, перед пролетаріятом Росії подвійне завдання: «боротьбу з усяким націоналізмом» і в першу голову з націоналізмом великоруським; визнання не тільки повної рівноправности усіх націй взагалі, але й рівноправности відносно державного будівництва, себ-то права націй на самовизначення, на відокремлення,—а поруч з цим,—саме в інтересах успішної боротьби зі всіляким націоналізомом усіх націй,—відстоювання єдности пролетарської боротьби і пролетарських організацій, як найтіснішого злиття їх в інтернаціональну спільність, наперекір буржуазним стремлінням до національного відокремлення».

У суперечці з представниками національно-соціялістичних партій і Розою Люксембург виявилося одно спільне для них, це те, що «серед пригнічених націй відокремлення пролетаріята в самостійну партію приводить иноді до такої запеклої боротьби з націоналізмом даної нації, що перспектива перекручується й забувається націоналізм пануючої нації».

Ця перспектива особливо почала перекручуватися перед польськими с.-д. і Розою Люксембург, які в своїй запеклій боротьбі проти буржуазії й націоналистчної П. П. С. забувають про чорносотенний російський націоналізм, що є ворогом самовизначення в будь-якій формі й ворогом рівности націй, як і всяких демократичних принціпів.

«Для польських с.-д. «право самовизначення», звичайно, не має такого великого значіння, як для російських. Цілком зрозуміло, що боротьба з націоналістичною засліпленою дрібною буржуазією Польщі примусила с.-д. поляків з особливим (иноді, може бути, трохи-трохи надмірним) усердям «перегинати палку». Жаден російський марксист ніколи й не думав докоряти польським с.-д., що вони проти відокремлення Польщі. Помилку роблять ці с.-д. лише тоді, коли пробують—на зразок Рози Люксембург—заперечувати необхідність визнання права на самовизначення у програмі російських марксистів».

Як було вже зазначено, проти пункту про самовизначення висловлювалися не лише польські с.-д., що на II-м з'їзді РСДРП пропонували замінити цей пункт вимогою: «установ, що гарантують цілковиту свободу культурного розвитку всіх націй, що є складовими частинами держави».

З подібною ж вимогою, де-що инакше зформульованою, виступали на цьому з'їзді й бундовці, що висунули вимогу «культурно-національної автономії».

У пункті II програми к.-д. партії так само сказано про право націй на вільне, культурне самовизначення. За пояснення до програми можна вважати відповідь «Речи» в статті, де сказано про те, що к.-д. ніколи й не бралися захищати право відокремлення націй від держави.

Отаке зворушливе єднання у вимогах польських марксистів, націонал-соціялістів і російських націонал-лібералів викриває, куди прямують вороги програми партії по національному питанню.

«Не може бути сумніву, що якою б природною не здавалася иноді точка зору де-яких марксистів пригнічених націй... в дійсності ж,

по об'єктивному відношенню класових сил в Росії, зречення од захисту права на самовизначення дорівнюється найзлішому опортунізмові, засміченню пролетаріяту ідеями Кокошкіних». Виклавши думку до логичного кінця, Ленін доводить спільність свідомости у ворогів пункту про самовизначення й у правих представників політичної реакції. «Такі ідеї є, справді, ідеями й політикою Пурішкевичів».

Пізніше вже, р. 1919 на VIII з'їзді Російської Комуністичної Партії в колах її виявилася незгода в національному питанні. Бухарин, виходячи з того, що ми держимо курс на диктатуру пролетаріяту, що для нас лише пролетаріят є виразником волі нації, виступив з пропозицією замінити право націй на самовизначення формулою: самовизначення трудяших класів кожної нації. П'ятаков висунув пропозицію в дусі Рози Люксембург. Він вважав гасло самовизначення націй голим і беззмістовним, подібно до того, як Роза Люксембург назвала його «загальним місцем». На думку П'ятакова, це гасло виявило себе на практиці під час революції, як гасло об'єднання всіх контр-революційних сил для захисту буржуазної держави проти диктатури пролетаріяту. П'ятаков запропонував відмовитися від гасла «самовизначення націй», як одного з багатьох загальнонаціональних гасел II Інтернаціоналу. Мало того, П'ятаков запропонував відкинути так само й гасло, запропоноване Бухариним—«самовизначення трудящих». На думку П'ятакова, не можна залишити такого твердження, коли «об'єднання буржуазії й пролетаріяту ми можемо вже відкинути, а незалежне визначення долі кожної окремої нації пролетаріятом цієї нації, і тільки ним, а не в єднанні з пролетаріятом инших націй,— можемо зберегти».

На цьому з'їзді на захист гасла «самовизначення націй» виступив Ленін. Будучи ворогом красномовних висловів і всяких широкорекламних деклараций, Ленін виступає проти пропозиції Бухарина, бо ж «у програмі треба писати абсолютно точно те, що є». «Треба—каже Ленін—вважати не те, на якому ступні стоїть дана нація на шляху від середнєвіччя до буржуазної демократії і від буржуазної демократії до демократії пролетарської. Це є абсолютно правдиво. Всі нації мають право на самовизначення... Величезна більшість, мабуть $^{9}/_{10}$ всього населення землі, може й $95^{0}/_{0}$, підходить під цю характеристику, бо всі країни є на шляху від середнєвіччя до буржуазної демократії, чи від буржуазної до пролетарської демократії. Цей шлях є абсолютно неминучий. Більшого сказати не можна, бо це буде неправдиво, бо це буде не те, що є. Відкинути самовизначення націй і поставити самовизначення трудящих зовсім неправдиво, бо така постановка зовсім не вважає на те, з якими перешкодами, якими кривими шляхами йде диференціяція в середині націй»...

Ленін зазначає, що буржуазія залякує польських робітників тим, що більшовики, це ж—старі великороси, москалі, що раніш гнобили поляків, а тепер, прикриваючись комунізмом, хочуть захопити Польщу, підкорити її. Звичайно, така агітація серед польських робітників створює в Польщі єдиний національний фронт. Ось такій агітації польських шовіністів треба протиставити гасло самовизначення, що означає право на незалежне державне існування Польщі.

У своїй відповіді П'ятакову Ленін кілька разів підкреслює, що єднання робітників усіх націй є необхідне, але ж,—що це єднання повинно бути обов'язково добровільним союзом всіх робітників і селян усіх націй. Декретом чи примусом не можна усунути недовір'я пригнічених до гнобителів,

одної нації до другої, недовір'я, що склалося віками. Спад скаженої зненависти, що її виявляли народи бувш. царської Росії до великоросів, відбувається дуже поволі й вимагає терпіння й упертости.

П'ятаков уявляв собі єднання в формі підпорядкування волі не лише націй у цілому, але й трудящих усіх націй інтересам світової соціяльної революції. Для цього треба було б провадити десятки років безперервні революційні війни, й така тактика викликала б не єдність пролетарів усіх країн і націй, а єдність усіх класів в середині кожної нації. В інтересах же революції поглибити й поширити щілину між буржуазією й пролетаріятом, як що вона вже є, створити її, як що такої щілини немає. Одним з найважливіших засобів для досягнення цієї мети є гасло самовизначення націй, що означує нашу лояльність відносно внутрішніх справ націй.

«Коли б ми знищили цей пункт або ж зредагували його инакше,— каже Ленін в кінцевому слові на VIII з'їзді партії,—ми викреслили б національне питання із програми. Це можна було б зробити, як би люди були без національних особливостей. Але ж таких людей немає»...

Таким чином, ми бачимо, що Ленін, починаючи з р. 1912 і кінчаючи останніми роками своєї діяльности, немилосердно викривав сутність опортуністичних виступів наших меншовиків, націонал-соціялістів і «радикальних» нігілістичних виступів Рози Люксембург, Бухарина й П'ятакова, доводив і довів, що вони неминуюче ведуть до підтримки реакціонерів пануючої і пригніченої національностей.

Вивчаючи національне питання, Ленін ніколи не нехтував жадним, хоч трохи значним моментом у виступах окремих осіб чи політичних угрупувань, або ж цілих партій. І в цьому питаннні Ленін завжди міцно й неухильно був на одній позиції:

«Цілковита рівність націй; право самовизначення націй; злиття робітників усіх націй;—таку національну програму викладає робітникам марксизм, викладає досвід цілого світу й досвід Росії».

7. КРИТИКА НАЦІОНАЛЬНОЇ АВТОНОМІЇ.

Ленін не обмежувався, одначе, гарячим захистом партійної програми в національному питанні, не обмежувався тим, що відкидав усі напади на неї з боку буржуазних опортуністичних і націонал-соціялістичних елементів. Він переходив сам у наступ і залишав великі руїни в таборі ворогів. Як ми зазначали вже, «Бунд» на II-му з'їзді РСДРП розійшовся з партією з організаційних причин: він вимагав признання його за єдиного представника єврейського пролетаріяту й будови партії на федеративних принціпах. На цьому ж з'їзді «Бунд» висунув вимогу «національно-культурної автономії», яку на II-му з'їзді РСДРП бундовець Гольдблат формулював, як додаток до пункту про «самовизначення», так: «утворення установ, що гарантували б їм (націям) цілковиту свободу культурного розвитку», а на своєму VI з'їзді р. 1905 цю свою вимогу він висловив точніше так: «Вилучення із відання держави й органів місцевого самоврядування функцій, звязаних з питаннями культури (народня освіта то-що) й передача їх нації в особі відповідних установ, місцевих і центральних,— що їх обирають всі члени нації на підставі загального, прямого, рівного й таємного голосування». Цю теорію «Бунд» позичив у австрійських теоретиків Шпрінгера

й Отто Бавера, для яких відзнакою нації є спільність долі сукупности людей. Ця спільність відповідає культурній спільності, а ця остання звужується до спільности мовної.

Ленін береться за критику національно-культурної автономії, починаючи з питання про мови. В цьому питанні Ленін, як завжди, стояв на точці зору економичної необхідности засвоїння одної мови в межах одної держави, що буде потрібно більшості населення з міркувань зручности торговельних зносин з иншими націями. Але обов'язковою умовою для засвоїння населенням якоїсь мови є не примусове, а добровільне бажання. Як приклад, Ленін згадує Швайцарію, де більшість населення балакає і рідною й одночасно французькою мовою, бо ж «це мова вільної цівілізованої нації, мова, що не накидається мерзотним поліційним примусом».

«Чому ж—запитує Ленін—«величезна» Росія, значно ріжноманітнішна, далеко відсталіша, має г а л ь м у в а т и свій розвиток збереженням якоїсь привілеї для одної з мов? Чи не навпаки, панове ліберали? Чи не мусить Росія, як що вона хоче наздогнати Європу, покінчити зі всіма й усілякими привілеями, як найскорше, як найповніше, як найрішучіше?».

«Як що упадуть всякі привілеї, як що припинено буде накидання одної з мов, то всі слов'яне навчаться легко й швидко розуміти один одного і не лякатимуться «жахливої» думки, що в спільному парламенті лунатимуть промови ріжними мовами. А потреби економичного обороту сами визначать в даній країні ту мову, яку буде к о р и с н о знати більшості її в інтересах торговельних зносин. І такий вибір буде тим грунтовніший, що його зробить добровільно населення ріжних націй, він буде тим більше швидким і широким, чим послідовнішим буде демократизм, чим більш прискореним буде в залежності від цього розвиток капіталізму». Так писав Ленін р. 1913 в «Заметках по национальному вопросу», а р. 1914 Ленін пише на цю тему спеціяльну статтю—«Нужен ли обязательный государственный язык?». Ленін зазначає тісний з'язок у цьому питанні між лібералами й чорносотенцями, і на їхню вимогу одної спільної для цілої держави мови відповідає так:

«Ми більше вас хочемо, що б поміж пригніченими класам без ріжниці націй, що населюють Росію, встановилася найтісніша спільність і братерське єднання. І ми, звичайно, стоїмо за те, аби кожен у Росії мав спромогу навчитися великої російської мови. Ми не хочемо лише одного: елементу п р и м у с о в о с т и. Ми не хочемо заганяти до раю кійком. Бо скільки би ви не наговорили чудових слів про «культуру», о б о в ' я з к о в а державна мова з'язана з примусом, накиданням. Ми гадаємо, що велика и могутня російська мова не потрібує того, що б хтось мусів вивчати її з п р и м у с у. Ми переконані, що розвиток капіталізму в Росії, загалом увесь поступ суспільного життя йде до зближення всіх націй між собою. Сотні тисяч людей перекидуються з одного кінця Росії до другого, національний склад населення перемішується, відокремленість і національна задубілість мусить зникнути. Ті, що з-за умов свого життя й роботи потрібують знаття російської мови, навчаться її й без примусу. Примусовість же (кійок) приведе лише до того, що вона перешкодить великій і могутній російській мові доступ в инші національні групи, а, головніше, загострить ворожнечу, створить силу нового тертя, збільшить роздратування, взаємне нерозуміння, то-що».

Ленін вважає, що ця постійна гризня з-за мови йде лише на користь буржуазії, для російської ж демократії вона шкідлива, і, з метою припинити її, російські марксисти вважають, що потрібна: «відсутність обов'язкової державної мови, разом з забезпеченням населення школами з викладом усіма місцевими мовами й з залученням до конституції основного закону про скасування якихся привілеїв одної з націй і якого б то не було порушення прав національної меншости»...

«Той не марксист, той навіть не демократ,—пише Ленін,—хто не визнає й не захищає рівности націй і мов, хто не бореться з усяким національним гнітом й нерівністю».

З приводу національної культури Ленін провадить принціпову боротьбу з єврейським й українськими ніби марксистами, що забувають про інтернаціональні інтереси робітників і притягають увагу їх до буржуазних дурниць. «Гасло національної культури,—пише Ленін,—це—буржуазна, (а часто й чорносотенно-клерикальна) омана. Наше гасло є інтернаціональна культура демократизму й світового робітничого руху».

Націонал-соціялісти дуже часто висували проти Леніна закид, що його гасло—«інтернаціональна культура»—беззмістовне, бо немає культури без національної форми. На їхню думку, робітник не мусить бути байдужим до розвитку своєї національної культури, бо лише через неї він має можливість прилучитися до інтернаціональних ідей. На це Ленін дає їм таку грунтовну й переконуючу відповідь:

«В кожній національній культурі є, хоч би й нерозвинені, елементи демократичної й соціялістичної культури, бо в кожній нації є трудяща й експлоатована маса, умови життя якої неминуче викликають до життя демократичну й соціялістичну ідеологію. Але ж у кожної нації є й буржуазна (а в більшості ще чорносотенна й клерикальна) культура—й до того не у вигляді лише «елементів», але у вигляді пануючої культури. Тому «національна культура» загалом є культура поміщиків, попів, буржуазії. Цю основну істину, абеткову для марксиста, бундист (мова йде про бундовця Лібмана) залишив без уваги, виступив, як буржуа, цілий інтерес якого вимагає поширення віри у позакласову національну культуру».

«Висуваючи гасло «інтернаціональної культури» демократизму й світового робітничого руху, ми із кожної національної культури беремо лише її демократичні й соціялістичні елементи, беремо їх безумовно лише у противагу буржуазній культурі, буржуазному націоналізмові кожної нації. Жаден демократ, а тим більше жаден марксист не заперечує рівноправности мов, або ж потреби рідною мовою полемізувати з «рідною» буржуазією, пропагувати антиклерикальні й антибуржуазні ідеї «рідному» селянинові й міщанству»...

Ленін вважає, що треба використати мову тої або иншої нації не для того, щоб просто чи побічно висувати гасло національної культури, а для того, щоб проти цього гасла провадити агітацію. Буржуазія користується ним, щоб викликати росклад в колах робітників, роз'єднати їх. Завданням же кожного марксиста є проповідь єднання робітників усіх націй. Ленін кілька разів повторює, що для марксиста неприпустимою є сама навіть постановка питання про національну культуру. «Хто захищає гасло національної культури,—каже Ленін,—тому місце серед націоналістичних міщан, а не серед марксистів». Переходячи до окремого прикладу

«Бунда», Ленін повторює: «Хто просто чи побічно висуває гасло єврейської «національної культури», той (які б ни були його добрі наміри)—ворог пролетаріяту, прихильник старого й кастового в єврействі, помічник равинів і буржуа».

Для пояснення цього питання Ленін бере конкретний приклад, що по своїй очевидності й елементарності не дає місця сумнівам що до безглуздя такого гасла. «Чи може великоруський марксист—запитує Ленін—визнати гасло національної великоруської культури?» І відповідає: «Ні! Таку людину треба примістити серед націоналістів, а не серед марксистів. Наша справа—боротися з пануючою чорносотенною і буржуазною національною культурою великоросів, розвиваючи виключно в інтернаціональному дусі і в найтіснішому союзі з робітниками инших країн ті зародки, що їх маємо в нашій історії демократичного й робітничого руху. Боротися зі своїми великоруськими поміщиками й буржуа, проти його «культури», во ім'я інтернаціоналізму, боротися, «пристосовуючись» до особливостей Пуришкевичів і Струве,—ось твоє завдання, а не проповідувати, не висувати гасла національної культури».

Культурна спільність пролетаріяту й буржуазії пригніченої нації міцніша, ніж у нації пануючої, тому й вплив буржуазної національної культури на пролетаріят сильніший. Але ж за таким зовнішнім сполученням двох ворожих класів ховаються, безумовно, ріжні елементи культури.

«Так само це стосується й найбільш пригніченої й затравленої нації-єврейської. Єврейська національна культура—гасло равинів і буржуа, гасло наших ворогів. Але ж є инші елементи в єврейській культурі і в цілій історії єврейства... Ті євреї марксисти, що зливаються в інтернаціональні марксівські організації з російськими, литовськими й українськими й иншими робітниками, вкладаючи свою частку (і по-російські й по-єврейські) у створення інтернаціональної культури робітничого руху, ті євреї—в супереч сепаратизму «Бунда»—продовжують кращі традиції єврейства, борючись проти гасла «національної культури».

Цей же аналіз поширює Ленін і на вкраїнську націю. «Коли—каже він—мова йде про пролетаріят, то таке протиставлення української культури, в цілому, великоруській культурі, так само, в цілому, означає безсоромне зрадництво інтересів пролетаріяту на користь буржуазному націоналізмові». Ленін вважає, що й українці мають також дві культури, як і великоруси, євреї, німці, французи й англійці. Завдання українського марксиста—відокремити одну від другої.

Як що частина українських робітників перебуває під впливом «чужої» великоруської культури, то завдання марксиста—закріпити їхню класову самосвідомість за посередництвом тої культури, під впливом якої вони перебувають, розвинувши в них дух солідарности з робітниками всіх націй. «Є,—каже Ленін,—дві нації в кожній сучасній нації... Є дві національні культури в кожній національній культурі. Є великоруська культура Пуришкевичів, Гучкових і Струве, але ж є так само великоруська культура, що її характеризують імена Чернишевського й Плеханова».

Спроби марксиста всякої пригніченої нації перенести хоч би частку зненависти до пануючої нації на пролетарську культуру й пролетарську справу робітників пануючої нації неминуче, на думку Леніна, приведе його в трясовину буржуазного націоналізму. Тому гаслом робітничої демократії й марксівської агітації має зробитися не національна

культура, а інтернаціональна культура демократизму й світового робітничого руху.

Марксист не заперечує законности національного руху: в рямцях буржуазного суспільства принціп національности є історично неминучий. Але в той же час не можна забувати, що марксизм є непримиримий з націоналізмом. «На місце всякого націоналізму марксизм висуває—інтернаціоналізм, злиття всіх націй у вищу єдність, що зростає на наших очах з кожною верстою залізниці, з кожним міжнароднім трестом, з кожним робітничим союзом». Щоб ослабити протиріччя між марксизмом і націоналізмом, треба відокремити те, що є поступового в національному русі, і викинути із нього геть все те, що приводе до затемнення класової свідомости. В національному русі треба встановити межу між тим, що веде до єднання трудящих ріжних націй, і тим, що закріплює їхню відокремленість. Марксівська програма висуває гасло—«право націй на самовизначення аж до відокремлення».

Таке чисто негативне завдання має метою ослабити одвічну ненависть, що пробилася у пригніченої нації до нації пануючої. Пункт марксівської, пролетарської програми про самовизначення має метою з'ясувати робітникам пригнічених націй, що в цьому гніті невинна пануюча нація в цілому, а лише поміщики й буржуазія понуючої нації. Тому робітникам пригнічених націй, як що вони схотять скинути цей гніт, треба в тісному єднанні з робітниками пануючої нації повести рішучу, енергійну боротьбу проти капіталістів і поміщиків, що не в меншій мірі, хоч і тільки економично, пригнічують «свій власний пролетаріят».

Націонал-соціялісти висувають иншу вимогу, бо право націй на самовизначення їх не задовольняє. Вимогою їхньою є «культурно-національна автономія», або ж, в иншій формуліровці, «утворення установ, що гарантують свободу культурного розвитку».

Ленін присвячує низку статтів питанню культурно-національної автономії в цілому й окремим звязаним з нею питанням, де, даючи теоретичні й статистичні виклади й силу прикладів і порівнянь, доводить непридатність, нездійснимість і буржуазність цього гасла.

До чого зводиться культурно-національна автономія, як що відкинути силу балачок і писань навколо неї? Ленін відповідає: «Кожна нація, незалежно від того, де мешкає належна до неї особа (незалежно від території: звідси назва «екстериторіяльної», позаземельної автономії), складає єдиний державно визнаний союз, що керує національно-культурними справами. Найважніша з цих справ—шкільна справа. Визначенням складу нації вільним записом кожного громадянина, незалежно від його мешкання, до бажаного йому національного союзу можна забезпечити абсолютну докладність і абсолютну послідовність поділу шкільної справи по національностям».

З точки погляду демократизму, Ленін вважає такий поділ шкільної справи неприпустимим і практично нездійсненим в умовах швидкого розвитку капіталізму. «Поки ріжні нації живуть в одній державі, їх сполучають мільйони й міліярди звязків економичного, правового й побутового характеру. Як же можна вирвати шкільну справу із цих звязків? Як що економика збиває до купи нації, що живуть в одній державі, то спроби поділити їх раз назавжди в галузі «культурних» і особливо шкільних питань недоречні й реакційні. Ленін підкреслює, що бундовська ідея поділу школи відповідає проектові «націоналізації єврейської школи», що виник серед

партії Пуришкевича. Далі він зазначає, що капіталісти, проповідуючи ідеї поділу й відокремлення націй, сами без ріжниці націй об'єднуються в міцні акційні товариства, трести, синдикати для боротьби проти робітників усіх країн та народів.

«В дійсності—пише Ленін—національно-культурна автономія», с.-т. абсолютно чистий і послідовний поділ шкільної справи по національностям вигаданий не капіталістами (поки що вони уживають грубіших заходів для роз'єднання робітників), а опортуністичною, міщанською інтелігенцією Австрії. У жадній із західно-європейських демократичних країн з ріжноманітним національним складом немає й натяку на цю геніяльно-міщанську й геніяльно-націоналістичну ідею. Тільки на сході Європи, у відсталій, феодальній, клерикальній, чиновницькій Австрії, де ціле громадське й політичне життя загальмовано мізерною, дріб'язковою бійкою (гірше навіть—сваркою, сутичками), з-за мови виникла ця ідея дрібного буржуа, що впав у одчай».

Далі Ленін звертає увагу на те, що й у нас теорію «культурно-національної автономії» визвали усі буржуазні партії єврейства, націонал-соціялістичні дрібнобуржуазні партії ріжних націй, бундовці й потайні ліквідатори. Посилання на Австрію вважає Ленін смішним, бо вона є найвідсталіша з національно ріжноманітних країн. Ленін одмічає протиріччя між двома такими явищами: у нас головніші захисники й провідники «культурно-національної автономії» це—єврейські буржуазні партії й бунд, а в той же час один з фундаторів цієї теорії, Ото Бавер, цілий розділ присвячує доказам неможливости пристосувати «культурно-національної автономії» до євреїв.

«Закріпити націоналізм в певній «справедливо» обмеженій сфері, «констатувати» націоналізм, міцно й тривко розмежувати всі нації між собою за допомогою особливої державної установи—ось ідейна основа й зміст культурно-національної автономії. Ця думка—цілком буржуазна и цілком брехлива. Жадного закріплення націоналізму пролетаріят підтримувати не може, навпаки, він підтримує все, що допомагає знищенню національних ріжниць, руйнації національних перегородок. все, що робить міжнаціональні звязки все тіснішими, все, що веде до злиття націй. Робити инакше, значить—стати на боці реакційного націоналістичного міщанства».

В окремій тому ж питанню присвяченій статті—«Национальный состав учащихся в русской школе»,—Ленін бере конкретний приклад величезної національної ріжноманітности населення в Ленінградській окрузі й Ленінграді, на підставі числових відомостей про учнів. Після таких відомостей серед учнів такого навіть найбільш великоруського району Росії є до 30 національностів. Це не випадок, а закон розвитку капіталізму, після якого найріжноманітніші по складу шари населення викидаються із села до міста.

«Спробуйте тепер—пише в цій статті Ленін—до цих даних живого життя додати ту мертву утопію націоналістичних міщан, що зветься «культурно-національною автономією», або ж (в перекладі бундовців), «вилученням із відання держави» питань національної культури, с.-т. в першу чергу—шкільної справи».

«Із відання держави вилучається шкільна справа й передається до рук 23-х (відносно Ленінграду) «національних союзів», що розвивають кожен «свою» «національну культуру»!

Безглуздя і нездійснимість такої «програми» очевидна сама собою. Її не взяли «всерйоз» навіть австрійські с.-д., і навіть меншовики-партійці засудили бундовців і меншовиків-ліквідаторів, що, всупереч партійній дисципліні, захищали «культурно-національну автономію».

«Вплив дрібнобуржуазного міщанського націоналізму—каже Ленін—заразив і де-яких «теж-соціялістів», що захищали, т. з., «культурно-національну» автономію, с.-т. передачу шкільної справи (й загалом справ національної культури) із рук держави до рук окремих націй. Зрозуміло, що марксисти борються проти такого витонченого націоналізму, проти такої проповіди розмежування націй, проти поділу шкільної справи по національностям».

«Проповідь нездійснимої культурно-національної автономії—пише далі Ленін—це безглуздя, що вже зараз лише роз'єднує робітників. Проповідь злиття робітників усіх національностів полегшує успіх пролетарської класової солідарности, що здатна гарантувати рівноправність і найбільше мирне співжиття всіх національностів».

Ленін кілька разів заперечує легенду, що її ширили бундовці й инші націонал-соціялісти, мов би то на Брюнському з'їзді р. 1899 обміркувалася й була ухвалена, як програма по національному питанню, «культурно-національна автономія». Справді, на цьому з'їзді південно-слав'янські с.-д. запропонували таку програму: «(§ 2) кожен народ, що населює Австрію, незалежно від зайнятої його членами території складає автономну групу, що зовсім самостійно керує всіма своїми національними (мовними й культурними) справами». Після де-яких заперечень проти даної формульовки її ухвалили в цьому пункті так: області одної й тої ж нації, що самоуправляються, утворюють разом національно-єдиний союз, що вирішує свої національні справи цілком автономно». У такій формульовці от знаменитої культурно-національної автономії не лишилося нічого.

Бундовські літератори й теоретики заперечували сумне для них явище легкого визнання «культурно-національної автономії» політичними групами, як єврейської, так і російської буржуазії. Але ж про це яскраво свідчать надруковані тоді програми цих партій і в тому числі партії к.-д. Вони, безумовно, зацікавлені в поділі пролетаріяту по національностях, в роз'єднанні сил робітників. Бунд цілком певно стає на цей шлях, коли, як цілком послідовний додаток до програми національного питання, висунув вимогу федеративної будови партійних організацій в Росії. Це означало узаконення відокремлення не тільки населення ріжних національностів, але ж і перенесення його в лави партії. Але ж свідомі робітники не миряться з таким явищем. «Вони—пише Ленін—боряться зі всякими, навіть найбільше витонченим націоналізмом, відстоюючи не тільки єдність, але й злиття робітників всіх національностів у боротьбі з реакцією й усяким буржуазним націоналізмом. Наша справа не розмежовувати нації, а з'єднувати робітників усіх націй»...

8. СОЦІЯЛ-ШОВІНІЗМ І ВІЙНА.

Протягом цілої своєї боротьби проти націонал-соціялістів, проти опортуністів і ліквідаторів Ленін відзначався своєю інтернаціоналістичною витриманістю, своєю марксівською послідовністю. Це в межах російської с.-д. партії. У II Інтернаціоналі він належав до тої групи, що й Роза

Люксембург і яку Кавтський назвав анархо-синдикалістською. II-й Інтернаціонал мав з давніх часів сильний ухил у бік опортунізму й реформізму. Але ж роспочата р. 1914 імперіялістична війна була важким для нього іспитом, і II Інтернаціонал було зруйновано. Хоч на одному з конгресів р. 1907 в Штутгарті й було винесено постанову—«всіма силами використати викликану війною економічну й політичну кризу для того, щоб розгойдати найглибші суспільні шари й прискорити руїну капіталістичного панування», але ж ця постанова в рішучу хвилину лишилася мертвою писаниною, а соціял-демократичні партії єдиного Інтернаціоналу забули не лише про ці постанови що до війни, але й елементарні істини про міжнародній характер соціялістичного руху. Соціял-демократичні партії кожної з держав, що воювали,—перетворилися в національні партії, ставши на бік буржуазії своєї країни, захищаючи її домагання, її імперіялістичні зазіхання проти буржуазії ворожої країни. В кожній країні соціял-демократія кликала до громадянського миру зі своєю буржуазією до єднання, значить проти пролетаріяту иншої країни, якого, в свою чергу, закликалося своєю соціял-демократичною партією до замирення зі своєю рідною буржуазією.

Характерно для соціял-демократичних партій те, що свій заклик до робітників вони лицемірно і в інтересах своєї буржуазії мотивували тим, що їхня країна провадить «оборончу війну». Цією спекуляцією патріотизмом, позиченою у капіталістів, легше було морочити робітничі маси й примусити їх сліпо йти за проводарями, що продалися капіталістам. Позицію захисту батьківщини зайняли старі лідери по всіх країнах: Вальєн і Гед—у Франції, Гайдман і Гендерсон—в Англії, Шайдеман, Еберт, Кунов та инші—в Німеччині, при чому Кавтський виступав адвокатом їхнього опортунізму, Бісолаті й инші—в Італії, Плеханов, Алексинський, Маслов, Потресов—у Росії, Вандервельде—в Бельгії. Ось галерія проводарів II Інтернаціоналу, що перейшли до одвертого співробітництва й обслуговування буржуазії, кожний у своїй країні.

«Ця війна—пише Ленін вже 1 листопаду р. 1914—імперіялістична, с.-т. війна доби найбільш розвиненого капіталізму, доби кінця капіталізму. Робітничий клас має спочатку «влаштуватися в межах націй», каже «Комуністичний Маніфест», зазнаючи при цьому межі й умови нашого визнання національности й батьківщини, як необхідних форм буржуазного устрою отже й буржуазної батьківщини. Опортуністи перекручують цю істину, переносячи те, що вірно для епохи початку капіталізму, на епоху кінця капіталізму... Соціялістичний рух не може перемогти в старих рямцях батьківщини. Він творить нові, вищі форми людського співжиття, коли законні потреби й прогресивні прагнення трудящих мас всякої національности будуть вперше задоволені в інтернаціональній єдності при умові знищення сучасних національних перегородок. На спроби сучасної буржуазії розділити й роз'єднати робітників за допомогою лицемірних пояснень «захистом батьківщини» свідомі робітники дадуть відповідь знов і знов повторними спробами встановити єдність робітників ріжних націй в боротьбі за скинення панування буржуазії всіх націй».

Багато соціял-демократів передбачало, що можуть виникнути так, обставини, коли не можна буде росплутати вузла міжнародніх відносни і відріжнити війну-наступ од оборончої війни. Р. 1907 Кавтський, стоючи в той час ще міцно на грунті марксизму, на з'їзді німецьких с.-д. в Есені,

відповідаючи на де-які патріотичні заяви Бебеля, сказав, що найближча війна буде війною не двох держав, а світовою війною, що уряди Німеччини й Франції будуть переконувати своїх робітників у тому, що на них напали. Кавтський вважав, що, прислухавшись Бебеля, ми б стали свідками війни, в якій пролетарі двох країн-войовників з захопленням робили б обопільне кровопускання, йдучи на заклик «захисту батьківщини».

12 грудня р. 1914 Ленін написав своєрідну патріотичну статтю на на тему: «О национальной гордости великороссов». У той час, як вихваляти «батьківщину», її незалежність і її свободу перестали Меншіков і Пурішкевич і справу цю продовжували Плеханов і Алексинський, Бурцев і Потресов, коли в конкурсі на патріотів своєї батьківщини брали участь всі політичні угруповання від «Союза русского народа», до меншовиків включно, Ленін писав:

«Чи чуже ж нам, великоруським свідомим пролетарям, почуття національних гордощів? Звичайно, що ні! Ми любимо свою мову й свою батьківщину, ми найбільше працюємо над тим, щоб її трудящі маси (9/10 її населення) підняти до свідомого життя демократів і соціялістів. Нам найбільш боляче бачити й почувати, яким насильствам, гніту й знущанням царських катів, дворян і капіталістів підлягає наша чудова батьківщина. Ми горді тим, що ці насильства викликали одсіч з нашого боку, з боку великорусів, що це оточення висунуло Радищева, декабристів, революціонерів-разночинців 70-х р.р., що великоруський робітничий клас створив р. 1905 могутню революційну партію мас...».

«Ми сповнені почуття національних гордощів і саме тому ми особливо ненавидимо своє рабське мунуле і своє рабське сучасне, коли... поміщики, за допомогою капіталістів, ведуть нас на війну, щоб придушити Польщу й Україну, щоб гнітити демократичний рух в Персії й Китаю».

Ми, великоруські робітники, повні почуття національних гордощів, хочемо, на чому б то не стало, повної й незалежної, самостійної, демократичної, республіканської, гордої Великоросії.... ми кажемо: не можна в XX віці в Європі, хоч би й у Далеко-Східній Європі, «захищати батьківщину» инакше, як борючись всіма революційними засобами проти монархії, поміщиків і капіталістів своєї батьківщини, с.-т. найгірших ворогів нашої вітчини; не можна великоросам «захищати батьківщину» инакше, як бажаючи поразки у всякій війні царату, як найменшого лиха для 9/10 населення Великоросії, бо царат не тільки пригнічує ці 9/10 населення економично й політично, але й деморалізує, принижує, проституює його, привчаючи до пригнічення чужих народів, привчаючи прикривати свою ганьбу лицемірними, немов би патріотичними фразами».

Ця стаття по красі й стилю, не кажучи вже про зміст, може й мусить стати зразковим матеріялом для всіх новітніх юнацьких хрестоматій. Тут маємо не лише палкий протест проти анексії Польщі й України, але й безпосередній заклик перетворити імперіялістичну війну—в громадянську. Від такого захисту батьківщини, що тут радить Ленін, не поздоровилося патріотам табору Пурішкевича, Родзянка, Мілюкова, Алексинського. Боротьба проти соціял-шовінізму була для Леніна продовженням його довголітньої боротьби проти опортунізму усіх типів. Він не тільки виступає проти гасла «захисту батьківщини», але й проти виголошеного тов. Троцьким гасла—«ані перемоги, ані поразки», доводячи, що й це гасло переносить центр ваги питання в бік війни урядів, а не боротьби

пригнічених класів з урядами. Свій «пораженський» погляд Ленін формулює в кількох варіянтах. «Революція—пише він—під час війни, це—громадянська війна, а перетворення війни урядів у війну громадянську полегшується, з одного боку, військовими невдачами («поразкою») урядів, а з другого боку—не можна прагнути на ділі до такого перетворення, не сприяючи такій поразці».

У другому місці Ленін пише з цього ж приводу: «Перетворення імперіялістичної війни в громадянську не можна «зробити», як не можна «зробити» революції,—воно в и р о с т а є із цілої низки многоякіх явищ, сторін, рисок, властивостей, наслідків імперіялістичної війни. І таке виростання н е м о ж л и в е без низки військових невдач і поразок тих урядів, проти яких виступають їх власні пригнічені класи».

Ленін вважає, що немає инших шляхів для відновлення класової боротьби, крім використовування тих невдач, що їх переживають уряд і буржуазія своєї країни. А для того, щоб створити такі невдачі, немає кращого засобу, як сприяти його поразці. «Немає кращих засобів для відновлення міжнароднього соціялістичного руху, як «державна зрада», як сприяння поразці свого уряду».

Кожна із країн-войовників оголошувала надзвичайно радикальні, революційні, демократичні гасла що до ворожої країни. Російська буржуазія і її соціял-лакеї р. 1915, коли Польща була окупована військом генерала Гінденбурга, висунула визвольні гасла: «мир без анексій» і «незалежність Польщі».

«Російські с.-д.—каже Ленін—мусять викривати о б м а н царатом народу, коли т е п е р в Росії висуваються гасла—«мира без анексій» і «незалежности Польщі», бо обидва ці гасла в даному становищі визначають стремління продовжувати війну й виправдують таке стремління. Ми мусимо казати: ніякої війни з-за Польщі. Руський народ не хоче знову зробитися її гнобителем!».

«Усі,—каже Ленін далі,—хто н е л и ц е м і р н о хоче визнавати свободу народів, право націй на самовизначення, мусять бути п р о т и війни з-за пригнічення Польщі,—з а свободу відокремлення від Росії тих народів, що їх Росія т е п е р пригнічує: України, Фінляндії, то-що. Усі, що не хотять бути на ділі соціял-шовіністами, повинні підтримувати виключно ті елементи соціялістичних партій усіх країн, що просто, безпосередньо, зараз же працюють за пролетарську революцію в своїй країні».

Проти анексій виступали соціялісти ворожих таборів у залежності від успіхів на фронтах, при чому всі ідеологи патріотизму, всі соціял-шовіністи розуміли «анексію», як захоплення нових земель, про старі ж анексії, про десятки країн і народів, яких примусово гнітили й експлоатували імперіялістичні держави, про це соціял-шовіністи мовчали. Вони розуміли гасло «мир без анексій», як поворот до стану, що був до початку війни, як недоторканість встановлених насильством державних меж.

Марксисти не можуть бути, звичайно, прихильниками анексій, бо ж анексія є порушенням самовизначення нації, є встановленням державних кордонів всупереч волі населення. Але ж одночасно треба викривати лицемірство тих соціял-шовіністів, що умовно, поки це торкається кордонів їхньої держави, заявляють себе ворогами анексій.

Революційний марксист бореться проти анексій, як нових, так і старих, давно забутих, посвячених законом насильства імперіялістичної країни.

9. ЛЕНІН І УКРАЇНА.

Ленін зацікавився національним питанням в широкому маштабі лише р. 1912, в звязку, головним чином, з важкою атмосферою військових підготовок на Балканах. До цього часу Ленін звертав увагу на це питання лише побічно, обмірковуючи внутрішньо-партійні питання, переважно взаємовідносини партії з Бундом.

Треба сказати, що з усіх національних організацій соціял-демократичної партії в дореволюційній Росії українська с.-д. партія мала чи не найменше значіння. Та це й зрозуміло. Бо, по-перше, українська соціял-демократія з'явилася пізніше од инших, а зформувалася, як партія, лише р. 1905. Але ж, зформувавшися, вона покололася на дві частині: УСДРП і УСДС (український с.-д. союз «Спілка»). До того ж українська с.-д. партія охоплювала незначні кола населення, базуючися переважно на радикальній дрібно-буржуазній інтелігенції. Ось чому РСДРП дуже мало цікавилася тим, чи ввійде вона, чи не ввійде до її складу. УСДС р. 1905 увійшла до партії на правах автономної секції і, маючи підтримку партії охоплювала доволі значні шари трудового населення України. Ця частина української соц.-демократії прийняла організаційні принципи партії, ухвалені нею р. 1903 на II-му з'їзді. Що ж до УСДРП, то вона, відносно організаційних принципів, йшла слідом за Бундом і вимагала федеративної будови партії. Ось чому в партійних органах полеміка провадилася найперше проти Бунду, проти окремих виступів польської соц.-демократії, проти латишських с.-д. до певної міри, а проти УСД, поскільки «Спілка» уявляла з себе значну частину організованих робітників, полеміка роспочата була значно пізніше й виходила, переважно, з лав керовників «Спілки» як, прим., Соколовського—Меленевського—Баска й від співробітника більшовицького «Вестника жизни» Тучапського-Лукашевича р. 1906.

Ленін торкається вперше українського питання р. 1913 в статті «Кадеты об украинском вопросе». Один з видатних діячів УСДРП Донцов виступив у Львові на з'їзді українського студентства й висунув гасло самостійної національної республіки на Вкраїні й національного блоку в боротьбі за український Університет у Львові. Чорносотенна російська преса—«Новое время», «Киевлянин», Меншикови й Савенки щоденно травили «мазепинців» за «сепаратизм», за «зраду» єдиної і неділимої. До цього скаженого хору погромно-дикунських голосів приєднався й відомий Петро Струве. До того ж і в «Речі»—центральному органі російських конституційних демократів, з'явилася стаття М. Могилянського зі щиро-нововременськими нападками й щиро-шовіністичною травлею українців за «сепаратизм» за «авантюризм». Ленін найрішучіше виступає проти грубих, чорносотенних виступів кадетів, що подібні статті друкують в своєму органі. Ленін пригадує те, що у Львові проти Донцова, проти гасла політичної незалежности України виступили українські соц.-демокр., висуваючи свої міркування. Ленін вважає, що проти Донцова треба сперечатися, але він гостро нагативно ставиться до нововременських методів міркування людей, що не можуть захищатися. «Марксисти—пише Ленін—ніколи не дадуть затьмарити свій розум національним гаслом, однаково—чи то великоруським, польським, єврейським, українським, чи то иншим яким. Та марксисти не забувають так само азбучного обов'язку кожного демократа боротися проти всякої травлі якої б то не було нації та права її на самовизначення».

Оцей перший виступ Леніна по українському питанню, хоч і в окремім випадку, розгортає вже карти перед нами. З одного боку, заперечується сепаратизм шовіністів пригніченої нації. За українцями визнається, як і за всіма иншими націями, право не тільки на рівність, але й на самовизначення, що, на думку Леніна, передбачає й право на державне відокремлення. Ленін вважає, що марксисти не можуть, звичайно, погодитися з виступами Донцова, що можна инших триматися, що до цього, поглядів, але ж, в усякім випадку, право на самовизначення є безперечним.

Ця стаття була першою з низки статтів з національного питання, написаних Леніним. Раз зацікавившися цим питанням він повертався до нього при всякій нагоді. Всі дальші статті є розвитком тих думок, що їх висловив він у цій першій статті, надрукованій в «Рабочей Правде» 16 липня р. 1913.

Вже через два місяці після цієї статті (13 вересня 1923 р.) з'являється нова стаття Леніна без підпису «Как епископ Никон защищает украинцев». В Державній Думі, де засідали поміщики, буржуа, попи, буржуазні адвокати й професори, запропоновано було законопроект про українську школу й українські товариства. Цим законопроектом вимагалося од царського уряду дозволу викладання в початкових школах українською мовою, викладачами призначити українців, завести викладання української мови й історії України, припинити переслідування українських товариств і закриття їх в адміністративному порядкові. Першим підписав цей проект чорносотенний піп Никон. Він мотивував свій захист української мови й української національної культури тим, що українці, відмінно від євреїв, поляків та инших справжніх «инородців», є своїми братами. Поміщики, що засідали в Державній Думі, мали, на думку Никона, дати йому й подібним до нього можливість розвивати українську культуру, як він її розуміє. Це дає Леніну нагоду висловити такі міркування:

«Відома картина захисту «національної культури» всіма буржуазними націоналістами, від чорносотенних до ліберальних і навіть до буржуазно-демократичних. Єпіскоп Никон не хоче нічого знати про те, що не можна захищати українців від гніту, не захищаючи од усякого пригнічення всі без винятку народи, не винищуючи абсолютно з державного життя поняття «инородця», не відстоюючи цілковитої рівности всіх національностів. Не можна нікого захищати від національного гніту, не проводячи послідовно найширшої місцевої і обласної автономії й принципу вирішення всіх державних справ волею більшости населення (с.-т. принципу послідовного демократизму).

У єпіскопа Никона гасло «національної культури» українців є, в дійсності, гаслом пропаганди чорносотенства українською мовою, гаслом українсько-клерикальної культури».

Варто тепер лише обміркувати ці думки Леніна, щоб зрозуміти, якими вони були пророцькими, що до сучасної української дійсности. Хіба ж ми зараз не є свідками того, як де-хто зі старих українських соціял-демократів, що в старі часи роспиналися за національну культуру, як за пролетарське й марксистське гасло, створили тепер єдиний фронт з т. з. автокефальною церквою, хрещеним батьком якої є чорносотенний піп Никон?

У жовтні—грудні р. 1913 Ленін, працюючи над роз'ясненням національного питання, виходить за межі невеликих газетних статтів і в більшовицькому легальному журналі «Просвещение» містить велику статтю під назвою «Критические заметки по национальному вопросу», де різко критикує політику Бунду в національному питанні, а наскільки позиція українських с.-д. відповідає позиції Бунду, Ленін проводить полеміку проти двох українських націонал-соціялістів Донцова й Л. Юркевича (Рибалки), з котрих перший згодом зробився одним з лідерів «Союзу визволення України», що працював коштами австрійського й німецького генеральних штабів.

Діячі Бунду закидали марксистам і партійній програмі асиміляторство, с.-т. зарані обміркований план русифікації всіх неруських націй, що населюють Росію. Але ж марксисти, «як офіційна одноцільність, цілком певно й недвозначно засудили найменше національне насильство, гніт, нерівність». Як що відняти, винищити всі штучні, зовні накинуті операції над тією або иншою нацією, тоді вона підпадає під виключний вплив вільної гри цілої низки економичних чинників. Тут Ленін, аналізуючи історичні процеси розвитку капіталізму й викликані ними зміни у взаємовідносинах націй, приходить до висновку, що «лишається та всесвітня історична тенденція капіталізму до ламання національних ріжниць, до асимілювання націй, що з кожним десятиріччям виявляється могутнішою, є одним з найвеличніших двигунів, що перетворюють капіталізм у соціялізм».

«Той не марксист, той не демократ,—продовжує Ленін,—хто не визнає й не відстоює рівности націй і мов, не бореться з усяким національним гнітом чи нерівністю. Це безперечно. Але ж так само безперечно, що той псевдо-марксист, що як найгірше лає марксиста та иншої нації за «асиміляторство», є в дійсності не що инше, як націоналістичний міщанин.

До такої малошановної групи людей належать усі бундовці й українські націонал-соціялісти на кшалт п. п. Юркевича, Донцова й К°».

Ленін зупиняється на полеміці між Соколовським-Баском і Лукашевичем-Тучапським, з одного боку, та Л. Юркевичем, з другого, в справі становища українського пролетаріяту в Росії. Перші два запевняли, що український пролетаріят у Росії зовсім обрусів і тому не потрібує окремої організації, Юркевич же, замісць відстоювати те, що український пролетаріят зберіг свою національну фізіономію, накинувся на своїх противників, закидаючи їм «національне зречення», то-що. Инакше кажучи, Л. Юркевич, як і бундовці, вважав марксистів, що констатують факт прогресу асиміляції, винними в цьому.

«Вже кілька десятиліть—пише Ленін—цілком виявив себе процес швидкого економичного розвитку півдня, с.-т. України, що притягає з Великоросії десятки й сотні тисяч селян і робітників в капіталістичні економії, на копальні, в міста. Факт «асиміляції»—в оцих межах великоруського й українського пролетаріяту—безперечний. І цей факт безумовно поступовий. Капіталізм на місце тупого, закорузлого, нерухомого й ведмежо-дикого мужика великороса чи вкраїнця висуває рухливого пролетаря, умови життя якого руйнують специфично-національну вузькість, як великоруську, так і вкраїнську. Припустимо, що між Великоросією й Україною стане згодом державний кордон, — і в цьому випадкові історична

прогресивність «асиміляції» великоруських і українських робітників буде безперечна, як прогресивне перемелювання націй в Америці. Що вільнішою буде Україна й Великоросія, то ш и р ш е й ш в и д ч е буде розвиток капіталізму, що тоді ще більше буде притягати робітників і селян у с і х націй з усіх областей держави й зі сусідніх держав (як щоб Росія була б сусідньою державою що до України) робітничу масу до міст, на копальні, на заводи».

Отже назву «асимілятор» не можна прикласти до Леніна, хоч би вже потому, що він зовсім не тої думки, що процес асиміляції українського пролетаря мусить привести його до обрусіння. Всупереч такому щиро-буржуазному, великодержавному розумінню процесу асиміляції Ленін вважає його однаково неминучим і для українців і для великоросів. І український, і російський, і єврейський, і польський пролетаріят перемелюються на млині, ім'я якому—капіталізм. У наслідок цього виробляється тип пролетаря, що губить поступово свої специфично-національні риси. Поскільки бундовці мають завданням розвиток національної розумової культури всупереч стихіям, поскільки Юркевичі й Донцови неодмінно хотять зробити українських робітників національно свідомими і «вияснити їм їхні національні завдання», постільки вони стають на позицію буржуазних націоналістів. «Але ж,—каже Ленін,—навіть з погляду буржуазних націоналістів, з котрих одні хотять цілковитої рівности й автономії України, а інші—незалежної української держави, таке міркування не витримує критики. Противником визволених стремлінь українців є клас поміщиків, великоруських і польських, а також буржуазія тих же двох націй. Яка ж суспільна сила може дати опір цим класам? Перше десятиріччя XX сторіччя дало фактичну відповідь: ця сила виключно робітнича класа, що веде за собою демократичне селянство. Прагнучи роз'єднати й тим послабити справжню демократичну силу, після перемоги якої неможливим був би всякий національний гніт, п. Юркевич зраджує інтереси не тільки демократії взагалі, але й своєї батьківщини, України. За єдиної дії пролетарів і великоруських і українських вільна Україна м о ж л и в а, без такої єдности про неї не може бути й мови».

Ленін утримується від будь-яких категоричних міркувань про те, бути чи не бути Україні окремою державою, чи матиме, чи не матиме Україна майбутнє. Ніхто не може сказати, куди приведе ту або ж иншу націю процес історичного розвитку капіталізму.

«Чи судилося, прим., Україні,—каже Ленін,—скласти самостійну державу, це залежить від 1000 чинників, невідомих наперед. І, не пробуючи г а д а т и даремно, ми твердо стоїмо на тім, що безперечним є право України на таку державу. Ми шануємо це право, ми не підтримуємо привілеїв великоросів над українцями, ми виховуємо маси в дусі визнання цього права, в дусі заперечення д е р ж а в н и х привілеїв якої-будь нації». («Просвещение», квітень-червень р. 1914). Драгоманова, за то, що той плутає централізм царської Росії з централізмом демократичним, Ленін долучає до числа націоналістичних міщан, а в иншому місці, в примітках до заклику українця-емігранта до українських робітників, він пише: «Із задоволенням друкуємо заклик нашого товариша, українського марксиста, до українських робітників... Цей заклик особливо потрібний тепер у Росії. Погані дорадчі робітників, дрібно-буржуазні інтелігенти з «Дзвону», намагаються з усіх сил відхилити українських с.-д. робітників од великоросів. «Дзвін» веде

справу націоналістичних міщан. А ми будемо провадити справу інтернаціональних робітників: сполучати, з'єднувати, зливати робітників усіх націй для єдиної спільної роботи».

«Хлопчика без штанців» Л. Юркевича й усю літераторську групу з «Дзвону» Ленін зве націоналістичними міщанами і закидає їм те, що вони зі злими намірами, знаючи про те, що самовизначення визначає право на відокремлення, ширять брехню про російських марксистів, мов би то вони стоять за «державну цілість». Ленін вважає, що роблять вони це з певною метою—роз'єднати пролетаріят двох націй—української й російської.

Р. 1917 Ленін не кидає протестувати проти анексії Тимчасовим Урядом Фінляндії, України та инш. «Не віддавайтеся,—пише він—анексійній політиці визнати свободу відокремлення націй. Не насильством треба притягати инші народи до спілки з великоросами, а лише справді добровільною, справді вільною згодою, що є неможлива без вільного відокремлення».

1917 рік, ціла підготовча невтомна робота Леніна до жовтневого перевороту свідчать про те, що в нього слова не йшли всупереч справі. Ніхто не захищав так сміливо й послідовно права України на відокремлення, як Ленін. Усі пам'ятають, як йому закидали, що він в інтересах Німеччини хоче зруйнувати єдину російську державу і т. д. У статті «Україна» він захищає перед Тимчасовим Урядом Центральну Раду. В оголошеному Центральною Радою Універсалі (11 червня р. 1917) висувались вимоги автономії України. Відомо, що Тимчасовий Уряд відхилив цю вимогу. Ленін пише з цього приводу: «Жаден демократ, не кажучи вже про соціяліста, не зважиться заперечувати цілковитої законности українських вимог. Жаден демократ не може також заперечувати права України на вільне відокремлення від Росії: саме тільки безумовне визнання цього права й дає можливість агітації за вільну спілку українців і великоросів, за добровільне з'єднання, безумовне визнання цього права може справді й остаточно пірвати з проклятим царським минулим, що все зробило для взаємного відчуждення народів, таких близьких по мові й по розселенню, по характеру, по історії. Проклятий царизм робив з великоросів катів українського народу, як тільки міг підтримував в ньому зненависть до тих, хто заборонив українським дітям розмовляти й учитися рідною мовою».

Зрозуміло, що відмова Тимчасового Уряду від задоволення цілком законних вимог українського народу викликала вибух незадоволення й підйом шовіністичної хвилі на Україні. З другого боку, й чорносотенні кадети з мілюковської газети «Речь» в скаженому патріотичному обуренні накинулися на українців за «самовільне» рішення; за «безпосереднє порушення закону». Ленін називає кадетів звіроподобними буржуазними контр-революціонерами.

Військовий міністр Керенський заборонив з'їзд представників українських військових частин. Всеукраїнський селянський з'їзд у Київі висловив протест проти порушення Керенським демократичних основ. Ленін приєднався до цього протесту, надрукувавши в «Правді» статтю під назвою «Не демократично, господин Керенський». «Ми—пише Ленін—не кажемо вже про те, що своєю великодержавною націоналістичною політикою гр. Керенський тільки збільшує, лише роспалює ті «сепаратиські» стремління, проти яких Керенські й Львови хотять боротися. Ми запитуємо: чи можна

сполучити з достоїнством не лише соціялізму, але й простого демократизму таке знущання над пригніченими націями... Ми запитуємо партію с.-р., чи приєднується вона до заборони українського з'їзду?». Що далі, то все енергійніше стає Ленін на бік Центральної Ради в її суперечці з Тимчасовим Урядом. У статті «Украина и поражение правящих партий России» він наводить, більше, ніж скромні, вимоги українців, задовольняти які після ухвали меншовиків і есерів відмовився Тимчасовий Уряд, що складався з кадетів.

«На підставі якого права насмілюється демократ відступати від доведеного принципу» жадних призначених згори урядів для місцевого населення—«принципу, підтвердженого досвідом демократичних революцій?».

«Відмова задовольнити найскромніші й законні вимоги була нечуваною безсоромністю з боку Тимч. Уряду, диким нахабством конт-революціонерів, щирим правом політики великоруського «держиморди»—і есери з меншовиками, знущаючися над власними партійними програмами, терпіли це в уряді й захищають це тепер в своїх газетах. До такої ганьби дійшли есери й меншовики».

Проти національних вимог підняла гвалт ціла поміщицька й буржуазна преса, в цих вимогах добачали «анархію» й «хаос». Ленін енергійно наступає на уряд, пропонуючи задовольнити вимоги українців.

«Задовольніть їх—закликає Ленін—ці найзаконніші вимоги,--й на Україні буде не менше авторитету, ніж всюди в Росії, де авторитетні о д н і Ради... Задовольніть українців—цього вимагає розум, бо инакше буде гірше, силою українців не затримати, а можна лише викликати злобу. Задовольніть українців—ви одкриєте тоді дорогу довір'я між обома націями, дорогу до братнього союзу їх, як рівних».

Так протягом р. 1917 і словом і ділом боровся Ленін, з гарячковістю не згірше всякого «петлюрівця», за право української нації на самовизначення. Але ж, як і слід було сподіватися, як Ленін задовго до цього передбачав, національної рівности, національного самовизначення можна досягти тільки при здійсненні демократизму в управлінні державою. Скільки ж демократизму було при Тимчасовому Уряді в Росії, ми вже бачили.

Після жовтневого перевороту роспочинається концентрація контр-революційних сил на Дону. Уряд Центральної Ради, користуючися тим, що він недоторканий, припускає на Дін до генерала Каледіна козачі війська, дозволяє в себе вербувати білогвардійських офіцерів, прикриває цілу буржуазну контр-революційну еміграцію, обеззброює радянські частини й робітничу Червону гвардію. Стан був такий, що самовизначення української нації зробилося замовизначенням буржуазії й кулацтва проти революційного руху й проти Радянської Влади в Росії. З одного боку, проти Центральної Ради провадили енергійну класову війну внутрішні комуністи, а з другого, пам'ятаючи слова Леніна, що «в певних умовах війна може бути необхідною», Радянська Росія з метою самозабезпечення, щоб попередити й розбити контр-революційну змову Центральної Ради з білим генералом Каледіним, змушена була оголосити війну Центральній Раді.

Зараз, при диктатурі пролетаріяту, ми бачимо Україну, як одну зі складових частин Союзу Радянських Республік, визначену не лише культурно, але й політично.

Ось якою є платформа Леніна в національному питанні. Взявши основні положення, керуючі принципи у Маркса й Енгельса, Ленін надав

ім форму й зміст закінченої революційної науки. Поскільки Ленін вважав національну справу колосальною по її значінню в розвитку світового революційного руху, можна дізнатися хоч би з того, що коли була для того можливість, Ленін завжди виступав доповідачем на з'їзді партії, беручи найжвавішу участь в дискусіях по національному питанню. Тільки завдяки Леніну комуністична партія не тільки могла висунути національне питання, але й взяти твердий курс на здійснення його. Ніхто з проводарів комуністичної партії ніколи так не підкреслював свого великоруського походження, бажаючи відзначити рівно значіння инших націй, що населюють Радянський Союз.

Ніхто з такою силою не виступав проти російських комуністів, що вважали російську націю за «зразкову», проти «русотяпства», проти недоглядів в національній політиці Радянської Влади.

Єдність з селянством всіх націй СССР та ідейне керовництво національно-революційним рухом всіх пригнічених націй Сходу проти імперіялістичного Заходу—ось наслідок національної політики Радянської Влади й Комуністичної Партії, скерованої Леніним.

Проф. М. ПЛЕВАКО

Шевченко й критика.*)

Еволюція поглядів на Шевченка.

Початок двадцятого століття приніс численну літературу про Шевченка, хоча серед великої сили дрібних статтів і заміток було дуже небагато справжніх розвідок. Критики здебільшого топтались на одному місці, повторювали давно й не раз сказане, повторювали, звісно, з де-якими варіяціями, і майже не було таких, що спромоглися б на глибший аналіз творчости поета і на нові висновки. Розуміється, винні в тому в найпершій мірі тяжкі обставини українського дореволюційного життя, що не давали ні змоги, ні надії—організувать будь-які сталі студії над Шевченком: це була справа неможлива в умовах тодішнього російського режиму, в умовах повної відсутности відповідних наукових закладів, своєї преси, школи і т. д. На приватну ініціятиву, ініціятиву учених, що працювали на полі російської науки, хоч би й українців, також надіятись не можна було. І тому справа з вивченням Шевченка не посувалась наперед майже ніяк, коли не рахувати де-яких більше чи менше вдалих спроб у Галичині.

Про потребу організації усіх живих наукових сил для дослідів над Шевченком говорилося проте віддавна й писалося від самого початку існування української преси, від 1906-го року. Ще тоді, на світанку «свобод», так жорстоко придушених царсько-поміщицькою зграєю, почулися були голоси про потребу дослідів над Шевченком, про наукове видання його творів то-що. В II кн. «Нової Громади», напр.,—першого українського літературно-наукового місячника в XX столітті, В. Мировець писав з цього приводу (характерним для початків української національної преси піднесеним стилем): «Шевченкова доля була така ж, як доля його рідного краю. Все щиро національне, одмітне од російського, ще з XVIII ст. було прибито, приглушено, задавлено. Мов страшним морозом, прибито було ще на цвіту й молоду, що тільки починала рости та розвиватись, науку вкраїнську. Як і на літературному полі, багато кращих сил пішло до російської науки. Українська наука все занепадала, ледве животіла, не маючи свого огнища—університетів, наукових товариств, то-що. Такі вчені серед українців, щоб присвятили себе цілком українській науці, зустрічалися дуже рідко, тільки як щасливі винятки. Тим-то не було у нас на Вкраїні і таких людей, таких учених, щоб усе своє життя присвятили праці над творами Шевченка, як, напр., в Англії, присвячують Шекспірові, або хоч би і в Росії—Пушкинові. Коли й писали про Шевченка по ріжних і російських, і вкраїнських виданнях, то писали якось випадково,—не

*) Див. «Ч. Ш.» ч. 3.

працювали над його творами систематично»... (Стаття—«Чого нам так сумно згадувати про Шевченка»). Далі, в цій же статті В. Мировець ставить питання й про те, що й як треба зробити в справі дослідів і наукового видання Шевченкових творів, повторюючи й доповнюючи давні побажання що-до цього (перегляд їх і кваліфікація в статті І. Айзенштока «До тексту Шевченкових творів», «Шляхи Мистецтва», 1922, II і окремо).

Та хоч і як реальна ця причина—непереможні зовнішні обставини,—нею самою годі пояснювати брак глибших, докладніших розвідок про Шевченка, а ще менше нею пояснити можна те, що й на початку XX ст., як і в цілій другій половині XIX-го, погляди на Шевченка в масі української інтелігенції були майже ті самі. Знаємо вже, що погляди на поета, те чи инше розуміння його складається в колах освіченіших людей певних груп суспільних і поширюється через критику (критиків) далі. Критик, як і письменник, краще тільки зформулює ті, наразі усталені вже погляди, прибере їх у відповіднішу форму, в самі ж погляди на дане явище, в оцінку якогось письменника, напр., він не внесе нічого або майже нічого по-за тим, що склалося в колі його однодумців, в тій суспільній (класовій) групі, що до неї сам критик належить. Перший трівкий погляд на Шевченка, що його потім поширено серед усієї інтелігенції української, склався, як бачили, серед освічених кол українських шостидесятників, зараз же після смерти поетової. Ці шостидесятники—«культурники», в першу чергу ближчі приятелі Шевченкові (Куліш, Костомаров), що й за життя поетового не розуміли його, в шостидесятих роках уже канонізували Шевченка, як «народнього поета» (уважаючи це за велику йому честь і найбільшу похвалу). Репутація виключно народнього простонародньої, селянського) поета держалась за Шевченком дуже довго—її піддержували усі україно́філи у нас, рутенці в Галичині, редактори творів Шевченкових, критики, що комплектувалися з міщансько-буржуазних кол, свято почитували царське й цісарське правительства й, викинувши, часом за цензорською, а иноді й за своєю клерикально-патріотичною ініціятивою, усі богохульні й революційні Шевченкові твори, пишалися його «народніми» творами й умлівали над ними. Цей погляд на Шевченка тільки похитнула критика Драгоманова, але ніскільки не знищила.

З вузькістю такого погляду на Шевченка після Драгоманова, як бачили, боролися й инші українські критики, надто /Б. Грінченко й инш. представники його покоління. Але й це покоління (80-х і 90-х років XIX ст.), переможно змагаючись з україно́філами, народниками 60-х років, саме кваліфікується в історії громадської думки на Україні, як народники-вісімдесятники. Представники цього поглибленого народництва зняли з Шевченка ярлик «народнього» поета, але й вони, лишаючись у своїй громадській і літературній роботі переважно на грунті культурних домагань і пропаганди і ставлячи за головну мету—боротьбу за національні права українські, за національну свободу, за національну пресу, школу, за вільний розвиток мови то-що,—вони, народники-вісімдесятники, усвоїли й поширили погляд на Шевченка, як на поета національного. Отже, цей останній погляд перейшов і в XX століття і панував трохи не два десятиліття. Розуміється, нічого проти цього не можна було б сказати, як би таку оцінку Шевченка, як поета, поширювано, не як виключну, єдину (бо хто ж перечитиме, зрештою, що Шевченко був і народній поет і національний, а далі й всесвітній?), коли б критики—представники свого

часу й ідеологи своїх класових угрупувань не чіпляли б до поета саме своїх ярличків, коли б вони пробували підійти не з власного тільки погляду, наперед принятого, а з погляду, що випливав би з усебічного аналізу Шевченкової творчости. А ми ж знаємо, що після Сірка й Драгоманова, з його матеріялістичним підходом до Шевченка, подібних спроб оцінки Шевченка, в звязку з його добою, не було майже аж до нашого часу. Критики,—а скільки їх було, а хто тільки не брався про Шевченка писати!—писали тисячі статтів, перегорнувши тільки потрібні їм сторінки «Кобзаря» або й зовсім його не читаючи, а списуючи потрібне їм у инших «критиків». От де друга причина того, що ми ще й досі не знаємо Шевченка (перша—нехай заборони, цензура, брак дослідчих, наукових установ, одно слово—непереможні зовнішні обставини, як сказано вище), що й на початку XX століття погляди на його серед широких кол читачів—мало не ті ж самі, що й на протязі усієї другої половини XIX століття. Винні в тому самі керуючі кола читачів, сама українська інтелігенція, критики, редактори, що на Шевченкових творах свої програми складали і до своїх знов програмів Шевченкові твори підганяли!

Замісць студій над Шевченком вони утворили символ своїх вірувань, гасло своїх домагань і «освятили» поета поширенням його культу,—там же, де культ, святощі, пишне святкування—там немає перевірки, аналізу, вивчення, і справжня любов до поета перетворюється на звичку повторювати мертві формули. А хто не прославляв Шевченка, хто не канонізував його, хто не кланявся йому, як святому, як рівно ж—хто не робив його «своїм», хто не глумився над поетом? Воістину, сумна доля найбільшого українського поета! За життя його з нього пробували зробити спершу чередника-пастуха, далі Енгельгардт визначив йому кар'єру повара, а потім лакея, полтавські «мочеморди» хотіли зробити з нього п'яницю, а третє «отделение его императорского величества»—салдата-фронтовика. Після смерти ж поета заходилися витолковувати його всі, кому не ліньки, і що далі, то більше «виключних» претендентів на його з'являлося, і кожен доводив, насмикавши з «Кобзаря» потрібних йому цітат, що поет був «такий, а не инший». «Доказується,—писав колись М. Сріблянський (в статті «Поет і юрба», «Українська хата», 1910, III),—що Шевченко був соціяліст і не соціяліст, що він був раціоналіст і «смирненький уніятський попик» і приятель візантійського Саваофа, що він був сепаратист і патріот «єдиної, неділимої», був і демократ і пан, був широнародній український, виключно український, а разом і універсальний, світовий поет... Українські радикали, соціялісти, клерикали, монархісти, ліберали, октябристи, Шульгіни й атеїсти, хулігани й подвижники—всі дають свою «концепцію» Шевченка, при чім обов'язково від імени тридцятимільйонного українського народу». Річ ясна, що де-які з отих угруповань, часто соціяльно-протилежних, і демонструвати при нагоді намагались свою єдність, однаковість з Шевченком, нагода ж ця незмінно бувала в дні Шевченкових роковин—уряджували концерти, вечірки, доклади, вистави й т. д.

Останніми часами вже не раз говорено й писано про те, що треба ліквідувати цей «культ» Шевченка й організувати нарешті досліди над поетом, поставивши їх так, щоби забезпечити їм правильність і успішність (заснувати спеціяльний інститут чи катедри то-що). Та перші голоси в цій справі з'явилися значно раніше, ще в 1910—1911 р.р. (як що не рахувати

голоса Драгоманова ще в 1879 році). Під час 50-літніх роковин смерти Шевченка М. Євшан писав у своїй книжці про Шевченка («Тарас Шевченко», К. 1911) так:

«Але те все (щорічні, традиційні Шевченкові свята)—«страшне, велике непорозуміння, яке час був би викорінити. Таке офіціяльне святкування Шевченка не посунуло нас ані кроку наперед, не поставило нас ближче до поета і його думок,—а вивчило нас тільки облуди! З живої душі і співу поетового хочемо викувати для себе догмат, який би нас оправдував, служив раз на все прикриттям та позліткою нашого убогого, не рухливого духу. І так від Шевченка ми досі нічого не навчилися, а навчилися тільки обманювати самих себе, і ображувати систематично лиш пам'ять його»... (стор. 6—7).

Як що в XIX ст. святкування ці не набрали ще характеру чогось обов'язково-каноничного, бо традиція святкувань тільки встановлялася, то в XX—її вже було усталено цілком, тим більше, що в новому столітті були особливі, надто сприятливі для того обставини: 1905 рік, після якого вперше на Вкраїні вільно стало влаштовувати Шевченківські свята-роковини й боротьба за їх в часи реакції; 1911-ий рік—50-літні роковини смерти Шевченка, 1914-ий рік—100-літні роковини народження поета й нарешті національна революція на Україні 1917-го року. За цей час традиція «Шевченкових роковин» поширилась по всій Україні і по всіх землях, де живуть українці, витворився певний ритуал—шаблон і... майже спинено тим самим, особливо після 1917-го року, оригінальні й грунтовні досліди над Шевченком.

На роковинах і за часи революції стільки наговорили й написали про Шевченка, так його «об'яснили», що вже нічого було досліджувати...

Варто спинитися хоч на головній літературі Шевченківській того часу, хоч на небагатьох статтях, найбільше характерних для того чи иншого моменту початку XX століття, щоби установити основні погляди критики, а значить і суспільства на Шевченка, і вияснити, чи таки сталися якісь зміни у тих поглядах на поета, і які саме.

Революція 1905 року застала українців політично слабо організованих, перед тим провадилася боротьба найбільше за національне визволення.

Через те й під час першої революції українці виступили з домаганнями переважно національних свобод. Шевченко, до того часу «народній» поет, тепер стає поетом національним, символом і гаслом національних змагань українських, і, від першої революції почавши, критика українська, присяжна й принагідна (що тільки в «роковини» писала про Шевченка), толкувала Шевченка саме з національного погляду. Шевченко, мовляв, борець за національну волю українського народу, Шевченко—пророк національного відродження і т. д. і т. д. Найяскравіше виявились ці погляди вже на самому початку існування української преси, вже в перших числах щоденних газет українських—«Громадської Думки» у Київі і «Вістей» в Одесі.

В Шевченківському числі (за 26-го лютого 1906-го року) «Громадської Думки», присвяченому «пам'яті великого Кобзаря землі української», усі статті було написано в саме такому дусі. «Розгортаючи «Кобзаря», пише автор одної з тих статтів («Національність в Шевченкових творах»),—ми розгортаємо саму душу Шевченкову, заглядаємо глибоко в неї, і перед

нашими очима, як жива, встає Україна, «вдова безталанна», встають із могил прадіди наші, «лицарство-козацтво», кобзар старий, сліпий на кобзі нам грає, про діла срамотні з нами розмовляє»... або: «Про що б і де б Шевченко не писав, — чи про давнє Запоріжжя, чи про панське знущання, чи про свою долю, — скрізь і всюди бачимо людину, що над усе любить свій край, своїх людей (свою націю), і за них радий і душу положить» і т. д. В другій статті говориться про похвальний звичай святкувати Шевченкові роковини, але пропонується «поминати його не самими словами, а і ділами, ділами щоденними» і найперше—«свій розум, свою науку покласти» на роботу для робочих людей, щоб вони теж училися, не цуралися своєї мови, не росли бур'яном на нашому полі, а, з'єднавшись (інтелігент з робітником), гуртом завели уже й такий порядок у нашому краї, «щоб кожному чоловікові була в житті законом забезпечена воля, щоб право для всіх було рівне, щоб хлібороб мав скільки йому треба землі, щоб усі робочі люде жили в достатках... Тільки тоді, мовляв, справді «усміхнеться заплакана мати»—«Україна» (спроба погодження національного й політичного програмів). Розуміється, є тут і патетична статейка «Орел України» (Орел—Шевченко, звісно), в якій автор тужить, що немає Великого Орла, що лишилися на Україні сами його заповіти, пророчі й урочисто обіцяє від імени орлят боротися за батькові заповіти: «Борітеся»—кажеш, орле наш, батьку? Чуємо, віруємо, розжене новий промінь сонця чорні хмари... і складемо ми тобі, Орле України, новий пишний вінок»... Не обійшлося вже навіть у першому Шевченківському числі першої української газети і без належних «случаю» віршів, віршів нікчемних, хоч і написав їх сам В. Сивенький (Самійленко). Звучать вони в унісон статтям, напр.:

В цей день ми згадуєм:
«Тебе, кобзарю, наш батьку, віщий наш пророче!
Чи зможе той, у кого є хоч трохи
Любови в серці до свого народу,
Хоч день один про тебе не згадати» і т. д.

(особливо цікаво й вірно, хоч до страшного наївно):

«Багато ми складаєм слів,
Чимало в їх і змісту,
Та тільки в нас, твоїх синів,
Твого немає хисту.
А ми, так само, як і ти,
Кохаєм Україну,
Готові їй допомогти
Й служити до загину»...

Одеські «Вісті» своє 4—5 число за 1906 р. також присвятили «пам'яті народнього поета українського люду». Тут Шевченко—ще «народній» поет, і навіть найбільша стаття так і зветься «Народній поет». Проте важко зрозуміти, що хоче сказати її автор—він плутає поняття й терміни «народній» і «національний», цітує і Костомарова, і А. Котляревського (статті початку 60-х років!), і Н. Петрова, і знов Куліша і Добролюбова. Автор уважає за щасливого й себе і всіх українців, що «доля, даючи слов'янам єдиного народнього поета, вибрала його з українського народа».

Дальші вирази дозволяють думати, що автор під «народнім» розумів «національне» («народній поет вище і простонароднього і народницького...

бо поезія народнього поета містись в собі всі ці елементи в гармонійнім єднанні вселюдськости на національному грунті» і далі: «Шевченко розбудив (українців), підняв (їх) з духового занепаду і направив на добру путь національного відродження»). В инших статтях редактор (він же і автор більшости статтів) особливу увагу читачів звертає «на цілком нове і дуже яскраве з'ясування» того, що в Шевченкові «разом з'єдналися дві великі фігури: простонароднього кобзаря і поета інтелігента—в цьому найголовніша сила й значіння Шевченка»... Розуміється, опріч усього й не один раз редактор підкреслює особливу любов українців до свого поета, росповідає історію культу Шевченкового і гаряче агітує за поширення того культу: «Ми не знаємо,—каже він,—другого поета не тільки в Росії, а й по-за межами її, щоб пам'ятали про нього так неодмінно, з любов'ю, пошаною, пієтетом і світлим чуттям і святкували що-року. Не вважаючи на заборони, перепони і всякі небезпеки, що кінчалися часто дуже прикрими наслідками, українці все більше й більше прихилялися до свого поета і добирали всяких способів, аби чим-небудь ознаймувати пам'ять про нього і пошанувати його в гурті. Це ім'я само в собі складає для українців щось святе, чарівне, привабне, дорогоцінне, рідне».

Отакі статті, таке відношення до Шевченка й таке його розуміння стало звичайним явищем в критиці і в суспільстві тих часів, і немає потреби розглядати инші того ж порядку статті. Одмітить треба тільки статтю Б. Грінченка «Шевченків «Кобзар» на селі» («Нова Громада», 1906, II; передруковано в його ж кн. «Перед широким світом», К. 1907 і окремо: К., 1914), що вигідно одріжняється від инших статтів того часу своєю серйозністю й фактичністю. Грінченко в ній остаточно розвіяв отой туман «народности», що ним окутали поета ще Костомаров і Куліш і прикладами з «Кобзаря» довів, що Шевченкова творчість ширша значно, що читачі його не сами «мужики», певніше—зовсім не «мужики»,—а освічена верства, інтелігенція (власне, що Шевченко не «народній» поет, а «національний»). Аргументація й методи Грінченка незвичайно прості. Перше він робить свої висновки на підставі аналізу самих творів Шевченкових, показуючи, що величезна кількість Шевченкових творів, таких як «Посланіе», «Іван Гус», «Неофіти» й инш., незрозуміла селянству ні ідеєю, ні змістом, ні, особливо, мовою (багато чужоземних слів) й писана, видима річ, не для нього. Далі Грінченко представляє в своїй статті результати своєї практичної роботи на селі над тим же питанням, свої враження й замітки під час читання тих же творів Шевченкових в селянській авдиторії з численними цітатами з записів про ті чи инші Шевченкові твори самих читачів-селян. Теоретичні й практичні висновки Грінченка цілком однакові,—отже «не можна казати—зазначає в кінці Грінченко,—що Шевченко, як поет, був сам народ, що народ мов би обрав його співати замісць себе (Костомаровська «концепція» Шевченка), Шевченко не міг співати замісць когось, хоч би цей хтось був і народ, бо він був не тільки величезний талант, але й дуже виразна, міцна індивідуальність, яка змагалася виявити і виявляла завсігди себе саму, всю повню своїх власних, індивідуальних сил... Чи це зменшує вагу Шевченкової поезії?—запитує Грінченко:—Ані трохи! Великий поет іде завсігди попереду нас, показуючи їм такі далекі перспективи, яких вони досі не знали. Маси мусять підніматися, доростати до його ідей. Це так скрізь, так і в нас.

Нема чого нам тішитися, що ось, мовляв, маємо такого великого поета, що його в кожній мужичій хаті розуміють і що на йому може виховуватися народ. Ми, справді, маємо великого поета, але в мужичій хаті його ще не знають або мало розуміють. Зробімо ж, щоб люди з тієї хати піднялися духовно стільки, щоб справді могли його зрозуміти. І це буде найкраща шана Шевченкові, найбільша любов до його творів. Як бачимо, Грінченко не належав до «абсолютних хвалителів» Шевченка, критично поставився до його «народности» й не втішався самим «іменем поетовим»—«святим і чарівним» для автора статтів у одеських «Вістях»,—а намагається використовувати його практично, в мужичій хаті. Це був уже натяк на практичне вивчення Шевченка (Шевченкознавство, як наука і вивчення поета з метою використання його в освітній роботі на селі—тільки сучасна проблема!),—хоч для цього треба було дожидати від Костомарова й Куліша аж до початку XX ст. Але й Грінченко, звісно, далі не пішов, не міг піти, бо й він, як представник своєї епохи, найчильніший з борців за національні укр. права, протестант проти національного гніту на Україні, приймав Шевченка, насамперед, як широко національного поета.

Галичина жила иншим життям на початку XX століття, вона не переживала в себе бурливого 1905-го й дальших років, на які падає у нас перший запал національної боротьби, боротьби за національні «свободи»—освіту, книжку, літературу. Але що-до Шевченка, що-до поглядів на нього, то і в галицькій Україні було на той час більше-менше те саме, розуміється, серед радикальніше настроєного суспільства, не серед клерикально-міщанських верств, які ще й нині Шевченка уважають за релігійного поета і оборонця родинного «очага». Проф. Ол. Колесса, напр., в книжечці «В честь Т. Шевченка», Львів, 1906 (а книжечка ця—ніщо инше, як «промова, виголошена на концерті в сорок п'яті роковини смерти поета»)—підносить найвище також саме національне значіння Шевченка, як і наддніпрянці того ж часу. Він порівнює Шевченка з «аналогичними духовими представниками инших народів»—з геніяльним англійським поетом Шеллі, якого еднає, мовляв, з нашим поетом «стремління до свободи, бунтарський, прометейський дух протесту проти насильства, тиранства, проти соціяльної і політичної неволі (тільки «релігійний (!) світогляд Шевченка ріжниться від пантеістичних мрій Шеллього»)—надто ж з поетами-борцями за національну волю—ірландським—Т. Муром, польським—А. Міцкевичем, італійським—Д. Леопарді [1]).

Захоплений легкістю такого порівняння, Ол. Колесса Шевченкове грізно-соціяльне

«...Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте»—

ставить поруч цього суто-національного кличу Леопарді: «Зброї дайте, зброї! У бій піду і загину один, самітний! Нехай кожна крапля пролитої крови, як іскра, впаде в серце братів моїх і в бій веде їх за італійську землю». «Завдяки гарячій любові до рідного народу»...—каже Колесса—заняв

[1]) З Шевченковим: «Я так її, я так люблю
Свою Україну убогу—
За неї душу погублю»
Колесса порівнює відомі уступи з Міцкевичевих Dziady'в, Мурові «Ірландські мелодії» і гімн Леопарді «All'Italia».

Шевченко таке ж (як і названі поети), окружене авреолею слави, становисько духового провідника своєї нації». Вияснивши далі, після Е. Ренана, питання, що таке нація (нація ж, по Ренану, це, бач, така «моральна звязь, що є еманацією братньої злуки людей в ім'я інтересів духа і серця. Основу ж цеї великої моральної звязи, опертої на взаємних обов'язках і одвічальності, становить спільність історичної традиції, окруженої авреолею слави»... і т. д.), Колесса наводить численні приклади тієї «еманації братньої злуки» з української літератури від «Слова про полк Ігорів» до самого Шевченка. З попередників Шевченка що до цього шановний професор не вдоволений,—бо, бачте, «національні їх почування й ідеали були неясні», вони бо «відчувають не політичну, а лиш соціяльну неволю, неволю рідного народу (ми добре знаємо ціну того панського відчування!), і протестують проти неї в своїх творах». От-от мусив з'явитися нарешті національний пророк України (що там за соціяльний протест, на що він, до чого він?!)... «Потрібний був геніяльний муж, щоби зневірені... груди своїх земляків оживив наново огнем свідомої національної ідеї. Цю важну місію сповнив... Т. Шевченко». Отак з Шевченка і в Галичині зроблено національного пророка, отак, нехтуючи соціяльний зміст Шевченкових творів, показувано його ватажком у самих тільки національних змаганнях української інтелігенції. Проф. Колесса на тому не стає—він навіть революційний рух в 1905-ому році, перше повстання робітників виводить також з національних кличів «Кобзаря» і завзято ганьбить східній деспотизм, малюючи в своїй уяві майбутню Україну: «Той живий рух, який закипів серед нашого народу по той і по цей бік кордону,—каже він,—дає доказ, що пробудилася наново душа нашої нації, вповає в нас віру, що, окрилений Шевченковою поезією й Шевченковими ідеалами, набирає сил до лету геній вільної України».

Ще виразніше представлено ролю Шевченка в національно-державних змаганнях української інтелігенції (не в самих національно-культурних, як це було ще недавно у наддніпрянців в статті, теж святковій промові, другого галичанина А. Крушельницького («Ідеали Тараса Шевченка й цьогочасне українське життя», в кн. його «Літературно-критичні нариси», Станісл., 1908). І тут Шевченко—національний пророк («нація потрібує віщого духа, страдника для ідеї... потрібує свого пророка... мусить його мати, мусить поклонятися йому, кріпитися його словом!»), і тут він творець національних і національно-державних ідеалів інтелігенції. Україна, на думку Крушельницького, йде до самостійности, до державної незалежности, ідеал же цієї самостійности змалював ще Т. Шевченко, поклавши, мовляв, осягнення його на... гетьманів, що мають от з'явитися («поки тії недолітки підростуть гетьмани»). «Ідеал самостійної України,—каже Крушельницький—являється поетові, як федерація всіх слов'янських держав, що з них кожнаправила б ся автономично. І на сьогодняшні часи український ідеал в цьому напрямі у своєму загальному зарисі не ріжниться від того ідеалу, що його проголошує Т. Шевченко». Не згожується тільки Крушельницький йти дорогою Шевченка до осягнення того національно-державного ідеалу «В пожиттю української нації із сусідніми клич братолюбіє—дуже перестарілий»,—каже він,—так, ніби Шевченко справді лиш таку дорогу вказував—адже ж для боротьби з ворогами трудящих він закликав «обух сталити»,—вся справа в тому,

якою дорогою йти, куди, на кого йти: розуміється «в пожиттю з сусідніми народами у нього був єдиний клич—братолюбіє! Крушельницький, як і инші «толкуватели» Шевченка, розуміється, не може згодитись з тим поетовим «братолюбієм». Він має свій власний величний ідеал державний, що його осягнути можна тільки боротьбою з сусідами—«Мусимо вичеркнути,—каже він далі—із політичного свого словаря: братолюбіє, братню любов, а встановити на її місце... боротьбу». Проте в кінці своєї статті Крушельницький кидає і кілька правдивих думок, що до ідеалів Шевченка і сучасного (1908 рік) українського життя в Галичині, це—коли він переходить од інтелігенції до селянства й робітництва Галичини. Правда, й тут найбільше лихо, на думку Крушельницького, в пануванні сусід, поляків (селянин не має землі, робітник упосліджений і немилосердно експлоатований польським паном, але він признає, бачить не тільки утиски національні, а також і соціяльні, що в їх винні і чужі пани та буржуазія й свої: «наш власний аристократизм, помітування демократичними елементами нації, наше протекціональне трактування в рукавичках українського мужика й пролетаря-робітника, фрази на устах, а брутальність на ділі». Отут уже ідеал Шевченків, його клич:

«Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата»

лишається нездійсненим, «сей зазив минав довгі роки без вражіння у нас, а сьогодні той найменший брат і недбає про нашу любов, про наші обійми». Крушельницький велику надію покладає на «мужицьку верству», на її «еманціпацію, розрив з солодко-кислими й хитро ціничними обіймами своєго брата», на «визвілля свіжої, здорової, дужої української маси із під патронату української бюрократії», бачучи в цьому «єдиний спосіб виконати, здійснити заповіт Великого Тараса». Ці слова показують, що Крушельницький (а значить, і певна група української інтелігенції, якої представником він є) вже наблизився був до дійсного зрозуміння дійсного Шевченкового ідеалу, хоч зрештою і він затруєний кличами «боротьби з сусідами» і т. п.

П'ятьдесяті роковини смерти Шевченка (1911-ий рік) принесли велику силу літератури про поета і в українській пресі і в російській, і все ж таки, треба сказати правду, погляди на Шевченка лишилися ті самі, не з'явилося майже ні єдиної статті, що установила б, що пробувала б установити нове якесь розуміння поета, його світогляду, його творчости (якоїсь наукової, грунтовної праці, навіть формального характера, також не написано й не видрукувано в 1911 році). Причина цього—ота сама канонізація, отой культ Шевченків, що на п'ятьдесяті роковини його смерти був довершений у своєму розвитку. На цей час Шевченко був уже національний пророк, провідник у національній боротьбі української інтелігенції, і ніхто не міг похитнути цього його становища, ніхто й одважитись на це не посмів би. Сила-силенна статтів по газетах і журналах була просто бездарним повторюванням одна одної, і ні єдиної цінної думки виловити в тім газетнім морі славословій не можна було (за винятком кількох, дуже небагатьох статтів, про які—нижче). Обставини, умови, в яких одбувалось святкування п'ятьдесятлітніх роковин смерти Шевченка, також ніяк не сприяли належній постановці питання про поета. Ще перед роковинами і під час самого святкування почалось ганебне цькування Шевченка, а далі й усього українського російською офіціозно-хуліганською й просто

хуліганською пресою. Посипались доноси на український сепаратизм, мазепинство, пішли заборони, кари, конфіскації... Ретельність і «добросовісність» офіціяльних і добровольних «гонітелей» українства перейшла всяку міру. «За яких-небудь два місяці від початку нового року до Шевченківських днів на українство впало стільки кар, заборон і утисків, скільки, мабуть, не падало раніше за цілі роки»,—каже історик тих днів М. Гехтер («Шевченківські дні», «Л.-Н. В.», 1911, IV). Особливо в провінції далися в знаки ті борці з українською крамолою: десь по Хоролах, Золотоношах і т. п. провінціяльних кутках заборонено було не тільки співати українські пісні, «а навіть грати на балалайках українські мелодії» і т. д., і т. д. (всі ці факти з незвичайною пильністю зібрав М. Гехтер у названій статті). Через це замісць докладів про Шевченка в багатьох випадках обійшлися самими «панахидами» (які «правлять», як відомо, від самої смерти поета його «земляки»); інтелігенція українська в місті, а далі й на селі усякими способами намагалась відсвяткувати роковини; заборони і кари тільки роспалювали її охоту до цього (як що не залякували) і в атмосфері боротьби за право святкувати пам'ять Шевченка до небувалих розмірів поширювано самий культ поета і уславлювано його, як виключно провідника, пророка і апостола національних українських змагань. Сама боротьба за Шевченкове свято, всі дні святкувань названо було «історичним моментом». «Українству,—каже той же М. Гехтер—предстояло скласти перед широким світом іспит політичної й національної зрілости... Відмовитись з міркувань тактичних од прилюдних святкувань—це значило б розписатись у своїм безсиллю й тим самим скомпромітувати цілий український рух. Зважитись знов на прилюдні святкування—це значило б спокушати долю й свідомо накликати на українство нові гоненія. Складна це була дилема, а розвязати її було необхідно. Такий момент цілком заслуговує назви історичного». Розуміється, ці всі заборони, цей увесь шум ювілейний, боротьба—все це мало й велике позитивне значіння в ділі, напр., поширення Шевченкових творів на селі і в місті й головне як виступ, як маніфестація консолідованих українських сил проти російського національного й державно-політичного гніту. Рух цей був, звісно, й революційний, поскільки він направлений проти самодержавія й бюрократичного гніту. Але... Шевченка від того не стали ні краще знати, ні глибше розуміти... По тодішніх українських газетах і журналах, що задавали тон, керували громадською думкою й направляли її, в часі роковин з'явились звичайнісінькі статті, що рішуче нічого нового про Шевченка не принесли.

«Рада», напр., в ч. 46-ому, за 26. II. 1911 зазначала, що день «Тарасових роковин» «зробився у нас справжнім національним святом, коли підводяться підрахунки нашій праці, здобуткам та втратам, коли голосніше озивається в людях їх українська совість, коли сміливіше лунає українське слово на пошану тому, хто те слово поклав в основу національного відродження нашого народу, поставивши його на сторожі народніх інтересів». Крім присвяченої Шевченкові передовиці, вміщено було в цьому числі статті: С. Єфремова—«Живе слово» (50 років минуло, як помер поет, а творча роля його тягнеться й досі, живе слово його лляться й тепер і тепер навчає, виховує й чарує); Ф. Матушевського—«Великі роковини» (перегляд життя й творчости поета в страшних умовах тодішньої Миколаївської дійсности); С. Дорошa—«Кріпацтво в творах Шевченка» (Шевченко незвичайна, «космична сила»,

Шевченко—геніяльний плебей—протестант і разом з тим... «народній» поет...). Тут же фотографія Шевченкової могили з невідомими особами в «малороссийских костюмах» і вірш М. Вороного «Привид» (поет з'явився Вороному й дорікає йому й усім землякам своїм, що вони

«Пішли в найми, запродались,
Своє залишили,
Зацурали Україну,
Степи та могили»,

а Вороний виправдується, запевняє, що він не винен, і обіцяє вірно служити «Шевченковим ідеалам»:

«Мій батьку коханий! Люблю я Вкраїну,
Її не цурався я, щастя моє
Я в ній покладаю, за неї я згину,
Дам молодість, силу, здоров'я своє!..»

«Літ.-Наук. Вістник» озвався з приводу п'ятьдесятиліття Шевченкової смерти статтею керовника журналу проф. М. Грушевського «Два ювілеї» («Л.-Н. В.», 1911, III), в якій автор «тісно і нерозривно» звязує річницю Шевченкової смерти з річницею «визволення» селян. Знесення кріпацтва проф. М. Грушевський уважає за «многоважний» акт, за «радісну свободу народню», що пам'ять про неї сплелася з «сумною утратою великого страдника за український нарід і його поневолення». З смертю Шевченка, в звязку з знесенням кріпацтва, одкрились «перспективи побідного походу в народні маси освіти, культури, загально-людських і національних інтересів, до котрих звала всіх, великих і малих, сильних і сірих Шевченкова муза». Але надії ті не справдилися через тяжкі урядові репресії та й брак «планових заходів в тім напрямі з боку інтелігенції». «Тепер же,—каже М. Грушевський—культ Шевченка і в його особі—культ національного слова незмірно поширився, обхопив величезні маси пів-інтелігенції, йде сильно і незмірно в глибину народніх мас». В другім місці він же сказав, що Шевченко «з гарячим прив'язанням до свого народу, його традицій, інтересів, його надій на ліпшу будучину нерозривно звязав поважання до всіх благородних змагань чоловіка взагалі, з релігією національности з'єднав релігію людства», отже «ці провідні ідеї Шевченкової творчости стали провідними ідеями нашого національного відродження».

Заборона святкування роковин на Україні, що її передбачали вже заздалегідь, примусила роковини ті влаштовувати по-за Україною. Одно з таких святкувань відбулося і в Москві, влаштоване українською колонією, за допомогою росіян-москвичів. Зібрано було всі кращі сили наукові, літературні й артистичні – з Москви і з цілої України—і помпезно відсвятковано ювілей. Був спеціяльний «Комітет ювілейний», багато засідань, суперечок що до програму і т. д., ціла справа ця зробилася «питанням чести» московських українців і «почитателей» Шевченка, бо треба ж було «показати росіянам силу нашого генія». Комітет вирішив навіть видати спеціяльний ювілейний збірник, для якого обгортку у фарбах замовив аж у Берліні... Свято вдалося, і один з його організаторів С. Хвостов, дуже з того вдоволений, так писав у передмові до ювілейного того збірника (подавши перед тим вичерпуючу історію свята): «Батько Тарас—бідний колись кріпак—подивись, що сталось: далека Москва, вся Росія прийшли вклонитись твоєму генію і, пам'ятаючи заповіт твій, згадують тебе «не злим, тихим словом». Чи ти чуєш, чи бачиш, Тарасе? Як що чуєш і бачиш,

то не залишай нас, дітей своїх, і надалі, в тяжкій долі, а веди нас все вперед і вперед по шляху національного відродження»...

З самих статтів, у збірнику вміщених, немає жадної скільки-небудь цінної, з якимись новими висновками. У графа Де-ля-Барта (стаття «Шевченко—народній поет») Шевченко знов виступає, як поет народній. Учений знавець західньо-європейської літератури, зокрема провансальської середньовічної лірики, Де-ля-Барт рівняє Шевченка з провансальським поетом, Фр. Містралем, робить екскурси в літературу инших західних народів, але зрештою, висновки його не нові: назва збірника поезій Шевченка «Кобзар» свідчить, на його думку, що Шевченко «зачисляє себе до тих народніх співців, що виспівували вчинки Морозенка, Сірка, Перебийноса»; Шевченко особливий народній поет—його творчість «є в один і той же час і найбільш удосконаленим зразком народньої творчости колективної і найбільш яскравим виявленням художнього індивідуалізма», «в його поезії народня душа, світогляд, вірування... знайшли собі найповніший вираз», його поезія «синтез епичної й ліричної народньої творчости України» («На спомин 50-х роковин смерти Тараса Шевченка», М., 1912). Але од народніх співців Шевченка одріжняє «вільне індивідуальне відношення до тої художньої форми, яку він надає своїм творам», також «відношення до тих подій, про які він оповідає». Говориться в статті, нарешті, й про те, що Шевченко, його поезія «є звено, що звязує поміж собою інтелігенцію й народ».

Другий учений Хв. Корш в статті «Шевченко серед поетів слав'янства» говорить про народню поезію, романтизм, античність, про розміри в поезії, про все і вже після того про Шевченка—про його... убогу освіту й заразом геніяльність. Далі акад. Корш переходить уже й до порівняння Шевченка з иншими слов'янськими поетами, соромить тих неуків, що порівнюють Шевченка з Кольцовим, вказує на схожість Шевченка з Міцкевичем і Прешерном і нарешті говорить про... ріжницю між Шевченком, що, мовляв, не виходив з рямок українського життя і не торкався інтелігенції, і Пушкиним, що хоч і витав по чужих країнах, по Франції, Англії, Іспанії, але був завжди росіянином, бо мав «російський дух, російський склад ума». Спільне у них—в однаковому відношенню до речей, бо «вони обидва були глибоко руські люди, хоч і належали до двох ріжних паростів руського народа, а вдруге тому, що вони обидва генії». В статті А. Калішевського («Мотиви поезії Т. Шевченка») є все, що вже ми не раз читали в ріжних ювілейних статтях: «народнє», «особисте», цітата з А. Григорьєва, знов порівняння з Міцкевичем і Пушкиним, «народність», «національність, «всесвітність», романтизм, релігійність («багато щиро-релігійного чуття», «релігійний пафос», «прояснене відношення до бога») також і «соціяльний мотив, що займає у нього далеко більше місця, ніж це думають».

З петербурзьких прихильників українства на присвяченому Шевченкові засіданні Академії Наук виступав з «Словом» про Шевченка акад. Овсянико-Куликовський. Спершу він говорив також про «історичний романтизм» в українській літературі (з паралелями з инших літератур), далі «установив» погляд на Шевченка, як на поета національного відродження, по-перше, і по-друге—як поета загально-людського. Проте звернув увагу він і на лірику Шевченкову, скваліфікувавши її, як лірику величезної сили, що її красу не перевищувала лірика Пушкина, Гете, Шіллера й Гейне й що її походження—«тайна генія».

Другий петербуржець М. Славинський в промовисто названій статті «Муза Шевченка и ее общественное служение» («Вестник Европы», 1911, II) виходить знов аж од Костомарова—творчість Шевченкова не індивідуальна, а продовження «народньої творчости—звязує Шевченкову «музу» з XVII ст. на Україні й кінчить тим, що, мовляв, «в творчості Ш-ка довершилося злиття народньої стихії з інтелігентською свідомістю, злиття органичне, нерозривне й плодотворне, яким створюється національність».

Що говорити за провінціяльні статті про Шевченка під час ювілею, статті, що, розуміється, лише повторювали, добре чи погано копіювали столичні панегірики поетові? На них не варто спинятись, хоч вони й дуже характерні (відомо, що повторення, наслідування иноді навіть краще, повніше характеризує саме явище, самий факт і більше дає історикові матеріялу для оцінки і окремих фактів і цілої доби). Візьмім на зразок хіба тільки одно святкування—в Кам'янці-Подільському, що його влаштувала «Просвіта» і що його опис надруковано окремою, як і в Москві, але, звісно, маленькою книжечкою. В цій книжечці є все: опис самого святкування (з панахидою і промовою на ній «пан-отця»), промова голови «просвіти» з особливою увагою про «культ» Шевченків, інші промови й доклади, в яких доводиться, що Шевченко «син мужика», «поет щиро-національний», «геній України», що він також і «всеслов'янський поет». Особливо характерний основний доклад. Це справжня енціклопедія шевченкознавства. Тут і «Останні дні і похорони поета», з уривками з спогадів К. Юнге, Костомарова, з уривками з «Щоденника» Шевченкового й промовами над могилою поета; тут і значіння рідної мови», з доказами од Славинського, Корша й инших про право української мови називатися мовою (тут і противники українства Флоринський і Струве). Далі в докладі йде розділ «Головні ознаки українського руху». Тут знаменито представлено розмову подільських українців з Шевченком, з тим, «чиє ім'я в'яже нас в одну національну цілість,—як каже автор статті,—за кого ми сьогодні так гарно та щиро молились». Шевченко питає: «Що робили ви з того часу, як я зажмурив свої виплакані в неволі очі? Що зробили ви для освіти моїх братів, для розвитку нашої матері України? Як сповнили мої заповіти?». Подільські українці відповідають: «Батьку! трудно нам було! Цілі десятиліття твоя поезія була єдиною радістю і надією тих, хто не мирився з гадкою про національну смерть українства, про неминучу його загибіль... Ні одно ім'я в нашій довговіковій історії не панує так нероздільно, не тішиться такою безмежною любов'ю, як твоє. Ми, як святиню, шануємо твої заповіти. Ми охочі стати до праці. Але... трудно нам було». Далі вони росповідають про заборону 1876-го року... про боротьбу з цензурою, про початок українського театру в 1872 році, про Лисенка, Старицького, Кропивницького, Заньковецьку — про всіх «корифеїв», про те, що «слава нашого театру стоїть високо, а п'єси Кропивницького і Карпенка-Карого—незгірші, як у драматургів инших країн». З дальшої розмови Шевченко довідується про «Світову Зірницю», про «Рідний Край» з «Молодою Україною» й иншу пресу українську, навіть про американську «Свободу» (18-тий рік видання), про книжкову українську продукцію (по даним «Книжной Летописи» р. 1909-го вийшло 191 видання—591910 примірників, на суму 113.865 карб., а р. 1910 го—196 видань, 518.230 прим., на 122084 карб.), про «Просвіти» по всій Україні й Галичині, про те, що «Кобзаря» перекладено вже на всі европейські

мови, що на пам'ятник Шевченкові зібрано на 1 лютого 1911 року 75.170 карб. 35 к., що «Імператорська Академія Наук в Петербурзі вшанувала поета святочним засіданням, що в академичній церкві одправлено по ньому панахиду (при чому «молоді обличчя (присутніх) мимоволі нагадували той давній час, коли й ти, батьку, молодий, веселий, стояв, може, так само у цій церкві і, повний надій, переживав релігійні настрої»), що в кімнаті в Академії, де жив колись поет, висить на стіні свіжа мармурова таблиця з написом: «Здесь жил и скончался Тарас Григорьевич Шевченко 25-го февраля 1814 г.—26 февраля 1861 г.» і т. д. і т. д. Останній розділ докладу: «Головні риси й значіння поезії Т. Шевченка». В йому знов «романтизм», «нарідність», цітати, порівняння, аналогії, далі, «переконуючий» уступ про національність. «Коли яка-небудь національність розбуджується до нового життя,—каже автор-докладчик—то це все одно, що народжується чоловік. Коли вона ще до того обдарована од природи великими духовними і всякими иншими здібностями, то це великий плюс для держави і для всього світа. «Українська національність—це факт»,—рішуче стверджує автор і подає уже підготовлений цілим докладом, але й без того добре відомий (років на сорок запізнений) висновок: «Шевченко з'явився виразником і «возбудителем» національного відродження України. В цьому і є величезна заслуга його перед Україною перш за все, потім перед Росією (?) і всією людськістю».

Подібні ювілейні брошури і в Галичині, звісно, були не кращі, тільки там вони були рішучіші, бо й цензура там була лекша, й галицькі українці раніше собі склали ідеал національний. В брошурі, напр., виданій також «Просвітою» (львівською) і на ті ж 50-ті роковини Шевченкової смерти, так дається розуміти поета: «Він перший учив нас, що Україна—святе, велике слово, котрого поганити ані зрадою, ані иншими гріхами не вільно, що душа наша не вмирає, що в своїй хаті своя правда і сила і воля! Він перший ростворив перед нами могили, щоб ми почули голос минувшини, він перший зазирнув у будучність і сказав нам, як і куди прямувати до луччої долі... Ось чому кожний українець і українка, кожна навіть дитина повинні знати, як жив, співав, мучився за Україну і вмер за неї її найбільший поет Тарас Шевченко... (Д. Лукіянович — «Про життє великого поета Тараса Шевченка, в 50-ту річницю його смерти», Львів, 1911).

Окремо можна поставити хіба такі праці на п'ятьдесятлітні роковини Шевченкової смерти, як статті М. Євшана під назвою «Тарас Шевченко» («Українська Хата», 1911 II—VIII і окремо: К., 1911) та реферат К. Тихоновича «Рай и Ад в поезии Т. Г. Шевченка, чувство природы и основные мотивы его творчества» (Варш., 1912). Обидві праці мають чимало хиб, бо автори їх тоді були лише початкуючі дослідники, молоді студенти, але обидві цікаві, як спроби оригінального підходу до Шевченка. М. Євшан поставив собі метою—змалювати образ Шевченка не тільки як поета, а й як людини, поклавши в основу студії саме останнє. Це був новий підхід (до того була одна тільки брошура на цю тему О. Конисського «Об изучении личности Т. Г. Шевченка», Катериносл.,) і він був на часі. Євшанові проте не пощастило виконати це своє завдання й взагалі виповнити свої обіцянки що-до Шевченка—він хотів показати, напр., «його становище до епохи», він висунув гасло «любити Шевченка не ради нас, а ради його самого», тоб-то—пильно вивчати, досліджувати Шевченка, а не фетишувати його зглядно тих чи инших цілей, не поклонятися

імені поетовому. Але нічого цього Євшан не виповнив і не виповнив через те, що не досить добре вистудіював Шевченка, піддався впливам инших критиків (Бєлінський, Пипін, Веселовський, Овсянико-Куликовський, Новаліс, Ніцшер, і зрештою цілком одійшов од теми. Він спиняється на «самотності» Шевченка, що її так і не знищило життя, а навпаки—життя й люди «виводили Шевченка з рівноваги», він ніяк «не порадить з собою і раз на все стає відрізаним від людського довір'я, самотнім». Прихильник індивідуалістично-психологичної течії в критиці, Євшан, розуміється, і не подумав про соціяльно-класові основи Шевченкового світогляду й творчости, а соціяльні загострення й цілу революційність Шевченка пояснював саме його самотністю. Одірваність од людей, самотність, недовір'я — от що зробило його слово «лютим, фанатичним та запеклим супроти життєвої неправди, гайдамацьким... Ціною крови власного серця, виробивши собі право на іронію та песимізм (!), поет підготовив собі грунт під виступлення, як обличителя жорсткої світової неправди... Сила його слова не мала тепер ніяких гряниць, ніяких перегород... починають будитися (в йому) струни зловіщі, пророчі»... З другого боку, під впливом Драгоманова, Євшан уважає, що Шевченко «не розумів сучасного йому моменту», виявляв «квасний патріотизм московських слов'янофілів (у «Посланії»), як Метлинський і инші українські поети 30-х і 40-х років[1]) і що навіть «він не мав почуття перспективи ані почуття міри і був до кінця життя творцем примітивним (!)». Розглядає після того Євшан релігію Шевченка, його естетику і нарешті робить уваги про еволюцію його творчости взагалі, евоцілюції «основного акорду усієї творчости—поетового сентименту». Та ця частина книжки Євшанової (що повинна була б бути найцікавішою) після перевірки виходить («уви!») звичайнісіньким переказом книжки А. Лісовського («Главные мотивы в поезии Шевченка», Полт., 1896) про розвиток творчих сил поета від «поезії життя» («Наймичка») через «поезію почуття» («Катерина») й «поезію сили» («Гайдамаки»)—до «поезії правди» («Неофіти»)...

Брошуру Тихоновича цікавою робить власне оте порівняння, «сопоставлення» світлого й радісного в творчості Шевченка (природа, краса, естетизм) з «темним царством» гніту соціяльного, на якому докладно спиняється автор, хоч стільки ж докладно говорить він і про релігійність Шевченка і запевняє навіть, що «релігійність була канвою великої душі нашого поета»...

Цілковитим винятком з великої кількости ювілейних статтів про Шевченка в 1911 році надрукованих, можна вважати тільки статтю В. Львова-Рогачевського, що хоч має шаблонну назву «Первый народный поэт Т. Г. Шевченко» («Современный мир», 1911, II), але трактує поета, як співця убогого селянства, кріпаків і наймитів. З усіх поетів, що змагалися до збратання бідарів, Шевченко поставлений на найперше місце за-для того, що соціяльні моменти виступають у нього найвиразніше. До того ж автор подає також і характеристику доби Шевченкової і хоч не зовсім повно, але виразно становить поета в звязок з нею і в залежність од неї.

---

[1]) Євшан договорився навіть до того, що ладен назвати Шевченка навіть «реакціонером в певному змислі», бо ж він, мовляв, «жалував у неволі, що дався піддурити і писав за чужою намовою вірші погані, боявся своєї спільности з тодішніми передовими людьми, боявся всяких нових, свіжих ідей на Україні (!?)».

Крім цієї (Львова-Рогачевського) спроби марксівської оцінки Шевченка, такою ж можна уважати й статтю-промову—на впорядкованому українською еміграцією року 1911-го в Парижі Шевченківському святі—А. Луначарського (що її надруковано вперше по-українському у Львові р. 1912-го, а потім вдруге таки по-українському в Полтаві р. 1917-го і в російському перекладі з українського видання 1920-го р.). Луначарський, правда, уживає ще епітет «народній» що-до Шевченка (сама стаття зветься «Великий народній поет»), цитує Костомарова, наводить на доказ «народности» Шевченка і зовнішні факти його біографії і внутрішній звязок його з селянством через його «мужицький Кобзар». «Ніде й ніколи возродителі і воскресители національної поезії не були такими яскраво народніми, як Шевченко»,—каже Луначарський. «Великі народні поети, палко відчуваючи минуле й сучасне свого народу, переймаючи зміст з його пісень та легенд, творять літературну мову на підставі безпосередніх студій звичайної народньої мови. Але часто також переймають багато вони і по змісту і по формі з загально-людської культури і підносять народню поезію не тільки на високий ступінь стилістичної досконалости, але навіть до рівня чистої інтелігенції... Не те у Шевченка. Його книга справді народня книга. В ній немає й сотні рядків, що їх не зрозуміє звичайний селянин». Далі Луначарський говорить про «національність» у Шевченка. «Шевченко—не тільки поет національний, але й поет націоаналіст... Націоналізм Шевченків є, певна річ, ворогування, але тільки до гнобителів. Його націоналізм, як і ціла його ніжна душа, найбільше й передовсім—повний любови (до своєї національности)». Порівнявши Шевченка «з иншими великими поетами націоналістами»—він каже, що «ні один із них, навіть великий з великих--Міцкевич, не виявив своєї любови до рідного краю в такій зворушливій формі, з такою шаленою силою». Далі Луначарський погоджує націоналізм Шевченка з його революційністю, національні мотиви його творчости з соціяльними, що їх лише уважає він за основні, істотні риси Шевченкової творчости, переконання й світогляду. «Українська мова—не лише мова його народу, це мова народня, демократична, селянська. Українство для Шевченка це не сама тільки нація—це клас, пригноблене селянство... Націоналізм Шевченків наскрізь пронятий демократичним і революційним почуттям... він має певну соціялістичну цінність і не суперечить з новішим соціялістичним світоглядом... Шевченко передовсім належить працюючим класам свого народу, та вкупі з тим—він святий поет революційних низів усього світу». Після того, спинившись на віщось на «релігійності Шевченка» («Шевченко по-своєму був релігійний: він любив біблію й євангеліє; через те, що, мовляв, переважаюча більшість мотивів св. письма в основі своїй «демократично-республіканські й комуністичні», релігійність Шевченкова не стоїть між ним і нами, вона в нього природня, як у людини лихоліття, що вірить у тріумф найвищої правди, і нічого спільного не має з релігійністю офіціяльною»),—після того Луначарський дає свій остаточний висновок—погляд на Шевченка: «Великий Шевченко тим, що він поет української нації, а ще більший тим, що він поет народній, над усе ж тим,—що він поет глибоко революційний і по духу своєму соціялістичний».

Столітній ювілей народження Шевченка (1914-го року) проходив загалом під тим же кличем, з тими ж основними поглядами на поета,

що й на п'ятьдесяті роковини його смерти тільки в ще тяжчих обставинах цензурно-урядового гніту, ніж у 1911-тім році. Оскільки енергійно взялися готуватися до Шевченківського ювілею, остільки ж завзято почали організовувати ріжні чорносотенні зграї, боротьбу проти цього і в кінці таки перемогли: Шевченківського ювілею не було (історію цієї «перемоги», усіх заборон, цього «німого» ювілею можна знайти в спеціяльних статтях і ювілейних оглядах по журналах «Украинская Жизнь», 1914, II—ст. С. Єфремова «На текущие темы»; «Л.-Н. В.» 1914, II, ст. М. Грушевського «Шевченкове століття» і С. Черкасенка «З українського життя»; «Укр. Хата», 1914, III-IV, ст. О. Ковалевського «Ювілей Т. Шевченка і його наслідки»; в спеціяльній брошурі «Шевченківські дні» К., 1914; в кн. С. Єфремова «Шевченко», К. 1914—стаття: «Нечуваний ювілей» і т. д). Звичайно, ці цензурно-поліцейсько-попівські заборони не могли не вплинути й на досліди над Шевченком під час столітніх роковин його народження: замісць спеціяльних і ширших монографій та розвідок вміщувано по журналах і газетах українських і російських силу-силенну бойових, протестантських статтів, як і в 1911 році. Автори тих статтів починали з Шевченка, а кінчали українською справою взагалі, її історією, значінням і майбутньою її долею,—одно слово, Шевченківська література 1914-го року не принесла знов таки (як в 1911 році) нічого спеціяльного, оригінального і дуже чимсь цінного (за винятком хіба кількох статтів науково-дослідчого характера в «Збірнику пам'яти Тараса Шевченка», вид. Київ. Наук. Тов., К. 1915), отже й загальні погляди на поета лишились ті самі (Шевченко—поет національний, пророк національного відродження і т. д.) і той самий культ його поширювався й поглиблювався по Україні. Найхарактерніші з цього погляду статті: М. Грушевського—«Шевченкове століття», «Л.-Н. В.», 1914, II («З столітньої перспективи все ясніше вирисовується перед нинішнім поколінням величний і радісний момент приходу на землю українського «Апостола правди», національного пророка, котрому судилося відкрити нову епоху в життю нашого народу», хоч тут же говориться, що Шевченківське свято «мало заразом стати святом загального поєднання всіх, без ріжниці народу, віри і стану»); також М. Грушевського стаття «Великі роковини» в «Збірнику Пам'яти Тараса Шевченка», К., 1915 («Шевченкове століття, що ми поминаємо цього року, являється заразом ювілеєм українського відродження—святом, переглядом, обрахунком його розвою на протязі цього століття, так тісно звязаного з життям, творчістю і культом його національного поета»... Це відродження, «розширяючи свій громадський і політичний обрій, розсуваючи все далі рами своєї культурної, соціяльної, національної роботи, з незглибимої скарбниці вищої мисли свого поета черпало все нові й нові гасла свого национального походу»... З народнього кобзаря ставши першим національним поетом України, Шевченко з дальшим походом української мисли, українського життя ставав апостолом соборної України, великим вождем, що вводив її в нові володіння її обітованої землі, віщим пророком, що відкривав перед нею нову землю і небо нове, в них же правда живе!..»; М. Данька «Национальный момент в произведениях Шевченка», «Укр. Жизнь», 1914, II («Украина охвачена беспредельным чувством поклонения перед своим поэтом... Среди моментов, поднявших творчество Шевченка на такую головокружительную высоту, одним из наиболее важных является момент национальный... Развитие культа Шевченка в последние годы

является следствием национального возрождения украинства в последнее десятилетие или, правильнее сказать, элементом этого возрождения... «Многие произведения Шевченка как бы созданы для того, чтобы служить лозунгами национального движения... Для развития национальной психики украинского народа Шевченко сделал бесконечно много. Произведения его сами по себе уже являются могучим звеном, связующим миллионы украинского народа... В произведениях Шевченка высказаны резко и выпукло не только вполне определенные национальные, но и национально-политические идеалы познавшего себя народа»...). Ф. Матушевський, в тій же кн. «Укр. Жизни», в статті «Т. Г. Шевченко в исторической обстановке» також трактує Шевченка, як «провозвестника возрождения украинского народа», хоч і досить виразно відокремлює його від його попередників—представників дворянсько-«демократичної» групи українських письменників, а О. Ковалевський в статті «Ювілей Т. Шевченка й його наслідки» («Укр. Хата», 1914, III-IV) говорить власне не про Шевченка, а з приводу Шевченка—про пасивність української інтелігенції, про те, що, мовляв, сучасне українське громадянство боротися за свої національні інтереси, за свою національну гідність не може й не хоче», цей воює в лавах «молодих» з «старими» українцями (з газетою «Рада»), не даючи при тому ніякої своєї думки, не встановлюючи свого, якогось иншого погляду на Шевченка. Окремо стоїть книжка С. Єфремова «Шевченко», К. 1914, в якій автор дає кілька цікавих статтів-причинків до питання про цензуру на Шевченка й погляди на його офіціяльно-урядових кол («Шевченко в світлі офіціяльної критики», «Поет і жандарм») та до історії самого «Кобзаря» і виданнів його («Недбале видання», «Пропала книга—книга знайшлася», «Знов пропала книга»).

Не менше характерні і того ж порядку статті про Шевченка містять і галицькі українські журнали та газети в дні столітніх роковин народження Шевченка (що пройшли в Галичині без спеціяльних цензурно-поліцейських заборон). З тих статтів досить вказати хоч би статтю проф. Смаль-Стоцького «Ідеї Шевченкової творчости», в ч. 58-59 «Хроніки Наукового Т-ва ім. Ш-ка у Львові», за р. 1914 («Ідея націоналізму... першого у нас Шевченка захоплює усією силою і находить в ньому свого найшляхетнішого речника... хоч у його немає «ні крихіточки того шовінізму, того месіянізму, яким якраз визначаються передові тодішні люди між москалями, поляками й инш.»... «Своїми історичними поемами запалив Шевченко почуття національне, привів до свідомости земляків те, що було оповите густою мракою... схопив змисл історії України і визначив українському народові ясну мету... Шевченко, як ніхто инший—національний український Кобзар... Не яка-небудь пропаганда зробила Шевченка в українськім народі великим—самі глибокі ідеї творчости поета-пророка витворили широкий, майже релігійний культ Шевченка... і — нема ніякої сили на світі, щоб вирвати з серця любов народу до свого великого генія—пророка»). Другий автор Д. Лукіянович у виданій львівською «Просвітою» популярній брошурі «Про життя Тараса Шевченка», Львів, 1914—говорить між иншим таке: «Кожний свідомий українець шанує в Шевченкові не тільки великого поета, але того, що посіяв нові гадки, новий клич кинув, підняв перед народом новий стяг на місце давнього, козацького, котрий похилився і впав. Шевченкові гадки сталися джерелом нашого народнього

відродження та й донині вони живуть в нас і дають нам животворну силу. Тому-то називають Шевченка нашим апостолом... «Нас учать в історії про життя королів і князів. А Шевченко—то наш князь і король, наш гетьман і кошовий, хоч не мав війська, тільки любов у серці і не мав зброї, лиш—могутнє слово». Той же автор в иншому місці («Про Шевченкові твори», Львів, 1914) зазначає, що Шевченка усякий читач однаково добре розуміє й любить («сирота без роду, чумак і бурлака, безжурний козак і закохана пара, убога вдовиця, бідний кріпак і наймит... «дівчатам читайте «Катерину», вони слізьми вмиватися будуть, «мами» заплачуть, як прочитаєте їм «Наймичку»...) і що не підслухав він, що кожному подобається і про що треба писати, а «Бог йому так дав». Надто «щиро й прихильно» відноситься Шевченко до мужика (хоч і инші, мовляв, українські письменники «мужицьке життя описують докладно,—зате нашу літературу називають демократичною»): «Кожна мужицька кривда болить його самого... і тому вважають Шевченка мужицьким поетом і так його називають». Та «Шевченко відчув не тільки горе і кривду людини, але й те нещастя, яке впало на цілий нарід. Тим нещастям була втрата самостійної держави. Отже Шевченко тужить за нашою минувшиною, оспівує її славу, учить нас її любити і звязати з нею нашу думку, нашу працю, наші стремління. Він вижидає тої хвилі, коли буде вільна Україна, а на ній братерська слава «без хлопа, без пана». Такий ідеал він показав нам».

Та найвиразніше цього роду погляди виявились у промові Ст. Томашівського на ювілейних зборах Львівського Наукового Товариства ім. Шевченка (10. III. 1914). «Шевченко—сказав він—був і є персоніфікацією відвічних змагань України до політичної й культурної самостійности... Шевченка належить до тих великих постатей української минувшини, яким прислугує велика історична назва творців нації». Томашівський називає далі инших «творців нації» української, що з ними він рівняє Шевченка—це: «Володимир Святий, що перед 9 сотками літ застромив над Востоком свої переможні стяги... Роман Великий—перший творець всеукраїнської держави перед 700 роками... Богдан Хмельницький—той Мойсей, що вивів націю з пітьми історичного забуття й поклав основу під новочасну національну ідею України. «А після Богдана аж по нинішній день одна тільки велика стать у нашій історії—Тарас Шевченко»,—закінчує Томашівський. «З елементів традиції і живлових утаєних сил люду створив українську національну думку, якій ім'я: політична і культурна самостійність, не тільки супроти Польщі, а й супроти Московщини... Без Шевченка нема української нації! («Хроніка Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові, 1914, ч. 58—59).

Столітній ювілей народження Шевченка приніс, таким чином, новий ряд статтів, промов, оцінок Шевченка, що остаточно встановлюють погляд на його, як на поета національного, як на апостола національного відродження України і навіть пророка її політичної самостійности. З таким поглядом на Шевченка ніяк не могли помиритися, як ми бачили, чорносотенці російсько-українські [1]). Вони в першу чергу нацьковували на Шевченка

[1]) Спроби специфичної, з чорносотенного погляду, оцінки Шевченка з'явилися ще раніше серед «питомих» галицьких патріотів, прихильників «найяснішого цісаря» і оборонців заскорузлого, клерикального міщанства, як це вияснив М. Драгоманов у розвідці «Шевченко, українофіли і соціялізм» ще 1879-го році, а пізніше уже й у нас. Поки панували в критиці і в суспільстві погляди на Шевченка, як

й на українство взагалі російський дворянсько-жандармський уряд, але пробували й писати теж і прищепити своїм «читачам» свої погляди на великого поета. Серед цих «публіцістів було багато й землячків, «тоже малоросів». Розуміється, вони нікого не загітували, хіба може благочестивих попиків, земських начальників, ісправників та станових приставів на широкій Україні, що робили кожен свою кар'єру і «старались» перед вищим начальством. Це все мало торкалося проте Шевченка і не змінило відношення до нього української інтелігенції... Невідомо, як стояла б справа з вивченням Шевченка після столітнього ювілею і з розвитком поглядів на його... бо в тому ж 1914 році вибухнула світова війна і аж до 1917 р. припинила навіть розмови (зачинено усі газети українські й журнали) про Шевченка... 1917-ий рік приніс лютневу революцію—саме на Шевченківські дні. Захвачена новими можливостями—в національній, культурній і політичній ділянці укр. інтелігенція й тепер не спромоглася якось инакше, ширше й глибше поставити справу з Шевченком. Ім'я поетове використовувано, як і раніше, при потребі, найбільше в поглиблюванні й поширюванні національно-державних ідей українських, святковано його роковини і рішучо нічого не було зроблено для справжнього вивчення Шевченка, навіть для наукового видання його творів (закордонне видання Лепкого в рахунок не йде). Зате до кінця сказано було про національне значіння Шевченка і особливо про ролю його в боротьбі за політичну самостійність України. Немає потреби переглядати цілої купи Шевченківської літератури—власне також найбільше ювілейних статтів, заміток, промов—за 1917—1919 роки, бо вся вона надто одноманітна. Усі статті писано

поета народнього (простонароднього), і поки не були відомі (бо не були друковані через цензурні заборони) антицарські, антипанські й антирелігійні його поезії, доти, розуміється, не було й виступів чорносотенних критиків з своїми «поглядами» на Шевченка. Повний «Кобзар» і вільніша після 1905-го року цензура викликала голоси цих критиків, при чому всі вони—свої землячки (Демченки, Савенки, Мерщії) й чужі борзописці (Меншикови, Муретови, Погодіни), просто хулігани й хулігани рафіновані (напр., «бувші» марксисти на зразок П. Струве),—всі вони не про самого Шевченка писали, а про Шевченка й про Україну й український рух заразом, всі вони на гвалт били через те, що їм не давав покою сепаратизм український, «колебаніе устоев», зазіхання, мовляли, на «єдиную святую, неделімую» й т. и. Шевченко був для них або просто приводом—щоби цькувати тих сепаратистів, або й сам по собі ворогом їхнім, оскільки сами українці підпирали свої національні домагання (довший час цілком невинні, наскрізь культурницькі) цітатами з Шевченкових творів. Надто в 1911 і в 1914 р.р. заворушилася ця смердяча зграя, в звязку з двома Шевченковими ювілеями. Але ще в 1910 році двоє землячків—«тоже—малоросів»—почали кампанію проти Шевченка—один М. Лободовський, що йому не сподобалась Шевченкова «Марія» і що написав свою «Марію» замісць поетової богохульної («Перегляд поеми «Марія», Харк., 1910), а другий Я. Демченко, що виступав з «обороною» Шевченка проти його хулітелів («Оклеветание Шевченка некоторыми патриотами», К., 1910) і дав прекрасний зразок пристосування Шевченка до... найчорносотеннішого чорносотенства, небувалу спробу фальшування, висмикування потрібних наразі уривків і окремих слів з Шевченка для своїх цілей. Демченко доводить в супереч Савенкові, Шульгину й иншим, що Шевченко і не революціонер, і не сепаратист, і не атеїст, що це брехня, ніби «муза его глумилась над святыней и стремилась сорвать венец с чела государя». Шевченко,—каже Демченко—покаявся в написанні кількох революційних і антидержавних поезій, значить, він ніякий революціонер». «Шевченко,—зазначає він далі,—был человек глубоко религиозный, который вспоминает о боге чуть не на каждой странице своего «Кобзаря» и велит нам молиться Богу и надеяться на него».. «Вы назвали безбожником христианнейшого поета—звертається Демченко до «некоторых патриотов»—і на доказ цього цітує Шевченкові слова, вириваючи їх з ріжних місць, про бога, святих і т. д. Що Шевченко не тільки не сепаратист, а «государственник

хоч і рижними авторами, але більше-менше однаково що до їхньої сути—підходу, трактовки і висновків, бо їх витворила одна доба, однакова обстановка політична, ті самі настрої, враження й переживання. В першій ліпшій статті чи брошурі зустрінемо такі рядки, як, напр., у дуже колись поширеній брошурці патріотично-демократичній «батюшки» з Проскурова на Поділлю (були й такі «батюшки», особливо на початку революції, в романтично-невиразну її добу) К. Ванькевича «Оборонець Скривджених»: «Всюди нині по широкій Україні лунає ім'я Батька Тараса Шевченка: і по багатих містах і по бідних глухих селах гучно «утворюється» його пам'ятка... Або: «Слава борцям за свободу народню, за його свідомість і кращу будучину! Слава Батькові Шевченкові, як найщирішому оборонцеві Українського народу. Слава!» Те саме, такі ж загальні фрази про Шевченка, про його любов до України («та знав Шевченко, що се він терпить за свій народ, за свою неньку Вкраїну) і про потребу любови до нього від «усіх українців» («нехай же не буде на Вкраїні ні одної хати без Шевченкового «Кобзаря»),—те саме прочитаємо і в брошурі, напр., Б. Заклинського «Хто це Тарас Шевченко?» (Кам.-Под., 1918,—Косів, 1919); також і в инших, особливо провінціяльних виданнях, напр., в брошурці П. Курінного «Про Тараса Шевченка» (Умань, 1919): «Як гарний син (свого народу) він безкрає кохав свою «Неньку-Україну» і в цілій низці своїх творів старається передати це кохання громаді. «Шевченко кохав Україну всю, до найменшої билиночки, до останньої стеблиночки... «Бачив... своїх земляків, що... бога зневажають, всі сили кладуть, щоб допомогти чужинцям розіп'яти нашу кохану Неньку-Україну»...

и при том более сознательный и убежденный, чем его хулители», Демченко доводить знов цітатою з передмови до «Гайдамаків», з Шевченкового побажання в ній, щоб «нерозмежованою» була «на віки од моря до моря слав'янськая земля», та ще тим, що... «А. И. Дубровин (колишній «лідер» російського чорносотенства) в своем «Русском Знамени» никогда и не упоминает о малорусском сепаратизме». Вся справа з «малорусским сепаратизмом» і з обвинуваченням у йому Шевченка пояснюється, на думку Демченка, тим, що, по-перше: «право издания произведений Шевченка приобрел у наследников покойного один выкрест, недавно умерший, который потом каждый раз переуступал это право gratis украинофилам-юдофилам, которые в 1907 году и напечатали их с нецензурными добавлениями»; по-друге: що «легенда о малорусском сепаратизме, очевидно, еврейского происхождения и рекламируется евреями и их агентами в своих целях» і, по-третє: що «гнет малорусского патриотизма в новейшее время со стороны Петербурга (прохопився таки правдивим словом «землячок»!) заставил часть украинофилов вступить в союз с евреями»... і ця «часть украинофилов сдвинута была еврейским влиянием в сторону нигилизма, социализма, демократизма и. т. п.».

Такі «мудрі» оборонці Шевченка не часто траплялися у нас навіть серед землячків, а частіше всього чорносотенні публіцісти, як «некоторые патриоты», що з ними полемізує Демченко, «роз'ясняли» Шевченка до кінця. В 1914-тім році вони особливо енергійно «висловлювали» свій погляд на Шевченка і надто протестували проти поставлення пам'ятника Шевченкові в Київі. З протестами виступали вони і поодинці, як от харківський професор Вязигин, цей «потомок чугуевских казаков и уроженец Харьковской губернии», що «еще в раннем детстве с увлечением и наслаждением читал произведения Квиткы, Котляревского, Шевченко» і Старий Дід (М. Лободовський)—харківський «старожил» і однодумець Вязигина,—виступали вони й «колективно», як от «совет киевского губернского союза русского народа», що надіслав з приводу проектованого пам'ятника Шевченкові «докладную записку» міністру внутрішніх справ «с усерднейшей просьбой не допустить постановки в Киеве памятника Шевченко», щоби не стояли поруч пам'ятники—Богдану Хмельницькому «об'единителю Руси Малой с Русью Великой» і Шевченкові, «ненавистнику того об'единения, пропагандисту раз'единения, богохульнику и анархисту». Вязигин в своєму

«Страдник за народ батько Тарас Шевченко... у своїх віршах співав про красу України, про її славне минуле, про її недолю... Виразно зазначав ворогів народу, кликав їх до справедливости, піднімав народ до боротьби во славу святого христового слова... Через те, мовляв, «по смерті його і до цього часу не втихла скорб-туга по нім на всьому просторі України. Навпаки... слава Кобзарева все більш здіймається і запалює все нові та нові серця»... В присвяченому Шевченкові числі газети «Село» (Кам.-Подільський, 1919, III. 11) його називають «великим нашим вчителем, натхненним пророком, апостолом України» (стаття «Великі роковини»); «великим страдником, що був рідному краєві апостолом добра і правди, ознакою нашого національного відродження та найліпшою надією на кращі часи» (ст. «Наше велике національне свято»), а М. Фугалевич кінчить свою статтю («Великий Кобзарь України Т. Г. Шевченко») так: «Великий Народе Український! В дні 10 і 11 березоля (25 і 26 лютого ст. ст.) завше відвідуй Шевченкові свята, благослови день (10 березоля) народження Тараса Григоровича Шевченка, апостола твого визволення і страдника за твою кращу долю, оплач день (11 березоля) дочасної смерти цього Великого Сина України і все споминай його в серці своїм!». В другій Кам'янецькій газеті «Наш Шлях», у ювілейному також числі, говориться, що «з іменем Шевченка на устах повстали українці в 1917 році проти царату і неволі, його ім'ям звідусіль—з півночи, з Кавказу, з Сибіру, з Кубані, з в'язниць скликалися українці на берега сивого Дніпра, в серце України, золотоверхий Київ, щоб «в сім'ї вільній, новій, спом'янути не злим, тихим словом» свого пророка, свого натхненного проводиря» (мовляв,

---

«Особом мнении» («Харьк. Ведомости», 1914, ч. 1486) протестує проти святкування столітніх роковин народження Шевченка, ухваленого Харк. Міською Думою, і проти пам'ятника Шевченкові—з тих же міркувань, що й київські союзники, причиною ж було його знакомство з повним «Кобзарем», бо воно, мовляв, «разрушило взлелеянный с детства образ поэта-народника, страдающего за малых, слабых и обиженных и среди несчастий сохранившего «теплое религиозное чувство и страх Божий». Ще б пак «не разрушило!»... У «Старого Діда»—фальсифікатора «Марії» і «перекладаря» «Святого письма» той «образ поета народника» «разрушила» саме ота еретична «Марія», що він бідолашний прочитав її теж у повному «Кобзарю» тільки на восьмому десяткові (свого віку)—і він підтримав Вязигина (Лист до «Х. В.», 1914, ч. 1489), а од себе додав, що власне «Шевченко только по языку близок украинскому народу, а по вере он—чистый еврей»... Виступили з приводу Шевченкових роковин також і галицькі москвофіли, і свій «погляд» висловили «на чистейшем русском языке» (заховуємо точно мову і правопис): «Кто у насъ въ Галичинѣ чествуе память православного Шевченка? Справдѣ смѣшной свѣт! У насъ въ Галичинѣ чествуютъ православного хлопского поэта мазепинцѣ, поляки, іезуиты, жиды и кажутъ, що Шевченко ихъ поэтъ! Шевченко спѣвавъ свои власни пѣсни про хлопску недолю та неволю и про панску несправедливость и немилосердіе. Кром того подавав имъ рады та оборонявъ противъ панско-польскихъ и жидовскихъ напастей, то жалобами перед урядами на вороговъ русского народа. За се русскій народъ на Украинѣ дуже полюбивъ Тараса Шевченка, бо видѣвъ, що онъ ихъ щирый пріятель, защитникъ и добродѣтель... Кажутъ, що Шевченко не нашъ, не русскій, а мазепинскій поэтъ, то и мы скажемъ, за кого мы уважаемъ Шевченка: Шевченко нашъ хлопскій, русскій православный поэтъ... Мы русскіи православныи мусимъ учтити память нашого крестьянского православного поэта, который цѣлу жизнь свою боровся за нашу лучшую долю» («Русская Земля», Перемышль, 1914, ч. 9)... Після цього вже пряма дорога до «Нового Времени» з його телеграмою під час роковин про те, що ніби в Київі мають перед Думою червоні прапори з написами:—«Да здравствует самостійна Україна»! «Да здравствует Австрія! Долой Россию!» І що ніби демонстраціями «руководит студент-еврей, раз'езжающий верхом на белой лошади и делающий свои распоряжения»...—Було й таке...

сповнилися заповіти Шевченкові!) і далі: «Іменем Шевченка, во ім'я його народолюбних і братолюбних ідей збирається Центральна Рада в складі демократії всіх народів України... Вирвавшися з пут, титанично творить український нарід по слову Шевченка державу, посуває науку, перетворює релігію, людські стосунки, підносить культуру свою в тяжких муках... «Кобзарь» Шевченка—євангеліє українського народу, скрижалі, які зніс з гори будучини на долину сучасности до рабів, до безсловесних тварин, гнівний, справедливий пророк, новітній Мойсей... А велика сила духу (народнього) творить апотеоз своєму творцеві, звисочає могилу його над Дніпром і жовтими безконечними ланами аж до вічно-блакитного неба»... (Ст. Іл. Косенка—«День народження Т. Шевченка — день воскресний України»). Отже—всі ідеали Шевченкові (а вони, виходить, укладалися в змагання за національну культуру і найдалі—ба політичну самостійність України) здійснено—досягнуто геть чисто всього, що потрібно Україні—і можна представити вже й апотеоз її щастя й величи... Та найвиразніше висловив цю думку М. Шаповал, в брошурі «Шевченко і самостійна Україна» (К., 1918). Порівнявши спочатку навіщось Шевченка з «сладчайшим христом», він каже: «На світанку нашої волі, коли в світовій процесії народів, ідущих по шляху поступу, гордо піднявся вгору прапор нового державного народу з написом «Самостійна Україна»—згадаймо, братіє, великого провозвісника нашої свободи, чарівного борця за Самостійну Україну і сладчайшого її поета, згадаймо вільно і достойно, не в катакомбах і підземеллях, а на широкому просторі землі нашої, під ясним блакитним небом на чистому повітрі Самостійної Української Народньої Республіки! «Національно-політичний світогляд поета,—каже Шаповал далі—можна вкласти в невеличку схему: чого треба для України?—Своєї хати. Хто винен, що її нема?—Богдан, зрадники, перевертні, громадські мерці і сліпці. Хто ворог України?—Московщина. Що треба робити?—Визволятись з ярма. Якими засобами?—Збройне повстання, ненависть до ворога, треба уміти жертвувати всім: собою, душею, богом, людьми—взагалі, всім... «Коли б хто спитав — в якому одному-двох словах виявляється «своя хата», то ми тепер скажемо, що ці слова: «Самостійна Україна!». Такий «катехізис» склав М. Шаповал українській інтелігенції,—пояснювати його, здається, немає потреби... Але це ще не все: «Коли б поет був живий—каже він—ви б його побачили в ряду активних борців, у вільних козаках чи гайдамаках, чи січових стрільцях... «Великий захисник прав трудящого народу (навіть!), найбільший демократ український, кріпак-селянин був першим поетом Самостійної України»... І от тепер, мовляв, здійснено цілком заповіт Шевченків! «Великим здвигом народніх сил кращі сини українського народу, ті, що люблять справді Шевченка, проголосили Україну самостійною. «А до того я не знаю бога»—тепер він може полинути до бога молитися і миритися. День 9-го січня 1918 року (проголошення Самостійної України) примиряє Шевченка з богом правди і з своїм стражданням»[1]). Треба

[1]) Наукових праць про Шевченка в ті часи (1917—1919 р.) не було майже ніяких, як сказано вже вище, а які й були, то вони ставили собі якісь спеціяльні завдання, напр., студія В. Щурата «Шевченко і поляки, основи взаїмних звязків», (Львів, 1917), що досліджує ще раз і найповніше питання про впливи Польщі на Шевченка (докладну рецензію на неї М. Новицького вміщено в II-III кн. «Записок Іст. Філол. від. Всеукр. Акад. Наук», К. 1923). Такого ж характеру і инші статті, вміщені, як

думати, що життя поставило б нарешті перед українськими науковими колами і в минулій політичній ситуації (національно-державного періоду) справу глибокого й доцільного шевченкознавства, та період той був надто бурхливий і короткий (1917—1919), і глибших студій над Шевченком, що, може, принесли б і якісь інші, на його погляди, в суспільстві, так і не було роспочато.

Ці інші погляди з'явилися в Шевченківській літературі вже за нових часів, після соціяльної революції, після жовтня, який остаточно утвердився на Україні лише в 1920 році, по ліквідації фронтів. До зміни поглядів у суспільстві на Шевченка могла спричинитись тільки марксівська критика, що вивчає письменника на тлі соціяльних і економичних відносин його доби, звязуючи його з його класом, з певними суспільними групами, що впливають на письменника і т. д. Та першим статтям про Шевченка нової доби, статтям, що почали з'являтись уже в 1919 році — далеко ще було до справді марксівських—вони здебільшого тільки глибше й докладніше спиняються на соціяльних і революційних мотивах Шевченкової творчости, але без належного марксівського аналізу. Замість пророка національного відродження України, замість борця за «народні» інтереси, тут, у цих статтях—Шевченко виступає, як пророк просто революції, далі—соціяльної революції, як борець за інтереси працюючих,—але думки ці подаються не як висновки після докладного аналізу, після науково-марксівського студіювання Шевченка з його оточенням і епохою, а як фрази, зложені ad hoc, наразі, на підставі тих чи инших уривків з його поезій (і теж найчастіше з нагоди Шевченкових роковин!), по давньому ідеалістично-критичному методу. Думки ці не дають також майже нічого нового для нового розуміння Шевченка, бо ж і критики національної доби (А. Крушельницький, С. Дорош, Ф. Матушевський, Тихонович і инші) спинялись на соціяльних мотивах творчости Шевченка, а А. Луначарський і особливо Львов-Рогачевський ще в 1911 році дали спроби марксівської оцінки його творчости і значіння. Розглядаючи Шевченківську літературу післяжовтневої доби, доводиться отже погодитись з М. Панченком (стаття «Спроби матеріялістичного освітлення творчости Т. Шевченка в літературі», «Книга», 1923, II), що хоч «марксистський світогляд захопив під свій вплив широкі кола істориків, критиків, публіцистів», ця література від самого Жовтня і «до наших днів» (тоб-то до 1923-го року, коли ту статтю написано) «для матеріялістично-діялектичного освітлення творчости й особи Шевченка... нічого грунтовного, значного не дала».

і розвідка В. Щурата, в 119—120 т. «Записок Наук. Тов. ім. Ш-ка у Львові» (Львів, 1917). На Наддніпрянщині й того не було. Були статті спеціяльні по журналах, але стільки незначні, а часом навіть химерні, що їх і згадувати не варто (напр., стаття проф. Ф. Сушицького у «Вільній Укр. Школі», 1918, кн. VII—«Народність в творах Шевченка», що в ній автор знов запевняє читачів, що Шевченко є «безумовно» народній поет... З розвідок загального характеру можна хіба назвати книжку проф. Стокгольмського університету A. Jensen'a «Ein ukrainisches Dichterleben», що вийшла у Відні р. 1916, саме перед революцією у нас. Але вона не дає якогось нового погляду на Шевченка (трактує про «українську народню душу», про відношення поета до України, про його політичні поезії), як і инші праці чужинців, що писали про Шевченка на підставі українського та російського матеріялу (напр., давні статті чеха V. Dunder'a, в чешському журналі «Osveta», 1872, француза E. Durand'a, в «Revue des deux Mondes», 1876, німця Frantzos'a, в кн. «Von Don zur Donaa», 1878).

Радянська влада закріплялась на Україні поволі із кількома перервами за час—від 1917-го аж до 1920-го року, в постійній боротьбі, в революційному вирі було, розуміється, не до Шевченка, — важко було отже сподіватися на якусь більшу й правдиво-марксівську розвідку про Шевченка в ті часи. Але і в Росії також, при всьому ж глибокому почитуванню Шевченка її соціялістичним суспільством, не було надруковано нічого цінного з цього погляду (хоч радянська влада там за увесь час від Жовтня ні разу й нікому не здавала своїх позицій). Зате з'явилось там кілька брошур про Шевченка цілком старого типу, як, напр., книжечка Н. Ашешова «Тарас Григорьевич Шевченко» (Петр., 1919) з настирливо-пошлим епітетом «народній» («Народ и его творчество это—Шевченко. И Шевченко—это украинский народ и его творчество. Они слились неразрывно»), або така ж сама спекулятивного характеру брошура «відомого» перекладача Шевченкових творів И. Белоусова «Т. Г. Шевченко» (М. 1919), яку видав «отдел печати Московского Совета Р. и К. Д.» в серії «Кому пролетаріят ставит пам'ятники». Було ще кілька таких брошур і навіть у 1922 році якийсь Н. Вячеслов видрукував книжечку «Шевченко, биография» (М., 1922), в якій доводить, що Шевченко, «не являясь социалистом в партийном смысле, он весь насквозь пропитан социалистическими идеями и настроениями», і тут же: «Шевченко прежде всего народный поэт. Сын крестьянина и сам крестьянин, он остается таким же крестьянином и в поэзии».

Нові статті й брошури, що почали з'являтись у той же час на Україні, були, звісно, кращі за московські й петербурзькі, хоч вони ще й геть не марксівські (як уже зазначено вище). В «Шевченківському збірнику» (вид. «Всеукр. Літературним Комітетом, у Харкові, року 1919-го) в першій (без заголовка) статті Шевченка змальовано, як «Пророка Нового Життя», як «Великого поета», що стояв на межі двох історичних епох—капіталістичної й епохи передсоціялістичної, епохи диктатури пролетаріяту, боротьби з капіталістичним світом. «Він був селянин з походження,—каже автор цієї статті,—але пройшов велику школу життя міського підмайстра-пролетаря. Він об'єднав у собі в єдину суцільність нову робітничо-селянську революційну вдачу. Він—наш»... В спеціяльному виданні Київської Губнаросвіти «Пам'яти Тараса Шевченка» на роковини поета в 1920-тім році уміщено кілька статтів про Шевченка, між ними й статтю М. Любченка «Червоний Христос», в якій Шевченко виступає, як Христос соціялізму, що не віддає, як євангельський Христос, кесарево кесареві, не закликає до покори сильним, а кличе до боротьби з ними, веде на кривавий, тяжкий шлях. І от тепер, з приходом соціяльної революції, «у Червоний Час»—«здійснилися всі пророцтва «Червоного Христа»,—говорить М. Любченко. «Повстали раби, заковані люде, споборники святої волі; потекла сторіками кров ворожа; заговорив і Дніпро і гори. Вийшов, зірвавши кайдани, на світ із тьми, із смрада, із неволі люд окрадений, убогий, нищий». Варто порівняти ці слова про сповнення Шевченкового заповіту, про здійснення пророцтва «Червоного Христа»—повстання убогого, окраденого люду в момент вибуху соціяльної революції, з наведеними вище словами М. Шаповала, що Шевченка також порівнював з «сладчайшим Христом» і здійсненням його заповіту уважав, як ми бачили, національну революцію на Україні 1917-го року і самостійну Україну: «він—наш»—говорили критики і пропагатори ідей національного відродження України—

і те саме «він—наш» говорить прихильник і учасник соціяльної революції—автор цитованої вище статті в «Шевченківському збірникові»—ще один наочний доказ того, як критик може використовувати неосяжний зміст «Кобзаря» в своїх, власне, в гуртківських, класових цілях. Та що може дозволити собі критик ідеалістично-романтично-буржуазного толку, того повинен стерегтися критик-соціяліст, марксист—він мусить робити свої висновки на підставі глибокого аналізу творів письменника, його життя, його класу й епохи й доводити правильність своїх висновків, а не кидати самі слова. Нехай ці статті—не критика, не досліди, а просто агітки (взагалі, величезна більшість цих газетних і журнальних статтів, брошур, листівок, що їх я згадую й цитую тут—рузуміється—не критика, а часто принагідні лише виступи випадкових людей, що боронять чи популяризують свій погляд на Шевченка і вкупі з тим точку погляду свого класу (чи своєї групи), та й тоді навіть ці статті мусять відріжнятися від усяких инших відповідним опрацьованням, серйозністю й довідністю. На жаль, цього ще немає або майже немає, і статті про Шевченка в наші дні здебільшого такі ж необгрунтовані, поверхові й беззмістовні, як і перше були.

І. Майданський, напр., свою статтю «Пророк», у тій же київській листівці 1920 року, починає буквально такими словами: «Немає, здається, у нас на Вкраїні такої людини, яка б не знала, хто він, оцей пророк, бо твори його, безсмертний його «Кобзарь» зробився біблією кожного свідомого українського громадянина, без ріжниці станів, класів і партій». Далі ряд банальностей цілком старого штибу: «Але й по-за межами українського народу знають його, як співця народнього горя, як мученика за правду і волю, як проророка, що своїм віщим словом, яке «западало» глибоко в серце і вогнем пекло холодні, байдужі душі, будив найнижчі верстви суспільства до світла, до праці, до боротьби за їх кращу долю» і т. д. Автор наводить потім найреволюційніші цітати з «Кобзаря» на доказ того, що Шевченко—поет пролетаріяту; він повстає проти трактування Шевченка, як виключно національного поета, а сам подібну ж виключність обстоює, компромітуючи такою поверхністю й шаблоном цілу сучасну, пролетарську критику ще в більшій мірі, ніж компромітували критику буржуазну її апологети. У статті Нат. Романович «Вогненні співи поета-революціонера» (там же)—ідилично-романтичний малюнок такого сорту: «Висока могила над Дніпром на кручі. Над нею—небо безкрає. Навколо—безмежна тиша. І, як вслухатися, співи вчуваються в ній. Це співи душі великого кобзаря». А в кінці «звязок з сучасністю»: «Вогненні, бурхливі, гнівні (співи)—кличуть поневолених, запрацьованих до боротьби за кращу долю, за волю для скутої душі людської, за перемогу працюючих»...

Ще безпорадніше що-до освітлення Шевченка російське видання тієї ж листівки. Крім тих же статтів, що увійшли в українське видання (М. Любченка «Красний Христос» і Нат. Романович «Огненные песни поета-революционера»), тут уміщено статійку С. Мстиславського «Кобзарю», що в ній він говорить про близкість Шевченка до теперішнього покоління борців за визволення працюючих, і статтю А. Залужного—«Т. Г. Шевченко—крестьянский поэт» (так і написано «крестьянский»—тоб-то, значить, знов «народній»=простонародній!.. Згадавши автор на початку Белінського і вилаявши та разом і похваливши його («чутье и здесь не обмануло Белинского,—он правильно определил творчество Шевченка, назвав его «мужицким»), він говорить таке, намагаючись, видимо,

виправдати заголовок своєї статті: «На Украине Шевченка знают не только грамотные, но и не умеющие читать. Его произведения являются сейчас достоянием каждого села... Но особенно его знают и ценят в странах земледельческих, ибо он все же остается и будет всегда оставаться поэтом прежде всего крестьянским, «мужицким»... Докази?—Скільки хочете: «Достаточно обратить внимание на частое чередование таких (слов), как ягнята, телята, поле, чабан, худоба, кат, раб, отара, работа-каторга (ну, чим не доказ?),—чтобы сразу же определить от кого (у кого?) они вызовут наиболее яркие образы, к какой социальной группе принадлежит тот, у кого они вызывают наиболее яркие переживания»... Цікаво, яким способом ця стаття, що запізнилась років на 60, принаймні попала у збірку, датовану 1920-тим роком [1]). На мітингових, святкових промовах-статтях про Шевченка, особливо на початку нашої доби, статтях, що їх можна вважати проте характерними що-до розуміння поета для радянського суспільства,—на них можна не спинятися довго, бо вони дають готові формули поглядів на Шевченка і зрештою повторюють одна одну, як це бувало з подібними промовами й раніше. Характерний зразок—з промови на Шевченківському святі в Харкові, під час наступу поляків 1920-го року: «Шевченко цілком належав до робітників та селян України. Він сам, пролетар, син кріпака, остався до кінця вірний українській бідноті, яку безупинно закликав до боротьби з панами, поміщиками, царсько-чиновничою наволоччю та попами; я вас тепер питаю—хто тепер переводить у життя ідеали Тараса Шевченка—чи шовіністи з Петлюровсько-ляшських банд, котрі бажають повернути владу панам, фабрикантам, дідичам та мітрополітам. Ні, Тарас Шевченко не їх! Ні, ідеали Шевченка не їх. Він—наш. Він перший підняв червоний прапор повстання проти ярма капітала та поміщиків... Він належить до тих, котрі вірили у велику майбутність пролетаріяту, котрому призначено скинути пута неволі»... («Пролетарська Правда», 1920, ч. 50).

В 1921-ому році з'являються вже й глибші статті чи власне спроби глибшого аналізу творчости Шевченка, за допомогою ніби марксівського методу. Доводиться так характеризувати його (називати ніби марксівським методом) тому, що автори тих пробних статтів не розбираються ще гаразд у йому і плутаються. Характерним зразком таких статтів може бути стаття Є. Григорука—тоді ще зовсім молодого й гарячого партійного робітника й поета, тепер—покійного вже—«Великий бунтар» (в редагованому самим Григоруком і П. Филиповичем київському збірнику «Тарас Шевченко», К., 1921, передрук. в кн. «Т. Шевченко Революційні поезії», К. 1921). Григорук ставить поета в залежність од впливів сучасного йому оточення і в звязку з цим пробує змалювати й пояснити зміни поетового світогляду й тем та настроїв його поезії—від захоплення романтизмом (національні теми, вплив письменників-романтиків і українського-панського ліберального оточення), через соціяльні теми (протест проти державного деспотизму й рабства, вплив від перебування в неволі, серед «покидьків» суспільства),

[1]) Ще дужче вражає і ще дивнішим явищем у 1920-тім році є харківський збірник «На роковини Шевченкові», з статтями. В. Доманицького (у збірнику 1920 р. передрук біографії Шевченкової з 1907 року тої самої, що у всіх «Кобзарях» її передруковувано, що починається словами: «Тарас Шевченко був роду простого, мужицького?), В. Щепотьєва (з його «Розмов про українське письменство») і навіть Д. Пісочинця «Дитячий вік Шевченка»... при чому збірник присвячено учням та сільській і робітничій молоді...

до антинаціоналістичних і антирелігійних виступів (розчарування після визволення з неволі, бунт проти усього суспільства). «Яких конкретних форм мало б прибрати в очах Шевченка майбутнє суспільство—сказати трудно», — зазначає Григорук ...«Конкретне уявлення майбутнього ладу навіть не в натурі Шевченка: бунтар, завзятий боєць, коли справа полягала в боротьбі проти існуючого зла—він безпорадний мрійник що-до форм організації майбутнього. Та це його й не цікавить: він певен, що землею володітимуть трудящі люде, все ж инше само собою станеться». Далі Григорук порівнює Шевченка з «славетним бунтарем» Бакуніним, зазначає, що ніхто більше «з російських діячів і партій навіть не наблизився до Шевченка» і нарікає на українців—сучасників і наступників Шевченкових, що трактували його, спершу, як національного поета-генія, далі, як борця за поневолену націю, що «кожна класова група, кожна партія вбачала в Шевченкові те, що їм було найближчим, і всю творчість Шевченка бачила через призму цих своїх найближчих почувань: таким чином і сталось те, що головної ролі Шевченка не зрозумів ніхто, що еволюція його світогляду ніким не бралась на увагу». Але ж Григорук цілком не засвоїв собі марксівського методу і через це, як зазначив уже А. Річицький (в своїй книжці «Тарас Шевченко в світлі епохи», Берлін, 1923), він трактує Шевченка й його творчість, як якесь диво, як щось несподіване й непоясниме. Сказавши Григорук на початку своєї статті про велетенський росквіт літератури в Європі в першій половині XIX століття, в звязку з розвитком буржуазного суспільства й поширенням машинної індустрії, він вказує тут же на «несподівані» й «незрозумілі» відхилення од загального порядку—це «революції всіх категорій» і «низка явищ культурного й соціяльного життя». «Одним із подібних, мало з'ясованих явищ світової історії, що вимагають здебільшого штучного з'ясування, і була творчість Шевченка»,—каже Григорук. «Пригнічений, забутий усіма нарід, що конав у подвійній, навіть потрійній неволі, нарід, на території якого майже не було індустрії, а сільське господарство провадилось допотопними засобами—цей нарід виявляє несподівано пишний росквіт літератури і висовує генія, існування якого ні сучасним оточенням, ні попереднім розвитком—нічим не пояснюється».. І в кінці статті знов: «Як силою творчого таланту, так і глибиною геніяльної інтуіції і прозорливости—Шевченкові немає рівних ні до нього, ні після. І факт появлення такого поета в тодішній українській літературі—мало зрозумілий з точки погляду теорії повільного історичного розвитку, з'ясування цей факт не має і, мабуть, при теперішніх наукових силах ще довго не матиме». Так спроба новітнього підходу до оцінення Шевченка обертається в давню ідеалістичну критику: особа, геній творить історію, а не є її витвором. «Що й казати—можна закінчити розгляд цієї статті словами А. Річицького — «з такими засобами революційна публіцистика далеко не заїде».

Про инші статті цього збірника можна й не говорити—вони нічого нового для нової оцінки Шевченка не дають: акад. А. Лобода в статті «Шевченко, як голос народньої душі» зближає Шевченкову творчість з «народньою», пояснює народніми піснями, надто історичними, відповідні поезії Шевченка. П. Филипович в статті «Поет огненного слова»

одмічає й пояснює огненні, протестантські, революційні «слова»—мотиви Шевченкової творчости, як блискучий поворот од провінціяльно-буржуазних тем консервативних попередників Шевченкових до майбутніх огненно-динамичних поезій Лесі Українки й пізніших поетів; решта статтів формально-дослідчого характеру (Б. Якубський—«Форма поезій Шевченка», Ол. Дорошкевич—«Природа в поезії Шевченка» і т. п.).

Свого роду «спробою» треба уважати і книжечку невідомого автора «Тарас Шевченко», видану Ц. К. К. С. М. У. (Харк., 1922). Це «робота» якогось молодика—в ній повно помилок фактичних, незвичайно погана мова і ніякого методу. Вона не робить чести Ц. К. К. С. М. У. тим більше, що завдання її агітаційне, і призначено її для «книгозбірні молодого комунара» (авторові публіцістичні прийоми та неохайність дозволяють нам порівняти цю брошурку з гіршими агітаційними також «виробами» минулої доби—на зразок патріотичних галицьких ювілейних брошур або цитованої тут «бойової» самостійницької книжечки М. Шаповала!).

Переказуючи біографію Шевченка, кажучи про перші його вірші, автор, напр., пробує вияснити початок його творчости і заразом причини захоплення Шевченка романтизмом: «Це все не послано йому згори від бога, як думають де-хто. Це все у нього виробилось під час читання книжок, котрі він читав, та згадок про своє дитинство... Далі така аналогія: «Розвиваючи імперіялістичні захватницькі тенденції, капіталістичні класи росповсюджували твори Майн-Ріда, Луї-Бусенара, котрі завдяки вчителькам попадали на село і захоплювали мозок молоди. Запитайте ви у молодого читача: чи не літав він поміж небесами на Жюль-Вернівських аеропланах (?!) або чи не колонізував островів з Майн-Рідом?» і т. д. «Про що ж це свідчить? Це каже про те, як у чоловіка від читання книжок, особливо романтичних, виробляється фантазія... Який вплив мала і має романтична література. Такий само вплив мала тогочасна романтична література і на молодого Шевченка». Далі Шевченко розчаровується в романтизмі: «У Шевченка почало ломитися одушевлення (!) минувшиною. Почало назрівати зрозуміння, що не в панах і гетьманах доля України, а в сірій, незавидній масі поневоленого чорного люду». Після того Шевченко побував на Україні (яку «московський торговий капіталізм перетворив в свою колонію ще в 1654 році» і де «вся влада була в руках поліцаїв»), на Січі, ще раз на Україні, на засланні, був увесь час «в близькому положенні до трудового народу» і через те «так яскраво змалював сучасну революцію на Вкраїні». Отже Шевченко «був і залишився дитям українського батрацтва,—як він і був пророком, то лише революції і кари для панства та українського міщанства. Для українського незаможника він був першим головою комнезамів!», (а по М. Шаповалу, див. вище, Шевченко був би першим «вільним козаком, гайдамакою чи січевим стрілцем!»). Висновки: «Шевченко дитина українського працюючого народу, а не міщанський або поміщицький та куркульський синок!

І хоч Тарас співак кріпаків, батрацтва, хоч пролетарської душі ще в нього не було, а селянська, то певно, що коли б він жив тоді, коли зародився вже пролетаріят як окремий клас, коли б прийшлося йому поступати (?) й писати в часи, як пролетеріят підняв знамя визволення, він був би певно в його перших рядах, а не блукав би за кордоном, не торгував би з панами Україною, не пропивав би її в кафешантанах.

Він непремиримий ворог панства, він, вічний революціонер, перший ніс би високе червоне знамя за освобождення України, за освобождення всього людства.

Шевченко перший революціонер! Шевченко перший незаможник! Шевченко наш!»

Можна цілком проминути інші брошурки й статті про Шевченка, писані здебільшого, коли не виключно, до роковин і на роковини (як от «на свято роковин Тараса Шевченка, збірничок», Валки на Харківщині, 1922,—в якому вміщено на 38 сторінок—16 статійок, заміток, віршів, спогадів—з тими ж висновками, що і в попередній брошурі), так само можна не спинятись і на таких наукових працях про Шевченка, як от книжка П. Сакулина «Русская литература и социализм, ч. І. Ранний русский социализм» (М., 1922), в якій великий розділ присвячено Шевченкові («Кирилло-Мефодиевское Общество. Поезия Тараса Шевченка»). Цю працю вже оцінено, як ідеалістичну (згадана вище стаття М. Панченка, «Книга», 1923, II) і справді, в ній лише переказано зміст соціяльних і революційних поезій Шевченка, з такими, напр., висновками: «Политические и социальные мотивы в творчестве Шевченка, в конце концов, сводятся к одному идеалу народного счастья: это—воля и правда... «Пламенный патриот и неукротимый революционер разом жили в Шевченке... «Можно ли говорить о каком-нибудь социализме Шевченка? Можно, ибо раскрепощение и воля—первые, необходимые предпосылки для новой жизни, і ключи, открывающие дверь в царство социальной правды... Мужицкий поэт, чистейший демократ, Шевченко был, прежде всего, стихийным социалистом... Стихийный социализм Шевченка нашел себе опору в настроении и учении его товарищей по Кирилло-Мефодиевскому Обществу» і т. д.

В українській Шевченківській літературі розвідки і статті, на більше-менше витриманому історично-матеріялістичному підході збудовані, з'являються в 1921-ім році і серед їх поперше треба одмітить статтю В. Коряка «Шевченко в поколіннях» («Вісти ВУЦВК», 1921 р., додаток до ч. 39). Автор цієї статті трактує Шевченка, як представника найбільше упослідженого класу—убогого селянства, кріпаків, говорить про тодішнє становище того класу на підставі певних досліджених відомостей, торкається питання про вплив на Шевченка ворожого оточення і т. д. «Шевченко почував себе рідним (тільки) зі своєю класою, яка в той час вибухала повстаннями»,—каже він.—«Року 1843 вибухло повстання 40.000 кріпаків. На другий рік вибухи повстання були в 15 губерніях; у р. 1846—в 15 знову, року 1847—в 16 і т. д. Тим-то вибухала раз-у-раз і кріпацька муза Шевченка... Його поезія була вулканом народнього гніву проти гніту, якому вже приходив кінець... Його ідея нерозмежованої землі, оновленої землі, його прометеїзм і гімн роботящим рукам і слава пророча машині, яка визволить людство, велика його любов і люта його зненависть, бажання проклинати і світ запалити—все це вже для нас тепер—паростки нової культурної свідомости... все, все Шевченківське піде в пролетарську гамарню і дасть нові цінності, запліднить уяву пролетарських поетів». Далі треба одмітить статтю Гереро «Великий кріпак» (в світлі історичного аналізу) («Вісти ВУЦВК», 1922, ч. 58), що хоч і в дуже загальних виразах, але подає характеристику постати Шевченка і його творчости дійсно в світлі історичного аналізу: в статті коротенько показано соціяльну

історію України до Шевченка, говориться про еволюцію Шевченкового світогляду і особливо підкреслюється походження Шевченка з найнижчої соціяльної верстви («великий кріпак») і про тривкий, постійний, непорушний ідеологичний звязок його з цією верствою. «Шевченко всім своїм корінням так глибоко сидить в соціяльному грунті своєї епохи, що зовсім вирвати його звідти досить важко навіть при законові царської цензури»— каже автор статті.—«Вся сума суспільних обставин закріпощеної України висунула їх співця й борця—Кобзаря... Перед нами у всіх проявах мужицький кріпацький поет, і не тільки поет, а й виразник всіх сторін соціяльної душі селянської голоти, борець за його долю»[1]).

Значно серйознішим за всі попередні спроби досліду Шевченкової творчости треба уважати книжку Анд. Річицького «Тарас Шевченко в світлі епохи», Берл., 1923 (попередній автореферат її чи, як каже сам автор, «де-які основні висновки» з неї вміщено в журналі «Книга», 1923, II під назвою «Шевченко, як витвір епохи»). Книжка поділяється на 13 розділів. В I розділі—«Культ і критика Шевченка»—автор дає стислий перегляд головніших поглядів на Шевченка й історію Шевченкового культу. У II— «Україна перед Шевченком»—схарактеризовано економичне, соціяльне, політичне й культурне становище України від давніх часів, надто докладно— епохи польського панування, козацької революції, «спілки» з Москвою, старшинського автономізму, виникнення дворянства й великого землевласництва на Україні й покріпачення селян, дається тут і історія економичного розвитку XIX-го століття, занепаду поміщицького й народження капіталістичного господарства та найманої праці; нарешті, аналіз української дошевченківської ліберально-поміщицької літератури. III розділ—«Соціяльне походження Тараса»—присвячено питанню про походження Шевченка і про вплив його класової приналежности на зміст і характер його літературної діяльности, на витриманість його мужицько-кріпацької творчости серед демократично-панського письменницького оточення, про боротьбу за своє кріпацьке обличчя, за свою мужицьку природу й мову. В IV розділі— «Національно-козацька романтика минувшини»—Річицький говорить про еволюцію національної романтики Шевченка од ідеалізації однаково козацтва й гетьманщини до прокльонів гетьманщини й проповіди національної революції. В V розділі—«Серед українського панства»—про пансько-письменницьке й пансько-поміщицьке оточення, що в йому опинився Шевченко, ставши письменником, і про зміну відношення його до панів— од прихильного до різко негативного, а в VI—«Слов'янофільство й Кирило-Методіївські братчики»—про слов'янофільство українське, про братство, про поміркованість братчиків і соціяльний характер та нестриману революційність Шевченка. В VII розділі—«Мужицька філософія»—Річицький пробує довести, що винісши Шевченко основні елементи свого світогляду з селянства, назавжди й лишився на мужицькому грунті, з мужицькою філософією; надто в своєму націоналізмі—революційному і вкупі з тим обмеженому, і ще виразніше—в релігії і в поглядах на сім'ю і жінку. У VIII

[1]) Ця стаття, скільки можно спостерегти це з головних висновків її автора а також з стилю й мови, належить, очевидно, Анд. Річицькому, автору велико розвідки «Тарас Шевченко в світлі епохи», до якої ми й переходимо. Вона є, мабуть одним з перших коротких ескізів цієї розвідки (трапляються текстуальні подібности, повторення), і тому ми на ній докладно не спиняємося, а переходимо до названої більшої розвідки.

розділі—«Кріпацтво й Шевченко»—дається коротенький нарис історії кріпацтва на Україні, його стан (найвищий ступінь його розвитку) в часи Шевченка, з ілюстративно-статистичними даними, і аналіз Шевченкових поезій антикріпацьких. В IX розділі—«Бунт проти офіціяльного суспільства»—зроблено аналіз бунтарської, зокрема протицарської поезії Шевченкової, показано еволюцію Шевченкового бунтарства (на підставі «Кобзаря», «Щоденника», й біографичних матеріялів, як і в инших розділах) від ворожости до царату з національного погляду, до принціпіяльного заперечення царської влади взагалі, для всіх часів і народів. В X розділі—«Поглиблення соціяльної поезії»—автор аналізує поезії Шевченкові останньої доби й пояснює поглиблення соціяльних мотивів у ній найбільше салдатською неволею поета, що поглибила його розрив з панським оточенням і тісніше звязала його з його соціяльним оточенням. В XI розділі—«Зародки ідеології передпролетаріяту»—Річицький характеризує революційність Шевченка, як євангельський християнізм, з його проповіддю братолюбія, спільности майна, ворожнечі до офіціяльного християнства, і на цій підставі зближає Шевченка з Т. Мюнцером, революціонером XVI ст., провідником німецьких селян у їхній війні з попами, з католицькою церквою, а далі й з князями-феодалами; Шевченкову поезію революційну останнього часу уважає за заклик до організованого повстання (хоч заклики ці й не могли мати успіху, бо не було ще на Україні відповідного ґрунту—не було пролетаріяту, міського робітництва), а самого поета—за поета передпролетаріяту. XII розділ—«Без суспільного ґрунту»—це ніби закінчення попереднього. Автор говорить, що за браком організованого оточення «передпролетарська ідеологія Шевченка не мала суспільного ґрунту для її розвитку та політичного вжитку» і через те поет був самотній, а його поезія не принесла більшої (революційно-організуючої) користи в ті часи. В останньому XIII розділі—«Суспільно-історичне значіння Шевченка»,—подано остаточні висновки з розвідки, а саме: «При розгляді соціяльно-історичної сути Шевченкової творчости кидається в вічі надзвичайний історичний діяпазон її, що охоплює низку віків—цілі епохи в розвиткові суспільства. Від оглядання на середньовічну ідеалізовану й обвіяну романтизмом минувшину через гостру критику сучасности до пророчого заглядання в майбутність—в такому напрямі розвивається Шевченко, як поет, сплітаючи докупи ідеології ріжних епох і поезію соціяльної революції, оздоблюючи стародавніми релігійними визерунками. З погляду суспільно-історичного в розвиткові поетичної творчости Шевченка схематично можна намітить такі етапи: 1) ідеалізація козацько-гетьманської України й ідейний звязок з українським панством; 2) розвінчання гетьманів та старшини і критика земляків з освічених поміщиків; 3) повстання проти феодально-кріпаковласницького ладу й ненависть до царів, панів і попів; 4) прагнення в майбутнє царство рівности, волі та братерства без поділу суспільства на ворожі табори з неясними уявами про безкласове суспільство. Але в цій еволюції поета від національної романтики до соціяльної революції незмінною лишалася класова основа його творчости, і вона й визначила цей напрям її розвитку. Ця основа—закріпощене й придушене селянство, найубогіші шари його—майбутній найманий пролетаріят.

В самій еволюції соціяльного змісту поезії Шевченка ніби відбивається ціла історія селянської ідеології, що подвоюється між далеким дофеодальним минулим вільної колонізації—«займанщини», з селянським привіллям,

або принаймні з кращим, супроти кріпацтва й панщини, в сучасному життям, і між майбутнім пролетарським світом, що в нього упирається воно нижчими своїми шарами—наймитами—і в ньому знов таки шукає кращого життя»... «Суперечки на тему, чи соціяліст чи не соціяліст Шевченко, є марна трата часу. Соціялістом у сучасному розумінні він не був і не міг бути в умовах напівфеодальних, кріпацьковласницьких—відносин, коли капіталізм і буржуазне суспільство, як вихідний пункт для розвитку, пролетарського соціялізму (комунізму Маркса—Енгельса), що майже не існували. Але це аж ніяк не зменшує величезного суспільно-історичного значіння Шевченка для сучасного пролетаріяту. І це його значіння полягає в тім, що він був поетом борцем за визволення соціяльної верстви—матері, сучасної робітничої класи, тієї верстви, що визволення своє здобуває лише в боротьбі цієї класи проти капіталізму і в поваленню його... Все велике суспільно-історичне значіння поета невільника Тараса Шевченка в тім, що він ішов шляхом, наміченим історією людської боротьби, такими маяками, як Спартак, Мюнцер, Бабеф, Маркс, Ленін. А цей шлях веде до оновленого комуністичного суспільства».

Книжку Річицького треба уважати, безперечно, за найцінніший вклад в літературу про Шевченка останніх років. «Вона є,—як назвав її автор одної з останніх статтів про Шевченка («Тарас Дармограй» в «Л.-Н. В.»—додатку до «Вістей» В. У. Ц. В. К. за 9. III, 1924)—початком наукових студій над Шевченком методом марксівського аналізу. Жаден дальший дослідник не може обминути цієї праці, повинен виходити від неї, перевіряти, поглиблювати». В цій книжці Річицького об'єднались—справжній історично-матеріялістичний підход і метод з цілком науковим опрацьованням матеріялу, хоч автор і назвав свою розвідку «публіцістичною». На хибах і огріхах розвідки Річицького—вони, звичайно, є—не буду спинятися зараз. Зазначу тільки, що розділи дуже неоднакові по своїй величині, при однаковій їх важності—можна було б, напр., довше спинитися на попередній критиці Шевченка. Далі—уся розвідка вражає особливим підкресленням «мужицького» у Шевченка, надто ж розділ «Мужицька філософія» і в ньому надто твердження про мужицьку релігію Шевченка, що ніби так же заповнена «богом», як хата селянина «богами». Автор не переконує читача в тому, що це справді так, і, припустивши це, сам же собі суперечить в де-яких місцях своєї книги, коли говорить про «цілковите заперечення» поетом усього, що «охороняє лад неволі», та про «здирання ним всіх завіс і покровів релігійних» (стор. 145).

Після розвідки Річицького нічого нового в розумінні марксівського освітлення Шевченка в критичній літературі про нього не об'явилося. Не є нічим новим книжечка В. Савчина—«Хто такий Шевченко» (Нью-Йорк, без року—очевидно, 1922 р.)—непоганий для популярної брошури розгляд життя й літературної діяльности Шевченка з «робітничо-селянської,—як зазначає автор—точки погляду». Не приніс поки-що нічого нового й 1924-тий рік. У «Вістях В. У. Ц. В. К.—додаток «Л. Н. М.» за 9/III. 1924—напр., вміщено кілька статтів про Шевченка, а дві головні з них, власне—дві статті загального характеру, що в них можна шукати якоїсь загальної характеристики Шевченка, якихся поглядів на його—написано цілком на підставі розвідки Річицького: це названа вище стаття невідомого автора «Тарас Дармограй», що закінчується цітатою про комунізм з Шевченкової повісти «Прогулка з приємністю і не без морали»—«Ідея

про комунізм не сама тільки пуста ідея, не глас вопіющого в пустелі, а цілком здатна до справжнього прозаїчного життя. Слава та шана борцям за нову цівілізацію!» і реплікою автора: «Це знаменно, не поетичну утопію вихваляє Шевченко, а прозаїчне, життьове діло будування комунізму, і не мрійників вітав, а борців за нову культуру! Досить отже тих теревенів, «чий був Шевченко». «Він з нами й тільки з нами». Друга стаття Є. Спиридовича «Шевченко й релігія», що в ній автор визнає «велику заслугу поета-кріпака в тій сміливості думки й мужности, які він проявив в розвитку своїх поглядів і в боротьбі з релігійними забобонами». За Річицьким, автор характеризує загалом релігію Шевченка, як селянську релігію, але зазначає, що коли «він і не дійшов до краю в розвиткові своїх релігійних поглядів, то зате вказав шлях, яким повинен був піти пролетаріят, щоби остаточно визволитись з кайданів релігії і бога, як головної перешкоди в боротьбі його за свої права на знання і щастя».

Так ішов од найдавніших часів і до наших розвиток тієї критично-публіцістичної літератури про Шевченка, що в ній, через критиків і публіцістів, представників певних соціяльних і класових груп, встановлювався той чи инший погляд на поета. Ми переглянули ці погляди в їх еволюції, в їхньому розвитку, що залежав од багатьох причин, що йшов поволі та все ж таки прийшов, власне приходить, до доброго кінця—до запанування останнього погляду, історично-матеріялістичними дослідами обгрунтованого. Як бачимо, матеріялістична критика також знайшла в Шевченкові, в його творчості те, що находили й народники й публіцісти останніх десятиліть перед соціяльною революцією, тільки Шевченкова «народність» і «національність» трактується нею не як щось виключне й єдине, а як етапи в розвитку світогляду поета. Певна річ, нічого не можна сказати проти відшукування і навіть підкреслювання в певні часи тих чи инших рис Шевченкової поетично-громадської сутности—так ставить справу епоха і нанючі суспільні групи та економична структура доби. Шевченко дійсно і «народній» поет і «національний», але ж не повинно бути в поглядах на нього якоїсь виключности, що звужує поета, зменшує його значіння й в неправдивім світлі показує. Такий—ідеалістичний—підход до Шевченка гальмував довгий час правдиві студії над ним, шкодив справі вивчення Шевченка.

З «культом» Шевченка, який би він не був, треба рішучо боротися. Нині ліквідовано вже останній, національний культ Шевченка—і ясніший образ поетів став перед нами в світлі історично-матеріялістичних дослідів. Але не треба забувати, що науково-марксівських розвідок про Шевченка ще надто мало, власне майже немає, це велика новина навіть для теперішнього суспільства на Україні, обгрунтовані марксівськими дослідами погляди на Шевченка не поширені—і замісць того поширюються скрізь—між робітництвом, селянством, шкільною молоддю—низької проби агітаційні статійки й брошурки. Утворюється, власне, можна сказати, утворився вже новий культ Шевченка, стільки ж непотрібний і такий же шкідливий, як і попередні, з формулою «Шевченко—революціонер», «Шевченко—пророк соціяльної революції» з заміною колишнього національного українського прапора з Шевченковим портретом — червоним прапором боротьби, революції, робітничого єднання.

Але це ще не все. Це тільки початок. Величезні завдання що-до Шевченка ще стоять в увесь зріст перед теперішнім поколінням. Де-які

досягнення марксівської критики Шевченка й ліквідація Шевченкового культу, що таки незабаром станеться, треба сполучити з організацією найширшого й найглибшого вивчення Шевченка. Треба ж нарешті поставити цю справу у всю широчинь і в державному маштабі. Питання про це стоїть дуже давно (до революції—в цитованій вище статті Мировця, в статтях Науменка, Сумцова, Єфремова, Конисього, Доманицького й инш.), а в нові часи в статтях Айзенштока, Коряка, Машкина. В 1922-ому році, з початком марксівських студій, особливо виразно і рішучо поставлено було питання про вивчення Шевченка, «Шевченкознавство» стало кличем сучасним. І. Айзенштока у «Шляхах Мистецтва» (1922, II) в статті «До тексту Шевченкових творів» (окремо п.п. «Шевченкознавство—сучасна проблема», Х., 1922), В. Коряк і А. Машкин у «Вістях» (статті: «Ліквідація культу Шевченка» і «Шевченкознавство, як наука») доводили одне,—що Шевченка не знають і що треба нарешті організувати його вивчення. Проф. Машкин накреслив такий ближчий програм: 1) докладно простудіювати соціяльно-економичний лад того часу, ідеологію, створену цим ладом, і зокрема—ту соціяльну групу, котру в значній мірі відбиває творчість Шевченка; 2) докладно встановити біографію Шевченка, його психіку, динаміку його світогляду й твори діяльности, не індивідуалізуючи, звичайно, цих явищ, а органично переплітаючи їх з певними соціяльними чинниками; 3) доклально вияснити літературні впливи і впливи народніх оповідань на художню творчість поета та вплив цього останнього на творчість инших; 4) пильно занятися критикою, освіченою вже традицією, тексту творів Шевченка, його історії й варіянтів, дати коментарії його і в наслідок усі роботи—прийти до певного канону—тексту.

Засоби до цього, на думку проф. А. Машкина: утворення спеціяльної науково-дослідчої катедри Шевченкознавства з з'осередженням дослідчих робот в Українській Академії Наук у Київі. Це можна й тепер підтримати, розуміється, а може слід подбати не про одну таку катедру, в усякім разі, при існуючих уже катедрах, чи при Вузах в ріжних містах України—треба організувати студії-семінари, завести бібліотеки для того, роспочати хоча б одно періодичне видання присвячене Шевченкові (як от «Пушкин и его современники»), де б могли знайти місце найріжноманітніші розвідки—і соціологичні і формальні та лінгвістичні [1]). Найперше ж, звісно, треба подбати про видання творів Шевченка (академичне, повне, опрацьоване і народнє та шкільне), про видання, його листування й «Щоденника», про написання нової, великої, критичної біографії Шевченка, про видання нарешті, головніших старих критичних розвідок про Шевченка і т. д.

---

1) Такого роду розвідки від якогось часу почали з'являтися по збірниках, і от цього року в такому збірнику («Шевченківський збірник», вид. «Сорабкопу», К., 1924) надруковано ряд прекрасних наукових праць про Шевченка: Акад. С. Єфремова—«На нерівних назвах»; акад. Л. Лободи—«Між двох стихій»; П. Филиповича—«Шевченко і декабристи»; Ол. Дорошкевича — «Шевченко в соціялістичному оточенні» та инш.

Акад. Д. БАГАЛІЙ

Олександр Опанасович Потебня.*)

Загальна характеристика.

Сьогодняшні прилюдні урочисті збори студентів і професорів ІНО присвячені пам'яті Олександра Опанасовича Потебні з приводу 32 роковин його смерти. Ми, промовці, маємо на меті ознайомити студентів і студенток, а почасти і молоде покоління учащих з значінням цього великого вченого філософа-лінгвіста, бо усі повинні знати, ким був той, чиє ім'я являється нині звязаним міцно й органично з ІНО, перетвореним з колишнього Харківського Університету, що його професором був небіжчик.

І. МАТЕРІЯЛИ ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ О. О. ПОТЕБНІ

Основні матеріяли для характеристики Потебні, це — його власні наукові твори, які має видрукувати Держвидавництво України в XX т. (більш 500 арк. друку). Їх оцінка зроблена, робиться і робитиметься науковою критикою. Біографичні матеріяли про його особу й життя є офіційні документи, його власне листування, спомини про нього сучасників. І ці біографичні матеріяли повинні бути критично розробленими, ініціятиву чого взяла на себе наукова школа Потебні; вже зараз виросло «потебніянство», яке розроблює його наукову спадщину. Тут ми зустрічаємо таких вчених, як акад. Овсяніко-Куліковський, Горнфельд, акад. Сумцов, Б. Лезін, пр. Ветухов та инші.

З другого боку, наукова спадщина Потебні популяризується серед педагогів і громадян. У 1911 році почали виходити у Харкові «Вопросы теории и психологии творчества» під редагуванням його учня Б. Лезіна. Метою цього збірника було поширити ідеї Потебні серед спеціялістів. Тут ми бачимо статті Овсяніко-Куліковського, Харціева, Горнфельда, Лезіна та инш. Під впливом цього збірника про Потебню заговорили і в столичній науковій та педагогичній пресі. В російській академії наук зараз після смерти Потебні виникла думка про видання його творів, але вона, на жаль, не здійснилася, і тоді удова небіжчика, М. Ф. Потебня, сама почала видавати його посмертні праці, що були не видані за його життя. На початку 1920 року у Харкові склався гурток молоди з його учнів, які почали згадувати про наукову діяльність Потебні з приводу 30 роковин з дня його смерти. А коли у Київі заклалася Українська Академія Наук, там теж з'явилася думка про видання його творів.

*) Промова на урочистих зборах Харківського ІНО в 32 роковини смерти Потебні.

Так потроху ріжними шляхами ширилась думка про необхідність утворити якийсь спеціяльний науковий заклад, що мав би зосередити у собі усі сили до вивчення ідей великого вченого. Тодішній комісар Освіти УРСР, Г. Ф. Гринько, високо шануючи Потебню, як найбільш видатного наукового діяча України, ствердив окремий комітет для видання повного зібрання творів Потебні. Положення про нього стверджено було 26 березня 1920 року. У склад його під моїм головуванням увійшли: академік Сумцов, проф. Машкін, акад. Кримський пр. Ветухов та инші. Вироблено було положення про видання творів Потебні в 5-ти серіях, в 20 томах. Перший том мав бути присвяченим біографії Потебні, оцінці його наукової діяльности й бібліографії його праць і про нього; в першу серію повинна була увійти філософія мови і думки, а також теорія словесности. Головним твором тут мусила бути його книжка «Мысль и язык», а також посмертна його праця «Из лекций по теории словесности». В другу серію входять його граматичні праці і серед них найважніша—«Из записок по русской грамматике» в 4-х частинах, з яких 4-та досі ще не була видана. В 3-ю серію входять його твори по етнографії і народній словесності і серед них дуже важливі з боку його світогляду статті про народництво. У 4-ту серію—його історико-літературні й критичні праці, у 5-ту листування [1]). І зараз цей план здійснюється, бо редакційний комітет уже кінчає переглядання усіх наукових творів Потебні для Держвидавництва України і все залежить зараз від Держвидава, що повинен видати усі твори Потебні, яко мога швидче. Видання буде суто науковим і критичним. В основу його покладено, де тільки можна було це зробити, його власні рукописи, або виправлені ним самим друковані тексти. Посмертна спадщина Потебні остільки велика, що збільшує на 25—30 % те, що було видано за його життя. А коли ми згадаємо, що за життя його твори друкувались в провінційних часописях, які були мало відомі і малоприступні навіть спеціялістам, тоді ми зрозуміємо, що повне видання його творів, це—буде велике діло сучасної Радянської Влади на Україні. Біографія Потебні складається І. Я. Айзенштоком на підставі усих друкованих і рукописних джерел. Наші промови, в тім числі й моя вступна, порушують невеличку частину питань про особу Потебні й значіння його наукової праці.

II. БІОГРАФІЯ ПОТЕБНІ, ЙОГО ДОБА І СОЦІЯЛЬНЕ ОТОЧЕННЯ

У наші часи треба підходити до оцінки діяльности великих людей (а Потебня безумовно являється такою людиною) з соціологичного погляду. Діяльність кожного історичного діяча з її засобами і метою оцінюється корисною для суспільства щирістю його мотивів, вагою та величністю його провідної думки. А коли його мотиви щирі і, як кришталь, прозорі, коли вони високо підносяться над особистими приватними інтересами, коли його праця захоплює цілком всі його сили та енергію, тоді це буде справжній громадський діяч, хоч би він працював, як Потебня, майже виключно на науковому грунті.

З соціологичного боку і великі діячі, як і всякі инші, є плід самого суспільства, яке має над усіма індивідуумами примат, бо воля кожного

[1]) Бюлетень ред. ком. для видання творів Потебні, ч. I, X, 1922 р., стор. 9—11.

індивіда детермінована. Треба мати на увазі, оцінюючи історичних діячів, окремі умови їх діяльности, бо кожен діяч є дитина свого віку і свого соціяльного оточення.

Але, хоч воля кожної людини детермінована, їй одначе належить вибір циклу проблем, якому вона себе присвячує. Окремі особи можуть дуже багато дати своїй добі. Мислителі (як Потебня) краще розуміють своє оточення, швидче, ніж маса, відкидають традиції та забобони і ведуть вперед суспільство, вибіраючи для цього відповідні шляхи.

Потебня в науковій галузі був один з тих, що відкривають широкі нові горизонти, хоч і він, як і усі його сучасники, працював під впливом своєї доби і осередку, над яким одначе він високо підносився. Життєпис Потебні не багатий на блискучі зовнішні події, як і біографія багатьох великих вчених, які і присвячують життя виключно науці.

О. О. Потебня народився в 1835 році, а вмер 29 листопаду 1891 р. Яке ж було його соціяльне оточення і які були на нього наукові і громадські суспільні впливи?

Родився він на Україні у Роменському повіті на Полтавщині в одній з тих дворянських родин, про яких влучно казали: це дворяне з «Сорокопанівки» (де було їх кілька десятків). В автобіографичних власних замітках, які надруковані тільки частинно[1]), Потебня так оповідає про своє походження і родинні обставини. «По батькові й матері я належу до дрібних помісних дворян, які перетворилися у XVIII ст. з козацтва. Ще з XVIII віку українське козацтво, яко стан суспільства, намагалося здобути собі дворянських прав на зразок польсько-литовської шляхти. Після об'єднання України з Московською Державою у половині XVIII ст., воно набувало собі прав російського дворянства завдяки полковій чи сотенній старшинській службі або иншими засобами, але більша частина його залишилася у козацькому стані, а де-які попали навіть у стан селян, а то й кріпаків. Мої батько і родичі, однофамільці, й досі козаки на Полтавщині. Моє прізвище Потебня є призвище одного з моїх предків, що він одержав його замість ред кінного козацтва».

В одній з своїх лінгвістичних праць[2]) сам Потебня дає нам розвідку про этимологію свого прізвища: «Потебня—тебенск, множина—тебеньки—кожаные лопасти по бокам козачьего седла, подвешенные на пряжках, нередко тисненые. Слово татарского происхождения. Из Южной Руси перешло в Польшу не позже XVII віка. Потебня, мн. Потебні, тоже—что тебеньки[3]).

Його сім'я і родичі, хоч були й небагатими полупанками чи підпанками, виділялися серед инших поміщиків-дворян того часу своїм культурним рівнем і стремлінням до освіти. Про своїх предків Потебня згадує, що вони вчилися на мідяні гроші у дяків тодішних часів, що вчили по сільських школах і що нагадують мандрівних дяків старих часів доби Григорія Савича Сковороди. Кожен з тих учителів одержував на рік копу грошей, а коли кінчалася наука, також і горщик каші, яку дяк брав собі, а горщик

---

1) Автобіографія Потебні див. в дод. до 3 тому «Истории русской этнографии Пыпина»; де-які додатки до неї в його рукописних замітках, якими скористувався І. Я. Айзеншток о біографії Потебні, складеній для ред. ком. по виданню творів Потебні.

2) «К истории звуков русского языка, IV, стр. 49».

3) «Як сів на коня та вдарив в потебеньку та й поїхав помаленьку» (у Номиса). «Саньянці із торжка новенькі, мальованої потебеньки» (у Котляревського).

виносили школярі й розбивали. В цих автобіографичних, на жаль, коротких спогадах ми знаходимо і дуже цікаву вказівку Олександра Опанасовича на те, що він де в чому був схожий зі своїми родичами. «Я нахожу у себе подобенство між собою і де-якими з своїх родичів»,—каже він. Між иншим—дрібниця, але дуже цікава: рідна тітка його в Четіях-Мінеях розвязувала філософські питання. А ми знаємо, що О. О. Потебня був немов природжений філософ. А дядько його, що в молодих роках було його вбито на Кавказі, працював над вивченням арабської й перської мови і знав де-кілька мов кавказських горців. Двоє дядьків з материного боку—Маркови—скінчили в 30 р. Харківський Університет; один з них був і першим навчителем Олександра Опанасовича. Батько його з обер-офіцірських дітей дослужився до штабс-капітанського чину і, звільнившись від служби, поселився у с. Перекопівці Роменського повіту, де набув невеличкого хуторка з 5-ма чоловіками кріпаків і будинок в Ромнах з 6-ю десятинами землі. Цікаво, що в родині Потебні були досить яскраво виявлені українські симпатії і що до самої України і що до побуту її селянського населення, і сам Олександр Опанасович записав де-кілька українських пісень, які потім науково коментував. Його дядько писав листи на українській мові, а сам Олександр Опанасович у ті часи, коли я бував у нього, читав своїй матері оповідання Квітки та инших письменників.

Багата природа Полтавщини дала йому і знання і любов до місцевої української флори. Таким був його дитячий вік і родинні на нього впливи. Середню школу він скінчив у Радомі, у Польщі, бо там учителював його дядько, а потім вступив на історико-філологичний факультет Харківського Університету, який і скінчив.

Яка ж була та доба, коли жив О. О. Потебня? Це були часи царювання Миколи І-го, Олександра ІІ-го та Олександра ІІІ-го—тяжкі часи життя України. За царя Миколи ще доживала свої дні дворянсько-кріпацька доба, яка дійшла найбільшого напруження у часи Кримської війни в 1855 р. О. О. Потебня в молодих літах був сучасником Миколи І-го, що його Шевченко не дурно називав «гальмом прогресу». О. О. Потебня вчився в гімназії тоді, коли царсько-самодержавний уряд розгромив і зруйнував Кирило-Методієвське, Шевченко-Костомарівське таємне товариство, і коли прапором була виставлена думка про підтримання «самодержавства, православія та народности».

Становище Університетів у ті часи реакції було страшенно тяжке. Ректор Харківського Університету повинен був що-року посилати до Міністерства Освіти відомості про «дух и направление преподавания». Статут 1835 року поставив Університет у тяжкі умови і з боку наукового, і з боку морального. Таким чином Університет, як оповідає сам Потебня, мало дечого дав йому з боку науки. Тільки два брати Лавровських стояли в науковому відношенні вище инших і від них де в чому скористувався Потебня. А проф. Метлинський, що мав на нього вплив з боку української ідеології і української етнографії, був дуже слабим вченим. 19 лютого 1861 року скасовано було кріпацтво, але з «волею» кріпаки України не одержали ні політичної, ні соціяльно-економичної справжньої волі. Наступила лише нова доба в соціяльному розвиткові Росії й України, і дворянсько-кріпацька Україна перетворилася в напівбуржуазну напівдворянську Україну, її устрій був з того часу зробився буржуазно-дворянським, бо буржуазія погодилася з дворянством.

Спочатку 60-х років у де-якому звязку з реформою, яка не задовольнила і не могла задовольнити суспільство, шириться громадянська опозиція і революційний рух. До цього руху пристає й О. О. Потебня і відограє в ньому видатну ролю. Він приймає участь у цьому народницькому рухові, до якого ідеологично він прийшов раніш, бо, як і инші його сучасники, бажав визволення українського народу від кріпацтва. Він вступив до харківської громади, зробився її проводарем і направляв її діяльність в народницько-українському напрямкові. Він вів зносини з громадянами-українцями у Петербурзі, на Полтавщині і у Київі і мав великий авторитет (як про це свідчить в своїх мемуарах його сучасник Лободовський) у харківській громаді. До цього часу (62 р.) належить листування О. О. Потебні з Бєліковим перед виїздом його через Петербург за кордон в Берлін для наукової підготовки. У листі до Бєлікова [1]) він яскраво малює свою подорож до Петербургу з Харкова: «Про свою подорож до Петербургу і про перебування там,—каже він—(стонадцять болячок його батькові на тім світі) не можу вам написати нічого цікавого окрім тільки одного. По дорозі од Харкова до Московської губ. кондуктор диліжансу, яким я їхав, чотирі рази бив зуби ямщикам. Я сказав кондуктору, що він не має жадного права бити людей, і що коли ямщик захоче принести скаргу, то я посвідчу її справедливість, на що він одмовився, що мені в цю справу не треба втручатися, а коли я хочу втручатися, то він мені передасть своє кондукторство. Вранці на другий день він оповів останнім пасажирам, що він бив по зубах ямщиків за для їх власної користи і що я чоловік непевний і вадливий. Тоді три пасажири заявили, що вони посвідчать, що кондуктор надзвичайно дбає про службу і зовсім не бив ямщиків. А ці «правдиві» свідки були представники нашої цівілізації: полковник Фон-Мензенкампф, чиновник з капітулу Орденів і якийсь-то поміщик, який пристав до нас у Тулі. І все це було молоде, а не старе покоління. Закінчує О. О. Потебня це оповідання згадкою з народньої пісні: «Ой поріс Ромен з тином урівень, а трава та по облозі; ой нема, нема правди ні в кому».

Рідний брат О. О. Потебні теж був захоплений громадським рухом 60 р., але пішов зовсім по иншому шляху, ніж його брат О. О. Потебня. Він пристав до польського повстання 1863 року і про нього є невеличка згадка у паперах Герцена. Він був з головних фундаторів російського офіцірського комітету у Польщі. Забито його в бою при Пісковій Скелі, коли він з косою в руках вів польську повстанську колону проти російського загону. «Чище, самоотверженней, преданнее жертвы очищения,—каже Герцен,—Россия не могла принести на пылающем алтаре польского освобождения».

Про українську ідеологію О. О. Потебні ми знаходимо власні признання його в його 3-му листі до Бєлікова [2]): «Я гадаю,—пише він,—що кожен з російських Університетів не свідомо одбиває на собі особливості своєї країни. Ми, харківці, не помічаємо своєї оригінальности доти, поки ми бачимо лише себе. Але не тільки здалеку, а навіть на місці можна помітити дуже характерне роз'єднання між студентами і професорами. Я бажав би, щоб у наших студентів розвинулася

[1]) Проф. М. Е. Халанський. Матеріяли для біографії А. А. Потебні. Сборник Харьк. Пот. Фил. Общ., т. XVIII, стр. 10—29.

[2]) Там же.

думка, що вони більш, ніж професори, одповідають за будучину Університету. Тубільців професорів у нас мало, а студентів-тубільців—багато. Коли вони визнають Університет за свій, то нехай і пеклуються про те, щоб він згодом дійсно став нашим. Як пеклуватися про те, треба подумати. Не можна відповідати за наслідки цього, але треба відповідати за щирість, постійність своїх власних бажань і перш за все треба бажати добра Університету. Потім треба готовити з себе професорів, цеб-то треба працювати. Раніш чим перетворити велике суспільство, треба уміти перетворити себе і своє невелике товариство, цеб-то студентам треба стати перш за все українцями, а потім пеклуватися про те, щоб зробити і Університет українським. Тоді не буде так, як підписався на своїй вивісці «Сапожних дел майстер Гайдебуренков»—не українець, а значить і не мужик. Коли не спасе ідея національности, яка одна тільки може пробудити любов до науки і мистецтва і розуміння громадських стремлінь, тоді Університет буде присуджено на довгий занепад. Найкращі сили інтелігенції України йдуть на службу в столицю або в губернські міста, завдяки тому, що там дають більш грошей, і забувають, що серце України не місто, а село. Таким чином, коли ми забуваємо про свою народність, являється егоїзм і суспільна слабість. Наша хворість—всевідсутність національного співчуття і соціяльно-політичної освіти, яка звязує суспільство й примушує кожну окрему людину почувати біль від ран, що наносяться всьому племені або народові. А коли цього не буде, то нічого не зробить своїми сурогатами ніякий уряд. Всебічна, хоч навіть одною думкою, участь у житті свого народа примусить нас забути про себе і про свою нудьгу. Наші батьки і діди міцно трималися народности; навіть, того не помічаючи, вони могли залишитися українцями. А ми вже повинні визнати свої особливості. Можливо, шукаючи свої народні особливості, знайти не те що є, а чого ми бажаємо. Але чисте, правдиве стремління завше виведе нас на певний шлях. Що до виучування мови, то без знання її всі українські стремління будуть збудовані на піску. Я можу нагадати те, що і вам давно відоме—єдиний шлях, окрім практики, це—читати по українському і робити виписки таких слів і форм, яких в російській мові немає. Все, що напишете про Харківський Університет, громадян і кожного з громадян, про «Основу» (російських часописів я не буду бачити до самого літку)—все це буде для мене нове. Коли будете робити фотографичні картки, залишіть і для мене, коли повернуся («думки за морем, а смерть за плечима»). Я не охочий писати листи, а тут написав цілий аркуш; судіть сами, що «чужа сторононька навчить коржі з салом їсти».

Укупі з листами О. О. Потебні до Белікова зберігся план складеного ним букваря, який потім було надруковано у «Київській Старині». Таким виявляється з боку українських симпатій О. О. Потебня у самому початку своєї наукової діяльности. Таким українцем ми бачимо його і у пізніших роках, скажемо у 90 р. XIX ст. Ось як малює його з цього боку відомий критик і вчений проф. Овсяніко-Куліковський. «О. О. Потебня,— пише він в своїх спогадах [1]),—володів українським язиком не лише теоретично (це вже зрозуміло), але й практично; він знав і любив Україну, характерні риси української національної психіки виступали в ньому гостро і яскраво,

[1]) Д. Н. Овсяніко-Куліковський. «Воспоминания», 1923, стр. 179—183.

і зрозуміло, що питання національно-культурного розвитку України були для нього не лише предметом теоретичного інтересу, а живою, палкою проблемою життя. З великим обуренням він реагував на русифікацію тодішнього реакційного уряду. Але все ж таки він не був, каже Куліковський, українофілом в звичайному значінні цього слова. У нього не було пристрастей місцевого хатнього патріотизму і виключної любови лише до свого рідного. Його націоналізм був раціональним націоналізмом мислителя, урівноваженим, спокійним і критичним. Окрім того, він сполучав у собі з українською і другими національними ідеями і ідею загально-руську. Він любив загально-російську літературу в її цілокупності. Доказом цього може бути його пошана до Пушкина. На відкритті пам'ятника Пушкину у Москві, куди приїхав навмисне з Парижу Тургенев, а Достоєвський сказав свою знамениту промову,— Потебня склав від Харківського Університету таке привітання [1]): «Совет Харьковского Университета, сожалея о невозможности послать своего представителя при праздновании открытия памятника Александру Сергеевичу Пушкину, ограничивается выражением искреннего его желания. Пусть же сбывается чаяние поэта («К нему не заростет народная тропа»), но не в применении к одной, хотя и великой его личности, а в смысле преуспеяния как народности, так и всенародности русской литературы. Пусть свободно растет среди русского народа образование об руку с благосостоянием и пусть перестанет книжный русский человек чувствовать себя одиноким и чужим среди своего народа. Пусть ширится русская литература и за внешними своими пределами, но лишь силою своего собственного достоинства, а не тем, с чем она в сущности не имеет общих интересов».

Потебня любив не лише її великих представників, а і другорядних діячів, коли знаходив у них серйозну працю, своєрідну думку і обережне відношення до фактів життя, до дійсности. Великий знавець всього слов'янства, він не зробився одначе ні слов'янофілом, ні панславістом, хоч і дуже співчував розвиткові слов'янських народностей. Непомітно було у нього жадної національної антипатії до «кацапів». Він надавав великого значіння національно-культурному розвиткові ріжних народів. Він учив, що втрата всякої, хоч маленької народности свого національного обличчя і мови є велика втрата для всього людства, яке складається з ріжноманітних національностей і без них перетворилось би в абстракцію без тіла і крови, без духу і життя. Всяке насильство над національністю він лічив злочинством, а денаціоналізацію великою бідою, з якою звязаний духовний і моральний занепад.

Базою для української ідеології Потебні у ці роки були його конкретні наукові праці по українознавству, що має велике значіння в національно-культурному напрямкові. Він висловив свої глибоко-оригінальні й поважні думки про народності взагалі і українську особливо, головним чином, у своїй рецензії на збірник галицьких і угорських пісень Головацького і в розвідці— «Язык и народность». Своє розуміння народности Потебня обгрунтовував не на діялектиці Гегеліянських спостережень, а на висновках порівнюючого язикознавства, які встановлені були В. Гумбольдтом, Штейнталем, Лацаріусом. Ця школа учила, що духовні сили всього людства завжди розвиваються в межах народностей, племен, мов і говірок, і що вони

[1]) Бюлетень Вед. Ком., ч. I, стор. 61.

одбиваються перш за все у мові. Однакове завдання утворення слова і думки—вирішується ним у великій ріжноманітності. Де зникає ця ріжноманітність, де мова не витворюється, а зникає під чужим гнітом, там ми бачимо, учив Потебня,—«мерзость запустения», яка не корисна ні для тих, хто гнітить, ні для тих, кого гнітять. Між народністю і язиком—постійний органичний звязок. Язик об'єднує окремі індивіди у цілу народність. З давніх давен кожний нарід виробив свій язик і його матеріяли і перетворює їх у своїй творчій діяльності. Тому язик є орудина освіти: кожна людина бере участь у розвиткові язика, кожен, хто тільки розмовляє і виявляє свій світогляд, у слові. Думка, язик і народність з лінгвістичного боку міцно звязані між собою.

Народність реальна, що до минулого, але вона формальна в такій мірі, що може зберегтися навіть тоді, коли зміняється, аби тільки без примусу і з прохвала. Думки Потебні про реальність і формальність народности мають велике наукове і практичне значіння. Вони знищують те шовіністичне розуміння української народности, що довгі часи панувало в україно фільських колах.

«Язик—каже Потебня—згідно з цим є не лише один з ступнів народности, а найбільш завершене її подобенство. Як в слові неможлива уява, яка виключає инші, так точнісінько неможлива загальна найкраща народність. Коли б об'єднання людства по язику і взагалі по народності було можливо, воно було б запогибіллю для загально-людської думки, як заміна багатьох почувань одним. Для існування людини потрібні другі люде, для народности—другі народности. Послідовний націоналізм є інтернаціоналізм». Це є вогненні слова, що захищають пригноблені народності. Такою пригнобленою народністю у часи царського самодержав'я, коли писалися ці «рядки», була й українська, яку лічили нижчою народністю і виступали проти її культурно-національного розвитку. Потебня висловився проти цього і виставив свою тезу про можливість безмежного розвитку народів і язиків, взагалі, української народности. особливо. Але при якій умові?

«Не всі-то ті садки родять,—нагадує він пісню,—котрі зацвітають.
Не всі-то ті поберуться, котрі ся кохають.
Половина садків родить, половина в'яне,
Половина шлюби бере, половина марне».

Очевидно, це не механична справа, очевидно, тут не може бути месіянізму, проти якого завжди гостро виступав Потебня. Тут потрібні зусилля всієї народности, культурна і національна праця. Боротьба за свою народність і за свою мову є не лише стихійне одстоювання мови простого народу, а об'єднання народа і проводарів її в культурній праці, в самому утворенню мови, і, нарешті, і своєї, з материною мовою школи. До цього практичного педагогичного питання про школу з рідною мовою і приходить далі в своїх думках Потебня, малюючи нам «победителей и побежденных», цеб-то російських націоналістів русифікаторів, з одного боку, і захисників української мови—з другого. Він гостро висловлюється проти денаціоналізуючого виховання в школі, називаючи його «мерзостью запустения на месте вытесненных и ничем не замененных форм сознания». Далі Потебня зовсім ясно і одверто поставив питання про відношення російської мови до української. Тут високо авторитетне слово Потебні має особливо велике значіння, тим більше, що він російську мову шанував і любив і студіюванню

її присвятив значну частину свого життя. Але він вчив, що літературна російська мова набірає своєї сили і значіння з народніх наріччів. Величність цілого залежить від правильного розвитку частин. Народність, яка знищується другою, все ж таки врешті приводить і першу до знищення. Як О. О. Потебня малював собі далеку будучину мов? Він в цій будучині не бачив там заміни ріжних мов одною вселюдською, бо звязував з цим приниження рівня думки. «Серед великих народніх мас Європи внутрішнє знайомство—казав він—виростає в більшій мірі, ніж міжнароднє. Це об'єднання серед самого суспільства на язиковому грунті робиться все глибше й глибше. Цівілізація не тільки не знищує народностей, а навіть їх зміцняє. Освічена людина куди більш визнає свою народність, ніж проста; літературно освічена людина має перед простою ту перевагу, що на неї роблять вплив всі умови многовидного народнього життя і розвитку, коли на неосвічену впливає лише невеличка частина народніх і місцевих традицій».

Тут ми бачимо вже не оцінку тодішнього моменту, а прозорливе око глибокого розуму великого філософа передбачає той шлях, яким мусять іти у своєму розвиткові на тисячі років вперед усі народності, взагалі, і українська, зокрема. О. Потебня не передбачав великої соціяльної революції наших часів, але його думки про будучину народів і язиків немов здійснилися у нас зараз, коли революція принесла визволення пригніченим народностям колишньої Російської Імперії і народу українському, і коли «провінційний жаргон» царських часів зробився, нарівні з російським, державним язиком, язиком школи, науки, письменства.

Иншою рисою Потебні, яку висовує Овсяніко-Куліковський [1]), це його, як він каже, іррелігійність (термін запозичено з книжки Гюйо «Іррелігійність будучини»). Це було увільнення від релігійних співчувань. Потебня в протилежність Лаврову не був натурою психологично релігійною і в питаннях віри являвся послідовним агностиком, завжди виступаючи проти обов'язків виконання релігійних обрядів. «Я вже 5-ть років не говів»,—колись сказав йому Куліковський. «А я не говів 25-ть років»,—відповів йому на це Потебня. Яскравою його рисою був активний антиклерикалізм. Він виступав у 80-х роках проти місцевого харківського архієпіскопа Амвросія, що провадив, по дорученню Побєдоносцева, клерикальну політику в життю Університета. Амвросій виступив одного разу навіть з філіпікою проти Потебні у церкві, не називаючи його імени, але натякаючи на нього і обвинувачуючи його в безбожності і вільнодумстві. Потебня обстоював свободу духа, свободу наукового досліду, виступаючи проти внутрішнього рабства думки, проти усякого фанатизму і ідолопоклонства, де б вони не виявлялися. Звідси у нього виходило негативне відношення і до догматики у науці. Коли якийсь представник науки виступав у захист її, не помічаючи, що замісць одного ідола він виставляє другого, Потебня з сарказмом казав: «де-які з молодих вчених хочуть захищати науку так, немов вона була їхньою жінкою або тещою. Захищайте не науку, а свободу і сами будете внутрішньо свободними». З цього також в його світогляді виступає ще одна риса: спокій його наукової думки, яка проявляється в його стилі. Його улюбленою формою був лаконізм, його мова стилізована у дусі лаконізму. «Коли б Міклошиць був такий же словоохотливий, як Житецький,—сказав він одного разу,—йому треба було б написати не чотирі тома

[1]) Воспоминания, стор. 183—187.

порівняної граматики слов'янських язиків, а тільки сорок. А час у нас зараз дорогий».

«Потебню,—каже Овсяніко-Куліковський,—тому треба відчувати, як класика; тоді питання—«що» (висовування ідеї, відкриття) входить в питання «як» (особливості методу, аналіз, сила індукції, широкість синтезу, глибина думки); читач не лише бере наслідки, але приєднується до самого процесу думки, до творчости його геніяльного ума. До цього ще додається глибина думки і повага до читача, яка виходить з його поваги до всього людства в його цілокупності, в його минулому, сучасному й будучині, в його еволюції, в його прогресі. З спокієм вченого мислителя-філософа він розглядає безмежну еволюцію людської думки, і цей спокій філософської думки гармонично зливається в ньому з постійним рухом його моральної особи, де він з великою трівогою сумління відкликався на всі великі й малі нівечення життя, відступаючи від нормального права і людської чести, і тут його постать виступає на фоні його простого життя такою натуральною й такою наївною, що сама його геніяльність уявлялася, хоч і випадковою, але одночасно і закономірною [1]).

Акад. М. Ф. Сумцов дає також характеристику Потебні і з боку етичного і з боку наукового. Він каже, що добрий у душі Потебня був суворий у принціпових питаннях і зараз рознайомлювався з тими, хто порушав етику. Коли він дізнавався, що професор, навіть його давнішній знайомий, знизився до брехні, або лайки і т. д., він вже не подавав йому руки, немов забував про його існування. І тому він мав велике моральне значіння і в факультеті, і в Університеті, і в суспільстві. В своїх публичних лекціях про Достоєвського, про його щоденник, він висловив думку, що ідея національности є немов нормальний апетит, а месіянізм є поганий сурогат до їжі. Віра в те, що тому чи иншому народові призначено спасти світ, є віра пригноблених, яка немов дає їм нагороду у мрії за муки дійсного життя. Вона протилежна співчуванню ідеї рівности й братерства. Потебня високо цінував і мистецтво, він учив, що мистецтво завжди попереджає науку і являється необхідною умовою прогресу. У мові і у народній словесності він помічав виявлення художности і бачив там навіть дрібні відтінки поетичних образів. Любив він також музику, малярство і поезію [2]).

III. ПОТЕБНЯ, ЯКО ЛЕКТОР

Звернемось тепер до характеристики університетських лекцій Потебні. Я наведу спомини про враження, які вони робили на його слухачів. Серед них ми бачимо і Овсяніко-Куліковського і Горнфельда. Найбільш яскравими являються спогади Горнфельда. Я наведу їх в оригіналі, бо написані вони надзвичайно яскравим стилем: «Это было в весеннем семестре. Я скучал в сборном зале в ожидании лекций, когда ко мне подошел знакомый студент математик. Пойдем послушаем Потебню. Вот охота? Какой-нибудь перебой звуков—и так скучно. Нет, теория словесности, и право хорошо. Пойдем, пожалуй. С тех пор я не пропускал этих лекций. Впечатление, вынесенное мною с первой лекции, только усиливалось в течении последующих. Все показалось мне здесь новым, необычайно своеобразным. Все призывало к иному отношению к делу, к словам профессора.

[1]) Д. Н. Овсяніко-Куліковський, «Воспоминания», стор. 188.
[2]) Н. Ф. Сумцов, «Потебня» (Ист. фил. фак. харьк. у-та, стор. 95—104).

Как теперь помню эту маленькую аудиторию, десяток слушателей и серьезную, вдумчивую речь учителя. Да, для нас это был именно учитель в наиболее возвышенном смысле—учитель, принесший сюда всю многолетнюю работу мыслей, все свое неисчерпаемое богатство знаний, всю горячую любовь к истине, философское миросозерцание и самое богатое в нем—чувство юношеского одушевления, сообщавшегося непосредственно слушателям. Уже с самого начала вас подкупала своеобразная манера изложения—это был простой разговор о весьма сложных вещах. Ничего напоминающего речь с кафедры, приготовленную, плавную и скучную. Точная, ясная, сжатая, как на меди гравированная, форма создавалась чаще всего здесь, на ваших глазах. Он останавливался, задумывался, рылся в своей серенькой папке, перебирал и перечитывал бумажки. Мы ждали, пока он с напряженным обликом сильно работающей мысли задумчиво, сосредоточенно, раздельно выставлял положение. Затем переходил к развитию его, обоснованию. Иногда он спрашивал—«понимаете?» и, несмотря на утвердительный ответ, посмотрев на студентов, говорил: «нет, не понимаете»—и излагал мысли снова в другой связи, в другом развитии. Иногда лекция переходила в диалог. Он спрашивал, заставляя студентов самих задумываться; пользовался их ошибками для дальнейших выводов, указывая на характер и психологическую необходимость этих ошибок. Несмотря на то, что в его речи не было ничего предзвятого, приготовленного, все было рассчитано на то, чтобы будить и будить мысль, делая ее ясной, последовательной, самостоятельной. Процесс мышления совершался в нем так наглядно, так выпукло, я сказал бы, так изящно, что ученики втягивались в эту работу. Вы не были пассивным слушателем, а как бы сотрудником, потому что эти идеи не усваивались так легко, они требовали самодеятельности. Это не было изложение элементарной системы цеховой науки—наука создавалась здесь и вы участвовали в ее создании. Слушатель уходил из аудитории не с готовыми общими местами, а с новыми мыслями, продолжавшими свое течение и на другой лекции, и дома, и в вечерней товарищеской беседе. Вся система изложения вела не к удобству запоминания, а к возбуждению мыслей. Иногда, высыпав целую груду разнообразных на первый взгляд несвязанных фактов, профессор вдруг освещал их таким захватывающим обобщением, что слушателя словно осеняло. Но вся эта масса фактов, разнообразных и сложных, свободно запоминалась, легко укладываясь в обобщения, которые она иллюстрировала. Все вело профессора к тому, чтобы обставлять свою мысль множеством примеров, делая ее как можно более конкретной—его строго положительный метод исследования, его основные идеи о значении образов, его обширные знания, его поэтическая натура. Он легко широкой рукой черпал груду доказательств из области сравнительного языкознания, истории литературы, философии, психологии. Русские словечки, только что выхваченные из недр народной жизни, изречения Гете, Гамлет и Египетские Ночи, новелла Боккачио, книга Аристотеля, замечания Буслаева, Гейне и Ливий, Апулей и Мицкевич, поговорка и роман, песенка и поэма проходили чередой перед учениками, разом вызывая, развивая и подкрепляя трудную мысль. Бесконечное разнообразие и богатство отдельно, мимоходом, между прочим брошенных цитат, сравнений, сопоставлений, замечаний делали из этой простой, тихой беседы блестящую, тонкую и остроумную causerie. Затем, это художественное чтение, этот благородный склад речи, эта

изящная, поэтичная рельефность языка—все вело к тому, чтобы вполне отдаться этой речи. Духовное влияние профессора на мой кружок было огромное. З горячими глазами, с задумчивой улыбкой, с волнением человека, говорящего о «самом важном», профессор делился с учениками продуманным, пережитым, старался ввести свое мировоззрение, свое понятие истины. Для нас это было поистине «новое слово», новое до неожиданности и вместе с тем удивительное по той быстроте, с какой оно становилось близким понятным, по той пластичности, с какой входило в состав миросозерцания. Стены маленькой аудитории раздвигались, перед взволнованным слушателем вставал бесконечный простор царства мыслей, царства правды—это было то, за чем мы шли в Университет».

Таке враження виніс з лекцій Потебні і другий його слухач Кашменський: «В самом начале 10-го часа утра в душную аудиторию вошел человек лет 40 на вид. Росту он был выше среднего, блондин, в золотых очках, мягкие шелковистые русые волосы зачесаны на стороны. Первой частной чертой, которая бросалась в глаза после беглого общего впечатления от фигуры—это открытый, чрезвычайно развитой лоб, с характерными, едва заметными выпуклостями по бокам, загибающимися назад высокими впадинами. Одет он был чрезвычайно скромно. Голос его был мягок, тенорового тембра с короткой интонацией и немного торопливой дикцией. Много в нем было простоты и ласковости, в серых больших глазах его светилась глубокая мысль, на продолговатом худом и красивом лице его была общая печать вдумчивой серьезности. Всякий, глядя на него, должен был бы сказать, что это удивительно скромный, но в такой же мере умный человек. По аудитории пробежал проникнутый необычайным интересом к личности профессора шопот: «Потебня, Потебня!» Мы знали уже это имя, как самое известное и популярное в Университете.

Таково было мое первое впечатление от Александра Афанасьевича. Нужно ли говорить, что мы жаждали откровения науки и много слышали об изумительной эрудиции Александра Афанасьевича и больше всего о глубине и оригинальности его специальных изысканий в области языкознания и народного песнотворчества. С лихорадочным нетерпением ждали начала его лекции. И вот желанный день настал. Манера его читать лекции была оригинальна и глубоко поучительна: ни одной черты олимпийского величия, ни одного деланного, на эфект рассчитанного жеста, ни тени декламации, словом, ничего искусственного в чтении А. А. не было. Это воплощенная простота, исполненная достоинства и благородства. Со вдумчивым, озабоченным видом входил он в аудиторию, просто и приветливо кланялся студентам, брал с кафедры стул, ставил его вплотную к партам, развязывал тесемки своей старой папки, находил нужные листки и начинал читать. Это чтение, манера его действовала на нас обаятельно—он не читал нам буквально по этим листкам, а только о том, что заключалось в этих листках. Он знал, что нам скажет, что нам нужно выяснить, но как это скажется, в какую форму это выльется—эта сторона, очевидно, совсем не занимала его до лекции. Он импровизировал перед нами, мы видели, что он же при нас же и думал. Мы как бы присутствовали при постепенном развитии его мысли, относительно данного вопроса, при его научном творчестве. Он увлекался этим творчеством, это как будто впервые вот сейчас пришедшая в его голову мысль увлекала его и нас увлекала до самозабвения. Он вводил нас в лабораторию научных изысканий.

Он делал нас участниками в открытии научных истин, он показывал нам, как творится наука. Часто он отрывался от своих листков и обращал глаза на нас, он был для нас тогда блестящим фокусом, на котором сходились лучи наших дышащих напряженным вниманием глаз. В этом внимании он находил для себя воодушевление. Оно поднимало его, как волна, и окрыляло. Более тесной связи между лектором и аудиторией нельзя себе представить.

Помимо глубины и оригинальности содержания лекций А. А. привлекал наше внимание и держал его в напряженном состоянии еще и особенный дидактический прием, именующийся в педагогике еврестической формой преподавания. Он смотрел на обучение, как на результат взаимодействия мысли учащегося и учащего. «Нам,—говорил он,—понятно только то, что мы слушаем сами и з своего мыслительного материала способны проделать—нечто, подобное гому, что проделала мысль говорящего. Говорить, значит, не передавать мысль другому, а только возбуждать в другом его собственную мысль». А. А. давал нам обязательные работы с целью: 1) закрепить теоретические выводы, 2) расширить наши знания в показаном на лекциях направлении и 3) это самое главное, ввести нас в лабораторию науки, ознакомить нас с методами, с процессами научной работы, с тем, как она творится».

Такі раціональні педагогичні прийоми були у О. О. Потебні. Таке ж вражіння робили лекції його і на Овсяніко-Куліковського, який слухав їх, коли сам був уже професором, і він каже, що під час читання лекцій О. О. Потебня немов думав голосно. Готовитися до лекції це означало, що він готувався до творчої думки на лекції, яка була одночасно і науковою працею. Це було імпровізацією великого майстера слова. Приблизно теж саме каже в своїй характеристиці Потебні і його учень професор Халанський. «Широта его обобщений—каже він,—была поразительна, с высот свих отвлечений он орлиным взглядом обозревал факты, открывал блестящие и поразительные сходства в таких явлениях, которые на первый взгляд казались довольно отдаленными друг от друга. Он не был узким специалистом в области славянской филологии, он владел обширнейшими познаниями и в области других наук. Выводы других наук он привлекал к своей специальности и таким образом сообщал своему предмету удивительную широту постановки. В области изучения русского языка Потебня оставался и остается единственным представителем философского направления. В изложении Потебни язык авляется не отвлеченной системой фраз, слов и звуков, а живым организмом, развивающимся по свойственным ему законам, выражением человеческого разума, воплощением человеской мысли. История языка Потебни была вместе с тем историей мысли и истории культуры. Богатая мысль Потебни подымалась в своих обобщениях на удивительно высокие ступени отвлечения. Это был мыслитель, восходящий от явлений языка к высшим вопросам философии, поэзии, искусства, истории и общественной жизни. Потебня был натурой исключительной, такие люди веками появляются. В истории собственно харьковской культурной жизни он своим обаянием, ореолом своей славы напоминает известного философа XVIII века—Сковороду, изречения которого и любил приводить покойник».

IV. ОЦІНКА НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТИ О. О. ПОТЕБНІ

Наукова діяльність Потебні характеризується широтою і глибиною його наукових творів. Ми вже бачили серію тем його дослідів: 1) філософія язика і думки («Мысль и язык»; «Из лекций по теории словесности»); 2) Граматичні твори («Из записок по русской граматике»); 3) Етнографія і народня поезія («Об'яснение малорусских и сродных народных песень»). Оцінка значіння цих творів зроблена вже науковими спеціялістами. Ми наведемо де-кілька уривків з них. Професор Овсяніко-Куліковський в своїй розвідці «А. А. Потебня, как языковед-мыслитель» [1]) каже, що він належить до числа першорядних учених нашого віку. Його капітальні праці по діялектології, етимології, синтаксису російського язика, а також по міфології, народній поезії давно вже заняли видатне місце в науці. Але глибоке значіння важливіших праць Потебні, їх філософська основа, їх зміст, який указує на новий шлях і відкриває далекі грандіозні перспективи думки; все це, на жаль, ще не досталь вияснено і не внесено до загальної скарбниці суспільства. У науковій діяльності Потебні можна бачити дві добі. Перша (1860-1865 р.) заповнена вивченням язика в звязку з міфом і розробленням філософсько-психологичної теорії язика, яка основана на ідеях В. Гумбольдта і коментарій до них Штейнталя, а також на психології творчости Гербарта і Лотце. У другу добу (1865-1891 р.) він працював в царині діялектології і фонетики російського язика та инших слов'янських мов, користуючись також даними і других індо-європейських язиків. Досліди, які сюди належать, по багатству ерудиції, методу, глибині і певности висновків являються капітальними творами наукової думки і справедливо придбали їх авторові велику славу. В основу лінгвістичних дослідів Потебнею покладена його власна ідея, яку він формулює так: «Основне завдання історії язика, це—показати на ділі участь слова в утворенні послідовного ряду систем, які обіймають відносини людей до природи». В загальних рисах ми довідаємось про значіння цієї участи, коли приймем основне положення, що язик є засіб не давати вже готову думку, а утворювати її, що він не одбиває світогляд, але складає його. В. Гумбольдт прозрівав цю істину, кажучи, що розмовляти це значить звязувати свої індивідуальні думки з загальною думкою народу і всього людства. Тепер, після дослідів Потебні ми можемо цю форму змінити так: розмовляти, значить, актом своєї індивідуальної думки додавати свої мікроскопичні зміни до тих, які вже скупчилися мільйонами колишніх актів думки. Коли мати на увазі лише дві праці Потебні — «Мысль и язык» і «Из записок по русской грамматике», то на запитання, що зробив і відкрив Потебня в царині психології і філософії думки, скажемо так: в творі «Мысль и язык» він дав оцінку і критику висновків В. Гумбольдта, характеристику язика і далі розвив психологію і теорію язика, що творить і преображає думку — і твердо установив ті висновки, які пізніш були виставлені в Німеччині, як щось зовсім нове й оригінальне. В творі «Из записок по русской грамматике» Потебня вияснив психологію і еволюцію язика остільки глибоко, як ніхто з великих вчених, навіть сам Яков Грім. «Открыл изменения и тот путь, по которому идет человеческая мысль, и направление, в котором она движется—именно в сторону все большего развития глагольности сказуемого и ограничивания категории субстанциональности». Це відкриття

[1]) В «Киевской старине» і окремий одбиток.

остільки велике, що коли б Потебня писав, наприклад, по-німецькі, то його ім'я давно вже стояло б нарівні з іменами великих вчених XIX століття, і виникла б ціла література, що коментувала і популяризувала б його відкриття серед ріжних сумежних сфер знання. Без сумніву, така література з часом і з'явиться закордоном, коли твори Потебні будуть перекладені, і вплив нашого вченого на західньо-європейську науку буде, без сумніву, дуже великий, а його ім'я буде, по праву, передано будучим вікам, як одно з самих славних імен в науці». Він виходив з великоеволюційної предпосилки, що все тече.

Відомий академік Ягич дав таку відозву [1]) про Потебню: «Глибока зацікавленість Потебні звязком слова з думкою не може пояснитися попередньою школою, а наданим йому хистом його праці. Розвідки Потебні по синтаксису, це — дорогоцінні здобутки, які иноді навіть глибше розвідок славіста Міклошича. Де-які наукові твори Потебні по українській мові цілком об'єктивно були неприємні петербурзьким бюрократам. Трудно вказати другого філолога, який би міг стати урівень з Потебнею по глибині розуміння явищ язика і філософії думки. «Записки по русской грамматике Потебни» Ягич ставить рядом з синтаксисом Міклошича» [2]). Відомий славіст, В. І. Ламанський, так говорить про Потебню: «Він був одним з видатніших російських вчених, але для більшости нашого суспільства одночасно одним з найменш відомих письменників. Глибоко оригінальними дослідами по російському язику Потебня належить до невеличкого гуртку славетніших діячів російської думки й науки. На його ім'я і праці колись будуть вказувати, коли поставлять питання, що внесено Росією в скарбницю вселюдського знання. Після Востокова жаден з наших філологів не виділявся так, як Потебня, здібністю язикознавця, таким даром передбачання самих тонких особливостей і рис слов'янських язиків, не залишив по собі праць з таким високоважливим значінням для слов'янської філології, для порівнюючої граматики індо-європейських мов. Його досліди иноді перевищують найкращі досліди Міклошича. Вже зараз вони роблять вплив на нові праці молодих славістів на Заході і їх вплив все більше й більше зростатиме в будучині».

Харків, Україна, взагалі, завжди можуть вказувати на Потебню, як на один з своїх дорогоцінних дарів і загально-російській культурі [3]). Про цю ж працю Потебні академік Срезневський висловився так: «Такого суцільного філологичного розвою руського язика у нас ще не було [4]). Також високо ставив наукову творчість Потебні й професор А. С. Буділович, кажучи, що Потебня доказав можливість і навіть необхідність нової системи синтаксису, до того ж не лише російського, а і всякого иншого язика. Він довів, що синтаксичні категорії язика не сталі, а міняються — це відкриття нагадує Дарвіновський висновок про зміну «видов» в біології. Заслуги Потебні в словистиці можна прирівняти до заслуг Я. Гріма у германістиці [5]). Професор Крек у листі до Буділовича каже: «Його досліди по народній словесності я лічу найкращим з того, що було написано по цій спеціяльності». Взагалі кажучи, наука Потебні дала відповідь на те, куди ми йдемо. Ми йдемо од імен до глагольности, від категорії субстанції до категорії процесу, від міфа до науки, від

[1]) Бюллетень, стор. 60.
[2]) Памяти Потебни, стр. 55; [3]) Там же, стр. 48 — 61; [4]) Там же, стр. 54; [5]) Там же, стр. 63 — 64.

догматичної форми думки до критичної, від темноти до світла. І це обіймає ідею всього людства, від часів стародавніх до далекої, далекої будучини. Цей висновок наближує Потебню до нашої сучасности—до великої зміни, утвореної соціяльною революцією, бо і зараз ми визнаємо процес, а не субстанцію, науку, а не міф і релігію,—критику, як метод. І тому не дивно, що зараз в наші часи ми бачимо великий зріст значіння Потебні у поглядах сучасних представників критики і історії письменства.

Відомий письменник новітніх часів, А. Бєлий, написав розвідку «Мысль и язык» (философия языка А. А. Потебни), де висловив думку про глибоку революційність висновків Потебні. «Есть имена ученых—каже він,—слава которых далеко опережает ученые их труды... Если же мыслитель высказывает глубоко оригинальный взгляд в скромной незатейливой форме, пытаясь подтвердить воззрение свое не ослепляющими парадоксами, а тяжелыми многотомными фолиантами, как часто, на долго его постигает забвение. Несколько специалистов откроют его в пыли музеев и библиотек, чтобы сделать ссылки в соответственных выносках и коментариях к своим трудам, и новая, нужная, быть может, глубоко революционная мысль долго будет таиться под спудом. Она даже покроется пылью обыденности, добросовестные исследователи просмотрят, быть может, ее необычное содержание, в интересе к частностям исследования растворится руководящая мысль, но с тем большим восторгом последующая эпоха увидит в обычном не обычное, — искристый свет заблестит жизнью из пыли архивов.

Много и долго писал А. А. Потебня и читали также его не мало. А между тем просмотрели в нем замечательного ученого. Просмотрели громадный талант и только недавно, как бы снова, открыли его труды. С изумлением находим мы там ответы на наиболее жгучие вопросы, касающиеся происхождения и значения языка, мифа и поэтического творчества. Западно-Европейская наука в лице М. Миллера и Нуаре лишь впоследствии коснулась вопросов, им впервые намеченных. Современные художники видят у него обоснование и развитие их мыслей. А. А. Потебня не только один из величайших русских исследователей, его по справедливости можно назвать одним из выдающихся европейских лингвистов. Отчетливость мысли сочетается в нем с многосторонностью освещения, дерзновение выводов с серьезностью их обоснования. Богатство и разнообразие мысли тонет в еще большем богатстве фактов, им подобранных. Самостоятельность как бы прячется под маской им приводимых цитат.

И если гордостью русской науки считаем мы Менделеевых, Лобачевских, Мечниковых, Пироговых, то от ныне к славному ряду имен должны мы присоединить и имя А. А. Потебни. Потебня одинаково должен быть дорог и теоретикам мысли и теоретикам искусства (символистов)[1]).

Професор А. П. Машкін зробив соціологично-марксистський підхід до ролі Потебні в історії літературно-критичної думки. Потебня не пристав до соціологичного підходу сучасної йому критики в определенні художнього твору—до Добролюбова і Чернишевського. Потебня, як літературний критик, стоїть немов одиноко, але він таким не залишився, він революціонізував літературно-критичну думку. Критики-марксисти, виходячи з зовсім инших

[1]) Логос, кн. 2-я, 240—241, 257;

положень, углубляють точку погляду Потебні. Ми бачимо схему потебнянської системи критики в марксівських часописах лише з тою ріжницею, що змінився підход до явищ: замісць лінгвістично-народницького ми бачимо соціологично-класовий. Таким чином, в галузі літературно-критичної думки Потебня являється революціонером, він немов передбачав новий етап цієї думки, який зараз відограє видатну ролю [1]).

Проф. С. Ю. Семковський каже про Потебню, «что он был не только великий языковед, но и крупный мыслитель с тонко отшлифованным философским умом и острой диалектикой [2]). В. Коряк каже: «схему потебніанської системи ми приймаємо, тільки замісць індивідуального аналіза даємо колективістичний, замісць лінгвістично-народового,—соціяльно-класовий [3]).

Таким чином, значіння Потебні не зменшується, а зростає і після 30-х роковин його смерти. В наші революційні часи зацікавлення ним значно збільшилося—ознака того, що він справді був діячем, що опередив свою добу на великий час. Бажано, щоб це зрозумів і наш Держвидав У. Р. С. Р., який веде доручене йому видання повного зібрання його творів настільки мляво, що коли буде так і далі (видано поки що на протязі більш року лише один том з 20), то справа закінчиться через 20 років,— а українська школа, наука, суспільство і держава не матимуть таких наукових творів, які зробили б велику славу європейській науці.

---

[1]) Бюлетень, стор. 32, 36—37. [2]) Наука на Украине, 1922, № 3.
[3]) Рукописна бібліографія про Потебню; складено І. Я. Айзенштоком, де він посилається на газ. «Вісти», 1922 р., № 180.

ВАС. КРАСНОВ

«Пасквільний Комітет».

(ЗА МАТЕРІЯЛАМИ ЦЕНТРАЛЬНОГО АРХІВУ РЕВОЛЮЦІЇ НА ВКРАЇНІ, ПРИ ІСТПАРТІ).

Серед багатьох нових «діл» по революційному руху на Вкраїні в матеріялах, зібраних при Істпарті України, знайдено одно давнє «діло», 1860 року за № 26, що виявляє існування революційної організації на Вкраїні, яка виникла швидко після смерти Миколи I і Севастопольської війни 1855 р.

Організаторами були студенти Харківського Університету, центром організації був Харків.

Там же виникло, при канцелярії генерал-губернатора, й слідство про цю таємну організацію.

По матеріялах видно, що був звязок з Київським Університетом, згадується про звязок з поляками. Члени організації були і в багатьох инших містах України, Дона, Кубані, а також у Москві.

Серед членів київської групи цієї організації згадується: Драгоманів, Єфименко, В. Португалов і инші.

Далі виявляється, що були зносини з О. І. Герценом в Лондоні, що сам Герцен знав про існування цієї організації й покладав великі надії на Харківський Університет, як на живчик революційного руху на Вкраїні. А керовничим центром руху він уважав саме цю організацію.

Дуже ймовірно, що це й була, справді, єдина й перша ластівка відродження революційної боротьби, у формі запільної інтелігентської організації, після розгрому петрашевців і инш.

Очевидно, знайдені матеріяли є першоджерело, хоч вони й уявляють собою копії «вихідних» паперів, в порядку ведення слідства.

Із оригінальних документів у «ділі» є тільки депеші чиновників, що робили труси й арешти членів організації, росписки начальника Харківської тюрми у прийомі арештованих та «подорожні» (на гербовому папері з орлами)—на зразок дипломів про скінчення Університету й т. п. Є листи шефа жандарів кн. Долгорукова.

Офіційно «діло» зветься так: «О переписке, найденной у студента Харьковского Университета Петра Завадского, относительно существования тайного общества. Начато 1860 года 26 января, окончено 1861 года 8 февраля». За цією непретензійною назвою ховалася організація, що ставила на обговорення у програм своєї акції питання про знищення всієї імператорської фамілії років за чотирі до звільнення селян від кріпацтва.

На жаль, у цих паперах немає вказівок на те, як і від чого почалось слідство, що спричинилося до викриття цієї цікавої й надзвичайно важливої організації, що становить нову й дуже помітну віху на шляху історії

ПО УКАЗУ ЕГО ВЕЛИЧЕСТВА ГОСУДАРЯ ИМПЕРАТОРА

АЛЕКСАНДРА НИКОЛАЕВИЧА,

САМОДЕРЖЦА ВСЕРОССІЙСКАГО

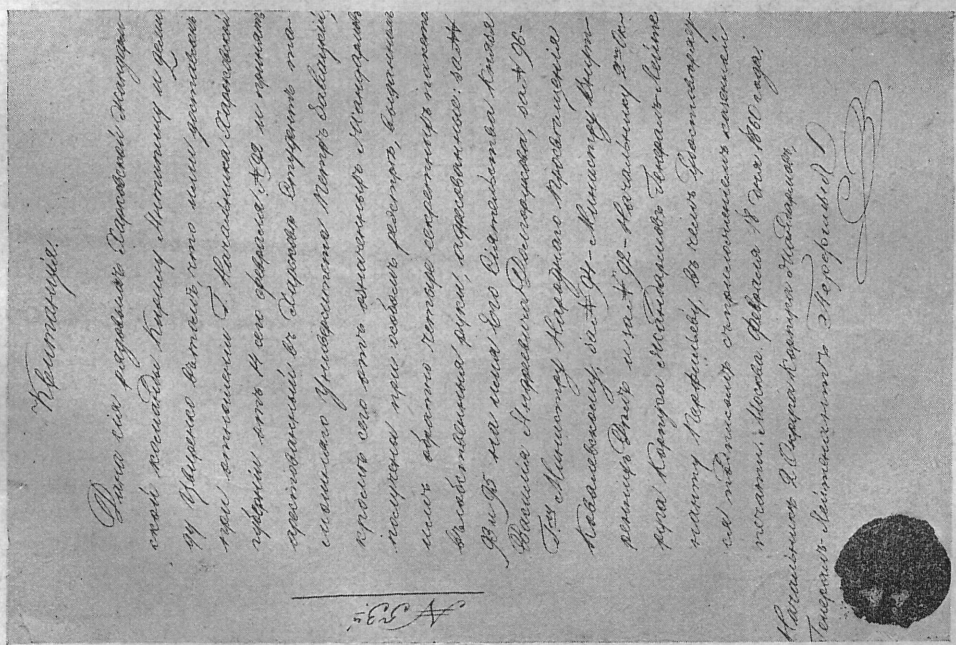
И ПРОЧАЯ, И ПРОЧАЯ, И ПРОЧАЯ.

№ 111

От Харькова — до Москвы и обратно, рядовым Харьковской Инвалидной Команды Евстигнеем Зверевым, командированным для сопровождения одного арестованного лица (№ 1-го), изъ подлежащихъ

давать по — трти — лошади съ проводникомъ, за указные прогоны, безъ задержанія. Дано изъ Харьковскаго Губернскаго Правленія 26 Февраля 1860 года.

ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА, Всемилостивѣйшаго ГОСУДАРЯ моего, Генералъ-Лейтенантъ, Военный Губернаторъ города Харькова и Харьковскій Гражданскій Губернаторъ и Кавалеръ

Предписаніе.

Дано сіе рядовому Харьковской Инвалидной Команды Евстигнею Звереву, Милостивому Государю, въ томъ, что Вамъ поручено Г. Начальникомъ Харьковскаго Губернскаго Правленія отвезти изъ Харькова въ Москву арестованнаго Г. Харьковскаго Губернскаго Правленія, и сего отправленія Вы не должны ни подъ какимъ предлогомъ Вашимъ Начальникамъ Харьковскаго Губернскаго Правленія, ни кому другому, кто имѣлъ бы какое-либо право, не сообщать, и арестованнаго изъ Вашихъ рукъ не выпускать, а доставить его Высокоблагородію Князю Ивану Ивановичу Долгорукову, изъ Г. Харькова въ Г. Москву, Его Превосходительству Господину Министру Внутреннихъ Дѣлъ и Шефу Жандармовъ Генералъ-Адъютанту Графу Ланскому, Московскому Генералъ-Губернатору Графу Закревскому, и Московскому Обер-Полицеймейстеру Генералъ-Маіору Арапетову, въ томъ Вамъ Свидѣтельствомъ. Сіе Предписаніе отправленнымъ сказано. Подписано Г. Начальникомъ Харьковскаго Губернскаго Правленія. 8 Дня Февраля 1860 года.

Коллежскій Секретарь Терещенко

Генералъ-Лейтенантъ Энгельгардтъ

революційного руху в б. Росії, у самих джерел його. Із матеріялів не видно, чи правительство само надибало на існування цієї революційної організації, чи то був «донос», а чи причиною була необережність когось із її членів-організаторів.

Але й, мимо того, в матеріялі є дуже багато цікавих відомостей про побутову обстановку роботи цієї революційної групи, прийоми її пропаганди й вербування членів, а також про техніку поширення нею своїх прокламацій; де-які вказівки говорять про те, що прокламації друкувалися на вкраїнській мові. Але самих прокламацій в «ділі» не збереглося.

Багато цікавого є в «ділі» також і в тому відношенню, що воно малює прийоми тодішньої власти під час слідства й розшуку учасників організації. Поруч з тим виявляється й культурно-просвітня робота тої ж студентської групи серед суспільства й щільний взаємний звязок обох течій—запільної й напівлегальної—у вигляді групи студентів, що займалися підготовкою бідняцької молоди до іспитів для вступу до Університету.

Це було вже «хождением в народ», самим раннім, бо підготовка велась серед «разночинців», що близько стояли до народу або були виходцями із нього в час кріпацтва. Тут не забували допомогою й «кухаркиних дітей».

Можна навіть припустити, що тут ми маємо історично перше достовірне підтвердження про самий початковий момент зародження доби «хождения в народ», доби, що через півтора—два десятки літ широко розгорнулася в центрі б. Росії і про що тепер так цікаво росповіли вже нам «шлісельбуржці»-народовольці: Н. А. Морозов у своїх «Повестях моей жизни» і В. Фігнер у «Запечатленном труде». Батьківщиною ж цього руху була Україна, Слобожанщина!

Та перейдемо до сути справи.

Із першого рапорта поліцмейстера м. Харкова військовому генерал-губернаторові, а також і із «донесення» генерал-губернатора главному нач. «III отделения собственной его императорского величества канцелярии» кн. Долгорукову видно, що, в звязку з подозрінням, яке випало на студента Петра Завадського, у нього 25 січня 1860 р. було зроблено трус і зразу ж виявлено існування революційної організації. Під час трусу знайдено переписку й літературу: «Юрьев день»—рукопис, твори Іскандера—Герцена, на 181 аркуші, «Смерть Станислава Ворцеля». Слідство зразу ж було припоручено корпуса жандарів генерал-майору Богдановичу. Воно виявило серед студентів Університету існування: «тайного политического общества, имевшего целью произвести переворот в России и другие преступные замыслы и соединившегося потом с другим обществом под именем «Пасквильного Комитета» для преследования непосредственного начальства, каковые общества впоследствии приняли название литературных собраний, постановивших себе программой распространение непозволительных сочинений, узнавание через это одномыслящих людей и избрание их своими членами». Така історія появу й програма «сообщества» по кваліфікації слідчої власти.

Аналіз забраних паперів викрив, що в цьому «сообществе» були і кореспонденти Герцена в його «Колоколе» в справі університетської історії 1858 року, із-за якої було виключено багато студентів і про що друкував тоді ж Герцен.

Знайшлися натяки на оригінальні статті студентського журналу «Свободное слово», де критикувалося начальство Університету, його політику, а також вчинки уряду. Знайдений лист самого Завадського говорить про намір студентів: «заставить государя императора говорить с ними в бытность его величества в последний раз в Харькове». З огляду на це Петро Завадський і брат його Павло були зразу ж заарештовані, а при першому ж «донесении» в «III отделение» шефу жандарів про роспочаття слідства було прикладено «копию одной из более замечательных бумаг, найденных у Завадского».

Потім стали розшукувати для арешта в Полтаві—В. Португалова, в Богодухові—бувш. студ. Левченка, у Курську—Льва Маркова, Митрофана Муравського, Якова Бекмана, студента Орловського та багато инших.

Чиновник Черкасов, що посланий був для арешта Португалова, телеграфує, що його в Полтаві немає, що він київський студент, і питає одверто в телеграмі: чи йому самому їхати до Київа? Але за те, що «позволил себе наименовать имя и фамилию розыскиваемого лица, что может повести к огласке розыска», він одержав нагінку.

Розшук студента Левченка привів чиновника до Харкова, де він (студент) зміняв на протязі трьох день де-кілька квартир і зник із останньої невідомо куди. Знайдена в його квартирі переписка встановила, що йому відоме існування таємної групи і її члени, що подібна ж група виникає й серед київських студентів, що «происходит сближение с поляками».

До кінця січня 1860 р. власті й слідча комісія встановили, що і демонстрація студентів Харківського Університету 1858 р., і всі пасквілі, афіші й пародії на маніфест виходили із цієї організації. Очевидно, мова йде про пародії на маніфест з приводу підписання миру після севастопольського розгрому Росії союзниками.

Встановлено було нагляд в телеграфній конторі м. Харкова за депешами підозрілого змісту.

Із першого «показания» Петра Завадського виявилося, що організація виникла в січні—лютому 1856 р., об'єдналася з «Пасквільним комітетом» і припинила своє існування в кінці того ж року переходом в організацію літературну, початки якої заклав студент Микола Раєвський, що вмер до початку слідства. «Что же касается до наименования членов того общества, то, несмотря ни на какие убеждения, он остался непреклонным». (Доклад Мін. Юст. 30/I—1860).

В докладі ж Харківському військовому губернатору за цей же час є инші деталі. На допиті Завадському були поставлені питання: «о цели его сочинения, содержащего историю существования здесь и именовавшегося тайным обществом, о причинах долгого его пребывания в Университете, о причинах упорства, о суммах, которыми орудовало общество, и об его источниках; о причинах, остановивших общество привести в исполнение свои планы и продолжить свои действия и, наконец, о том чувстве, которым сопровождалось намерение об истреблении императорской фамилии».

«Согласно чему, он ответил, что цель его сплочения была научить молодых людей не увлекаться, что он не был лишнего времени в Университете и перешел только раз с одного факультета на другой, а год находился выключенным из Университета; что причиной его упорства—мысль о вреде, который он сделает своим товарищам; что сумм в обществе не

было; что причины, по которым общество не привело в исполнение и не продолжало своих действий—единственно потому, что планы были признаны безумными и действия бесполезными, и что сочли лучшим образовать прежде самих себя. О преступном намерении общества, относительно императорской фамилии, отозвался, что оно было высказано одним членом в припадке безумия и в п'яном виде и что об этом после сего раза и не поминалось более».

Далі говориться про марні змагання слідчої комісії примусити Завадського назвати призвіща членів організації. «Однако же комиссия всемерно будет озабачиваться привести его к совершенному сознанию»,—так закінчує комісія свій доклад.

Петро Завадський був фундатором цієї організації і організатором двох шкіл у Харкові, за останній час перед арештом його вважали «замечательным человеком».

Під час слідства було виявлено заворушення серед місцевих професорів, що були ображені фактом арешту П. Завадського в Університеті, ганьбили вчинки й роспорядження місцевого начальства й пропонували подати колективну скаргу цареві або міністрові на обвинувачення в тому, що ніби-то професори підбурювали й приймали участь у відомих тут студентських заворушеннях.

Далі, на слідстві 2 лютого Петро Завадський на поставлені йому питання про знайомства і чиїсь впливи на нього—відповів, що, крім батьків і наставників, ніхто особливого впливу на нього не мав, а що ідея його розвинулася в 1856 році, коли для Росії було «смутное время» і всі нещастя ставилися у вину правительству; заборонені ж твори, що з'явилися тоді, ще більше допомогли розвинутися тим ідеям.

Брат його, Павло Завадський, показує про гурток, що готував молодь для вступу до Університету, про «буквар» і про «мітинги», що відбувалися на квартирі вчителів гімназії—Ладовського, Котлярова і Спаського.

В «показаніях» студента Левченка говориться про студентську касу взаємодопомоги, де він зійшовся з Петром Завадським. А ще раніш йому казали про нього сестри його, яких Петро Завадський готував на вчительок, впребуваючи в рік свого виключення із Університету в Богодухові.

3-го лютого 1860 р. слідча комісія доносить Харківському військовому губернатору про признання на допиті студента Левченка в знайомстві з притягненими та арештованими по цьому ділу студентами—Бейманом, Муравським та Беліновим і, окрім того, про його покази на студентів Київського Університету Португалова, Кацена, Розена, Шмулевича, Зеленського, Росінського, Стрижевського, Єфименка. Потім він назвав своїх київських знайомих студентів: Вороного, Драгоманова, Очкіна, Міллера, Орлова, Віндіна, Шкуратова, також професорів Павлова і Кобленца. Є вказівка на знайдену в Г. Галченка лекцію, «в которой проведена возмутительная параллель о ходе исторических событий в России и на Западе», відносно якої Левченко показав, що це його власні записи лекції проф. Павлова в Київі, яка читалась ним перед від'їздом його в Ленінград. Копія цих записів є в загальних рисах в матеріялах при цьому ділі,—всього на чотирьох сторінках. Ось де-які уривки цього конспекту із тих місць, які визнала «возмутительными» слідча комісія, з того боку, що вони йдуть врозріз з тлумаченнями слов'янофілів програми доби Миколи І-го («православие, самодержавие, народность»): «Из нашего изложения вышло, что

русская история тоже европейская, а не отдельная от европейской, не азиатская и сходна с европейской, материковой. У нас также был родовой быт и патриархально-конституционные начала, хотя они пали под ударами централизации, зато у нас явилось просвещение, хотя оно сначала было только орудием в руках правительства, но впоследствии оно возродило общество, создало общественное мнение и публику. В истории Европейских государств мы замечаем, что, когда старые учреждения оказываются несостоятельными, наступает переворот, сначала умственный,—потом материальный—энциклопедисты и революция. Такое время переживаем теперь и мы. Конечно, век Людовика XIV для нас прошел. Это было царствование Екатерины и Александра I, до 12-го года; в это время обнаруживалось все лучшее, что только мог дать нам порядок, созданный централизацией. Потом начался моральный его упадок и до громадных размеров, до высшей точки дошел в прошлое царствование (Николая I). Во Франции в эту пору упадка явилась сильная потребность самопознания,—тоже и у нас. Во Франции во 2-й половине XVIII столетия правительство, видя несостоятельность старого порядка, старалось как-нибудь поддержать разрушающиеся и пошатнувшиеся учреждения какими-нибудь реформами,— то же делается и у нас теперь. Конечно, нельзя у нас возвратиться к боярской думе и земскому собору: мы ждем уже перестройки на более современных началах.

Крестьянское дело поставило нашу историю так, что ей два исхода: реформа или революция. Эта мысль не новая: она несколько раз была высказана в наших журналах, даже в оффициальных бумагах, даже сам государь ее высказывал»... Далі в конспекті говориться про ролю протеста суспільства,—науки й літератури,—як виразників його, а Університетів, як організаторів громадської думки і т. инш. Потім іде особисте звертання проф. Павлова до молоди, яку він дякував за увагу й радість єднання з нею серед сумних обставин гніту царату в краю...

Слідуючим рапортом слідча комісія доносить військовому губернатору про признання Петра Завадського, від 4-го лютого, тоб-то на другий день після допиту його товариша Левченка.

Під натиском чого одержано це признання, на це, розуміється, немає вказівок в матеріялах слідчої комісії. Але ця одночасовість показів, очевидно, не є випадковою. Чи встигли товариші змовитись таємно у в'язниці і дійти до висновку, що дальші непризнавання недоцільні, чи на них який вплив зробила слідча комісія,—невідомо. Рапорт говорить так:

«Сего 4 февр. студент Петр Завадский, призванный в вечернее заседание к допросу в следственную комиссию, прежде начала оного, сознал долгом, вследствие сделанных ему в комиссии убеждений, об'явить имена и фамилии 12-ти участников, составлявших здесь бывшее тайно политическое общество, как можно однако ж заключить из имеющихся данных и то только в смысле состава, а не целей оного. Лица эти, как он показал, суть следующие: Петр Ефименко, Тыщинский, Португалов—студ. Универс. св. Владимира, М. Муравский, Бекман—в Киеве, Н. Раевский—умер, В. Раевский—неизвестно где, Ал. Марков—умер, Н. Абаза, Хлопов, Ив. Марков, Петр Ефименко—студенты Харьковского Университета.

При этом Завадский пояснил, что он считал Хлопова и Бекмана с самого начала членами общества, но что Хлопова он не видал ни на одном собрании, а Бекман мало выражал сочувствия к обществу, а

остальные или вступили при самом конце в него, Абаза же и Португалов—неизвестно, принадлежали ли к обществу вообще-то, тем более что вступление в него не сопровождалось никаким формальным приемом, «что от общества теперь не осталось решительно никаких данных и потому он не имеет совершенно улик»...

Це привело до негайного трусу і арешту осіб, що залишались на волі, до розшуку бр. Раєвських. Арештовувались особи, про яких на допиті і не згадувалось.

Так, у студента Київського Університета Леона Зеленського зробили трус в його відсутність і забрали папери на руській та єврейській мові, а ранком сам Зеленський з'явився до Харківського поліцмейстера й на словах заявив, що він ночував у невідомої йому дівчини, і при його арешті ніяких паперів не знайшлося.

Слідуючий рапорт від 6-го лютого 1860 р. сповіщає про нові «показанія» Петра Завадського, де він у подробицях пояснює порядок і час вступу до організації всіх учасників по черзі. Гурток цей визнав себе за організацію тоді, коли приєднались до нього інші, а коли кількість їх дійшла 13, тоді почали думати про складання статуту. Першими були Єфименко і Бекман, потім Муравський і він сам. «И прокламация на малороссийском языке начата была им».

Збори провадились в помешканні Єфименка, «на котором в пьяном виде было положено, что в то самое время, когда подымется бунт, истребить (по их выражению) царскую фамилию; но чья это была мысль, он не помнит»... «В этом же собрании он, Завадский, кричал: «проклятые, не вывернулись бы, если бы поймал!.. Если бы были деньги, сейчас бы отправился в Петербург, а там бы улучил «минуту»... При цьому він назвав себе в своєму творі найзапеклішим республіканцем.

Далі, що повні збори членів громади 13 листопаду 1856 р., в кількості 13-ти, відбулися в помешканні Єфименка і його (Завадського). Над складанням статуту працювали два тижні Завадський, Бекман та И. Раєвський. Президентом і віцем були вибрані М. Раєвський та Бекман, але хто чим—не пам'ятає, секретарем—він сам. Скарбником не пам'ятає хто був... На передплату журналів та книг для літературного т-ва гроші збірали серед членів його.

Спочатку приймали членів в організацію її балотіровкою, а потім звичайно.

Далі Завадський сповіщає, що після оголошення урядом підписання миру в 1856 р. поміж членів громади поширювались пародії на маніфест про це, які він «Завадский и Ефименко переписали в 15 екземплярах и разбросали в ночь, ими же, под праздник воскресения христова по Харькову, а один экземпляр брошен был в ящик почтовой конторы»... З приводу слів в листі Левченка від 31 березня 1859 р.: «Где теперь Фуга? Где, в каком месте молчит она и тайно готовит нам ковы, планы и радикальные реформы»—він показав, що воно писано студентом Демченком та що фугою названо Муравського.

При ділі є спис листувань відобраних у арештованих, а також і список їх самих: 1) у Португалова—260 аркуш.; 2) гр. Розена—95 ар.; 3) Ян Шмулевича—55; 4) Болгарина А., Біляєва—36; 5) Л. Росінського—45; 6) Іони Кацена—67; 7) А. Тищинського—506; 8) Муравського—373, та, крім цього,—записна книга—324; 9) Я. К. Бекмана—165; 10) у Португалова—

ще книга віршів Некрасова, а у Г. Стрижевського—пакунки з листуванням без обліку.

Серед матеріялів є вказівки на мітинги студентів в кондитерських м. Харкова і особливо в Серебряковському подвір'ю, де «читаються недозволені твори і пасквілі на товаришів та инших осіб і виголошуються промови, є вказівки на проф. Каченовського і Тихоновича та на бібліотекаря Університету Тимошенка, як на учасників.

Потім з відобраного листування у арештованих київських студентів виявляється, що на Катеринославщині було товариство під назвою—«пиквиков» та що патріярхом його був якийсь Балін. Ім'я його не зазначається, але чи не є це відомий утопіст-соціяліст та перший кооператор в Харкові, портрети якого висять ще й досі в багатьох вищих кооперативних установах Харкова та инших міст?!

Слідство все поширюється по Україні: в Сумах шукають якогось Ткаченка за звязок з притягненими вже до слідства; перекидається в лютому в область Війська Донського, до Новочеркаську, де розшукують вчителя «словесности» в гімназії якогось Савельєва, який в листі до Бекмана пише, що веде боротьбу з форсом своїх учнів та розвиває в них «любовь к чтению серьезному». «Как видите, что мне приходится сначала действовать оперативным образом»,—каже він в листі—так що звязок його з громадянством—безперечний.

Далі виявляється, що Демченка, якого розшукували, знайшли в Катеринодарі, Віктора Раєвського—в Херсоні.

Із листування арештованих, Шмулевича та Юкельзона, виявляється, що в Москві одлітографували твір барона Корфа про царювання імператора Олександра II, що було надруковано в Лондоні в кількості 300 прим., і росклеїли в Київі. Такими засобами й матеріялами користувалися члени «Пасквільного комітету» серед своїх широко роскинутих організацій. В міру відкриття нових учасників таємної організації почали говорити про перенесення слідства до Ленінграду або в Київ, бо в Харкові не було підходящого помешкання для арештованих.

Із листування, що знайшли Якова Бекмана у Київі, важливий є лист до нього від 20 квітня 1859 р., де сповіщається про знайомство з якимсь Богомоловим, що приїхав з-за кордону: «Он привез бездну запрещенных сочинений, в особенности Искандера (Герцена), у которого он был в Лондоне. Он много про него рассказывал. Сильно желает опять увидеть Россию, из которой он теперь особенно надеется на Малороссию и в особенности на Харьков».

Під час трусу у батька цього Богомолова забрали 210 книг на чужоземних мовах, син же його, як виявилось, був у Москві... Трус відбувся в присутності «приглашенных сторонних благородного сословия лиц»,—титулярних совітників... Батько показав, що четверо його синів живуть при ньому—«в купеческом капитале»,—а троє скінчили Харківський Університет.

Це листування та останні факти, труси й знахідки говорять про те, що «Пасквільний Комітет» зовсім не скінчився в тому ж 1856 р., як показував Завадський, він існував весь час до їх арешту та користувався гострим матеріялом заборонених творів і не тільки серед членів свого комітету, але й «для самообразования»!

12 лютого військовий губернатор генерал Лужин одержав телеграму від шефа жандарів з запитанням: чи не потрібно прислати для нагляду за слідством довірених осіб від царя, а чи воно й так іде успішно? Відповіли,

що слідство йде успішно, чекають дозволу на перевод звідси слідства до Ленінграду: «19 содержится с большим затруднением»,— зазначено у зворотній телеграмі. Це була доба, як бачите, коли і влада признавалася, що їй тяжко тримати під арештом 19 політичних...

В половині лютого комісія допитала всіх арештованих, де-яких, як Завадського та Левченка, по три-чотирі рази.

У вибірці «показаній» при рапорті військовому губернатору від 13 лютого знаходимо дуже цінні відомості.

Особливо підкреслюється упертість Левченка, «который уклоняется от выяснения истины, несмотря на пред'явленные ему улики...

Так, например, выражение, употребленное им в письме из Киева, от 25 июня 1854 г., к Петру Спасскому: «Повторяю, здесь есть работа и прибавлю,—громадная. В Харькове думаю дела пойдут хорошо. Туда едет Бекман (в августе)»—он об'яснил тем, что под работою он здесь разумел противодействие систематическому ополячиванию малороссийского народонаселения в заднепровских губерниях». В одному листі його называють «милым республиканцем», прохають при цьому утриматися від якихся намірів, які загублять його самого і дружину; він пояснює, що можливо адресат мав на увазі те, що Левченко збирався подати прохання цареві на дозвіл тримати медичні іспити... Але Левченко признався в тому, що в листуванні з Муравським він назвав: «владыкой с августейшей логикой, Сашей, великим барином и ослом—государя».

Завадський показав, що—«обстоятельства», які розвинули в ньому ненависть до правительства та всього руського, були такі: як син священика, що сам працював на полі, він мав близкі стосунки з побутом селянства, журився його тяжким становищем та щиро співчував народові, находячи в ньому багато прекрасного; читання творів Шевченка, з якими він в перший раз познайомився після вступу до переяславської бурси—та його (Шевченка) сумна доля; потім заборонені твори закінчили все. Далі Завадський виказав конспіративні призвища де-яких товаришів: Бекман—Звериков, Тищинський—Днепров, Завадський—Котигорошек, Єфименко—Торопать. Пояснює, що твір «Приятельский розговор», про сучасне становище суспільства, випадково дістав від якогось проїзджого із Ленінграду... Згадується «Юрьев день» і «Крещенская собственность» Герцена.

Яків Бекман показав, що входив в гурток в 1856 р., метою якою було розумовий та моральний розвиток студентства, «в целях предупреждения самого постыдного падения людей».

Останнє «показание» Левченка дає багато біографичного та психологичного матеріялу для тої доби «велихих реформ», що мала швидко початися. Тут ми бачимо таких людей, про яких Достоєвський говорить в своєму романі—«Преступление и наказание»,—яким мало одного існування, а є «потребность непреоборимая дерзания, действия!»

«Я был ожесточен обстоятельствами, я считал себя жестоко и несправедливо наказанным. Мое намерение поехать за-границу было результатом не одного желания выйти из затруднительного положения, но также желания мстить: я хотел выставить в «Колоколе» Искандера все, что казалось мне злоупотреблением, преимущественно в моих прежних начальниках; при этом я намеревался быть посредником сношений между Искандером и теми, кто желал бы поместить что-нибудь в его журнале. Моя поездка не удалась; мои обстоятельства делались все более и более

стеснительными. В это время я два раза был в Киеве, где встречался с моими прежними товарищами. Их деятельность была направлена на противодействие иезуитам в ополячивании народа в заднепровских губерниях. Я сочувствовал этому, в особенности потому, что с распространением образования в массе,—которое было избрано средством противо действия, я видел гибель для людей, подобных моим прежним начальникам... Тем более, что имелось ввиду распространение в массе понятий о правах естественных человека. Я видел в этом задаток изменения в будущем существующего порядка, который считал причиной своего несчастия»...

Окремим рапортом слідчої комісії повідомляється про одно дуже важливе місце із листа Леона Зеленського з Київа до А. С. Лебедева, студента Харківського Університету, також арештованого по справі «Пасквільного Комітету». Мова йде вже не про окремих студентів. «Дела наши идут хорошо. Одна польская гмина хотела было присоединиться к нашему кружку, да начальник не приказал: нельзя, говорит, там жидов у них много. Мы и предложили биль об изгнании».

Дати цього листа в ділі не має. Рядки ці говорять про невиразну будівлю гуртка-організації, а матеріяли слідства не дають ясної картини. Ймовірно, що багато чого залишається невикритим у підставах та завданнях організації. Що це за «кружок», до якого хоче вступити ціла гміна—волость? Коли громада-гурток мала таємні завдання, політичні устремління, то до чого ж тут дозвіл чи заборона якогось начальника?..

В другому рукописі Зеленського викриваються нові, цікаві дані:—існування таємної громади під назвою: «О-во св. Андрея Первозванного», фундатором якого був В. В. Дублянський у Київі.

При проханні до Київського генер.-губернатора арештувати його, зазначено, що подробиці сповіщаються естафетою. При ділі є чернетка естафети, яка свідчить, що члени цієї громади під час вступу проголошували клятви й давали зарік,—більше ніяких подробиць немає: які клятви та який зарік?..

Мабуть такими відомостями не були вдоволені і в Ленінграді. По наказу зверху слідство перенесено було до Ленінграду, куди перевезено було через день по одному всіх арештованих. Ось їх докладний спис до того моменту з вказівкою на місце ув'язнення (в тюремному замку): 1. Завадський Петро—в кімнаті вартового офіціра; 2. Росінський—у фельдшерській; 3. Муравський Митрофан—в № 3 тюремної камери; 4. Лебедів Олександр—в № 4; 5. Єфименко—в № 5; 6. Вен. Португалов—в кімнаті лікарні; 7. Як. Бекман—в дворянській жіночій; 8. (в будинку арештантської роти); Шмулевич Яків—в кімнаті вартового офіціра; 9. Кацен Іона—в фельдфебелевській кімнаті; 10. Розен Григорій—в унтер-офіцір. кімнаті; 11. Івков—в ниж. поверсі в кімнаті по коридору праворуч; 12. (в 1 політичн. част.) Шимков Андрій—в кімнаті словесного суда; 13, 14. Особи не названі; 15. Тищинський Алексій—в кімнаті приват. пристава; 16. Не названий; 17. Зеленський Леон—в черговій при поліції; 18. Стрижевський Як.—в дворянській арештантській; 19. Хлопов Віктор—в кімнаті словесного суда; 20. Абаза Микола—в помешканні слідчого пристава; 21. Марков Ів.—в помешканні приватного пристава; 22. Левченко Митр.—в кімн. приватного пристава.

Перевіз арештованих йшов довго,—по одному через добу,—так що в марті 1861 р. в слідчу комісію поступали люде й матеріяли та ішов

розбір їх; почали виявлятися подробиці про саму організаційну форму «Пасквільного Комітету», «Общества св. Андрея Первозванного» та Катеринославських «Пиквиков». Де-не-де проскакують відомості про недільні школи, засновані по ініціятиві Завадського. Чи можна тепер відкривати їх?—питали власти. Притягнені були до слідства й вчителі цих шкіл; тексту відомої прокламації до українського селянства з приводу Севастопольської катастрофи немає, але є докладний виклад її російською мовою.

15 лютого 1860 р. М. Ф. Левченко подав таке важливе свідчення:

«Я, нижеподписавшийся, представленный в полное присутствие следственной комиссии, начально считаю долгом, в дополнение к показанию, данному мною 12 февр., присоединить следующее: сколько мне известно, ни в Киеве, ни в Харькове никакого общества с определенными формами или известными членами в последнее время не было. В Киеве русские студенты старались противодействовать ополячиванию народа: воскресные школы, чтение — должны были быть средствами, но и это общество не было ограничено. Каждый (разумеется, не поляк) мог приходить в школу, как преподаватель; знавшие хорошо положение края сообщали об этом всем. В каникулярное время раз'езжались по уездам, могли и там действовать в этом же духе. Такая же точно пропаганда должна была образоваться и при других университетах, распространяя по возможности везде либеральные понятия. В 56 году в Харькове было общество с целью распространять сочинения Искандера, в то же время существовал здесь «Пасквильный Комитет»,—который прослыл «Аэролит» и «Проповедь»:—Пасквили на тогдашнего попечителя Китакази и «плач Кокошкина». Пасквили эти приписывали Марковым (Алексею и Евгению) и Николаю Раевскому.

Из членов тогдашнего общества распространения запрещенных сочинений мне известны: Муравский, Ефименко и Завадский. У Муравского я читал эти сочинения, присылаемые ему из Москвы Ефименком (в 57). А Завадский сам говорил мне об этом в прошлом году, когда уже то общество не существовало. В 57 году я и Муравский издавали «Шпиц-Бубе» рукописный журналец, который в одной тетради распространяли между знакомыми и студентами; содержание его было—пасквиль на некоторых студентов, неприлично себя державших, и на распоряжения начальства (очевидно, что слово «неприлично» нужно понимать не в смысле светского шика и благородства студентов, — а в смысле их угодливости начальству, равнодушия к работе и целям революционных кружков).

В 58 году после апрельской истории в Харьковском Университете я написал подробную записку о ней (предисловие к этой записке написано Евгением Марковым); она была переписана многими студентами, а потом недавно я читал в 40 № «Колокола» об'явление, что она будет напечатана в «Голосах из России»; не знаю—кто переслал ее в Лондон, я желал этого, но сам не имел случая,—может, об'явление было и не о моей. В Киеве, в последнюю свою поездку, я читал почти все №№ «Колокола», привезенные туда из Одессы Розеном и Катценом, впрочем — кем именно, не знаю: я заключил так из письма Муравского, в котором их приезд и появление лондонских изданий совпадает. Муравский писал ко мне об этом, что в Киеве устраивается «Пасквильный Комитет», но не говорил

и после—из кого он состоял и какая его цель; не знаю, ему ли принадлежит об'явление, которое, по рассказам Муравского, было прибито в нескольких местах Киева, о двух убийствах Киевского гражданского губернатора Геле, где рассказывалось об отравлении Ерошевицкого и чиновника особых поручений, исследовавшего дело еврея Бродского.

Во всяком случае в нашем кругу не отказались бы от этого, если бы имели данные, убеждающие в действительности факта.

Как воскресные школы должны были распространить либеральные понятия в массу простого народа, также студенты, раз'езжаясь по домам на каникулы, распространяли бы их в остальном обществе, — средства к этому — и слова, и либеральные сочинения. Для передачи сочинений в Лондон или получения оттуда ждать удобного случая — поездки заграницу знакомого; но Лондонские издания легко, говорят, доставать в Петербурге и в Одессе. Подобным образом каждый студент, слушающий еще лекции, или уже окончивший, действует самостоятельно: он говорит, высказывая известные убеждения, распространяет либеральные сочинения, получая их от своего знакомого и сообщив другому, какие сам имеет».

Далі йдуть три рядки, яких не можна розібрати, але по яких можна догадатися, що громада без певної форми об'єднується єдністю мети.

В дальшому слідстві нападають на сліди двох студентів, виключених із Харківського Університету, братів Енкуватових, яких розшукували по їх портретах у Київі.

З переписки, що виникла поміж губернаторами Київа та Харкова, видно, що «студенты еврейского происхождения входят в соприкосновение с революционными кружками и стремятся к преобразованию еврейского народа не в духе правительства» та инш.—Тут початок того руху—участи єврейської молоди в революції 1905 р.—та инш. років,—розвиток якого не давав потім спокою «погромщику-временщику» В. К. Плеве, під час царювання Миколи II.

Далі встановлюється звязок студентів Духовної Академії Київа з революційними гуртками, але і тільки: подробиць немає.

Самим цінним документом, який кинув світло на Київську організацію та завдання революційних гуртків Київа, Харкова, Катеринослава та инш. міст—є акт Київської слідчої комісії від 4 лютого 1860 р., складений по наказу Київського генерал-губернатора. На підставі відібраного матеріялу під час трусів у студентів Левченка, Муравського, Бекмана та инш. дана характеристика самої громади, її завдань і мети, а також і список цього матеріялу з дуже коротким змістом його. Як свідчить акт, труси були настільки несподівані, що всі документи та матеріяли, що викривали «преступные замыслы» студентів, були забрані поліцією.

Цей акт так само вияснює, оскільки неповні були свідчення Завадського, Левченка й инш., дані слідчій комісії.

Потрібно підкреслити так само, що в ділі зовсім не зазначені свідчення на допиті всієї Київської групи: Вікт. Португалова, Єфименка та инш. Богатьох, як, наприклад, Юкельзона, арештували в Москві та направили безпосередньо до Ленінграду, і слідів їх участи в Пасквільному Комітеті не залишалось в матеріялах слідчої комісії.

І врешті, на підставі цього акту, а також спису матеріялів, приходиться зробити висновок, що головний центр був у Київі, або там перебували найбільш активні члени «Пасквільного Комітету» під час трусу, в яких

знайшли таку важливу літературу, якої не було знайдено в Харкові, хоча студентство активно виступало в Харкові, а Петро Завадський назвав себе одним із головних фундаторів «Пасквільного Комітету».

Останнє припущення може бути й таке, що, виявивши себе в першій стадії існування студентськими історіями в Харкові, з розголошенням їх в Лондоні в «Колоколі» А. І. Герцена, центр «Пасквільного Комітету» для дальшого розвитку організації та поширення своєї мети було перенесено до Київа, і тактика його стала більш конспіративною, а внутрішня робота Комітету заступила демонстрації, як наслідок реорганізації та еволюції Комітету в бік поглиблення своїх завдань.

По акту, в звязку з відкриттям під час трусу у Петра Завадського 27 січня 1860 р., трусом у Київі 28 січня у бувшого студента Харківського Університета Левченка знайшли чотирі листи Митрофана Муравського та Якова Бекмана, що перейшли в Київський Університет вільними слухачами з Харкова. В цих листах поіменовані Олександер Тищинськийз Леон Зеленський, Шмулевич, Росінський, Григорій Розен та Іона Кацен и зазначенням, що вони мають заборонені твори Герцена. Тищинський жив вкупі з Петром Єфименком та Гавр. Стрижевським, тому потрусили і їх, забравши папери у одного Стрижевського. Ще раніш напередодні було арештовано В. Португалова і забрано його папери.

«Из сделанного наскоро, однако внимательно, просмотра тем бумагам, доставленным в большом количестве, Киевская Следственная Комиссия имела возможность заметить их содержание:

Между студентами Харьковского Университета,—окончивших уже курси находящихся в разных местах—Одессе, Курске, Новочеркасске, а также в Харьковской и смежных с нею губерниях в разных должностях и занятиях,—и оканчивающих еше в Харькове, а частью в Киеве,—составилось тайное общество, существование и развите коего поддерживалось ими весьма деятельно.

Цель этого общества, сколько можно судить из отрывочно, не всегда разборчивым почерком набросанных заметок, или же из намеков в письмах, почерк и особенно подписи тоже не всегда четки, заключается в пересоздании русского государства на демократических основаниях. Программою для этого принято: а) исторические изыскания о России, ее финансах, политике, внутреннем управлении и т. д.; б) распространение рассуждений о необходимости искоренений злоупотреблений в администрации, о свободной подаче проэктов и мнений по разным отраслям государственного управления; в) расширение общественного образования, улучшение учебных руководств, умножение университетов, академий и других училищ, также публичных библиотек и издание для народа журналов на местных наречиях; г) рассмотрение вопросов о равенстве сословий, о Польше, о раскольниках, о наследовании престола, издание законов, управление государством посредством выборных депутатов ото всех сословий и областей и о внешних целях России; д) способствование преобразованию крепостного сословия, усвоение Россиею всех новых и хороших иноземных изобретений и открытий; е) содействие уменьшению монастырей и монахов к наполнению обителей только образованными добрейшими людьми, к образованию проповедников и миссий, к распространению изданий Евангелия; ж) привлечение в тайное общество даровитых благонадежных молодых людей. (Из некоторых писем видно, что студент Португалов и единомышленники его успели сблизиться в Киеве с некоторыми

из студентов Духовной Академии, имена коих не названы, и надеялись вовлечь и их в свое общество). Сходки и митинги под видом литературных кружков; з) приобретение всех недозволенных сочинений и распространение их; сношение с Искандером, выписка его изданий и сообщение ему разных сведений для помещения в «Колоколе» (между забранными бумагами есть несколько тетрадей и списков недозволенных сочинений, полных и в отрывках, а также несколько каталогов сочинениям сего рода); и) пропаганда с целью—возбуждать недоброжелательство к самодержавной власти и внушать мысли о пользе правления представительного; і) для лучшего и скорейшего достижения сего,—распространение подметных писем, пасквилей на начальствующих лиц (некоторые из пасквилей были подбрасываемы в Харькове, а в 1859 г. и в Киеве,—по переселении сюда вышеупомянутых харьковских студентов; содержание пасквилей найдено в забратых у студента Муравского бумагах); пародий—на издаваемые манифесты (которые тоже найдены в бумагах арестованных лиц)—воззваний к простому—преимущественно малороссийскому народу на его наречии (одно из таких возмутительных воззваний, в коих неуважение и забвение священнейших обязанностей к Высочайшей особе Государя Императора—доведено до высшей степени—оказалось в бумагах студента Муравского), повестей в духе стремлений тайного общества и т. п. публикаций.

В программу входило также, как это видно из некоторых разбросанных в бумагах заметок, обсуждение начальных действий общества и членов его; ведение книги заседаний по отделам общества; какое-то увещание присоединяющемуся к обществу; составление проекта преобразований по разным отраслям; рассевание преобразовательных идей в народонаселении, а до того времени распространение, по мере всего, патриотизма в России сочинениями для низшего класса; наконец,—противодействие какой-то польской партии, будто бы мало способной по общеполезной предприимчивости.

Как видно из бумаг, принадлежащие к тайному обществу вели обширную и деятельную переписку между собой и несмотря на свою рассеянность по разным отдаленным местностям, беспрестанно пересылались разными, как они выражались, новинками, т.-е. сочинениями в их вкусе, или же материалами для таких сочинений.

О составе и полном круге действий этого тайного общества невозможно сделать пока выводов из забратых в Киеве бумаг; это должно выказаться с большею определительностью из дальнейших открытий и из сознаний тех членов сего общества, противу коих задержанная здесь переписка служит достаточною уликою... (Далі говориться про Юкельзона, про підозріння на нього і про трус у нього. В. К.). В пересмотренных следственною комиссией бумагах не нашлось следов участия в обществе кого-либо из лиц, имеющих пребывание в здешних губерниях (Киев—Подолия—Волынь), в отношении коих следовало бы принять какие-либо меры. О неких: Новосильском, Кирианове (або Кириакове—розібрати трудно, В. К.), Богодуховском, Цветкове, Степке,—т.-е. Степане Дмитриевиче Демченке и о Ефименке [1])—студент Муравский отозвался, что одних из

[1]) Ймовірно вказаний мною спочатку, у списку—Петро Єфименко е одна й та ж особа, що була в обох університетах, як багато членів громади, що «переводилися» із Харкова до Київа.

них вовсе не знает, другие же, учившиеся в Харьковском Университете, не не находятся в Киеве.

Затем от начальника Харьковской губ. следовало бы ожидать дальнейших сведений о ходе открытий по настоящему делу, в особенности что может относиться к здешнему краю, а также касательно участия студентов Киевской Духовной Академии в этом же деле».

Цей акт не потрібує аналізу, а також додаткового освітлення.

Завдання та плани «Пасквільного Комітету» були остільки значні й широкі, що їх не можна було здійснити під час царювання Олександра II в його бурхливу «добу великих реформ», яка навіть чутливого А. І. Герцена вразила так, що він написав своє відоме «Ты победил, Галилеянин!», адресоване імператору Олександру II.

Але, безумовно, дані слідчої комісії по ділу «Пасквільного Комітету» могли бути взяті на увагу міністрами Олександра II і стати корективом до програму «доби великих реформ».

Другої, такої значної таємної громади, яка б так широко розвинула свою діяльність по «югу России», ми в той час не знаемо. Але відомо, мефістофельську ролю грав батько Олександра II,—Микола I,—під час слідства над декабристами, як він випитував про їх плани та критику хиб самодержавного режиму. Зробивши все наперекір прагненням декабристів, зміцнивши свій персональний режим, Микола I взяв на увагу вказівки своїх ворогів!

Зовсім окремо знаходимо дуже важливу та цікаву «Выписку указаний на бумаги арестованных в Киеве лиц, обративших на себя внимание», що написана розбірливими, але ріжними почерками в порядку нумерованих листів, міцно зшитих, які не розсипалися до цього часу.

«В бумагах Муравского, связка № 1, страница 76—78, в написанном Муравским жизнеописании своем заметка его о том, каким образом, на 13 году своего возраста, увлеченный софизмами безнравственного товарищества, сделался он атеистом, но потом увидел свое заблуждение и опять стал религиозным. 88 на обор. Дополнение той же мысли; 215—219 стор. открывает программы для действий общества, 239—сокращенная программа. Для деятельности этого общества, которое поставило себе задачею пересоздание государства и в обязанности коего входят также первоначальные действия; книга заседаний по отделам общества; увещание присоединившихся к обществу; составление проекта преобразований и внушение идей его всему народонаселению чрез членов общества, а до того времени распространение, по мере сил, патриотизма в России сочинениями для низшего класса. В программу входят также вопросы о равенстве сословий, о Польше, о раскольниках, о наследовании престола, об издании законов и внешних целях России. 334—341, копия сочинений Искандера — «С того берега». После окончания этой рукописи, в низу ее отметка: Харьков, 19 октября 1858 г. Пер. Пав. Завадский. 342—346. Рукопись, имеющая заглавием «Монарх». Содержание ее то, что цари существуют на пагубу рода человеческого—352 на обор. Отрывок Искандера о каком-то событии, в котором действовал император Николай, 354—356.

Воззвание к украинцам, на малороссийском наречии о том, что в манифесте ложно сказано, будто мы побили неприятелей в Крыму (под Севастополем), тогда как, напротив,—они нас побили,—отняли часть

Бессарабии, а царь пожег корабли, поразорял свои крепости, и теперь сидит сложа руки. Вот что он наделал! И после этого отвирается и обманывает в манифестах простой народ. А побили нас оттого, что у нас скверное, трусливое начальство, не такое—как у иностранцев. И кто же виноват? Разве не сам царь постановил таких начальников? Разве не он виною тому, что паны мучат крещеный люд, что крестьяне терпят величайшие бедствия от помещиков? За все такие скверные дела надобно свергнуть царя; царей совсем не нужно; да еще надобно отобрать крестьян от господ; прогнать негодное начальство, а поручить управление государством 50 выборным от всей империи, по одному в каждой губернии. 356, 357. Афиша, которая прибита была в Харькове в мае 1856 года, о том, что к 1862 г., тысячелетнему юбилею России, обитателями русской земли совершено будет освобождение России от Батыевых наследников, или победа света вольности над мраком самодержавия, историческая драма в 3 действиях, соч. судьбы народов.

Связка 2 (письма), стр. 1. Отрывок из повести, в которой выставлено самовластие помещика над его крестьянином—3, 79, 83, 87, 102, 108, 113, 118, 119, 130, 133, 141, 151, 153, 154, 157, 161, 173, 174, 181, 188, 224, 260, 291, 304. Замечательнейшие места в переписке—9, 12, 13, 15, 14. Рассуждение о священном союзе, ошибочной политике России, ненависти к ней европейских народов и замыслах насчет ее Англии. 17, 18, 19, 24, 31, 34, 35, 39, 42, 67, 75, 88, 129, 155, 188, 200, 224, 261, 271, 273, 281, 291, 292, 296, 297, 307, 321. О событиях в Харьковском Университете—32... Клуб пиквиков в Екатеринославе—32, 205, 209. О губернаторе Гессе—37, 38, 48, 154, 224, 225. О губернаторе Лужине (харьковском)—83, 304. Сношения университетских студентов со студентами Киевской Академии—32, 46, 67, 271, 291.

Сношения с Искандером,—34, 45, 46, 61, 68, 83, 84, 87, 89, 113, 117, 129, 141, 157, 181, 302, 304, 306, 307. Переписка от одного к другому запрещенных сочинений—99, 105, 106, 107, 116, 160, 161, 163, 164, 170. Списки и оглавления этих сочинений—71, 161, 276, 278, 292. Выписка из них: Юрьев день (стр. 71); ночной смотр (161); права русского народа (276—278); Двуглавый Орел (292); пасквиль: московский обер-полицмейстер (95)—49. Адрес киевских студентов-евреев профессору Павлову—61, 111, 223, 302, 306, 308, 312. Цель, состав и устройство общества студентов—156. Мнения о студентах киевского университета—171. Азбука 210—217. Соорание пасквилей, появившихся в Харькове с 1856 года. Черты русского монархизма (128).

В бумагах Бекмана письма.

В 1-м письме, неизвестно от кого писанном, от 19-го апреля, видно, что харьковцы завидуют тому, что киевские профессора далеко превосходят общежительностью харьковских и ждут с нетерпением возвращения Каченовского.

Во 2-м письме, от 20 апреля (трудно разобрать, от кого писанном), видно, что вчера, в память годовщины подачи какого-то прошения, собрались у Тимошенки и Гуле, но все шло вяло и скучно. Университет занимается покражею; в последнее время было три случая воровства. Соболев и Валицкий украли у одного чиновника 1500 р. Дело окончено было, с помощью денег, и они взяли только увольнение из университета. ½ 5

(неизвестное лицо) [1]) с возвратившимся из-за границы Богомоловым, он привез бездну запрещенных сочинений, особенно Искандера, у которого он был в Лондоне. Искандер особенно надеется на Малороссию и Харьков. Каченевский [2]) писал Тимошенке, чтобы вы передали поклон Павлову, и советует всем сойтись с ним. В конце упоминает, что все препровождает через Левченку.

Из 6 письма видно, что было в Харькове общество для вспомоществования исключенным студентам и что в нем участвовал бывший профессор Гордеенко. Общество это называется педагогическим.

В 7-м письме упоминается о серебряковцах и депутатском собрании, которое заседает с некоторою торжественностью, являются зрители и чинно слушают. Собирались деньги и была заведена книга. Португалов знает, кто записывался и на каком основании. О депутатском собрании знает начальство и покровительствует [3]). Засядко—покровительствует.

В 9-м письме упоминается «о наших общественных делах, о которых вы скоро узнаете подробно». В 11-м письме от Лебедева-Бекмана называют Иегова и сказано, что Харьков хочет встретить А. II со скандалом, далее, что Харьков имеет еще силы достойно за себя постоять, что о новых студентах мало можно сказать хорошего, за исключением таганрогцев, коими руководит Тимощенко. Старых же студентов с вредным образом мыслей, по выражению администраторов, еще много. Выражается неудовольствие, что студентов подчинили полиции. Посылается поклон харьковским эмигрантам. Платону Васильевичу и особенно молодому человеку de la haute race et du bonton. Напирайте на Зеленского и Португалова, чтобы они скорее присылали «университетскую гласность».

В 13-м письме высказываются мысли о браке, противные религии.

14-е письмо Савельева из Новочеркасска, где он учителем гимназии. Упоминает, что перед ним обширное поле для пропаганды и что всячески старается приобрести влияние на учеников и убить в них дух воинственности.

15 частная доверенность, данная Бекману профессором Павловым, получать с почты все письма.

В 16-м письме, писанном кажется Хлоповым, видно, что в Харьковском Университете образовалась партия бороться с таганрогцами, чрезвычайно усилившимися. Во главе этой партии против Чуле (Гуле?) стоят Лебедев и Маевский.

В 17-м письме посылается желание успехов всей колонии на поприще полезной общественной деятельности. Сказано, что дела нашего общества идут прекрасно, что слушателей возросло до 30, митинги довольно часты и ведутся хорошо.

В 31-м письме, писанном неизвестным лицом, приехавшим из Киева, упоминается о том, что в Харькове самые разнообразные митинги, депутатское собрание, педагогический совет воскресных школ. Лицо это упоминает, что оно будет говорить на первом после праздников митинге, в качестве членов киевских воскресных школ, о сношениях с Петербургом и Москвою, присовокупляя, что хорошо, если бы я получил от «Нашего Совета» из (К) по этому поводу письмо, но вряд ли поспеет, разве депешу.

[1]) Оно, повидимому, обозначено условно, цифровым шифром. В. Кр.
[2]) Очевидно, Каченовский. В. Кр.
[3]) Очевидно, университетское. В. Кр.

42—записка Хлопова к Бекману о том, что он болен и уполномачивает его говорить на митинге, если таковой состоится.

50—письмо частию политического содержания, говорится и о крестьянском вопросе; писано в 1856 г.

54-е письмо Португалова к Бекману, в котором он благодарит за то, что дал ему возможность в общем деле доставить вес и значение еврейским студентам.

64. Письмо Португалова о том, что он избран в первом собрании представителем и ходатаем еврейского круга и что он завязал в Киеве литературный узел, в надежде устроить что-либо в роде харьковского.

В 65-м письме сказано: «об этом деле напечатано уже в двух газетах в «Congress hobe rote»; «Tele и Algemeinzeintunge».

В 67-м письме Португалова говорится, что литературный кружок в хорошем состоянии. Профессора Павлов и Колосовский принимают деятельное участие. Пирогов и инспектор — покровительствуют. Далее говорит: «Бога ради—описание нашей апрельщины и «Свободное слово».

76. Письмо Португалова к Бекману, в котором говорится, что приехал Муравский и привез все лучшее. Мы в тот же день собрались до 15 чел. и прочли. Все это я отдал Павлову и он не нахвалится.

В 77-м письме бранит немцев: «жаль, что нельзя сделать общее их избиение».

На 88-м письме поименованы, вероятно, статьи в запрещенных изданиях.

Извлечение из переписки студента Тыщинского:

Раевский, студент Ленинградского Университета, в письме Тыщинскому спрашивает: какого он держится общества?

28 февраля 1858 г. из Сум, письмо от Ткаченко, в котором он просит поклониться Завадскому и обещает свое содействие его благородному делу. Письмо из Харькова, от Т... где упоминается о «Свободном слове»; журнале харьковских студентов.

Пародии на издававшиеся манифесты, пасквили, бывшие в Харькове, списки и род прокламаций возмутительных на малороссийском языке.

Выписки из Искандера и печатный № «Колокола». В письме неизвестного говорится: «потрясти веру в неприкосновенность верховной власти и ее главы, хотя бы эта глава была одержима бесом зла и тупоумия и хотя бы цель ее была уничтожить у нас на родине все разумное, молодое, гениальное,—но не верноподданническое и т. п. выражалось в самых нелепых словах об единодержавной власти».

Из другого письма из С.-Петербурга, от некоего Николая Зубова, можно предполагать по сходству рук, что и предидущее письмо писано этим последним. Далее следуют статьи Белинского, Ростопчиной, не пропущенные цензурой. Списки, вроде пасквилей на начальствующих лиц. Черновое письмо в Харьков с адресом: «Гг. редакторы», подписанное Х. С., в коем говорится: «просветите его, авось и он, увлекшись духом света, будет ругать августейшую фамилию и почтительно снимать шапку перед Ефимами».

Извлечение из переписки студента Киевского Университета Вен. Португалова. Письмо из Брюсселя бывшего студента Харьковского Университета Раевского, с упоминанием о некоем Герце, что

он не шпион. Также, как скоро здоровье его поправится, то он напишет письмо Зиновьеву (попечит. Харьковского Университета) и разругает его.

Письмо Рымаренковой, при котором присланы заказы «Пиквиков» (партии, существующей в Екатеринославе). Письмо Рымаренко, в котором просит в письмах соблюдать: $\frac{404}{36}$; $\frac{224}{4}$; $\frac{395}{5}$ и спрашивает о делах: Бекмана, Абазы и прочих 138-ми.

Письмо из Херсона от неизвестного, в котором просит Португалова присланное анонимное письмо переписать и послать по адресу.

Аналогичное письмо на имя одесского генерал-губернатора гр. Строганова о происшествиях в Херсоне.

Очень много выписок из «Колокола» Искандера и из письма Раевского к Португалову видно, что он послал ему экземпляр сочинений Искандера из-за границы.

По письму к неизвестной Нене, возвращенному этой последней Португалову, видно, что он всю свою корреспонденцию получал у Леона Зеленского».

Ці останні відомості викривають перед нами добре налагоджену конспіративну організацію з широким розгалуженням зносин з її учасниками від Херсону до Ленінграду та від Лондону до Брюселя!

Тут ми бачимо і шифроване листування, і умовні конспіративні адреси для кореспонденції. Дуже важливі вказівки ми знаходимо тут також і про участь жінок в цій революційній організації та вказівки на велику силу учасників—до 138 чоловік—в одному тільки місті.

(Далі буде).

П. ВИСОЧАНСЬКИЙ

М. П. Баллін—піонер української кооперації.

(1829—1904).

27 травня ц. р. минає 20 років з дня смерти піонера української кооперації, видатного харківського громадського діяча та публіциста 60—70 років М. П. Балліна.

В силу цілої низки соціяльно-економичних причин, кооперативний рух на Україні, почавшись у 60-х роках, довгий час не знаходив своєї природньої соціяльної бази—трудящих мас.

Кооперативну ідею принесла на Україну інтелігенція, вона ж перша почала і перетворювати її в життя.

Тому кооперативний рух на Україні початкової доби має мрійницько-ідеалістичний характер зовні і міщансько-утилітаристичний внутрі, поскільки фактичним її приємцем були міщансько-чиновницькі верстви мійського населення.

В цьому полягає характерна особливість нашого кооперативного руху початкової доби, в цьому полягає й причина його швидкого занепаду та перманентної кризи майже до революції 1905 року.

Але нас зараз мало цікавить Баллін, як кооператор. Ми хочемо характеризувати його як особу, як продукт свого часу, як той соціяльно-психологичний тип інтелігента 60-х років, що через кооперацію хотів виховати нову людину, збудувати новий світ.

Як думав Баллін і чому?—ось те питання, яке нас цікавить і яке, гадаємо, виправдає наш екскурс у минуле не тільки перед особами, що цікавляться історією кооперативного руху.

М. П. Баллін народився р. 1829 в Петербурзі в родині видатного аристократа-чиновника (батько його був головою «Палаты Государственных Имуществ»; дід—генералом французької армії).

Юнацькі роки його проходять в аристократичній «Імператорській школі правознавства».

«Власне соціяльних стремлінь більш-менш сталих виховання, у школі за кріпацьких часів, залишити не могло»[1],—говорить Баллін.

На допомогу в таких випадках у старій школі приходило товариство. «Вплив товариства на розвиток моїх соціяльних стремлінь більш помітний, аніж вплив вихователів та навчителів».

---

[1]) Цітуємо з його рукописної автобіографії: «50 лет моей жизни. Развитие моих социальных стремлений» та инших його рукописів.

Товариство без відому шкільного начальства зачитується набутими у складчину французькими революційними романами.

Цим способом М. П. знайомиться з творами французьких соціялістів: Кабе, сен-сімоністів, Луї Блана, Прудона.

«Найбільше захоплювали нас,—каже він,—невиразні мрії фур'єризму, хоч самих творів Фур'є ми не читали».

Шкільну молодь захоплюють революційні надії 1848 р., «Революція 1848 р. значно вплинула на розвиток моїх соціяльних стремлінь».

Пізніше Баллін знайомиться з відомим у Петербурзі гуртком «петрашевців».

Але найбільш глибокий ідейний вплив на Балліна має Чернишевський, якого він, за висловом його дружини,—«боготворив».

Разом з тим Баллін вважає себе учнем Фур'є: «Я учень—Фур'є»,—каже він в одному з своїх рукописів,—і значить ніколи не стану твердити що розвиток страстей протирічить розвиткові розуму».

Таким чином, соціялістичні ідеї перших утопістів лягли в основу світогляду Балліна.

Але революціонером вони його не зробили.

Ще на шкільній лаві виробляв він «свою філософію», щось подібне, як він потім схарактеризував, до толстовської теорії непротивленства злу.

Його філософська теорія полягає в тому, що «Зла» взагалі немає, а тому нічого йому противитись, є тільки «добро» або «стремління», за висловом Балліна, яке треба творити, розвивати.

Взагалі прагнення «добра, любови, справедливости» являють характерну рису його майбутнього світогляду.

В розвитку цих якостей людської істоти він бачить ідею всесвітнього прогресу.

«Мені здається, каже він, що прогрес, який я примітив на протязі 70-літнього мого життя, полягає в розвиткові чоловічности, доброзичливости, розуміння солідарности не тільки в мені самому, а й у всьому, що мене оточує».

Тому й характерною рисою людей майбутнього він вважає «чулість, щирість».

Скінчивши школу Баллін вступає до карного департаменту Сенату. «До карного тому,—каже М. П.,—що я розумів там своє завдання: по змозі полекшувати кари, а що робити в цівільних справах—я не розумів».

Швидко обридає йому праця в Сенаті і він переїздить до Сімбірську. В Сімбірську він вперше починає працювати в літературному гурткові; «тут вперше,—як каже Баллін,—починається розвиток його соціяльних стремлінь».

В цей час він «почував себе остільки соціялістом», що відмовився від спадщини, яку залишив йому батько, «бо визнавав, що в принціпі я не мав права на спадщину».

Р. 1855 він переїздить до Катеринославу, де виступає вже як активний громадський діяч. Крім заснованої громадської книгозбірні, і тут громадська робота його обмежувалась літературним гуртком.

Характерно, що завданням заснованого ним літературного гуртка і названого «піквіками» він ставить «самовдосконалення».

Крім співробітництва у ріжних часописах, гурток дбає про заснування власного часопису «Новороссійская Летопись», але прохання про дозвіл викликає протест катеринославського губернатора Сіверса, який пише до

Петербургу, що ніби Баллін «занимается вопросом об отделении Малороссии от России» і належить до україноfільської партії.

В дійсності, як спростовує Баллін, це було непорозуміння, бо з «малороссами» він знайомства тоді ще не мав, а висновки Сіверса базувались, очевидно, на записці, представленій місцевим дворянством дворянському зібранню, в якій серед инших заходів до поліпшення добробуту місцевого населення висувалась думка про місцеву автономію.

Після недовгого перебування у Костромі, де він продовжує працю в літературних гуртках і де також обвинувачується губернатором в «отделении Малороссии», він переїздить р. 1861 на постійне життя до Харкову.

Тут він бере участь в організації Харківського Споживчого Товариства (1866 р.), першого на Україні.

З Харковом звязана вся послідуюча кооперативно-громадська діяльність Балліна.

Баллін застає Харків в часи пробудження його громадської думки.

«Харківське громадянство розділилось на цілу низку гуртків».

Лідером самого численного з них був ліберальний проф. Каченовський, великий прихильник англійської системи державного управління.

Баллінові не до вподоби ідеологія цього гуртка; він прилучається до більш радикального гуртка «хороших людей». В цьому гуртку брали участь і «ліві малороси».

Гурток Балліна був перейнятий соціялістичними ідеями, і своїм духовним батьком вважав Чернишевського. До цього гуртка належав і фундатор споживчого товариства Бріліянтов, якого «підкупав своїм впливом К. Маркс», хоч і був він більше фур'єристом.

«Від конституціоналістів типа Каченовського нас відріжняло,—каже Баллін,—те, що ми не вірили вченим конституціям, виробленим професорами в Англії, і що ідеалом нашим була конституція, вироблена на грунті самоуправління, розвитку автономії»... «Це було результатом захоплення націоналізмом без попереднього определення значіння національности в загальній системі розвитку».

Гурт «хороших людей», засновуючи свій клуб, забалотировує у члени його Каченовського «за його вороже відношення до народництва, малорософільства та за невизнавання Чернишевського».

З «малоросами» того часу Балліна об'єднували радикальніші погляди останніх на систему державного будівництва, та їх народницькі ідеї.

Взагалі ж до їх ідейного змісту він ставиться дуже критично.

«У них (малоросів)—каже він—не було ідеалів. Вони гадали, що національність має виявлятись в енергійному: геть, жиди! та в голоснім співанні народніх пісень. Талановитіші з них студіювали філологію, політику, археологію; дуже поважали народні звичаї, не розуміючи їх значіння. В той час як за кордоном народницькі партії мінялись на соціялістичні, наші малороси стояли на своїх старовинних позиціях, що «общечеловека» немає.

Особливо звертала увагу в «малоросах» їх непрактичність та економичне неуцтво. Вони боялись, що розвиток кооперації порушить народні звичаї, вважали артіль несвоєчасною для малоросів організацією і вихваляли спеціяльно ніби характерний для малоросів індивідуалізм»...

А один із них (Лобко фундатор перших, Полтавського та Київського, споживчих товариств), що провадив росповсюдження «метеликів» видання

кулішівської «Основи», мріє про поновлення чумаччини шляхом перевозки краму від одного споживчого товариства до другого.

В оцінці світогляду тодішніх харківських українців є доля правди. Але ми гадаємо, що ця оцінка трохи однобока. Баллін примітив те, що йому найменш подобалось.

Скептицізм Балліна до харківських «малоросів» 60-х років походив видимо від його загального відношення до українського національного руху того часу. А тут у нього не було послідовности. З одного боку, він визнає себе членом «южно-русской народности», домагається прав на її культурне самовизначення, протестує проти утисків та обвинувачень «южан», що люблять свою батьківщину в сепаратизмі,—з другого—«вважає малоросійську культуру занадто низькою, щоб можна було нею «душевно захопитись». «Теоретично я розумів законність стремління до сепаратизму, але не міг же я зрозуміти класичної фрази Пільчікова [1]) «свобода—так нема єдинства;—єдинство—так немає свободи».

«Теоретично майбутнє людства належить кооперативному рухові». Це майбутнє Баллін мислить як систему вільної «інтегральної кооперації», сподіваючись, що «інтеграція кооперативного руху охопить все і всіх» і тоді настане новий світ. На його думку, час цей настане незабаром, бо все навколо цілком природно йде до кооперування.

Розвиток англійських тред-юніонів, третейських судів, заснування та розвиток пайових товариств; зріст міжнароднього товариства робітників, міських та земських установ; кооперування в артілі кустарної промисловости—все це факти, які говорять, що сучасний суспільний прогрес іде по шляху кооперування.

Навіть державний лад прагне кооперативної системи; навіть приватні підприємства (не що инше, як невдосконалені кооперативні установи) все більше розвивають в собі кооперативність [2]).

Иншими словами, всякий процес об'єднання, навіть концентрації капіталу, Баллін характеризує як ріст кооперативности.

Таке широке й невиразне розуміння Балліним природи кооперативного руху походило від його ідеалістичного розуміння соціяльних процесів.

Кооперація в його уявленні насамперед виявлення принципу солідарности, «добра, любови та справедливости».

«Стремління до кооперації неминуче виростає в людині в міру розвитку стремління жити по правді».

«Кооперація без віри, надії та любови так же немислима, як не можна бачити без світу та очей».

«Це передчуття нами кооперації об'єднує людей, воно дає їм право та обов'язок любити бога-правду більш за все на світі та ближнього свого, як самого себе—не для нього, не для себе, а для бога-правди. Воно робить всіх людей братами, сестрами, тому, що всі ми діти одного отця. І нам стають особливо дорогими брати-сестри наші, які розуміють, що їх сполучає це передчуття кооперативного життя».

Кооперація для Балліна, це той найвищий спосіб «самовдосконалення», який він шукав, ще засновуючи літературні гуртки.

---

[1]) Відомий полтавський педагог-українець 60-х років.
[2]) Баллін. «Новое Земледелие». Петерб. 1871. Передмова.

Кооперативна проповідь Балліна, як і колишня комуністична проповідь Р. Овена, розрахована не на широкі працюючі маси, а на всіх «алчущих» і «жаждущих» «духовної правди», «нового нравственного міра».

Шукаючи свого морального ідеалу—справедливости та любови, ідеаліст Баллін хоче примусити служити йому явища соціяльного порядку—кооперацію.

Тому його кооперація не є витвір соціяльного нерівенства та класової боротьби, більше того—вона має стерти сучасні класові «непорозуміння» та встановити гармонію «інтегральних людських стремлінь, що сполучають всіх людей більш чи менш свідомо в загальнолюдську релігійну общину».

І цілком послідовно робить Баллін, коли він ставить такі вимоги до справжніх кооператорів: «для того, щоб зрозуміти майбутнє кооперації, необхідно бути знайомим з філософією природи, антропологією, та біологією, а також з загальною та спеціяльною соціологією або, як пише він в одному з листів до Толстого, що «справжня кооперація можлива тільки по-між цільно розвиненими людьми, що кооперація потрібує самопожертви в ім'я свого ідеалу».

Коріння кооперативного руху треба шукати не в соціяльних суперечностях сучасного ладу, а в ідеалістичних прагненнях людини.

«Підвалина кооперації—взаємне співчуття, взаємна приязнь і особливо любов та дружба... кооперація є вияв любови». І те, що ми спостерігаємо в дійсності «от міра сего»,—«державний, революційний чи християнський соціялізм,—є не що инше, як виродок кооперативної ідеї».

Ми не будемо спинятись на практичній кооперативній діяльності Балліна, бо не вона дає йому назву «піонера» української кооперації; не будемо далі спинятися і на його теоретичних шуканнях, бо теорії кооперації, як він і сам це визнає, він не дав. Баллін відомий більше, ніж пропагандист кооперативної ідеї, як перший сівач її зерна на нашому суспільному грунті. Баллін був «ліриком» кооперації, як справедливо характеризував його історик російської кооперації В. Меркулов.

Його кооперативно-суспільний світогляд цікавить нас зараз більше, як характерний вияв настроїв певної частини інтелігенції доби 60-х і пізніших років.

Яку ж верству інтелігенції репрезентував собою Баллін; хто такий Баллін, як соціяльний тип свого часу?

Громадський рух, громадські настрої доби 60-х років були наслідком глибоких соціяльно-економичних процесів, що відбувались на всіх просторах тодішньої Росії.

Ці процеси полягали в роскладі феодального ладу та дворянської класи і народження нових суспільних класів—буржуазії великої та дрібної.

В процесі народження нових суспільних верств, викришталізовувалася, самовизначалася і класова інтелігенція.

Причім нові класи, поруч з виділенням своєї власної інтелігенції, своїх ідеологів з власних надр, втягують в себе інтелігенцію й инших суспільних верств.

Як раз доба 60—70 років породжує новий суспільний тип інтелігента—«разночинца», виходця з низів і «отщепенца»—тип інтелігента, відколеного від свого попереднього, природного суспільного грунту.

«Отщепенців» постачала захитана дворянсько-буржуазна верства.

«Є два шляхи формування інтелігенції, як ідеологичної групи»,—пише В. Воровський в своїх студіях про інтелігенцію. «Один шлях, це—наростання інтелігенції із надрів самої класи, виділення самою класою її ідеологів. Другий шлях, це—формування інтелігенції, що прилучається до даної класи, з елементів другого класа, які відреклись від попереднього родства та його ідеології» [1]).

Баллін як раз і був тим «отщепенцем», що відколовся від свого дворянського роду, його ідеології та прилучився до иншої суспільної верстви—до «народу».

Він пориває не тільки ідеологично, він пориває матеріяльно, зрікаючись «у принціпі» від залишеної батьком спадщини.

Відірвавшись від своєї класової групи, він шукає опертя в «народі». Звідси і походять його «народолюбницькі» симпатії, його народницькі переконання.

«Інтелігенція подібна до ідейного парламенту, де представники ріжних класів входять у ріжні угруповання відповідно до того, як угруповуються інтереси класів, що послали їх»—каже далі Воровський.

І дійсно, вже з тої невеличкої характеристики боротьби ріжних ідеологичних течій серед харківської інтелігенції 60-х років, що її дає нам Баллін у своїй автобіографії, ми спостерігаємо явно виявлених дві течії: буржуазного лібералізму з Каченовським на чолі—характерної ідеології народжуваної промислової буржуазії, та народницької, перейнятої соціялістичними ідеями фур'єризму.

На цій останній платформі зійшлись «разночинцы-малороссы» та «отщепенець» Баллін.

Пізніші роки внесли значну «поправку» в соціялістичні настрої цієї інтелігенції. Під впливом дальших соціяльних змін, особливо в 90-х роках (доба нашої промислової революції), вона поступово диференціювалася, переходючи на платформу демократизму, чи революційного народництва, чи марксизму... Соціялістичні лозунги 60-х років були тим сильнодіючим засобом, що допоміг процесові відколення певної частини інтелігенції від свого природнього коріння.

Але перейняті нею соціялістичні переконання вона своєрідно переломила у своїй психіці, перетворила його в «інтелігентський» соціялізм.

«Інтелігенція—є мати катедер соціялізму та соціял-реформізму, що набірає в залежності від ріжних політичних та соціяльних моментів ріжноманітніших форм: державного соціялізму, культу робочих союзів та кооперативного руху, націоналізації землі та етізірування класової боротьби і т. и. [2]). Баллін органично не визнає революції. Він тільки соціял-реформатор, що «мріє» через кооперацію збудувати новий суспільний лад.

Але й соціял-реформізм Балліна базується не на об'єктивному аналізові існуючих форм співжиття, критики його суперечностей, облік діючих суспільних сил. Його реформізм має цілком суб'єктивну, ідеалістичну підкладку; його реформізм тенденційний і походить від внутрішньої моральної потреби в «самовдосконаленні» та «удосконалення» людини для досягнення найвищого ідеалу—«любови та справедливости».

[1]) В. Воровський. «Русская интеллигенция и русская литература». Ст. 161.
[2]) К. Каутський. Цітую з Т.-Барановського «К лучшему будущему».

Цим моральним постулатам, цим суб'єктивним, моральним прагненням свого «я» підпокоряє він об'єктивні соціяльні процеси.

В своїх народолюбницьких переконаннях приходить він до висновку, що майбутнє людства залежить не від пристосування інтелігенції до народу, а від завоювання його, народу... бо «не мертва маса повинна подолати розум, а розум повинен скорити несвідоме».

Перекочувавши до «народу», він однак не міг перейнятись його «стремлінням». Навпаки, його власні ідеалістичні «стремління» роблять його ворогом об'єктивного соціяльного процесу—класової боротьби; завдяки їм, він не помічає і не хоче помічати соціяльних антагонізмів, а проповідує суспільну «гармонію».

Завдяки їм він не бачить «зла» на землі, а бачить тільки «добро»; завдяки їм він виробляє свою філософію «непротивленства злу».

Баллін став толстовцем, раніш самого Толстого.

В цьому криється глибока суспільна закономірність.

Бо не боротись прийшли вони в цей світ, а... каятись.

Обидва вони (ріжниця в маштабі)—«кающиеся дворяне».

Кооперативний світогляд Балліна весь перейнятий суб'єктивізмом.

Бо кооперація в його уявленню, це—продовження його «самовдосконалень», а цим питанням предопределюються всі його соціяльні шукання.

В своїй кооперації він знайшов себе; тому й кооперація для Балліна є все; він не бачить инших шляхів; що по-за межами кооперації—то, або «виродок» кооперативної ідеї, або «невдосконалена» ще кооперація.

На Баллінові як найкраще можна ілюструвати висновок Воровського, що до цього типу інтелігенції.

«Цей напрямок (покаяний моралізм), що заспокоївся на задоволенні чисто суб'єктивної потреби моральної рівноваги, етичного самовдосконалення, легко, звичайно, розвязав «прокляті питання» в ріжноманітних інтелігентських посьолках, культурництві і т. и.».

Свою ж «суб'єктивну потребу» в каятті Баллін задовольнив тим, що взяв на себе громадську функцію «культурництва» та «завоювання народу» інтегральною кооперацією.

Минуло більш як півстоліття, як Баллін посіяв у нас зерно кооперативної ідеї. Півстоліття—час достатній, щоб перевірити правдивість його кооперативних поглядів.

Дійсність показала, що кооперація—не все, що вона тільки один з проявів ріжноманітного соціяльного процесу, що вона лише одна (і далеко не головна) з діючих сил соціяльного прогресу.

«В мріях старих кооператорів багато фантазії. Вони часто смішні своєю фантазійністю. В чому полягає їх фантазійність? В тому, що люде не розуміють основного, корінного значіння політичної боротьби робітничої класи за знищення панування експлоататорів»—так коротко характеризує минулу кооперативну ідеологію В. Ленін.

Кооперативне зерно дало рослину, коли попало на свій природний родючий суспільний грунт—працюючих мас; кооперація дасть плід тільки в новому суспільстві, але здобутому не так, як «мріяв» колись Баллін.

І. ОМЕЛЬЧЕНКО

Колективізація в сільському господарстві на Вкраїні.

І

Колективізація в сільському господарстві не є чимсь цілком новим. Спроби організації комун та артілів маємо не тільки за кордоном, як, напр., в Італії, але і в нас, у бувш. царській Росії. Зупинятися на формах колективізації в сільському господарстві за кордоном ми не будемо, але хоч в коротких рисах оглянемо ті одиночні спроби, що переводилися в межах царської Росії.

Колективізація за часів до-революційних ніколи не набирала масового значіння, це були спроби інтелігентів-мрійників утворити нову форму життя, засновану на принціпові комунального співжиття і праці на землі, або комуни чисто релігійного характеру, засновані на релігійному фанатизмові. Зовсім окремо стояли тільки артілі Левицького, що все ж таки не набрали більш менш поважного значіння.

Яскравим зразком інтелігентської комуни є «Криниця», якій не довелося дожити до революції. Комуна «Криниця» уявляла собою, як і з початку заснування, такі в процесі свого життя, гурток людей ідеалістів, у котрих над усім домінувала ідея спільного співжиття, рівности праці і. т. и. економичних же умов, як у кожного члена, так і увсього гуртка, які б штовхали на шлях колективізму, не було. Туди здебільшого їхали, аби знайти «духовний відпочинок», а не тому, що вимагали економічні умови життя, що одні тільки й можуть поставити міцно організацію.

І дійсно, завдяки внутрішнім неладам, ця артіль досить швидко начинає роспадатися. Утиски царської влади тут не відограють будь-якого значіння, навпаки—бажання опіру, цілком природнє явище, повинно було відограти ролю цементу, але цей цемент не витримав.

Трохи в иншому стані була друга визначна комуна, це—«Неплюєвське братство», що й зараз існує. Тут умови життя й розвитку були инші.

Заснована вона багатим поміщиком Неплюєвим, що нарочито підбирав хлопчаків селян і виховував з них «братчиків». Але поскільки все робилося на релігійних підставах, то й комуна носила форму релігійного братства.

По своїй смерті Неплюєв залишив багато землі й добрі маєтки, що давало можливість «братчикам» мати цілком забезпечене життя, і при тому укладі,—комунальному для «братчиків», і визискуванні найманих робітників,—комуна держалася твердо до революції і за часів революції була вже перетворена в артіль.

Досить значної сили в свій час набрав рух духоборів, про який писати не варт, бо в літературі він добре не освітлений, але назвати цей рух громадським і нормальним не можна, це—рух релігійних фанатиків. Поскільки ж він почав набирати широкого значіння, він, цілком природно, був задушений царатом, як явище, що ставало на перешкоді поміщицькому господарюванню.

Зовсім окрему групу уявляють собою артілі М. В. Левицького. Артілі ці почали організовуватися після голодного року, коли селянство, в південній частині України, було знесилене і шукало виходу із скрутного становища. Ідея Левицького, підтримана кредитом, що давали земства на купівлю реманенту, швидко знайшла відгук серед селянства, почалася організація артілів.

Але дивитися на цей рух, як на зародок колективізму в сільському господарстві,—не можна. Селяне дивилися на артілі, як на переходову форму господарювання, через яку можна було б зміцнити своє індивідуальне господарство. Правда, одна тільки примара артілізації в сільському господарстві, загроза поміщикам залишитися без вільних робочих селянських рук, поставила на ноги всю поліцію, і артілі, і без того ж не міцні своєю внутрішньою спайкою, під натиском поліцайського режиму—завмирають.

Одначе, треба зазначити, що в основі роскладу всіх цих форм артільного руху лежала відсутність в той час економичних передумов для їх існування.

Заможньому селянству, яке мало дуже дешеву робочу силу серед своїх же селян незаможних, артілі не давали економічної вигоди; незаможне селянство, бюджет якого був дефіцітним, не могло спасти свого дрібненького господарства від ліквідації через артілі і запобігало заробітку по-за межами свого господарства і, навіть коли об'єднувалося в артілі, не маючи ні звідки матеріяльної допомоги, не могло конкурувати з великим господарством, добре забезпеченим реманентом, що мали заможні селяне. Я тут не торкаюся панських економій. Тому-то ні зразки иноді добре поставлених інтелігентських комун, ні ідеї Левицького не могли мати успіху серед широких селянських кол. І тільки під приводом релігійного фанатизму (духобори) він набірав значіння, що можна відмітити в історії колективістичного руху на селі.

II

Перша доба революції, широким розмахом скинувши панське ярмо і давши землю селянству, поставила на чергу питання колективізації в сільському господарстві.

Аби охоронити від знищення культурні здобутки раціонально поставлених панських маєтків, комуністична партія, а вкупі з нею і Радянська влада, починають вести широку агітацію за влаштування комун на бувших панських економіях. Безумовно, не одне тільки бажання залишити культурні господарства від знищення примушує вести агітацію за сільськогосподарські артілі та комуни. Це вимагається і тим, що безземельним та малоземельним селянам і наймитам панських економій при артільному господарюванні на залишених поміщиками маєтках легше всього налагодити своє нове господарство, бо одна земля без реманенту не давала можливости цим колам селянства економично розвинутися. Крім того, такий

сільсько-господарський колектив є на селі первісним зародком майбутнього соціялістичного устрою,—первісною формою колективізму на селі, ячейкою майбутнього громадського життя.

Але агітація за колективізм на селі з початку не дала значних наслідків. Багато було причин, що стояли на перешкоді. Селянство, після керенщини, Центральної Ради, що обіцяли дати землю та не давали, на заклик комуністичної партії до захоплення панських земель, почало росподіляти землю по-своєму. Не маючи певности, що не повернуться на той чи инший час пани, воно намагалося зруйнувати «дворянські гнізда», аби не було вже куди вертатися, це одно, а друге—селянин, вихований в індивідуалістичних формах господарювання, не розумів колективних форм і їх економичної доцільности. Кожен селянин намагався забезпечити с в о є в л а с н е господарство.

При цьому росподілі панських маєтків більшу і значно більшу долю одержав заможний селянин, що мав тяглу силу і харчі для живого реманенту.

Обділеними залишилися наймити, яким нікуди було вивезти, та незаможні. Наймити, що звикли до спільної праці на панських ще ланах і являються першими могиканами в артільному рухові. За ними йдуть незаможники, але йдуть з великою опаскою. Бояться «комунії» тому, що агітація за колективізм на селі викликала контр-агітацію з боку контр-революційних елементів.

Комуна в 1917—18 році в уявленні рядового селянина була чимсь страшним: спільний казан, спільні жінки і т. и., і ясно, що, уявляючи собі так колектив, селянство в цілому до організації його ставилося вороже.

Отже, не дивлячися на все це, все ж починають організовуватися сільсько-господарські артілі та комуни, з найбільш прихильного до революції елементу села—з наймитів, і цілою мережею вкривають Україну. Викристальованих форм колективів не було, це здебільшого були артілі з нахилом до комуни.

Не встигли ці колгоспи зорганізуватися, як почалися часи окупації України. З початку німці з Петлюрою, з гетьманом, потім деникинці, Врангель, все це приводило з собою панство, що хотіло повернутися на свою землю. Про існування колгоспів в ці часи не приходиться говорити, вони всі були зруйновані, а члени колгоспів здебільшого йшли до червоної армії захищати рядянську владу.

Ці спроби організації колективних господарств на селі за часів першої доби революції все ж показали, що колективізм, як певна форма господарювання в сільському господарстві, може розвиватися, що найбільш розвинені і революційно настроєні селяне її розуміють. Прикладаючи до цього економичну потребу розвитку сільського господарства і розуміння, хоч дуже незначної частини селянства, що найбільш сприятливою формою для раціональної постановки господарства буде колектив у всіх його формах,—ми, закінчивши бурхливу добу боротьби, мали грунт цілком сприятливий для розвитку колективізації в сільському господарстві.

Бандитизм, що широко був росповсюджений, в значній мірі перешкоджав швидкому розвиткові колективізації, тому що бандити в колгоспах вбачали безпосередніх своїх ворогів—і руйнували їх, але з ліквідацією бандитизму зріст колективного руху почав набирати значних розмірів, що ми далі і будемо ілюструвати цифрами.

Такою являється коротенька історія розвитку колективістичного руху до революції і за перших її часів.

III

Нормальний розвиток колективізації можна рахувати з 1919 року, коли вже було роскидано по Україні 580 колективів. Цифра, правда, дуже маленька, але по тому часу вона була і дуже великою.

Руйнування сільського господарства за минулі часи привело його до занепаду, в найбільш важкому становищі опинилося незаможне селянство, що не мало чим вести на прирізаній землі свого господарства, і воно, аби не підпасти під економичний гніт куркуля, шукає виходу і знаходить його в колективістичних формах господарювання.

Політичний та економичний протекціонізм сприяє зміцненню цього руху.

Але в де-якій частині колективізація знаходить співчуття й серед куркулів та монахів, що хочуть під захистом колективу спасти свою економичну міць, перші—від роскулачення, а другі—від ліквідації манастирських маєтків.

Прийшлося стати на сторожі і придивлятися до кожного колективу зокрема. Значну ролю в боротьбі з цими лжеколективами відограють комнезами, що починають набірати активної сили в боротьбі з куркулем.

В процесі розвитку колективістичного руху на селі йде повільний процес зростання колективів по кількості, не дивлячись на значний відсоток роспаду й примусової ліквідації «лже-колгоспів».

Нижче наведені таблиці показують нам зріст колгоспів на Вкраїні [1])

Роки \ Місяці	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
1919					5	8	0					
1920					9	6	0					
1921	120	135	198	310	380	452	487	755	812	815	885	902
1922	985	945	1000	1035	1073	1425	1447	1668	2032	2699	2551	2722
1923	3681	3901	4166	4223	4434	4818	4893	5069	4852	4781	4828	5111

Характерним в цій таблиці є повільний та неухильний зріст колгоспів з боку кількости. Але коли ближче придивитися, то побачимо, що в де-які часи помічаються скоки вниз. Так, на початку 1920 року (в 1919 та 1920 році ми маємо тільки, правда, випадкові і далеко не точні цифри)—було 960 колгоспів, але ця цифра стосується до кількости зареєстрованих по всій Україні, що під час Врангелевщини та наступу поляків роспалися, а почасти самоліквідувалися з-за бандитизму.

На 1 січня 1921 року ми маємо більш-менш точну цифру дійсних колгоспів, яка повільно зростає аж до лютого 1922 року. В цей час по де-яких губерніях була переведена перереєстрація, і цифра падає з 985

[1]) Як ця таблиця так і послідуючі взяті, по даним статистичного відділу «Сільського Господаря», що має їх із обслідування колгоспів, переведеного на протязі 1923 року, а також матеріялів, що має Наркомзем.

до 945, а надалі знов починає зростати. В серпні—вересні 1923 року цифра колгоспів значно падає з 5069 до 4852 і далі до 4781. Це пояснюється тим, що на Одещині (район найбільшого поширення колгоспів) була переведена чистка і всі лжеколективи зліквідовані. Не дивлячись на таке зниження—цифра кількости швидко виправляється за рахунок нових колгоспів.

Зріст колгоспів по губерніях дає нам такий малюнок.

Зріст колгоспів по губерніях:

Губернії \ Дата	1 вересня 1922 р.	1 січня 1923 р.	1 квітня 1923 р.	Примітки
Одеська	505	1.734	2.052	Миколаївська у 1922 р. зліквідована і злита з Одеською.
Миколаївська	237			
Донецька	218	483	593	
Харківська	168	249	319	
Катеринославська	151	342	540	Катеринославська і Запорізька зливаються.
Запорізька	26	166		
Кремінчуцька	6	77	—	
Полтавська	73	248	256	Кремінчуцька ліквідується і розподіляється між ріжними губерніями.
Чернигівська	65	40	42	
Київська	69	103	748	
Волинська	57	62	70	
Подільська	93	127	198	
По Україні	1.668	3.681	4.818	

Як показує вищенаведена таблиця, зріст колгоспів по Україні йде не рівномірно. Найбільш швидкий темп зросту за 1922 рік ми бачимо по губерніях—Кремінчуцькій, Запорізькій, Одеській, Донецькій, Катеринославській, та Полтавській, ц.-т. по губерніях, де був голод. Явище це цілком зрозуміле, бо селянство під час голоду і після голодного року, маючи перед очима живі колективи, яким легше було витримати голодний рік і легше відбудовувати своє господарство, зруйноване голодом, йшло за цим живим зразком. В колгоспах воно знаходило ту форму господарювання, при якій легше всього було відновити занепале господарство. Надалі, як і показують цифри, темп зросту колгоспів в цих районах зменшується. Зате перше місце займає Київщина, де, завдяки малоземеллю, приходиться незаможникам раціоналізувати своє господарство введенням пропашних культур і в першу чергу—цукрового буряку, що має забезпечений збут на цукроварнях. Більш-менш налагоджена справа в цій губернії землеустрію, а також активність комнезамів сприяють швидкому розвиткові колективізації.

Останнє місце займають Волинь, Поділля та Чернигівщина, де зріст колгоспів іде дуже помалу. Це пояснюється більш низьким, порівнюючи з рештою, культурним рівнем селянства, малою кількістю і зовнішніх культурних сил, що працювали в цьому напряму, і малою кількістю таких колгоспів, що могли б бути наочним зразком економичної доцільности колективізації. Значну ролю відограє також і малоземелля, а завдяки йому й суперечки з-за земельної площі.

Нерівномірно йде так само й забезпеченість колгоспів землею, що припадає на одного їдця.

На 1/IV—1923 року було[1]):

Губернії	Кількість колективів	Разом їдців у колгоспах	Площа землі в десят.	Їдців на 1 колектив	Землі на один колектив десятин.	Землі на їдця в колгоспах дес.
1	2	3	4	5	6	7
1. Одеська	2052	112022	198795	54,6	94,4	1,7
2. Донецька	293	32652	70073	55,1	118,2	2,1
3. Катеринославська	540	27091	48813	50,2	90,4	1,8
4. Київська	748	44293	14275	59,2	19,0	0,32
5. Полтавська	256	8623	11156	33,7	43,6	1,3
6. Харківська	319	18955	13660	59,4	42,8	1,7
7. Чернігівська	42	3279	3902	78,1	92,3	1,2
8. Подільська	198	15079	6269	76,1	31,6	0,45
9. Волинська	70	3126	4434	44,6	63,3	1,4
По Вкраїні	4818	265120	366277	55,0	76,4	1,3

Як бачимо, найбільшу забезпеченість землею, найбільша кількість землі на колгоспи припадає на степовий район, на губернії—Одеську, Донецьку та Катеринославську, де і загальне забезпечення землею селянства більше. Коли порівняти забезпеченість землею з розрахунку на одного їдця в колгоспах і в селянських господарствах, то росходження буде незначне. Це пояснюється тим, що за винятном комун, яким відводилася земля з надбавкою, решта колгоспів одержувала землю по пересічній нормі. Коли ми далі будемо розглядати ті привілеї, що були надані колгоспам, то треба пам'ятати, що по забезпеченості землею вони мало чим відріжняються від звичайного селянського господарства.

Одже пересічні погуберніяльні дані кількости землі, що припадає на один колектив, не можуть дати певного уявлення про можливости організації земельної площі для раціональної постановки господарства, тому що й можливість прикладення складної машини, плодозміну й т. и., все це залежить від розмірів земельної ділянки.

Розбивка на певні групи по кількості землі по губерніях дає можливість орієнтуватися в тому, яке місце колгоспи мають і можуть мати в селянському господарстві.

Росподіл колгоспів по кількості землі у %%[2]).

Площа землі в десятин. \ Губернії	Подільська	Київська	Харківська	Полтавська	Донецька	Катеринославська	Одеська
До 35 дес.	65,0	9,0	21,2	14,7	1,6	4,5	5,0
Від 35 до 55 »	25,0	30,9	14,1	44,1	12,8	12,0	26,6
» 55 » 75 »	5,0	25,0	25,4	19,2	11,7	12,0	15,0
» 75 » 120 »	5,0	23,5	23,9	13,2	29,3	26,6	38,4
» 120 » 200 »	—	8,3	9,8	4,4	32,6	26,0	11,8
» 200 » 300 »	—	1,7	4,2	4,4	7,1	11,6	1,6
» 300 і більше	—	1,6	1,4	—	4,9	7,3	1,6
	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

[1]) По даних Н. К. З.

[2]) По Чернігівщині та Волині матеріялів немає.

Пересічно найбільшу кількість колгоспів на Україні складають середні, що мають від 55 до 120 десятин на одно господарство, але ріжниця по окремих губерніях дуже значна. Так, в губерніях з малою забезпеченістю землею, як Подільська та Полтавська, а почасти й Київська, значний відсоток колгоспів припадає на перші три групи, в той час, як на Донеччині, Катеринославщині та Одещині зростають 3, 4 та 5 групи.

Звідси можна зробити єдиний висновок, що від загальної забезпеченості селянства залежить і розмір площі землі колективних господарств. Має ще вплив те, що район росповсюдження інтенсивних культур вимагає меншої площі, але вимагає більшого числа робочих рук, ніж це потрібно в районах екстенсивного господарювання (степова смуга).

В порівнянні з усією орною землею, що перебуває в користуванні селянства, площа землі під колгоспами дає дуже незначний відсоток. Так, ми маємо:

1) Волинь	0,2 %	6) Харківщина	0,66%
2) Поділля	0,3 %	7) Катеринославщина . .	1,25%
3) Київщина	0,56%	8) Донеччина	1,57%
4) Чернігівщина	0,23%	9) Одещина	3,14%
5) Полтавщина	0,38%	10) По Україні	1,17%

Як бачимо, відсоток дуже незначний, але, не дивлячись на це, колективи, як певний економичний фактор, відограють величезне значіння в сільському господарстві уже одним тим, що мають тенденцію до неухильного збільшення, про що нам яскраво свідчать цифри.

Ні агітація, ні момент роскулачення, ні голодний рік не зрушили б селянство до колективізації, коли б не було до цього економичних підстав. Зазначені чинники лише сприяли в тій чи иншій мірі розвитку колективізації. Знесиленість господарства від виснаження землі, брак земельної площі і після росподілу панських та инших нетрудових земель, зріст населення—от ті чинники, завдяки яким розвивається нова форма господарювання — колективізація. Колективізація, що дає можливість, при економії робочої сили, приміняючи складних машин, раціонально ставити господарство, інтенсифікувати його, робить корінну ломку всього сільського господарства. Хоч в сучасний момент площа землі під колективами і незначна, але процес наростання цієї площі, сприятливе відношення селянства (а раніш воно було ворожим) показує нам, що селянство в напрямі колективізації посувається вперед, що це тільки початок величезної «революції» в сільському господарстві і методах господарювання.

IV

Аби оцінити досягнення колгоспів в справі агрикультурній і перевагу колективного господарювання над індивідуальним за цей короткий час їх організації та життя, потрібно з'ясувати відношення посіву ріжних культур на землях колгоспів та селянських, знати забезпеченість живим та мертвим реманентом і ті врожаї, що ми мали на землях колективного та індивідуального господарювання.

По-перше—розглянемо, як росподіляється земельна площа по ріжних «угоддям». Тут виводити пересічної для всієї України не доцільно і вона

далеко не буде відбивати дійсного стану, а тому ми окремо зазначимо росподіл землі по «угоддях», по лісостепу і по степовій смузі.

		% до всієї удобної землі								Відсоток удобної землі до всієї земельної площі
		Під садибою	Сад	Город	Рілля	Луки	Ліс	Кущі	Вигон	
Лісостеп.	Середнє по колгоспах	2,13	2,24	2,63	78,08	8,95	1,4	3,09	1,48	94,37
	Середнє по селянськ. господар.	2,56	0,79	3,59	85,47	6,83	—	0,76	—	—
Степ.	Середнє по колгоспах	1,25	0,9	1,5	75,5	13,4	0,05	0,1	6,3	94,9
	Середнє по селянськ. господар.	2,93	0,65	2,13	71,05	8,3	—	14,03	—	93,52

У цій таблиці різко кидається у вічі, як по степовій смузі, так і по лісостепу, те, що колективні господарства займають менші відсотки площі під садиби, на цю цифру особливий вплив мають комуни та артілі зі спільним житловим помешканням, де економія на садибній землі дуже велика. Під садом ми маємо в обох випадках більшу площу у колгоспів, зате вона у них зменшується на городах. Але тут треба зазначити, що артільники, які живуть не спільно, мають ще трохи не колективних городів—так що ця цифра не буде сталою, а буде рівною, коли не вищою за селянські господарства. Отже сад та город уже є покажчиками напряму колективних господарств до переходу від екстенсивних культур до інтенсивних. Сприятливе відношення для колгоспів ми маємо і в більшій площі луків, що дають можливість, як кормовий клин, ставити на певну височінь скотарство.

Тепер розглянемо росподіл рільної землі по окремих культурах. Тут треба зауважити, що тривалого плодозміну заведено лише в тих колективах, що живуть де-кілька років. Значна частина колгоспів ще не має навіть землеулаштованих участків і тимчасово запосідає землі по тимчасових відводах. Справа землеустрою—питання найбільш болюче для колгоспів. Землеустрій в значній мірі иноді гальмує не тільки організацію нових колгоспів, а навіть иноді завдяки несвоєчасному одводу землі ліквідуються вже організовані артілі. Винуватити в цьому кого б то не було не приходиться, бо це так звані об'єктивні обставини: технічні засоби наші відстають від організації нових форм життя, що створила революція.

Одже, не дивлячися на те, що значна частина колгоспів не змогла перейти ще до сталого плодозміну,—по окремих районах рільництво колгоспів організується більш раціонально, ніж в селянських господарствах. Здебільшого в колгоспах ми маємо 4-хпілля, 6-типілля і навіть є випадки 8-мипілля. З певністю ми можемо стверджувати одне: ті хиби в постановці рільництва, що мають звичайні селянські господарства, колективами вміру їх сил виправляються. Колективи при організації господарства не йдуть за традиціями селянського господарства, а прислухаються до голосу агрономії.

Треба все ж зазначити, що ріжниця в раціональній постановці господарства між окремими колгоспами дуже велика: ми маємо колгоспи

(здебільшого комуни), що ведуть господарство по останньому слову агрономичної техніки, але є й такі, що не мають змоги поставити своє господарство нарівні з звичайним селянським.

Організація земельної площі (1923 рік).

Губернії	Форма господарств	На 100 дес. землі			На 100 десятин						Посіву		
		Рілля	Сіножаті	% посіву до ріллі	Озимини	Ранньої яровини	Пізньої яровини	Корнеплодів	Сіяних трав	Кукурузи	Соняшнику	Пропашних	% пар толоки до ріллі
Київщина	Колгоспи	86,4	—	62,0	21,7	34,9	21,0	12,0	3,9	0,9	0,0	18,5	38,0
	селянські.	73,3	6,9	60,0	47,6	25,0	19,2	3,9	—	0,3	0,3	8,0	40,0
Харківщина	Колгоспи	80,0	10,6	70,0	34,5	24,5	10,9	4,8	1,6	5,6	4,3	28,5	30,0
	селянські.	76,0	4,6	65,6	40,1	29,4	16,2	5,3	—	2,8	4,9	14,3	44,4
Чернигівщина	Колгоспи	64,6	10,3	81,7	25,6	36,5	11,7	8,0	4,4	0,4	0,1	22,1	18,3
	селянські.	51,2	17,4	60.2	47,0	20,1	16,8	4,7	—	0,0	0,0	16,1	39,8
Полтавщина	Колгоспи	85,2	6,7	76,0	42,6	36,6	8,1	6,1	1,8	0,8	1,2	10,9	24,0
	селянські.	77,1	9,1	63,7	40,4	35,5	16,0	1,6	—	0,8	1,3	8,1	26,3
Катеринославщ.	Колгоспи	76,2	12,0	72,5	34,0	34,3	6,4	1,0	0,7	8,8	7,6	27,6	53,3
	селянські.	81.5	3,6	46,6	39,0	17,9	13,1	1,9	—	15,4	7,6	30,0	27,5
Донеччина	Колгоспи	65,5	18,0	65,4	18,8	53,9	4,4	1,4	0,4	8,1	8,3	23,5	34,6
	селянські.	82,4	1,6	39,0	17,2	35,7	11,4	1,2	—	16,3	12,7	35,7	61,0

Перш за все в цій таблиці треба відмітити два явища: перше—відсоток посіву до ріллі в колективах більший, ніж у селянських господарствах, тоб-то колективи, займаючи під посів більшу площу, більш повно використовують землю; друге—ріжниця в організації площі лісостепової та степової смуги.

Розглядаючи озимий клин, ми можемо стверджувати, що всюди (окрім Полтавщини, де озимий клин свідчить про трьохпілля) він є характерним для чотирьохпілля в колгоспах, по селянських же господарствах—для трьохпілля.

Але 42,6 під озиминою на Полтавщині пояснюється поширенням посівів озимої пшениці, як рослини високої вартости для Полтавщини. Малий же відсоток озимини на Донщині пояснюється недостачою озимого посівного насіння, бо в цих районах взагалі сільське господарство перебуває в стадії видужання після голоду.

Інтенсивність рільництва характеризується пропашним клином і введенням в плодозмін сіяних трав. Відносно сіяних трав ми бачимо, що вони в колгоспах займають хоч і незначне, але певне місце, в селянських же господарствах це явище випадкове і зовсім не відбивається на плодозміні. В колгоспах лісостепу пропашний клин і посів корнеплодів (винятком для корнеплодів є Харківщина) займає значно більше місце, ніж в селянських господарствах.

В степовій смузі він нижче. Пояснити це можна, згадавши вищенаведені цифри забезпеченості землею колгоспів. В степовій смузі на одного їдця, а тим самим і на одного робітника припадає землі не тільки більше в абсолютних цифрах, але й по відношенню до забезпеченості землею селянства. В цих районах, завдяки більшій загальній забезпеченості землею, можна було одводити для колгоспів землю поверх норм, і це не

викликало незадоволення селянства. Більша кількість же землі проти норми дає можливість поширювати кількосний стан колгоспів. Проте, в таких колгоспах почувається брак не тільки живого та мертвого реманенту, але й взагалі недостача робочих рук. На те, щоб придбати складну машину (як трактор), що замінила б собою частину тяглої сили і робочих рук, у колгоспів бракує коштів; їм, звичайно, як і всякому, що будує нове господарство, приходиться тяжче з матеріяльного боку, ніж рядовому селянському господарству, що має налагоджений апарат господарювання; держава дати більш-менш значної допомоги, хоч би кредитом, щоб була можливість зразу розвернути господарство так, як хочеться колективові,— до цього часу не могла. От ми й маємо перед собою ті чинники, що стоять на перешкоді інтенсифікації колективних господарств у степовій смузі.

Зате на ближчі часи господарства колгоспів мають над селянським ту перевагу, що площа сіножатей у них більша і є можливість давати господарству ухил в бік скотарства, як більш забезпеченого кормами. Про розвиток цієї галузі господарства вже й зараз свідчить більший попит колгоспів степової смуги на сепаратори та инше молочарське приладдя.

Аналізуючи більш-менш детально вищенаведену табличку, ми можемо сказати, що і господарства колгоспів організуються по окремих районах відповідно природньо-історичним та господарче-економичним умовам, одначе з більш раціональною постановкою, ніж це ми маємо в індивідуальних селянських господарствах.

Що торкається тяглої сили, то становище колгоспів лісостепової і степової смуги дуже не однакове. Так, ми маємо на 100 десятин посіву:

Губернії	Форма господарства	Коней	Возів	о/о кінського молодняка до робочих коней
Київщина	Колективи	20,1	1,1	5,5
	Селянські господ.	36,0	4,3	16,2
Харківщина	Колективи	17,2	8,2	8,8
	Селянські господ.	19,5	9,1	9,0
Чернигівщина	Колективи	25,5	4,1	81,0
	Селянські господ.	44,1	4,0	25,2
Полтавщина	Колективи	16,0	6,7	29,3
	Селянські господ.	19,0	6,2	24,0
Катеринославщина	Колгоспи	6,0	0,9	14,5
	Селянські господ.	15,4	2,1	19,4
Донеччина	Колгоспи	6,0	7,5	12,9
	Селянські господ.	10,7	14,7	15,0

Основним елементом при організації колгоспів був наймит та незаможний селянин, але у них не було тяглої сили, яку б вони могли принести до колгоспу, тому-то, як загальне правило, кількість тяглої сили в колгоспах менша, ніж у селянських господарствах. Все ж для лісостепового району тяглої сили, беручи на увагу більші розміри господарства, вистачає; що-до степового району, то ця цифра катастрофично падає і далеко відстає від оптимальної (20 коней [1]); коли ще взяти під увагу засміченість земель, необхідність їх привести до порядку, то для нас стане

[1]) 2 вола = 1 коневі.

цілком зрозумілим, чому колгоспи степової смуги відстають по інтенсифікації від колгоспів лісостепу.

Не краще забезпечені колгоспи мертвим реманентом.

Так, на 100 дес. рільної здмлі в колгоспах припадає:

Губернії	Плугів	Букерів	Борін	Сівалок	Жаток	Молотарок
Поділля	8,9	—	14,4	0,1	0,1	0,1
Волинь	16,4	—	28,1	0,1	—	—
Чернігівщина	8,1	—	9,0	0,7	0,65	0,1
Київщина	19,7	—	49,2	0,7	0,3	0,5
Полтавщина	5,6	1,2	11,3	2,3	1,8	0,3
Харківщина	7,5	—	9,3	1,45	—	—
Катеринославщина	3,0	3,4	5,0	1,05	2,2	0,4
Одещина	4,8	—	6,1	1,5	—	—
Донеччина	5,6	—	5,8	1,5	—	—[1]

Коли в лісостеповій смузі колгоспи більш-менш забезпечені нескладними машинами, як плуг, борона, зате складних машин велика недостача; в степовій смузі колгоспи взагалі не забезпечені до норми машинами, все ж складних машин вони відносно мають більшість. Недостача дрібного реманенту почасти покривається реманентом, що ще перебуває, як індивідуальна власність окремих членів колгоспів.

Одначе, як виняток, є колгоспи, що цілком забезпечені реманентом Напр., комуни американських реемігрантів, що в більшості запосіли на півдні України, забезпечені цілком самим досконалим реманентом. Вони мають трактори, грузові автомобілі, двигуни, досконалі машини, як по обробці грунту, так і уборочні, але таких колгоспів, власне кажучи комун,—дуже не багато.

Розглядаючи стан скотарства, ми повинні зазначити, що поруч зі скотом артільним, в багатьох випадках члени артілів мають і власний скот. Загальна ж забезпеченість скотом все таки, коли приймати навіть на увагу неповне втягнення скота в господарство колективів, значно менша, ніж у селянства в цілому.

Губернії	Форма Господарства	На 100 дес. посіву корів	Іддів на одну корову	% молодняка великої рог. худоби до корів	На 100 дес. посіву свиней	На 100 дес. посіву овець
Київщина	Колективна	17,0	9,3	37,8	3,7	6,0
	селянська	30,1	7,5	101,0	25,2	90,0
Харківщина	Колективна	17,5	9,0	70,1	10,9	10,0
	селянська	20,0	9,2	109,0	12,5	51,0
Чернігівщина	Колективна	35,2	5,4	4,0	62,0	137,0
	селянська	35,2	5,4	81,0	62,0	137,0
Полтавщина	Колективна	13,3	10,5	55,3	9,3	31,6
	селянська	22,0	7,0	101,0	16,3	72.0
Катеринославщина	Колективна	7,8	7,1	29,0	2,8	16,6
	селянська	12,9	11,0	71,4	3,2	34,0
Донеччина	Колективна	7,2	8,7	70,0	4,2	13,4
	селянська	28,4	5,5	48,0	3,5	52,0

[1]) Незаповнені місця в графах визначають не відсутність, а брак матеріялів по яким можна було б вивести середні цифри.

Аналізуючи цю таблицю, де бачимо досить велику ріжницю по забезпеченості як великим, так і дрібним скотом між селянськими господарствами і колгоспами,—не треба забувати, як і раніш, що колгоспи складаються переважно з незаможників, а за короткий час свого існування вони не могли догнати в цій галузі середнього селянського господарства. Але з певністю можна сказати, що процес набуття скоту піде значно швидче в колгоспах, ніж в селянських господарствах, тому, що при раціональній постановці господарства, до якої прагнуть колгоспи, в першу чергу буде звернута увага колгоспів лісостепової смуги на скотарство, бо, крім прямого прибутку від скотарства, їм потрібний гній, в степовій же смузі, з більшою забезпеченістю землі, скотарство являється значною статею прибутку в бюджеті колективу і потрібне для того, аби використати найбільш доцільно корма, якими колгоспи цього району більш забезпечені, ніж у лісостеповій смузі.

Вищенаведені цифри нам показують, що колективні господарства перебувають, з боку забезпечення їх живим та мертвим реманентом, в стані не кращому, а иноді й гіршому за середні селянські господарства, і тільки плодозмін відріжняє їх. Врожай нам зараз покаже наслідки господарювання.

Середній врожай по колгоспах та на селянських землях за 1923 рік у пудах.

Райони	Форма Господарюв.	Жито	Озима пшениця	Яра пшениця	Ячмінь	Овес	Просо	Гречка	Пшеничка	Картопля
Лісо-степ	Колгоспи . . .	74	70	55	79	70	68	36	141	666
	селянські . . .	59	65	54	65	65	58	35	65	633
Степ	Колгоспи . . .	54	61	40	47	48	38	29	72	308
	селянські . . .	39	22	41	54	52	29	24	49	250

Як бачимо, у лісостеповій смузі, як загальне явище, врожай у колективних господарствах більший, ніж на селянських землях; у степовій смузі теж більший, крім ярового клину, який, треба думати, за браком тяглої сили несвоєчасно був засіяний. Це збільшення є майже виключно наслідком поліпшення плодозміну. В окремих випадках є колгоспи, що не тільки досягли врожайности дореволюційних висококультурних господарств, але й перегнали їх.

V

Організаційні форми колгоспів найріжноманітніші. Починаючи від товариства по спільній обробці землі—самої примітивної—до комуни з повним усуспільненням праці і росподілом продуктів по потребі.

Дати зараз будь-яку сталу кваліфікацію неможливо, бо теоретичне встановлення буде цілком штучним, а практично ще в нас мало таких досліджень, по яким можна було б всі колгоспи підвести під певні градації. Під самим словом колектив ми розуміємо всі форми і товариства спільної обробки землі, артілі й комуни. Зразкових статутів ми маємо два: артілі та комуни і зразковий договір для товариства, але статути дуже мало відбивають внутрішню організацію колективів, життя встановлює свої форми. Виходячи з того, що спільне господарювання, не збудоване на визиску одним одного, веде до раціоналізації господарства і є явищем

позитивним, що воно руйнує індивідуальне господарство селянина і має виховуюче значіння, привчаючи селянина до колективної праці,—будь яких перешкод на шляху організації всяких форм колективів чинити не приходиться.

По тим матеріялам обслідування, що є у нас, накреслюються приблизно такі чотирі основні форми: 1—товариство по спільній обробці землі; 2—сільсько-господарська артіль з кооперативними формами організації, яку далі будемо називати—кооперативна сільсько-господарська артіль; 3—сільсько-господарська артіль, що по своїй організації наближається до комуни—соціялістична сільсько-господарська артіль і 4—комуна.

Зупинимося на розгляді характерних рис, що відріжняють кожну форму.

Товариство по спільній обробці землі. Це сама примітивна форма колективу. Товариство здебільшого організовується і живе не на уставі, а на договорі. Колективно обробляється чи певна спільна ділянка землі, чи тільки один який-небудь клин, як, напр., цукрові буряки. В товаристві по спільній обробці землі здебільшого основним господарством члена є своє власне індивідуальне господарство, а колективне—допоміжним (підсобним). Немає тут також і колективного реманенту. Послідовно таке товариство може об'єднувати свій реманент тільки для оранки, сівби і уборки врожаю, або для спільної обробки буряків, використання луків, спільної оренди і догляду садків і т. д. Це є свого роду супряга, що охоплює не двох господарів, а значно більше.

Основними характерними рисами т-ва по спільній обробці землі є: 1) спільна праця в певній галузі господарства; 2) відсутність спільного живого та мертвого реманенту; 3) присутність індивідуального господарства; 4) росподіл продуктів пропорційно витраченого капіталу у формі оплати за реманент і робочої сили. Росподіл продуктів праці також буває ріжним: росподіл по ораних та засіяних ділянках, росподіл визрілого врожаю та росподіл зібраного врожаю або оплати за врожай, що характерно для товариств плантаторів цукрового буряку.

Таким чином, ми бачимо, що це типова кооперативна продукційна організація. Розвиток цих товариств в значній мірі й починається в середині сільсько-господарських товариств, що ведуть контрактацію буряку, орендують садки, луки, полеві угоддя то-що. Не дивлячись на далеко неповне усуспільнення праці, такі т-ва все ж мають нахил до переходу на вищі форми, що особливо помічається, коли об'єктом спільного господарювання являється рільництво.

Тому, що такі товариства реєструють свої договори в сельрадах, райвиконкомах і тільки в рідких випадках у Окрземуправліннях,—більш-менш сталого підрахунку їх немає, і ті цифри, що ми далі будемо розглядати, далеко не відбивають дійсности. Такі товариства, як явище тимчасове, досить широко розвивалися в районах, що були захоплені голодом, як наслідок величезної недостачі реманенту, і, як більш постійне явище,—в районах інтенсивних культур, особливо цукрового буряку.

Кооперативна сільсько-господарська артіль. Слідуючою формою колективу по його організаційному складу буде кооперативна артіль. Вона характеризується тим, що: 1) колективне господарство являється—основним, власне господарство—підсобним; 2) рільна земля членів артілі вся поступає в спільне користування; 3) основний мертвий та живий реманент перебуває в користуванні артілі і коли в артільників ще

залишається власне господарство, то член артілі користується ним за згодою артілі і в другу чергу; 4) членами артілі рахується вся родина; 5) весь круг роботи, потрібної для господарювання, ведеться спільно, як кажуть,— від засіву до засіву; 6) члени, вступаючи в артіль, вносять живий та мертвий реманент, насіння та інші речі господарювання, як певний пай, що на протязі встановленого часу артіль виплачує; 7) тому, що в де-яких районах, особливо малоземельних, кожен господар часто одержує від громади землю по числу їдців, члени вступають до артілі з ріжною кількістю землі, і нерідко при росподілі продуктів господарювання ураховується кількість землі господаря [1]); 8) хатнє господарство індивідуальне, а иноді й скотарство, свинарство ведеться зокрема кожним господарем, часто також залишаються індивідуальні городи та сади; 9) росподіл продуктів праці провадиться пропорційно витраченій праці як людини, так иноді й тяглої сили, коли вона не усуспільнена.

Ця форма має багато відтінків, особливо в галузі росподілу продуктів праці. В нормальному такому колективові росподіл продуктів повинен бути таким: по-перше—залишається з урожаю потрібна кількість збіжжя на посів і на утримання живого реманенту колектива; по-друге—виділяється певний відсоток у запасний капітал і на біжучі витрати артілі, як-то: придбання реманенту, ремонт колективних будівель, придбання чистосортового насіння і т. и., по-третє—виплачується заробітня платня артільникам, оцінка якої встановлюється наперед і вже тільки те, що залишиться, це—чистий прибуток, він росподіляється пропорційно заробітку кожного члена артілі.

Як бачимо, принципи росподілу типово-кооперативні, артільники одержують дивіденди на витрачений капітал, яким рахується робоча сила. Ріжниця артілі від товариства по спільній обробці землі та, що це організація постійна, живе на певному статуті (якого між иншим не дуже додержується), має спільну землю і артільний реманент.

Таких артілів найбільше. Описана форма артілі, так би мовити, являється зразковою для цієї групи, але є й тут великі ухили, як у бік товариства, так і вищої форми артілі.

Такі артілі, в процесі свого розвитку, коли не регресують, неухильно йдуть в бік перетворення до вищої форми. На це їх штовхає багато чинників: спільний реманент вимагає й спільних подвірних будівель, він вимагає також постійного догляду, а це в свою чергу вимагає наближення і житлових будівель. При одводі землі в одній ділянці поволі йде будівля єдиної садиби, хоч і з окремими хатами. Далі йде спільний сад, город, передача в артіль молочної худоби і т. и. Тут же повстає питання про забезпечення нероботоздатних, дітей та старих, на яких приходиться поверх норми виділяти пайку, і тому ця артіль поволі перетворюється в артіль соціялістичну.

Соціялистична сільсько-господарська артіль. Ця форма артілі схожа на кооперативну артіль, тільки вже усуспілення майна більш повне. Характерними ознаками її є: 1) повна відсутність якого б то не було

---

[1]) Иноді в анкетах обслідування трапляється зустрічати в графі: як росподіляються продукти праці"—відповідь" по їдцях", що повинно було б свідчити про відсутність колективу, але решта відповідів показує на низький ступінь розвитку, але тут як раз і виходить помилка: росподіл продуктів переводиться по кількості землі, що відведена членам артілі із розрахунку по середній нормі на їдця.

індивідуального господарства у членів артілі; 2) по можливості спільне житлове помешкання; 3) колективне господарство для членів є не тільки основним, а й єдиним, з якого він живе; 4) заробітки членів артілі, коли вони працюють на стороні або займаються будь-яким ремісництвом, передаються артілі; 5) росподіл продуктів переводиться так: спочатку задовольняються продукційні потреби артілі, потім виділяється рівна пайка на всіх працездатних і непрацездатних членів і лише решта росподіляється виключно по кількості витраченої робочої сили.

Такі артілі зовсім наближаються до комун і часто єдиним гальмом до того, щоб бути такими, є неможливість збудувати спільне житлове помешкання. Живучи ж нарізно волею-неволею приходиться росподіляти продукти праці. Вкладений тим чи иншим членом артілі капітал не відограє ніякого значіння при росподілі продуктів. Я хочу привести тут характерний приклад із життя одної такої артілі. При організації її члени артілі здали, як свої внески, 7 коней, але в процесі роботи стали помічати, що кожен, чия черга припадала працювати біля коней, відносився краще до бувшої своєї коняки, давав легшу роботу, засипав більше вівса і т. и. Одже, коли це було помічено, то на загальних зборах вирішили всіх коней цих продати, а натомісць купити 7 нових, аби всі коні були рівними. Так і зробили; тоді вже всі коні були однакові і більш не помічалося неоднакового відношення до коней з боку членів артілі.

Комуна. Комуна є найвища форма колективу. Характерними ознаками її є: 1) повне усуспільнення господарства, без яких би то не було виняткув; 2) спільне життя; 3) спільне харчування; 4) відсутність якого б то не було росподілу і індивідуальної оплати робочої сили; 5) задоволення потреб комунарів незалежно від праці, працездатности, внесеного в комуну капіталу, а в міру матеріяльної можливости господарства. Відзнаків не багато, але про них і говорити багато не приходиться. Все ж для зразка наведемо приклад організації комуни.

Комуна запосіла бувший панський маєток, але житлового помешкання бракувало, тому вдалося добитися одводу попівського будинку, що стоїть верстах у двох від основної садиби комуни. При організації комунари поспродували свої хати на селі і на ці кошти відремонтували помешкання. Господарство поставлено дуже гарно, напр., скотину комуни здалеку можна відріжнити від селянської, бо догляд за нею значно кращий. Робота ведеться по нарядам; випадки порушення робочої дисципліни дуже рідкі. Всі члени комуни, як чоловіки, так і жінки, приймають жваву участь на зборах—зовсім не почувається пригноблення жінки. Родинні члени живуть в одному помешканні, молодь в другому, нарізно хлопці й дівчата, між котрими чимало комсомольців. Комуна має клуб, виписує газети, має гарненьку бібліотечку. Помешкання в клубі пристосоване до вистав, які й влаштовуються комунарами. Як у клуб, так особливо на вистави приходить багато селян. Багато є в комуни заяв на вступ до неї членами, але за браком житлового помешкання,—а почасти й землі, яку тепер трудно прирізати,—приходиться відмовляти. З дітвори складається дитяча комуна, що живе на другій садибі. З ними працює вчителька, теж член комуни. Надзвичайно гарне враження роблять діти: веселі, здорові і почувають себе без матерів, під доглядом чужої людини, дуже гарно. Дитяча комуна має свій городець, на якому працюють діти. Догляд за чистотою лежить на самих дітях. Страву їм носять із загальної

пекарні, але кращу, ніж їдять дорослі. В дитячій комуні перебувають діти з 5 до 13—14 років. Для менших дітей є окрема кімната в головній садибі, щось подібне до ясел. Туди матері здають дітей під час праці. Доглядають за ними жінки по черзі, але намагаються встановити так, щоб чергували ті жінки, у котрих немає дітей, але обходитися з дітьми вміють. Це для того, аби не було нерівного відношення до дітей.

Члени комуни своїм життям задоволені, не дивлячись на те, що перші часи приходилося їм туго, часто не доїдали, не кажучи вже про те, що одежини не хватало, не було на всіх по дві зміни білизни. Тепер комуна добре забезпечена, завдяки колосальній праці в перші роки свого існування. Як рису, що характеризує внутрішнє життя комуни, не можна обминути систему покладення кари на тих, що порушили робочу дисципліну. Самою неприємною роботою в комуні вважається полоскати на льоду річці білизну, через те всім, хто проштрафився, незалежно від полу—чи це чоловік, а чи жінка,—дається наряд полоскати білизну. Здебільшого підпадають штрафу парубки. Комунари кажуть, що нічого перуть—призвичаїлися.

Другий цікавий випадок був у цій комуні такий: один комунар попався ледащо і п'яниця; він почав вносити в комунальне життя розклад. Аби цього запобігти загальні збори вирішили виключити його із членів комуни. Він мав жінку і троє дітей, і от жінка знайшла за краще кинути його і розвестися, але залишитися в комуні, не дивлячись на те, що вони, як сім'я, досить дружно жили.

От приблизний малюнок життя та організації звичайної комуни. Є комуни і кращі, що мають в своєму складі агронома, машинізоване господарство, досконалу організаційну структуру господарства і внутрішнього життя, є й гірші, що ставлять за ідеал досягнення описаної комуни, але загальна форма організації й співжиття така, як тут описано.

Досвід проробленої роботи, як Наркомземом, так і сільсько-господарською кооперацією, свідчить про те, що невпинно нижчі форми колективів прагнуть до перетворення у вищі. Явище це цілком природне, бо чим вища форма колективу, тим він може більш раціонально ставити своє господарство і економично міцніти; і друге, про що нам свідчать дослідження колгоспів: чим вища форма, тим більш раціонально поставлене господарство, при всіх инших однакових умовах забезпеченості.

Росподілу колгоспів на ці групи ми не маємо, бо вівся облік по реєстрації статутів, яких фактично маємо два—комуни та артілі. В цифрах ми маємо таке співвідношення:

Губернії	Комун	Артілів	Товариств по спільн. обр. землі	Разом колективів
1. Одеська	34	2.006	12	2.052
2. Донецька	36	546	11	5.193
3. Харківська	9	310	—	319
4. Катеринославська	21	502	17	540
5. Полтавська	15	241	—	256
6. Чернигівська	9	33	—	42
7. Київська	24	724	—	748
8. Волинська	13	54	3	70
9. Подільська	17	181	—	198
По Україні	178	4.597	43	4.818

Зазначені в таблиці цифри безумовно не точні. Як уже й раніш говорилося, товариства по спільній обробці землі не завжди реєструвалися в Окрземуправліннях, і кількість їх більша. Як приклад, я напевне знаю, що на Київщині є чимало таких товариств, що спільно працювали на бурякових плантаціях, але тут вони не зазначені і взагалі їх підрахувати зараз ще неможливо. Що торкається артілів, то де-яку частину їх сміливо можна віднести до комун, але вони йдуть по цій графі тому, що мають артільний устав і юридично не оформили себе, як комуну. Одначе, не дивлячись на зазначені хиби обліку, цією таблицею, як орієнтовочною, користуватися можна і вона показує співвідношення основних двох форм— комун і артілів, а також розвиток колективного руху поміж окремими губерніями.

VI

Зі зростом кількости колективів цілком природньо у них з'явилося бажання створювати певні об'єднання для обслуговування своїх потреб, як матеріяльного, так і організаційного характеру. В де-яких районах виникає думка організувати союзи колгоспів. Підштовхувало до цього ще й те, що Наркомзем та його органи на місцях, на обов'язку яких лежало всебічне обслуговування колгоспів, не могли справитися з цією роботою. Організаційно вони не встигали вхопити стихійного зросту колективів, а з господарчого боку і не могли технично стати на допомозі колгоспам, особливо з переходом до нової економичної політики, коли Наркомзем намагається скинути з себе всякі господарські функції й стати органом, що направляє земельну політику і регулює сільське господарство. Завдяки такому стану почали народжуватися як губерніяльні, так і районові союзи колгоспів. Ми мали такі союзи в Одесі—губерніяльний і повітові, ряд союзів на Харківщині і ще в де-яких районах. Але за короткий час їх роботи виявилося, що такі організації не можуть бути життєздатними і ось чому: союзам приходилося опиратися в своїй роботі на колгоспи, які не тільки не могли матеріяльно стати в допомозі своїм союзам і виділити їм якісь кошти для обороту, а навпаки—самі вимагали допомоги зовні. Союзи могли жити лише за рахунок кредиту, в ті часи досить дорогого. Незначні кошти в обороті, видатки по кредиту, оплата промислових податків і т. и. не тільки не давали можливости поставити організаційну роботу, але навіть оплатити торговельний апарат. Крім того, союзи, не обслуговуючи організаційно, відограючи незначну ролю в збутопостачальницьких операціях, своїм існуванням удорожаючи речі споживання, що проходили через них до колгоспів,—зовсім відриваються від останніх. Ряд союзів опиняється на передодні краху.

В цей час починає досить швидким темпом відроджуватися сільськогосподарська кооперація, маючи значну базу в т-вах на місцях і можливості, як організації, що можуть забезпечити кредит, більш широкого кредитування. Вона приймає певну 3-х ступневу форму союзного будівництва.

Визнаючи, що колектив, при державному капіталізмові, є ні що инше, як найвища форма сільсько-господарського продукційного кооператива, в політичних та радянських керуючих колах, між робітниками кооперації і самими колективістами виникає думка сполучити в одно ціле і союзне будівництво сільсько-господарської кооперації і колгоспів.

Незабаром ця думка втілюється і в життя. Районові союзи колгоспів і сільсько-господарської кооперації починають доброхотно зливатися. Правда, злиття проходить не всюди однаково. В де-яких місцях влиття союзу колгоспів зі своїм дефіцітом дуже тяжко відбивається на союзові сільсько-господарської кооперації, але в цілому така реорганізація союзної будови проходить задовольняюче. Аби найбільше забезпечити інтереси колгоспів на Всеукраїнських зборах уповноважених, прийнята постанова про те, що колективи незалежно від кількости членів і міци входять безпосередньо, а не через товариство за члена союзу. Таким чином, колективам даються всі козирі в руки, аби направити роботу союзів в найбільш сприятливий бік по відношенню до колгоспів. Сполучаючи дві ці споріднені організації на таких умовах, ми маємо і забезпечення інтересів колгоспів і економію як сил, так і матеріяльних засобів.

Не можна замовчати все ж одного негативного явища в перші часи по злитті:—старі кооперативні робітники, здебільшого кредитники, не могли як слід зосвоїти завдань, що стоять перед кооперацією в галузі колективізації. Але протягом часу, в міру виховання нових робітників в кооперації, зміни психології старих робітників, робота ця налагоджується і йде задовольняюче. Є союзи, в яких потреби колгоспів з боку організаційного, агрикультурного й економичного задовольняються майже на 100% [1]).

В сучасний момент одними з перших питань перед союзами стоїть: агрикультурна допомога колгоспам і налагодження господарчих взаємовідносин, як в галузі кооперативного збуту продуктів колективних господарств, так і постачання необхідними господарськими речами.

VII

До цього часу ми розглядали колгоспи з боку організаційного, господарчого, та місця їх в системі радянського будівництва в галузі сільського господарства. Ми зазначали, що основним елементом при організації колгоспів є незаможник та бувший панський наймит.

В загальному складі членів колгоспів ми маємо:

Губернії	% селян	% робітників	% інтелігентів	% невиясснено	Разом (в %%)
1. Волинь	74,6	12,3	5,7	7,4	100
2. Поділля	80,0	7,5	7,5	5,0	100
3. Київщина	91,9	4,7	3,4	—	100
4. Чернигівщина	85,3	11,8	—	2,9	100
5. Полтавщина	97,7	0,4	—	1,9	100
6. Харківщина	83,4	13,9	1,7	3,0	100
7. Катеринославщина	90,9	7,2	—	1,9	100
8. Одещина	80,3	5,4	11,7	2,6	100
9. Донеччина	96,8	3,1	—	0,1	100
По Вкраїні	86,7	7,3	3,3	2,7	100

Як бачимо по цій таблиці, в складі колгоспів абсолютна більшість за селянством. В де-яких районах піднімається трохи % робітників і на

[1]) Лебединський, Єлисаветський союзи с.-г. кооперації.

Одещині інтелігентів, що сягає 11,7%. Це залежить від того, що тут вплив мають городницькі колективи, значна кількість яких міститься біля Одеси. Для нас ці колгоспи не цікаві, бо надіятися на їх розвиток не приходиться.

Тепер подивимося, які кола селянства йдуть в колгоспи і чи вірна та думка, яку де-хто має, що колгоспи дали притулок куркулям.

Росподіл селянської частини колгоспів по групам забезпечення:

Губернії	% незаможників	% середняків	% заможніх
Волинь	86,0	11,0	3,0
Поділля	85,0	10,0	5,0
Київщина	92,0	8,0	0,0
Чернигівщина	немає даних	теж	теж
Полтавщина	92,5	7,0	0,5
Харківщина	88,1	10,5	1,4
Катеринославщина	81,5	18,5	—
Одещина	62,9	19,1	18,0
Донеччина	56,0	26,0	18,0
По Україні	80,5	13,8	5,7

Цифри наочно свідчать, що немає жадної губернії, де б не було в колгоспах більшости незаможників. За ними йдуть середняки, і в цілому незначне зовсім місце займають куркулі. Правда, на Одещині та Донщині % куркулів в колгоспах підвищується до 18, але все ж більшість, а тому і основне ядро колективів перебуває в руках незаможників.

Коли взяти на увагу, що з загальної кількости членів ми маємо 40,5 безземельних, серед яких 15,8% абсолютно не мали нічого, то наше попереднє твердження, що колективістичний рух, це—рух незаможного селянства, буде цілком правдивим.

Для більш повного з'ясування соціяльного складу колгоспів наведемо ще маленьку табличку. З'ясуємо, який відсоток членів і з якою кількістю землі вступив до колгоспів.

	Мали до вступу в колектив			
	до 1 дес.	від 1 до 3 д.	від 3 до 5 д.	5 і більше
По лісостепу	20,9%	21,8%	9,7%	7,0%
» степу	12,1%	23,9%	7,5%	10,0%

Далі всякі пояснення можна рахувати зайвими.

Культурний рівень членів колгоспів, як правило, вищий, ніж околишнього селянства. Так ми маємо: неграмотних 22,1% (за останні часи цей відсоток повинен був значно знизитися, бо колгоспи самі дбають про ліквідацію неграмотности), з нижчою освітою 74,7%, з середньою 2,6% і з вищою 0,6%. Між ними ми маємо також 1,2% колективістів з агрономичною освітою.

От той стан колгоспів, у якому вони перебувають зараз. Твердження, що колектив (комуна) є зародок на селі майбутнього комуністичного ладу, є вірним, але це для майбутнього. Зараз же, коли ми ще не досягли комуністичного ладу, а живемо при державному капіталізмі, і на колективи ми повинні дивитися, як на капіталістичні підприємства (я тут не хочу торкатися взаємовідносин внутрішніх, де ми повинні підтримувати комуністичний склад життя поміж членів комуни). Колективи входять

у склад кооперації, завданням якої являється боротьба вкупі з приватним капіталом з державою. Отже, і колективи в сучасний момент повинні виступати, як продукційні капіталістичні організації, що також ведуть економичну боротьбу з приватним підприємцем-продукціонером, яким на селі є куркуль. Далі—колектив є єдиною господарчою організацією, що може економично поставити незаможника в незаможнє від куркуля становище, тому набуття колективами певних матеріяльних цінностів—капіталу, не є явищем негативним.

Констатуючи прогресивне перетворення колгоспів від нижчих форм до вищих—до комуни (а це цілком природне явище, що базується на економичних підвалинах, бо чим вища форма колективу, тим більш прибуткове господарство), ми можемо поставити прогноз, що кількість комун, хоч і поволі,—зростатиме і можливо більш швидко, ніж ітиме загальна організація колгоспів.

Тепер поглянемо, до чого може привести накопичення капіталів в артілях і комунах.

В артілях кооперативного типу лишки капіталів, по задовольненні потреб, як членів, так і всієї артілі, як господарства, попадатимуть до рук кожного члена і, здавалося б, будуть допомагати йому, як персоні, багатіти; але треба мати на увазі, що ні в одному колгоспові не дозволяється наймана праця, і тому такий член артілі, у якого навіть є зайві кошти, не може ставити за себе людей на роботу. Кожен член у всякій артілі має за основне господарство артільне, він, цілком зрозуміло, при всяких випадках буде намагатися полегшувати собі працю, а це можливо при всепрогресуючій раціоналізації і машинізації господарства. Раціоналізація і машинізація господарства чим далі, тим більше звязує кожного окремого члена, який, по уставу, при виході, коли б він цього захотів, майже нічого не одержує. Чим краще поставлено господарство, чим більші прибутки його й легша робота, тим менше стимулів до виходу із артілі.

Крім того, які б великі прибутки не давала артіль, їх не стане кожному окремому членові накопичити собі власного капіталу. Може йти розмова лише про накопичення неподільного артільного капіталу. Накопичення цього капіталу штовхає теж вкупі з иншими чинниками до перетворення артілі у вищу форму, що дає можливості підвищення добробуту її членів.

В комунах справа ще більш ясна. Там єдина потреба в капіталі, це—поліпшити свій добробут і полегшити працю.

Правда, можуть бути й инші нездорові явища—бажання чи артілі, чи комуни перетворитися в колективного поміщика і жити за рахунок визиску найманої праці [1]), але це явище хоробливе і при Радянській владі, коли в основі земельного законадавства лежать принципи трудового землекористування, не можливе. Все-таки це нам вказує на те, що як державний, так і кооперативний контроль над колгоспами повинен бути неослабним, аби можна було своєчасно оперувати хоробливі болячки «лжеколективів», що час від часу наростають на здоровому тілі колективного руху.

Перетворення артілів в комуни, зацікавленість членів колгоспів в раціональній постановці господарства не може привести до «окуркулення» окремих селян—членів колгоспів.

1) Як на зразок цього, ми можемо вказати на «Неплюївську комуну», про яку згадувалося, але й принципи її будови були зовсім иншими.

Накопичення ж кооперативних капіталів, як в колгоспах, бажано постільки, поскільки воно допомагає піднесенню сільського господарства, що є завданням сьогоднішнього дня.

Сільсько-господарські комуни—це в майбутньому хлібні фабрики комуністичного суспільства, тому-то вже зараз, направляючи рух колективізму по певній течії, треба дбати про те, щоб умови господарювання в колективові не чинили перешкод в потрібному нам напрямі. Нам потрібно йти по лінії створення оптимальних господарств, що дають можливість розвиватися господарству. Не ставлячи перешкод перед організацією дрібненьких колективів, треба знайти шляхи до об'єднання їх. Наше земельне законадавство розрішило питання з вільним виділом земель для колгоспів, але не регламентовано ще питання про зведення докупи груп колективів і сполучення їх земель (особливо це питання загостриться при остаточному закріпленні земель).

На ближчі часи необхідно почати спроби індустріялізації комун, аби мати досвід, як може піти по цій лінії, так звана, «смичка» села та міста.

Визнаючи колективізацію в сільському господарстві, як здобуток революції і явище в умовах робітниче-селянської державности, корисне як для сучасного, так і для майбутнього, необхідно прислухатися до вимог колгоспів, вимог сьогоднішнього дня і в міру можливости їх задовольняти.

В першу чергу нам треба подбати про землевлаштування, яке, відстаючи від організації колгоспів, стає їй на перешкоді. Необхідно в цій справі створити рівновагу між організацією колективів і задоволенням їх в потребі землевлаштування.

Друге не менш, а може й більш важливе питання, це—агрономична допомога, 1,2% членів колгоспів, що мають агрономичні знання, дати агрономичної допомоги не зможуть. Наша, як державна, так і кооперативна, агрономія не засвоїла ще думки про значіння колгоспів в агрикультурній роботі. В цьому напрямі треба зробити певний натиск. Треба, щоб колективні господарства стали об'єктом агрономичного впливу. Кожен колгосп повинен бути і зразковим полем і агрикультурним осередком. Колектив повинен також бути підсобною організацією для наших досвідних станцій. Всі свої міроприятія як державна, так і кооперативна агрономія в справі агрикультури повинна переводити в першу чергу через колгоспи.

Все це вкупі взяте поставить ще більше колективи в превалююче положення перед індивідуальним господарством селянина і не тільки закріпить досягнення колективістичного руху, а й сприятливо відобється на дальшому розвиткові його.

Гр. ТИСЯЧЕНКО

Початок друкарства на Україні.

I

Нові форми економичного й соціяльного життя, що повстали у західній Європі в кінці середніх віків на руїнах феодалізму, витворили нових споживачів книги, розширили, так би мовити, соціяльну базу книги. В цю добу розбудження шукаючої, критичної думки, розвитку духовних зносин за книгою тягнуться не тільки магнати, а й менш заможні верстви суспільства: дрібне лицарство, міщанство-буржуазія і навіть верхи селянства. Задовольнити ж цей попит на книгу попередні виробники—переписувачі її, переважно манахи, вже не могли, й тому продукція книг іде з манастирських стін у місто—город, розвиток якого теж припадає на цей час. Від майстера-манаха йде до ремісника-міщанина. Перший виробляв її для певного споживача, що замовляв її (переважно для магнатів чи то для вжитку того ж манастиря), другий, заготовляючи книгу вже на продаж, виносить на ринок, що в цей час розвитку торговельного капіталу, знесення феодальних кордонів—став ширшим. Зважаючи на вимоги нових покупців, ремісник готує вже не ті дорогі книги, як то було по манастирях, і які коштували цілих маєтків магнатам, а приступніші по ціні.

В попередніх тих дорогих книгах найбільше коштував сам матеріял—пергамент. Один дослідник книги влучно сказав, що колись треба було цілу ватагу, щоб на вироблених з їх шкір—пергаменту—написати книгу. Тому в цей час набуває значіння більш поцінний, так би мовити, демократичний матеріял—це папір. Занесений в Європу арабами цей матеріял довгенько доживав, поки економічні й соціяльні зміни покликали його витискати великопанський дорогий пергамент. Виробництво паперу залежало не тільки від попиту на нього, а й від сировини, що на те виробництво потрібна. Автор книги «Історія праці і працюючих»—П'єр Брізон)—каже, що «загальне споживання полотна (з XIV в.) підготовило появлення ганчірки-тряпки, а дешева ганчірка дала можливість виробляти папір, що став заміняти дорогий пергамент». В XIV, а особливо в XV в. фабрики паперу поширюються по всій Західній Європі, у 1320 році бачимо вже фабрику в м. Майнці, що став пізніше батьківщиною друкарства.

За подешевшенням матеріялу до книг йде, хоч дуже поволі, подешевшення й самої техніки написання, виготовлення її. Стали писати під диктуру в «скрипторіях» не один, а богато писарів, при чому одні (каліграфи) писали текст чорним чорнилом, другі (рубрикатори) дописували червоним чорнилом-кіновар'ю заголовки, рубрики, треті (ілюмінатори) виконували ріжноколірові ініціяльні літери, четверті (мініятори) малювали мініятюри. Виготовлення книги з таким росподілом праці зробило її більш

продуктивною (хоч часом за кошт художній) і трохи дешевшою. Але все ж ціни були високі, а потреба в книзі все зростала, особливо в Італії, де, як каже Петрарна: «Всі без розбору кинулись тепер на писання, і встановлені тверді ціни за цю роботу».

Ще для швидчої і поцінної продукції малюнків, невеликих книг з малюнками, стали користуватись дереворитами—ксилографією, яка теж, як і папір, занесена була в Європу ще раніше, але тільки в цей час була більше удосконалена, використана. З'явились цілі книжки, сторінки яких були одбиті з вирізаних дерев'яних дощок з малюнками і невеликим текстом. Ці книги були приступніші по ціні й змісту,—малюнки отих «біблій для вбогих» говорили чимало навіть неграмотному. Але вирізувати на дереві кожну сторінку, з великим трудом виправляти, коректувати помилки на ній, це все ж не вирішувало завдання в економії часу, матеріялу, а значить хуткости виробництва більшого числа примірників по невеликій ціні.

А таке завдання час, нові економичні, соціяльні, культурні умови, взагалі, поставили в Західній Європі: надто багато, проти попереднього, бажали сказати, написати в XIV, особливо XV в. Його поставили й розвязали майже одночасово в першій половині XV в. у ріжних місцях: в Італії (Кастальді, Ченіні), Голандії (Костер), але найщасливіше в Германії—Йоган Гутенберг—Генифлейш. Отже, винахід друкарства, с.-т. умілости з окремих рухомих, одлитих з металу, літер складати слова, рядки, цілі сторінки і потім одбивати з них,—є функція свого часу, тодішніх економично-соціяльних умов. Про це виразно говорить Фр. Меринг: «Довгі, гарячі суперечки про те, хто дійсно винайшов друкарську умілість, ніколи не закінчаться, через те, що, де економичний розвиток ставив це завдання, робилися більш, чи менш успішні спроби до його розвязання, і коли, на основі зроблених до цього часу історичних дослідів, належить визнати, що Гутенберг зробив останній рішучий ступінь з найбільшою сміливістю і ястністю і завдяки тому з найбільшим успіхом, так що нова умілість швидко поширилася скрізь з Майнца,—то це тільки значить, що він краще других зумів зробити підсумок всім досвідам і більш чи менш невдатним спробам. Все ж за Гутенбергом залишається невміруща заслуга, його винахід зостається дивним витвором людського розуму, але не нову невідому рослину він посадив у грунт, а тільки уміючи зірвав плід, що поволі достигав».

Так найкраще розвязання завдання масового виготовлення книг—друкарство—було зроблено в Германії, але швидко нова техніка перейшла й до инших сусідніх країв. Італія, що йшла попереду других країн у своєму економичному розвитку і була тісніше других країн звязана з античною культурою, захопленням якою, тим «відродженням-ренесансом», одзначається ця доба,—одна з перших (з 1464 р.) завела у себе друкарні. Тут, в Італії, були й потрібні для ширшого виробництва кошти—капітал; уже в середині XIV в. тут бачимо промисловість зорганізовану на капіталістичних підвалинах. Як кошти, так і комерційний і взагалі культурний розмах були у Венеції, слава якої, як «цариці морів», після завоювання турками Сходу, Візантії, хоч і почала падати, але все ж вона мала значні капітали, чимало своїх і грецьких учених і рукописних книг, і оту інерцію підприємства, що поставили в свій час її друкарські заклади на першому місці серед инших міст, як Італії, так і инших країн. Венеція дала також

притулок, як побачимо далі, і слов'янським видавництвам, що частково вплинули й на українське друкарство.

Друкарі німецькі, італійські, французькі, що скористувалися винаходом Ґутенберга, внесли чимало удосконалень в його процес друкування і в самий зовнішній вигляд книги. Коли у Ґутенберга шрифти—літери далекі ще від ідеалу і близькі до рукописних, коли він не знає пагінації (лічби, цифр на сторінках), оглавів, титулових сторінок, ілюстрацій, друкованих заголовків, ініціялів і т. д., то у спадкоємців його техніки за кілька десятків літ усе це використано, вони вигадують усе кращий вигляд для свого товару—книги. Особливо в кінці XV в. вславився своїми виданнями венеціянський друкар-видавець Альд Мануччі, який до тієї друкарської техніки додав усе краще, що мала антична графіка, оновлена, перетворена в книгах—кодексах гуманістів, зумів об'єднати техніку з красою форми, з матеріялом книги і, не вважаючи на масове виробництво, кожна видана ним книга мала свою індивідуальність, своє мистецьке обличчя, як-то кращі зразки того манастирського виробництва. І тому, не дивлячись на чужий, далекий для нас зміст теологичних трактатів де-яких «альдів»—все ж «яка це краса, який це пам'ятник, як приємно читати таку (навіть найскучнішу) книгу, яку важливість приймає в ній кожне слово, завдяки цій зовнішній красі», як каже дослідник мистецтва Ол. Бенуа.

Поширивши по всіх економично, культурно розвинутих країнах Заходу те спочатку просте приладдя—друкарський верстат (стан)—за якісь менше ніж півсотні літ викинув стільки книг, як перед тим того не давали переписувачі, скрипторії за цілі століття. Число відомих до нашого часу першодруків (інкунабулів) до 1501 року пересягнуло вже за 30.000 назв, а число примірників рахують в 10 мільйонів. І їх вийшло найбільше в економично, культурно сильній Італії, яка мала (найбільше Венеція) з усього числа 1099-ти, відомих до 1501 р. друкарень Європи,—цілу половину (526). Правда, в кінці XV в. чимало з їх уже не існувало: матеріяльно сильніші побили на ринку дрібніші друкарські підприємства і поширились, зміцнились сами ще дужче.

Отже, в кінці середніх віків, з розвитком торговельного капіталу, було поставлено і розвязано завдання швидчого виробництва книг. Одна промисловість впливала, підганяла другу: так, знаємо, що ткацька, полотняна промисловість дала сировину до паперової промисловости, а ця дала матеріял—папір до ширшої, поцінної продукції книг. І згаданий уже нами П. Брізон каже: «без виробу паперу з ганчірки—тряпки винахід друкарства зостався б майже безкорисним. Звідси можна була б вивести, що, в силу економичних наслідків, уживання—ношення сорочок сприяло поступу людського духу». Така яскрява залежність друкарства від економіки, промисловости і всієї культури.

Відсталіші з економичного, культурного боку народи, країни Європи приняли друкарську техніку пізніше. Минуло після винаходу друкарства півсотні літ поки з'явилися перші друковані кирилицею книги, що призначались для слов'ян Східньої Європи, в тому числі і для українців, і біля ста тридцяти літ, поки заснувались перші друкарні на території України. Причиною тому був економичний і соціяльний стан України до розгляду якого й переходимо.

II

Доба XVI-го і початку XVII віків—є переломова в усьому житті українського народу мало не на всій його території. З погляду географичного цей перелом почався раніше на заході України, в частині, яка швидче підпала впливу Польщі і Західньої Європи, пізніше в межах центральної Литви і найпізніше в степовій південній частині і на сході—на Лівобережжі. Чим значніші, многоводніші були річки, що пливли з України до Балтицького моря, тим швидче вони стали шляхами по яких прийшов на Україну з Західньої Європи той двигун—торговельний капітал,—що натворив ті зміни, починаючи з економично-господарських.

Збідніла, зголодніла на лісові матеріяли Західня Європа ще в XV віці приходить по тих річках на Україну, вирубуючи, випалюючи вікові ліси і взамін їх кидаючи власникам-феодалам Європейське золото. Але в XVI в. вона приходить на схід і по хліб. Давня «житниця» Європи—Іспанія, після довгої війни з маврами, вигнання хліборобів морисків і переходу до культури техничних рослин, сама остільки збідніла на хліб, що з кінця XVI в. теж купує його на Сході Європи. Порт Ґданськ (Данціг) всіма річками, що притікають до його, просто висмоктує з Прусії, Польщі, Литви і України всі можливі лишки хліба—збіжжя, ціна на яке з приливом американського золота стає все вище й вище.

Продукти, які попереду на Україні вироблялися тільки для власного споживання господаря, чи йшли як незначний натуральний податок магнатам, чи до двору короля,—нині набули товарову, грошову вартість. Коли раніше запобігали за продуктами здобуваючої промисловости: переважно хутра, мед, як для власного споживання, так частково й для обміну, то теперішня вимога хліба ставить на перший план хліборобство. Хліб експортували чистий і тільки де-яку частину курили на горілку теж для продажу.*

Попит на хліб—збіжжя викликає поліпшення хліборобської техніки, що впливає і на розвиток агрономичної науки. Але заведення кращої агротехніки, саме грошове господарство руйнує давні феодальні форми землеволодіння і творить землевласність, зміцнює кріпацтво—панщину. Численні фільварки панські, ті «яконовії», улаштовані на селянських землях, обсажені живим реманентом—кріпаком і його худібкою, вкривають уже в кінці XVI в. західню Україну.

Грошове господарство спричинилося також до яскравого викристалізування з пістрявої ще не зовсім ясної до того маси громадянства на Україні двох головних класів, що стояли коло того головного чинника господарства—хліборобства. З одного боку, порівнюючи нечисленний клас землевласників—магнати, шляхта, з другого боку, численний клас селянства, що своїми руками обробляли ту землю панську. Ще третій клас, який стояв трохи збоку головного виробництва—хліборобства, це ремісники, торговці—міщане, дрібна буржуазія, що займала й по числу середнє місце. І нарешті з невиразним класовим означенням спочатку невелика група, а пізніше значне об'єднання з бувших міщан і селян, що втікли від нових соціяльних умов подалі від влади, панства на схід—це козаки, головна роля яких переходить на XVII століття.

Весь соціяльно-політичний лад Литовської держави, до якої належала і Україна, формується на руїнах феодалізму в залежності від тієї нової

економіки, того класового росподілу громадянства. Спільність інтересів дрібної шляхти польської, литовської, білорусько-української, що йшла проти феодалів-магнатів, призвела (проти волі де-яких магнатів), як каже історик М. Н. Покровський, до державного об'єднання Литви з Польщею, до Люблинської унії. Року 1569-го було тільки юридично стверджено те, що фактично було підготовлено раніше тими економичними й соціяльними змінами. Нині весь вищий клас (магнати, шляхта), майже без станового росподілу—всі землевласники-кріпосники з'єдналися ради охорони своїх класових інтересів в одну державу - «Річ Посполиту». Через соймики, сойм, виборного господаря—короля шляхта—панство забезпечує собі всі права без всяких обов'язків. Народнє благо розумілось як благо шляхти, ота «славнозвісна, золота вольність»—розумілась як воля, без всякого впину шляхти. Шляхта сама ухвалила панщину (третій Литовський статут), безмитну торговлю, зняла з себе, своїх маєтків усякі податки і наклала велике мито на торговлю міщан-буржуазії, на їхні плечі переклала всякі податки державні, але права керування державою не дала не тільки кріпакам, а й буржуазії (у соймі був тільки один представник м. Кракова); навіть шляхтича, що займався міщанськими промислами, позбавляли прав шляхетських.

Міста-городи України опинилися як ті островки серед моря панських ланів, що економично стали в XVI в. тиснути їх. Один дослідник (М. Слабченко) каже, що польський (шляхетський) уряд, в інтересах забезпечення за шляхтою ренти у всьому обсязі і забезпечення за шляхтою свободи від конкуренції городських ремісників, дуже рано став звужувати городське виробництво, що склалося по західньо-європейському цеховому типу. Цех вважався небажаним з'явищем, як через те, що в ньому поміщик зустрічав сильного конкурента, так і через те, що цехи зменшували прибутки поміщиків, установлюючи ціни на товари і сільсько-господарські продукти.

Так що з кінця XVI в. на Україні панство—клас кріпосників єдиним фронтом пішов на селян кріпаків і на міщан торговців, ремісників. Роспочалася класова боротьба, яка прибрала виразної релігійно-національної форми, властивої взагалі класовій боротьбі тих часів і в Західній Європі. З одного боку, панство, об'єднане державною католицькою релігією і польською культурою, до якого класові інтереси потягли і українську шляхту, а з другого,—міщанство, селянство українське під прапором «руської віри». Шляхта, її держава—Річ Посполита—хотіла панувати над українським селянством і міщанством, так як і над польським, не тільки силою, а й звязати з собою, скріпити те панування ідеологично. Вона хотіла перекинути місток від своєї ідеології — католицької релігії — до релігії «руської—православної»—і по тому містку привести до послуху настоящому богові—католицькому і поставленим на землі ним панам. Але цей місток, ця спроба єднання, що відома під назвою релігійної унії, викликала великий опір, велику боротьбу, що тяглася кілька десятків літ. Ідеологично боролися два принципи, що виходили з класових інтересів: унія накидала в справи церкви монархізм, деспотизм короля, шляхтича—світського чи духовного (єпіскопа), хтіла згори командувати, ніби по дорученню неба, масами, православіє ж на Україні тоді стояло за демократизм, соборність і хтіло знизу, з маси вибірати, настановляти собі керовників церковних (єпіскопів, священиків).

І ця релігійно-національна по формі, а в своїй основі соціяльна, боротьба вимагала від учасників її певної організації, певних методів. Панство було зорганізоване, стояло під охороною всього державного апарату, а з протилежного боку значіння організації розумів бувалий, спритний міщанин—торговець, ремісник. Він уже звик до товариських об'єднань чи то в формі «медових» братств, чи в формі професійній—ремісничих цехів, із яких, з загостренням релігійної боротьби, він, як не католик, був виключений. Такий «дух» був не тільки в цехах городів на Україні, а й на Заході. Згаданий уже нами раніше П. Брізон каже: «Попереду усього це дух релігійний. І тут нема чому дивуватися, бо в середні віки все життя проходило під владою релігії. Поруч з цехами існувало братство, що було під опікою якогось святого. Після реформації вимагалося навіть, щоб майстрі, підмайстрі й учні їх були католиками. Релігійний дух прожив остільки ж довго, як і цехи». Так що українське міщанство, окрім зазначених загальних «всеміщанських» утисків, що мались у Річі Посполитій—мало ще й спеціяльні, по зразку західньому, як схізмати-некатолики, що підтримувалось почасти й конкуренцією поміж ремісниками. Викинута з цехів значна частина «руських» ремісників міщан організовується на зразок тих же цехів, але з більшим ухилом в бік релігії,—в так званих, як і на Заході, братствах при церквах. Релігійна боротьба висунула братства на чільне місце, яко єдину «руську» громадську (фактично буржуазно-класову) організацію. А надані патріярхами братствам ставропігійні, незалежні від єпіскопа, права в сфері церковного керування підносять їх авторитет і серед селянства. Перед серед братств веде найстаріше, найорганізованіше, найзаможніше, з заслугами в боротьбі з католиками (календарна справа) і з своїм єпіскопом Гедеоном Болобаном, і славне своєю школою і друкарнею—Львівське ставропігійне братство.

Міщанство-буржуазія українська вчилася у своїх ворогів не тільки організації, а й засобів боротьби. Єзуїти, поборовши в Польщі реформаційні, протестантські течії, позачинявши їхні школи, друкарні, заводять свої католицькі, добре на свій час поставлені, школи, де прищеплюють молоді ідеологію, пошану до католицтва, до латинської й польської мови, панської культури взагалі,—і зневагу, призирство до «руської» віри, до культури хлопської української. Як протиотруту братства фундують свої слов'яно-грецькі школи, де підносять значіння грецької релігії, слов'янської мови і ганьбують усе, що звязане з католицтвом. Потреба й пошана до шкіл серед міщанства, братчиків була значна. Автор твору «Пересторога», який, як гадають, був львівським братчиком, докоряє давнім князям, що мурували багато церков, манастирів, «одначе того, що було найпотрібніше, шкіл посполитих не фундували», а далі ще—«і так-то вельми багато зашкодило державі українській, що не могли шкіл і наук посполітих розширяти і їх не фундовано: бо коли б були науки мали, тоді через неуцтво своє не прийшли б були до такої погибелі» (подано за М. Возняком). Та не тільки один цей автор ставив високо освіту, а й другий український полеміст теж одстоює її, бо де вже там, мовляв—«плохому і голому за збройного лицаря воювати, а простаку неученому за мудрого оратора одповідати». Окрім братств на полі освіти, шкільництва українського в кінці XVI в. прислужились і окремі одиниці з українського магнатства, яким економична міць дозволяла, не міняючи релігії «руської», мати великий вплив у «Річі Посполитій». Таким був князь Констянтин (Василій) Острожський, якого не раз сам король

навертав на унію, але, як каже Костомаров, це «обиджало його панську самолюбність, що впоювала йому змагання бути першим між своїми однобірцями». Оця «самолюбність» і спричинилася до заведення Острожським, хоч на короткий час, шкіл, друкарень, які, як побачимо далі, й дали не надто багато, та більшого й не можна було сподіватись од вельможного мецената, який класовими інтересами був звязаний з иншою панською культурою.

Окрім шкіл, освітніх установ, та боротьба викликала літературну, переважно релігійно-полемичну, творчість. Напади, писання, книги з боку католиків і уніятів вимагали відповіди з боку православних. В цей час виступають чимало вчених, літератів, що гуртувались коло Острожської чи Львівської школи, а також «голяк-странник» Вишенський, який у своєму демократизмові далі попередніх заходив, а в справах освіти тягнув назад.

Отже, як бачимо, в економичній, соціяльній боротьбі, що повстала з розвитком торговельного капіталу на Україні, набуває великого значіння освіта—школа, полемична й релігійно-наукова література, які вимагають ширшої, ніж то було раніше, продукції книги на Україні.

Заведення на Україні друкарень—цих кузень нових мечів—«мечів духовних»—стало необхідністю того часу.

III

Той культурно-освітній рух, та потреба книги припадає в західній Україні (Острог, Львів) на кінець XVI ст., а в східній, Наддніпрянській (Київ), на початок XVII ст. До того часу, поки не натворив торговельний капіталізм змін, життя освітнє йшло кволо, тільки відгомін західньо-європейського гуманізму та ріжні реформаційні течії, що так були в середині XVI в. поширились у Польщі і почасти на Україні, потроху зачіпали, хвилювали переважно вищу верству укр. громадянства. І тоді вже де-в-кого з них з'явилась думка про освіту ширших мас поспільства, про наближення до них книг переважно релігійних. Та думки панські переважно при них і зоставалися, без заглиблення, без їх здійснення, і тодішні вимоги на книгу могли цілком задовольнити свої переписувачі чи чужоземні друкарні. Не було більшого попиту на книги, та не було й сприятливих ні матеріяльних-грощових, ні техничних умов для заведення тоді друкарства на Україні.

Подібні ж обставини були не тільки на Україні, а й в инших країнах слов'янського сходу—Білорусії й Московщині. І тому перша друкарня, що виготовляла книги для цих країв, з'явилася, можна сказати, на межі Заходу й Сходу Європи, в м. Кракові через півсотні літ після винаходу Ґутенберга. Заснована вона була, по припущенню Бандке, за допомогою православних з Литви (білорусів і українців), «мѣщаниномь краковськымь Шванполтомь Фѣоль, из нѣмець нѣмецкого роду Франкь» в 1491 році. Друкарня ця встигла видати відомих нам 4 (і одна ще непевна) книжки на церковнослов'янській мові з де-якими, як вказує П. В. Владимиров, властивостями білорусько-української мови, що ясно вказує, для кого вони переважно призначались. Обвинувачений католицьким єпіскопом в єресі, Фіоль став у 1492 р. перед судом і був приневолений тікати із м. Кракова, а частину виданих ним книг було сконфісковано, знищено, так що точно ми й не знаємо, скільки він їх видав, можливо, що не всі до нас дійшли, а загинули

в огні. Так що вже перші друковані слов'янські (кирилицею) книги були «хрещені огнем», як жертви класової релігійної боротьби, як і їх товариші—на Заході і на Сході Європи й всього світу до них і після них.

Трохи пізніше, з 1493 року, з'являються друкарні й у південних слов'ян на Балканському півострові (Ободі, потім Цетіньї). Вже з першої чорногорського друку книги довідуємося про причини потреби там в них. Фундатор друкарні і видавець Гюрий Черноєвич сумує над зменшенням книг, коли настигла південних слов'ян «измаильтська железна палица»; ці «ізмаїліти» (він боїться одверто називати турок) зруйнували церкви, знищили книги. Після Чорногорії друкарня з'являється, певно, при допомозі чорногорських друкарів, у 1510 р., в Угровалахії.

Але обставини економичні й політичні (турки) не дали можливости розвинутися друкарству на Балканах, звідки часом приходили ті книги і на Україну,—і тому осередком друкарства південно-слов'янського стає славнозвісна в друкарстві Венеція. На початку XVI в. сербський воєвода Божидар Вукович заводить тут слов'янську друкарню, що з 1519 р. на протязі півсотні літ друкує церковно-слов'янські книги. Друкарня ця, що, певно, мала коло себе вчених слов'ян-редакторів, справщиків книг, знайомила, звязувала південних і почасти східніх слов'ян (в тому числі й українців) з Італією, взагалі, і з мистецькою друкарською технікою, зокрема.

Коли південним слов'янам з територіяльного й техничного боку було зручно мати свої друкарні у Венеції, то для східніх слов'ян це було, як-то кажуть, не з-руки,—далека дорога, трудна доставка книг звідти зменшували користування ними, та ще й особливості південно-слов'янської мови тих книг стояли на перешкоді їх поширенню на Сході. Вже на початку XVI в. освічені білоруси й українці, що побували в Західній Європі, відчули потребу в церковних книгах, пристосованих до мови, розуміння поспільства. Один з таких білорусів, що здобув вищу освіту в Кракові і Падуї (недалеко коло Венеції), доктор Франциск Скорина, родом з Полоцька, певно з заможньої міщанської родини, роспочав, за допомогою теж заможніх віленських міщан, видавати у Празі книги. Року 1517-го тут надрукував він спочатку Псалтир «дітям малим початок усякої доброї науки» і де-кілька книг-частин під загальною назвою «Біблия руска выложена докторомъ Францискомъ Скориною из славнаго града Полоцька, Богу ко чти й людем посполитым к доброму научению». Як доктор в «лікарських науках» того часу, коли релігію ставили над усе, коли хворого починали лікувати з «душі» молитвами, каяттям, а потім давали вже якесь зілля і для хворого тіла,—Скорина надавав великого значіння священним книгам. Особливо він високо ставив Біблію, бачучи у ній енціклопедію знання: «всее прироженое мудрости зачало и конецъ», і став видавати її окремими частинами, щоб зробити приступною по ціні ширшому колу читачів, принаймні, з міщан, і принатурив мову «зуполъне выложены на русъкий языкъ» аби «послужити посполитому люду русскаго языка, сие малые книжки праци нашее приносимо имъ». Скорина, як демократ, раніше Лютера зрозумів, відчув значіння приступних по мові ширшому колу читачів—поспільству—священних книг, в яких бачив засоби освіти, звязку тих мас з міщанством, буржуазією, так необхідного для боротьби з протестантським і католицьким магнатцтвом, шляхтою, яка (боротьба) тоді вже накльовувалась. І дійсно, книжки Скорини широко росходилися по всьому князівству Литовському (Білорусії й Україні),

а коли друкованих не стало, то переписували їх. З Праги привіз, певно, друкарське знаряддя Скорина до Вільна, де на кошти бургмістра Бабича видав у 1525 р. «Апостол» і «Малую подорожную книжицу». Далі видавнича діяльність Скорини, цього доктора швидче в друкарстві ніж у лікарських науках, спинилася, залишивши значний слід, вплинувши безпосередньо чи посередньо на інші білоруські й почасти московські і українські друки.

По стежці, яку вказав книжці Скорина, аби дійти до поспільства, принаймні, міського, пішли й представники ріжних протестантських течій, що з Заходу через Польщу поширили свою діяльність і на Білорусію і почасти на Україну, де закладали свої школи, друкарні. Так, на Білорущині, в Несвімі, в друкарні магната Радзивила кальвіністи (С. Будний, Кавечинський, Кришковський) надрукували дві книжки, з яких одна «Катехисісъ» (1562 р.) призначалась для «простого народу руського й для християнських діток руських». Мала продукція книг кальвіністів і инших протестантів для «простого народу руского» (хоч певно частина їх до нас і не дійшла) свідчить, що реформація мало зачипила той народ, а більше спинилася на шляхті, що користувалася книгами протестантськими на польській мові.

З'являються також у другій половині XVI в. в вел. князівстві Литовському й рухомі, подорожні друкарні по типу західньо-європейських. Одну таку «вбогу» друкарню мав В. Тяпинський, що пішов слідом за Скориною в наближенні до поспільства священних книг, якими «з убогое своее маетности народу своєму услугует». В сильній, трохи кострубато написаній Тяпинським передмові до Євангелія ми бачимо одного «кающагося» руського шляхтича, якого вразили розвиток освіти протестантських і католицьких шкіл і занепад «руської» школи, віри й оте окатоличення, ополячення руського панства: «занедбання свого славного язика, просто погорду... що вже де-котрі стидаються й письма свого, особливо в слові божім... а ні шкіл ніде не мають до науки його, а через те поневолі мусять звертатися до книжок польських і инших самі й дітей своїх, нѣ без великого стиду». (Подано за М. Грушевським). В цих словах Тяпинського, представника небагатьох руських патріотів, в яких ще «совість говорила», відчувається класове розмежовування серед панства руського, що йшло під релігійно-національним прапором»—як «зрада» руській вірі,— про що вже говорилося раніше.

Голос Тяпинського пролунав все ж не даром. Знайшлися одиниці серед «руських магнатів, які ще по інерції йшли за батьківською «руською» вірою. Були ще магнати руські, які служили, як то кажуть, богові й мамоні: ставили одночасно в своїх маєтках і костьоли, і церкви, відчували й класові інтереси, що тягли їх до католицтва, польщизни, і старі предківські звички. Про одного такого великого магната кн. Острожського вже згадувалось та й ще далі буде, а тепер маємо теж значного на ті часи магната гетьмана вел. князівства Литовського і каштеляна віленського—Григорія Ходкевича, в маєтку якого на білорусько-українському пограниччю в Заблудові була в 1568 р. заложена московськими втікачами-друкарями—Іваном Федоровим (чи Федоровичем) і Петром Тимофійовичем Мстиславцем—друкарня. Тікали вони до Литви, знаючи, що тут умови для друкарства більше сприятливі, ніж то в Московщині часів Грозного. Та певно й Петро Тимоф. був білорусин з Мстиславля (як то у нас стали звати Ів. Фед.—

Москвитином) і чи не він і привіз з Литви до Москви друкарський «стан», про який говорить у своїх спогадах англієць Флетчер. В передмові до першої книги «Євангелія учительного», що вийшла в 1569 р. з Заблудівської друкарні, Ходкевич пише: «помыслилъ же былъ есми и се, иже бы сію, выразумѣнія ради простых людей, преложити на простую молву, и имѣлъ есми о том попеченіе великое; и совѣщаша ми люди мудрые в том письмѣ ученые, иже прекладаніемъ здавныхъ пословицъ на новые, помылка чинится немалая, якоже и нынѣ обрѣтается в книгахъ новаго переводу». Нам же здається, коли б дійсно магнат Ходкевич мав «попеченіе великое», хоч таке, як мав учений міщанин Скорина, або дрібний шляхтич Тяпинський, і не «стидався й письма свого, особливо в слові божім», то переклад був би зроблений; але ж пан послухався поради мудрих і дав одсіч першу, як то й слід магнатові, «простій молві» у релігійній книзі... «Однак,—як каже М. Костомарів,—печатня Ходкевича була, як видно, тільки часовою панською примхою», в ній була надрукована ще тільки одна книжка—«Псалтырь с часословцем». Мабуть акт Люблинської унії, проти якого Ходкевич з иншими литовськими магнатами-феодалами в меншості виступав, вплинув зле на його любов панську до «руської» віри і він пропонує Ів. Федоровичу (П. Мстиславець раніше пішов до вільни) занятися краще сільським господарством, яке з погляду панського в той час було куди вигідніше, ніж видавництво.

Та друкар не схотів бути хліборобом—Ів. Федорович, мабуть після смерти Григ. Ходкевича (12—XI—1572 р.), йде до центру Галичини, до Львова, де вже бачимо його в січні 1573 р. Тут допомогу в своїй друкарській справі мав Ів. Федорович не у панів великих світських чи духовних, яким кланявся, а «мали нѣцыи въ іереискомъ чину, иніи же неславніи въ мирѣ обрѣтошася, помощь подающе»... Тоб-то друкар у Львові зійшовся з міщанами, може з де-якими братчиками (братство допомоги не могло дати, бо само збірало кошти на ремонт церкви), і з ними має всякі грошеві стосунки мало не на протязі десяти років, про що свідчать опубліковані, переважно С. Л. Пташицьким, акти, документи. Не зважаючи на недостачу коштів, на перешкоди цеху столярського, що не давав майстра, вже 25 лютого 1573 року Іван Федорович, певно за допомогою свого старшого сина, теж Івана (інтролігатора-політурщика), і помічника, привезеного з Заблудова, Гриня Івановича,—почав друкувати, подібний до виданого ним в 1564 р. в Москві, «Апостол», який через рік—15 лютого 1574 р. був закінчений. Оце і є перша друкована на території України книга, 350 ліття з дня виходу якої й припадає на цей наш рік [1]).

Довго, як бачимо, Україна не мала друкарні на своїй території і з 1491 року користувалась привозними книгами, надрукованими за її межами (Краків, Прага, Венеція, Вільно, Несвіж, Заблудів...). Власне оті територіяльно (а часом і по мові) білоруські видання остільки ширилися на Україні (як пізніше українські—острожські, львовські—в Білорусії), що стирали ту межу національну, яка тоді при державній єдності у велик.

---

1) Правда, мусимо зауважити, що перші дослідники друкарні Ів. Федоровича у Львові—Бандке, Зубрицький—на основі напису на надгробку того друкаря, «...который своимъ тщаніемъ друкованіе занедбалое обновилъ», думають, що раніше була вже друкарня у Львові і що «Іван Федорович не заложив, а одновив ту друкарню руську». Але до цього часу, не зважаючи на архівні досліди, ні з чого, ні з якого акту не видно, щоб яка-небудь друкарня до 1573 року існувала у Львові.

княз-ві Литовському, а потім «Річі Посполитій» слабо відчувалась, а спільність класових інтересів білоруського й українського міщанства й селянства, що виявлялась у формі руської віри—часом і зовсім затушковувала ту межу. Білорусія, що лежала подалі на північ од степів, не мала тих частих, руйнуючих нападів татар і вела, майже без перерви, свою культурну роботу, яка ще збільшилась, коли стала осередком вел. кн. Литовського. Велику участь в тій культурній роботі (як і в иншій), що провадилась на території Білорусії, приймали й українці, як то було пізніше і в Московщині. От чому ті всі попередні чужоземні друкарні, в яких так чи инакше приймали участь, чи стояли близько і українці, розглядаємо, як перші ступні перед друкарством уже на території України.

Видання у Львові «Апостола» не дало швидко прибутків друкареві-видавцеві, продаж ішов поволі, вкладені кошти могли повернутися за кілька літ, так що видавати далі не було ні власних коштів, ні кредиту, навіть довелося пізніше саме приладдя друкарське заставити. Так що Ів. Федорович після инших невдатних торговельних операцій іде в 1575 р. на службу до кн. Острожського, спочатку яко управитель Дерманського манастиря, де поводився надто зле з сусідами, скарги яких розглядались навіть у суді. Коли ж була підготовлена до видання звісна Біблія Острожська, то Ів. Федорович улаштував у Острозі друкарню, де й надрукував року 1580-го—«яко прьвий овощь»—Псалтир і Нов. Завіт,—а потім Біблію, що закінчена цілком була в слідуючому році.

Острог був на той час значним культурним осередком не тільки для України, а й Білорусії. Тут була школа (що звалась навіть академією), науковий, письменницький гурт учених греків, українців і взагалі слов'ян, і згадана друкарня. Але все ж ці освітні установи були значно гірші від католицьких—єзуїтських. Кн. Острожський меценатствував більше для годиться, ради гонору свого, не мав твердих, сталих поглядів, не міг поладнати своїх класових інтересів з тою «руською» вірою, завжди хитався між тим і другим (яскрава психологія магната того переходового часу). Він однаково радо по панські вітав як учених греків, так і протестантів, навіть приймав книги, скеровані проти «руської віри, з посвятою йому від Єзуїтів (Скарги), які добре розгадали двобоку натуру Острожського. Правда, також це розгадали й козаки, що в одно з перших своїх повстань пошарпали «православні» маєтки князя, на що той жаліється в листах, до речи сказати, писаних по польські, до свого родича: «Вже кому, кому, то мені більше всього допекли сі розбишаки». Один дослідник каже, що ради свого князівського гонору, з бажання «пустить пиль в глаза», Острожський заплатив одному шляхтичу за те, що той під час двох обідів стояв за князівським кріслом, 70 тисяч золотих, жертвуюни в цей же час на друкарню 15 тисяч. Так що щедрости, щирости до освітніх «руських» справ, до глибини кишені, в цього хваленого колись в «істінно-руських» книгах «ревнителя провославія» не було, тому й друкарня була не багата, доходило пізніше навіть до позичок з друкарні Львівського братства, і працювала вона не з повною нагрузкою, в той час, як, цікаві для оборони віри «руської», рукописи лежали не друкованими й ширилися тільки в списках. За перші більш активні два десятки літ, коли острожська друкарня часто бувала одинокою на всю Україну, вона спромоглась на півтора десятки видань. Правда, серед їх було чимало й значних полемичних, впливових у той час, творів, як «Апокризис», «Листи до Іпатія»

й инші, що відбивали ту гарячу добу роз'ятрення класової в релігійній формі боротьби. Тоді друкарський станок-верстат вперше на Україні прислужився в тій боротьбі.

Коли не рахувати тієї незначної допомоги в друкарсько-видавничій справі Григ. Ходкевича, то біля Острога скупчувалось усе, чим на прощання дарувало українське магнатство українській—руській культурі. «Як би високо не цінили ми значіння острожського епізоду, се все-таки дуже мало і супроти тих матеріяльних засобів, якими магнатство роспоряжало, і супроти вимог і потреби суспільства»—так каже історик М. С. Грушевський. Так, то був епізод, виїмок з загального правила. Магнати в розвитку укр. культури були тоді не зацікавлені, їхні класові інтереси тягли до культури вищої, панської, освяченої католицтвом.

Як знаємо, справи оборони укр. культури, «руської» віри, що об'єднувала в боротьбі з шляхтою, бере на себе третій клас—укр. міщанство—буржуазія, згуртована в братствах. Серед них, як уже зазначалося, перше місце в кінці XVI в. займає Львівське в усій релігійній боротьбі, так і в справах освіти, взагалі, і видавництва, зокрема. Зараз же після своєї реформи воно захожується коло школи і коло придбання першої Львівської друкарні Ів. Феодоровича, яку він заставив ще у 1579 р. Як не сутужно було тоді з коштами молодому братству: ремонт обгорілої церкви, заведення школи, але за допомогою ширшого громадянства (після відозв єпіскопа й патріярха) друкарня в кінці 1584 чи на початку 1585 р. все ж була придбана за 1500 зол. І в першу ж чергу вона стала обслуговувати братську школу,—було видано (1591 р.) греко-слов'янську граматику, складену учнями братської школи. Боротьба з львівським єпіскопом Болобаном, переслідування з боку уніятів і брак коштів одвели на перших порах безпосередню увагу братства від друкарні. Пустити ж друкарню у вир боротьби, друкувати в ній полемично-агітаційну проти унії літературу, а значить і проти держави, панів, що ту унію підтримували,—братчики не одважувалися, боючись можливого розгрому, який спіткав пізніше друкарню віленського братства за видання «Тренос'а»—«пашквіля проти власти». А братство львівське так берегло свою друкарню і монополію на видання церк.-слов'янських книг, що потім давала їм головні прибутки, на які вони тримали освітні й благодійні свої установи. Взагалі у всій своїй дальнішій діяльності братство часто виявляло своє «купчикове», буржуазне лице—обережність, рощотливість, ухил до пасивної опозиції і консерватизм. Бажаючи разом з православним духовенством у боротьбі з протестантством, католицтвом, унією зберігти у всій чистоті «руську» віру,—вони у видавничій своїй діяльності пішли не за Скориною, Тяпинським, Будним, чи за писаними книгами, як «Пересопнецьке Євангеліє», й иншими, котрі по мові призначали свої книги для поспільства, а пішли за Григ. Ходкевичем, послухали порад Курбського, посланій Вишенського. Останній проголошував: «Євангелія й Апостола в церкви на литургіи не выворочайте... Книги церковные всѣ и уставы словенским языком друкуйте»... Отже своїми виданнями шкільних і церковних книг на церк.-слов. мові львівське братство показало, що інтереси свого класу—міщанства, яке було більш грамотне, розуміло і по слов'янські, навіть по грецькі і по польські,—були найближчі, а інтереси селян, «котрые письма польского читати не умѣютъ, а языка словенскаго читаючи письмомъ руским, выкладу зъ словъ его не розумѣютъ» (з «Хорошевського Євангелія»)—були

їм чужі. Селян приймали до себе, з ними рахувалось міщанство-буржуазія постільки, поскільки селяне потрібні були в боротьбі з шляхтою, як чорноробочі.

Для задоволення попиту на книгу, який в цей час боротьби зростає особливо серед міщанства, окрім згаданих друкарень в кінці XVI в. і на початку XVII в., засновується в західній Україні ще де-кілька друкарень, тільки вже менших і не таких довговічних, і які у своїй видавничій діяльності слідують за старшими й більшими—Острожською й Львівською. Так, в Дермані на Волинщині, в манастирі, де був раніше управителем Ів. Федорович і можливо почав тут споряжати друкарню,—було видано свящ. Даміяном в 1603—1605 р. р. три книжки з тамошньої друкарні, що була тісно звязана з Острожською. В цей же час в Стрятині Ф. Ю. Болобан, при участі свого дядька єп. Гед. Болобана, заложив друкарню, що працювала краще і на рік довше попередньої, до 1606 р., коли помер її фундатор; пізніше ця друкарня стала основою для друкарні Київо-Печерської Лаври. В той же рік, коли припинила свою діяльність Стрятинська друкарня, єп. Гедеон Болобан заводить свою друкарню в Крилосі (під Галичем), з якої тоді ж вийшла одна книга. Окрім цих друкарень бачимо ще рухомі мандрівні, що міняли часом місце своєї діяльности; одна з таких працювала в Угорцях (Галичина) 1618—1620 р. р., а потім у Четвертні на Волині (1625); друга, що належала Кирилу Транкв. Ставровецькому, з якої він у Почаєві видав 1618 р. книжку («Зерцало богословія»), а через рік другу у м. Рахмани (на Волині), де «друкарню въ убозей кущи странствованія моего подставилъ»—пише цей друкар автор і видавець в передмові до своєї книги.

Подібних мандрівних друкарень на початку XVII в. в західній Україні і також у Білорусії було чимало, про що один документ (1643 р.) львівського братства так свідчить: «мало не кожний дяк чи піп заводить друкарню і видає на свій кошт книги». Коли не зовсім тому правда, то хоч близько до того. Багато видань, особливо полемичних, в запалі тієї соціяльної в релігійно-національній формі боротьби загинуло, бо ж до нас дійшли часом по одному примірнику видань значніших, більших друкарень і тільки чудом зберігся один примірник видання Тяпинського. Цензура єзуїтська тоді стільки знищила у всій «Річі Посполитій» противних католицтву книг, чого, як каже польський історик Ярошевич, не зробили «pożogi kazackie i dwukrotnie Szwedow grabieże» (пожежі козацькі і дворазові грабежі шведів). Тому не диво, що ми маємо мало книг і не багатьох друкарень, хоч певно їх хоч тимчасово було більше, бо все ж надалі значніші друкарні, з більшими коштами, в конкуренції їх подолали, і в західній Україні в той час зостається монопольна друкарня львівського братства, а на сході, на Наддніпрянщині роспочинає з 1616 року свою діяльність друкарня Київо-Печерської Лаври.

Нове, бурхливе життя, ота соціяльна-релігійна боротьба руйнувала друкарні, палила книги, але разом з тим і викликала їх до життя. Книга не тільки своїм змістом, а й зовнішньою формою, технікою відбила на собі, як побачимо далі, те життя.

IV

Друкарська техніка прийшла на Україну кількома нападами і кількома шляхами. Винахід друкарства було зроблено в Німеччині, але, як

знаємо, скоро він поширився, удосконалюючись в Італії. Ці дві країни, їх техніка, термінологія друкарська, вплинули чи то безпосередньо, чи посередньо на друкарство слов'ян, а в тім і на українське.

Перші друковані книги, що ширилися на Україні, з'явилися, як знаємо, у Кракові. З напису на них ясно, що друкарем їх був Швайпольт Фіоль «из нѣмець немецького роду Франк» [1]), а з актів XV в. довідуємось і про другого німця, Рудольфа Бурсдорфа, з Брауншвейга, який теж приймав участь в організації друкарні для тих книг: йому Фіоль замовляв руські літери (russische Buchstaben). Оригінали ж для тих літер текстових і ініціялів (великі початкові літери), і заставок брав Фіоль з книг слов'янських західньо-руських (білоруських, українських), гравюра «Розпяття» в Октоіху (1491 р.) теж виконана під яскрявим впливом німецького мистецтва. Фіоль, як комерсант, мабуть хтів підробити друковану книгу під звичну писану, яка цінилась дорого, і на тому заробити, а може й справді инакше ще не вмів. Він друкував не тільки подібними до писаних літерами, а й, так само як і в писаних книгах, не відділяв слів одно від другого шпаціями (пластинками), через що правий бік набору-тексту і беріг (поле) сторінки виходили нерівні, ні пагінації (лічби, цифри на сторінках), ні так званого виходного листа (форти) немає, теж так, як у писаних книгах. Так що на перший поверховий погляд можна було справді приняти фіолівську книгу за писану. Перші друкарі в Німеччині (Ґутенберг, Фуст) і в Чехії, що дійсно ще не додумалися були до всіх вигод друкарства і мимоволі копіювали писані книги,—застерігали своїх читачів, що книга «надрукована і виготовлена до користування, при чому без допомоги грифеля, або пера»...

Другим друкарем, точніше, видавцем, що був під впливом німецької друкарської техніки, який знайомий був і з книгами Фіоля, був Франциск Скорина. Та він пробував після Кракова, де він познайомився з книгами Фіоля, ще в Італії, в Падуї, що належала до Венеціянської республіки, і не міг не бачити книг друкованих там. Але все ж німецько-чешська друкарська техніка переважає в книгах Скорини, як виданих у Празі, так і у Вільні. З зовнішнього боку книги Скорини одходять од писаних, відбивають на собі більш удосконалену друкарську техніку: слова відділяються, завдяки тому сторінка, береги її вирівнюються, є вихідні чи титулові сторінки, пагінація, вводиться під впливом німецьких книг і майстрів (Бургкмара), чимало гравюр-дереворитів, «а то для того, абы братія моя Русь люди посполитые, чтучи, могли ясней разумети», як каже сам Скорина. Літери (шрифт-черенки) підпадають новій техниці, почувається метал, а не перо, друк-печать, а не письмо, і в рисунку їх одбився вплив Заходу, ближче всього літери-штрифт Скорини до, так званого, писаного півустава слов'янського, тільки, сказати б, європеізованого. Папір з тим же водяним знаком, що і в книгах Фіоля, німецької фабрики J. Schönspergera в Аугсбурзі. Після дослідів П. В. Владимирова, можемо сказати: «Видання Скорини в друкарському відношенню кращі за всі попередні церк.-слов'янські видання... зрівнюються з кращими німецькими виданнями—нюренбергськими й аугсбургськими»... Щож до термінів друкарських, то Скорина вживає переважно чешські: «вытиснена»,

[1]) Де-які бібліографи, йдучи за К. Естрейхером, читають той напис инакше і гадають, що Фіоль є слов'янин і друкував з німцем Франком. Але й це не заперечує безпосереднього німецького впливу на ті друки.

«доконана книга», раз каже «выбить», вираз, що часто зустрічається в актах білорусько-українських в розумінні друкувати.

За Скориною слідують, не тільки в змісту, мові, а й в друкарській техниці, Будний і Тяпинський, не додаючи майже нічого нового, хоч минуло мало не чотирі десятки літ. Тільки їх книги ще раз доказали, що копія гірше оригіналу, та ще коли та копія робиться при гірших умовах (у Тяпинського рухома друкарня), в гіршому місті ніж то чешська Прага.

Друга течія друкарська, що йшла до східніх слов'ян з Італії, була перетравлена, перепущена через смак, уміння південних слов'ян, що ті книги видавали чи то під впливом італійським на Балканах, чи просто у Венеції. Хоч і кажуть—«не місце красить чоловіка, а чоловік місце», а все ж таки, коли глянемо з зовнішнього боку на слов'янські книги, надруковані у Венеції, то зразу ж відчуємо «окрасу», справді ту «печать» промислового, культурного міста, його високої друкарської техніки. Відчувається ота тектоніка стін—сторінок тої будівлі особливої, яку уявляє з себе книга. Уміло використана кіновар разом з чорними дереворитами, смугами тексту, дають просто мистецькі сторінки, особливо в «Псалтирі» 1546 року. Видатне місце займають у венеціянських виданнях гравюри-дереворити, яких «манєра вирізблювання робить враження швидче давньої візантійської чеканки по металу; та ж скупість в лініях і в той же час така ж надзвичайна врочистість і стройність в загальному характері композиції»—як каже один з дослідників тих книг (И. З—н). Коли ж ті контурні венеціянські гравюри ще розмальовані, то тоді так нагадують старо-візантійські (можливо у венеціянських копіях, наслідуваннях) мініатюри рукописів, чи фрески, під впливом яких вони певно і робилися. Але, коли починаєш ближче придивлятися до книги, читати її, то з площі, занятої текстом, виступають уже окремі літери, які трохи псують оте чудесне загальне враження від усієї сторінки. Шрифт ніяк не може позбутись рукописної манери, не має строгости рисунка його і инше, чого, як побачимо, ще менше в московських і в українських першодруках.

Третя течія, яка запанувала в перших друкарнях на Україні, запозичила де-що з Італії, трохи з Німеччини і до того додала значні елементи московських рукописів. Друкарство у Москві повстало, як вказують дослідки його, під впливом переважно італійським (терміни друкарські італійські) і почасти німецьким, що йшов з Литви, як вказує Флетчер, звідки, як гадають, був родом друкар Петро Мстиславець. Але той вплив ішов здалеку і мало відбився на обличчі першої московської друкованої книги 1564 року: рямці-шати на гравюрі ніби італійські, а сам образ апостола візантійського типу, взятий мабуть з мініятюр, заставки швидче німецького ренесансу, а літери-шрифт цілком імітують поширений тоді серед писарів школи Грозного південно-слов'янський (Тирнівський) почерк-півустав.

Всі особливості тієї обмосковленої друкарської техніки, її «художества», Іван Федорович з П. Т. Мстиславцем занесли (можливо й сам шрифт, чи хоч пунсони, матриці до його) в Білорусію і на Україну. Заблудів, Львів, Острог звязані з іменем Івана Федоровича і носять одзнаки принесеної ним друкарської техніки. А львівський «Апостол 1574 р.», цей першодрук на Україні, майже цілком копіює московський

«первенец—1564 р.», і те, що говорять про московське видання, відноситься й до українського і взагалі до друкарства на Україні того часу. Давніші дослідники фаховці-друкарі, як М. Рудометов, И. Галактіонов, певно з того патріотичного почуття вбачають тільки незначні хиби набору—брак переносів, злиття де-яких слів і разом з В. Румянцевим, П. Строєвим виставляють друк «Апостола» зразковим. Тепер же М. И. Щелкунов у своїй книжці, що торік вийшла, більш критично ставиться до того ж першодруку: «Літери ясні і чіткі, але не зовсім тримають лінію (а Рудометов каже: «рядки тримають пряму лінію»), при чому по рисунку не похожі ні на які у виданих перед «Апостолом» більш мистецьких і більш грубих південно-руських (себ-то мабуть чорногорських!) слов'янських книгах».

Така загалом висока оцінка, просто замилування, може й підходить у перспективі тодішньої дійсности, браку справді хороших закордонних книг друкованих, чи своїх мистецьких рукописних книг-зразків, так що видання «Апостола» здавалося не тільки задовольняючим, як першодрук, а й чудовим. Але на Україні, що мала більше друкованих книг тих венеціянських, пражських та й взагалі західньо-європейських, з дійсно високим, на той час техничним виконанням, з художнім виглядом—критика мусить бути суворіша. Тим паче, що на Україні, окрім тих зразкових чужоземних видань, про які уже в нас була мова, в той час, навіть трохи раніше своїх першодруків, з'явилася книга (та вона була не одна) писана, цікава з боку мови, а особливо з боку її мистецького виконання. Маю на увазі славнозвісне «Пересопницьке Євангеліє (1556—1561 р.)», з яким і зрівняємо книгу ту иншої техніки, але того ж часу. Не будемо докладно спинятися на мініятюрах, гравюрах, заставках, які в Пересопницькому рукопису дорівнюються найкращим європейським, яких у першодруках українських (і московських) ще так мало і які ще далі кепського копіювання не пішли, а звернемося до головного, що є в книзі—«не слід забувати, що головний елемент в друкарській справі є шрифт»,—говорить теперішній друкар В. И Анісімов, і на що звернув свою увагу 400 літ тому великий Альбрехт Дюрер, написавши спеціяльний твір, щоб «дати будівничим і художникам можливість вивчати і правильно малювати літери».

Так званий півустав, рисунок шрифта першодруків московських і українських, характерний тим, що, витворившись з забарного, строгого уставу, сам по собі дрібніший і простіший, має нахил вперед, бо строгі вертикальні почерки вимагають багато часу, досконалости; «літери півуставу,—каже В. Н. Щепкин,—не витримують строго геометричного принціпу: прості (прямі) лінії дозволяють де-яку зкривленість, округлі не мають правильної дуги. Все це результат полегченого чи спрощеного процесу писання, що йде раніше всього до зручности, а потребу краси замінює потребою виразности». Про Пересопницьке Євангеліє А. С. Гризинський так каже: «По почерку Пересопницький рукопис, як і по орнаменту, не має рівних собі серед відомих нам рукописів і палеографичних знімків; по твердості, красі, майстерності і викінченості рисунка почерк його дорівнюється орнаменту». Наведені рядки ясно говорять, на якому боці перевага не тільки загально-мистецька, а й елементарно-графична; в рукопису не тіьки Перисопницькому, а в подібних йому, як тогочасний Патерик Печерський, літери більш строгі, викінчені, ніж то в книзі друкованій. Тоді

як матеріял друкарський—металеві літери,—як раз вимагають для себе рисунка архітектурного, строгого, твердого, до чого наближалися вже Скорининські літери, а не якогось похилого, без сталих геометричних форм.

Принявши зразу такі суторукописні літери в друковані книги, Іван Федорович не змінив їх і в слідуючих своїх виданнях, і після його довго ще користувалися виготовленими ним, чи по його пунсонах (матрицях) (форма для одливання літер) шрифтами, і в самому рисунку текстового шрифта не було зроблено майже ніякої зміни, тільки ініціяли (великі, початкові літери) поліпшились, починаючи з Стрятинської друкарні, мабуть тому, що на їх дивилися швидче, як на орнамент, гравюру, ніж на шрифт-літеру. Здається, так ніби й не було до першодруків московських і українських тих видатних своїм виконанням видань Скорини і венеціянських. Зразком для Ів. Федоровича і П. Мстилавця була тогочасна рукописна московська книжка, а попередні друки, мабуть, боючись скрізь «єреси», вони одкинули, і де-які дослідники, як прот. Ф. Тітов, вбачає в тому їх особливу заслугу: «Значіння їх діяльности і полягає в тому, що вони сприяли повороту руського друкарства на той шлях національного, точніше, візантійсько-слов'янського розвитку, по якому йшло початкове південно-слов'янське друкарство і з якого його зсунув доктор Скорина в бік західньо-європейського впливу». От-де «секрет» успіху першодруків і сталости їхньої форми і на Україні: візантійщина, слов'янофільство націоналізм, консерватизм—все це, як знаємо, було близьке не тільки прот. Тітову, а й братчикам-міщанам, тодішній українській буржуазії. Під натиском католицтва, унії все дужче кріпне в книзі тодішній на Україні консерватизм змісту і форми, під натиском тодішньої економіки на Україні друкарська техніка консервується, спиняє свій розвиток.

За-для поширення, удосконалення друкарства, як і всякого виробництва масового, необхідні відповідні кошти-капітал, про що вже зазначалось і про що виразно говорить проф. А. Тілле: «не можна не визнати, що швидкий розвиток і поширення виробництва (книг) став можливим завдяки накопиченню капіталів у городах; бо в друкарстві вперше висловлюється основна економично-технична ідея масового виробництва, яке не може обійтись без виликого капіталу». (Подано за Щелкуновим). Такий капітал, як знаємо, мала заможня буржуазія італійська (венеціянська), німецька (аугсбургська, нюренбергська) й инші, які й розвинули в своїх городах друкарство. Та там були кошти не тільки для початку виробництва, а були в широких колах населення і для купівлі, споживання продуктів того виробництва книг.

На Україні хоч і були капітали, так у руках ворожих українському міщанству й селянству,—які тільки випадково, часом з примхи, самолюбства давали подачку і на друкарню (Острожський, Ходкевич), яка могла від того тільки животіти, жевріти, а не розвиватися технично. Міщанство-буржуазія ж українська була не численна і пересічно малосильна з фінансового боку, надто вона терпіла великі утиски з боку шляхти—поміщиків, уряду їхнього в торговлі, ремествї і промисловості. Про капітали ж селян-кріпаків чи наймитів нема чого й говорити. Слабий, порівнюючи з Західньою Європою, розвиток торговельного капіталізму на Україні, віланізація, занепад городів, а з ними й мистецтва, не дали тих засобів для розвитку друкарства. Не було тих італійських капіталів, тої умілости вкладено в друкарську-видавничу справу на Україні, а тому не було тієї високої

техніки і того зовнішнього мистецького вигляду книг, що мають не тільки «альди», а й слов'янські венеціянського друку книги.

Хоч в кінці XVI і на початку XVII в.в. і було на Україні чимало друкарень, але, за браком коштів, по-більшості «вбогих» мандрівних, якою, можна сказати, була і друкарня Івана Федоровича, де кустарно якась книга виготовлялась цілими роками, мало чим відріжняючись од виготовлення книг писаних, без росподілу праці—друкар часом був і автором, чи то редактором, коректором і продавцем. Та по загальному закону, як ми бачили і за кордоном, ці дрібні друкарні не витримали конкуренції, а то ще й монопольного натиску (що купувався теж за гроші, приношенія всякі) більш сильної, хоч теж, порівнюючи з західньо-європейськими, невеликої друкарні колективу-братства Львівського. Але розвиток і цієї друкарні підтинали сами братчики—коровку доїли добре, а годували кепсько—«братська друкарня була невичерпаною скарбницею братських коштів... (на які воно) утримувало мало не цілком школу, шпиталь, притулок, друкарню, двох священиків, одного діякона і проповідника при церкві... і манахів при манастирі» (А. Криловський). Книга в руках львівських братчиків була не тільки засобом боротьби з католицтвом, магнатством, але й засобом для існування. Не про «дотацію» на поліпшення думали, а про більше видоювання — експлоатацію друкарні, що і відбилося на виробництві—книзі.

Недостача коштів для розвитку та брак конкуренції, яку задавлювала монополія, і консерватизм взагалі тодішньої буржуазії—оце ті головні причини, що виходили з тодішнього економичного й соціяльного стану,—і які затримали на кілька десятків літ друкарську техніку на Україні мало не в тому вигляді, як то була заведена Ів. Федоровичем. Тільки коли в 1616 році у другому відновленому осередкові релігійно-національної (в основі соціяльної) боротьби у Київі з'явився сильний, з значними манастирськими коштами, конкурент—друкарня Печерської Лаври, то й львівська-братська стала, як то кажуть, підтягатись. Взагалі з кінця першої чверти (кватир), XVII в. друкарська справа на Україні поліпшується, стали наслідувати книги венеціянського друку, а також видання німецькі, так що ніби розірвана нитка в історії початкового друкарства українського звязалась і стала інтенсивніше прястись далі. Київська друкарня набуває значіння не тільки на Україні, але, як каже М. С. Грушевський, і на «весь східньо-слов'янський світ, як найбільше, майже одиноке огнище церковного малярства, ґраверства, ілюстрації». Ту позику, яку приніс Ів. Федорович з Москви на Україну, київська друкарня виплатила з великими відсотками, далеко кращими виробами.

Зміцненню матеріяльному й політичному київського братства, освітніх установ в тім і друкарні сприяв протекторат нової сили—козацтва, що в цей час стало набувати великого значіння в соціяльній боротьбі на Україні. Друкарня київська протекторат той одзначила, присвятивши на смерть гетьмана П. Кон. Сагайдачного одно з перших своїх видань (1622 р.), що особливо важливе своїми першими світськими гравюрами-дереворитами. Спілка військової сили з культурою, освітою—меча козацького з мечем «духовним»—призвела до успіху тої боротьби, до козачо-селянської революції середини XVII віку. Але розвиток друкарні київської на тлі тих нових подій входить в слідуючу добу, за межі теперішньої теми.

V

Друкарство в Західній Європі і на Україні, як бачили, повстало і розвивалося в залежності від економичних, соціяльних змін. Цьому висновку ніби дисонує, на перший погляд, заведення друкарні в економично, культурно відсталому Московському царстві, яким воно було в середині XVI віку. Але коли придивимось краще до того, хто і з якою метою заснував першу друкарню у Москві [1]), тоді нам все ясніше стане. В післямові до свого московського першодруку Ів. Федорович говорить: «повелѣніемъ благочестиваго царя и великаго князя Ивана Василіевича, всея Великія Росія самодержца, и благословеніемъ преосвященнаго Макарія митрополита всея Русіи, многи святыя церкви воздвизаемы бываху, во царствующемъ градѣ Москвѣ, и по окрестнымъ мѣстом, и по всѣмъ градомъ царства его, паче же въ новопросвѣщенномъ мѣстѣ, во градѣ Казани и в предѣлѣх его: и сія вся всятыя храмы благовѣрный царь украшаше честными иконами, и святыми книгами... онъ (царь) же начать помышляти, како бы изложити печатныя книги, яко-же въ Грекехъ, и въ Венецыи, и во Фригіи, и въ прочихъ языцехъ, дабы впредь святыя книги изложилися праведнѣ». Наведена трохи задовга цітата вказує ясно на мету, з якою засновувалась друкарня Іваном Грозним. Він хтів не тільки зброєю, оружною силою тримати у послушенстві свій «вірноподаний нарóд», а найпаче «новопросвѣщеное», тоб-то завойване ним чужородне царство Казанське, а й ідеологично—церквами, православієм «просвітити», зміцнити звязок, збільшити страхом божим покору. Та для того звязку, для агітації, поширення православія і самодержавія потрібно було багато книг, які б одноманітно, «праведнѣ», тоб-то так, як того хтів цар і його прислужник мітрополіт, той звязок переводили.

Через триста літ після завоювання Казанського царства, проїздючи пароплавом коло тих надволжських місць, де вже стало «по крайній мірі на половину домів і церков», Т. Шевченко коротко, але яскраво записує у свій журнал: «Для кого і для чого вони (церкви) поставлені? Для чувашів? Ні, для православія. Головний вузол московської старої внутрішньої політики—православія». Однією сталкою в тому вузлі була й друкована церковна книга, значіння якої, як державного знаряддя, зрозумів, хоч може й психично-неурівноважений, але для свого часу добре освічений Іван Грозний. Та таких, як він, одиниці навіть серед боярства, більшість же грамотних москвичів, яких було взагалі тоді мало, і то переважно духовенство, відносилася до друкарства вороже, вбачаючи в ньому конкурента писаним, освяченим віками, книгам і говорячи про його серед темних мас, як про джерело єресів усяких, що йдуть з Заходу. І тому, не маючи твердої економичної, культурної бази, поставлене згори «розчерком царського пера», зруйноване знизу. Тоді як у сусід з Заходу, у вел. кн. Литовському, де, як знаємо, в той час була вже та база, і відношення до друкарства було инакше, що підтверджують ще й ці рядки: «коли Жигимонд-Август задумав був дати нову редакцію Статута, то шляхта прохала, щоб вона «була справлена не писаним письмом, але вибиваним». «Очевидно,--каже історик О. Єфименко,--суспільство розуміло значіння «вибивного письма» уже в середині XVI віку».

[1]) Де-які дослідники гадають, що за кілька років до друкарні Ів. Федоровича у Москві існувала уже якась невідома, що видала недатовані Євангелія, але діяльність її була мало відома навіть для сучасників.

Отже, скрізь друкарство прищеплюється і розвивається, коли з'являються відповідні до того економичні, культурні умови. Книгою, друкованим словом користуються в ріжні часи ріжні класи суспільства для своїх інтересів. Колись переписувачі і друкарі, переважно релігійних книг, не відчували, не розуміли тої економичної й соціяльної основи свого виробництва, а пояснювали, як тоді все пояснювалося, силою, промислом божим (Deus vult). В одному з перших своїх видань (Анфологіон 1619 р.) київські друкарі так пояснюють походження письмен і друкарства (подаємо по змозі скорочено, в уривках)—вперше бог «на скрыжалехъ каменныхъ письмены законъ извѣстова», вдуге «словеса євангелска... письменными чертами изобразити мірові повелѣ... и книгъ рукописныхъ въ дааніемъ, въ благочестивыхъ сердцахъ процвиташе»..., а коли стало не можливо «рукописными буквами... тѣхъ достизати и навыкати, приложи божественное промышленіе... печатарскимъ дѣломъ изъображати и написоватися книгам... многим убо вездѣ Тѵпографія или Друкарни съставльщимъ и и книги различныхъ ученій издавшимъ и христіанскій родъ ползевавшимъ»...

Та так дивилися, так пояснювали походження друкарства не тільки триста літ тому, коли релігійний дух усе укутував, а ще й недавно, якийсь десяток, другий, та навіть і в наші часи подібний погляд ще де-не-де протикається. Але чим дужче шириться, заглиблюється знання законів розвитку суспільства, викладених Марксом і Енгельсом, тим слабшою становиться ота релігійна «ідейна» база і в історії книги, друкарства.

Наскільки дозволив час і матеріяли, якими користувались, і рямці, обсягу журнальної статті, ми і хотіли, хоч схематично, розглянути початок друкарства на Україні в звязку з західньо-европейськими, виходячи з його дійсної економичної, соціяльної бази.

Як колись плуг «хлопськими» руками обробляв панську землю, так і книга служила довго на Україні панам, магнатам, буржуазії, але нині не прості друкарські машини, а цілі велетні—ротаційні машини викидають що-години силу книг, газет—цього знаряддя для боротьби з темрявою, класовою несвідомістю працюючих мас.

Знаття, як про своє знаряддя праці, так і про знаряддя освіти, боротьби класової повинні мати селяне й робітники, а найпаче з їх ті робітники народньої освіти, книга для яких є знаряддям виробництва, і знання його дасть їм можливість краще, свідоміше ним користуватися, орудувати. Про один ступінь з історії розвитку одного того великого знаряддя, що має просту, коротку назву—книга—ми й хотіли тут росповісти в 350-ліття з дня появи друкарства на Україні.

М. КРАВЧУК

Простір, час, матерія.

(ДО ТЕОРІЇ РЕЛЯТИВНОСТИ).

1.

Основною тенденцією фізики, з часів Гюйґенса, є виявлення єдности ріжноманітних явищ природи або в кожнім разі конструкція картини фізичного світу з можливо меншого числа первісних реальностей. Аж тепер, за малим по двох з половиною століттях від першого великого кроку в цім напрямі, Ньютонових «Philosophiae naturalis principia mathematica», доходить мабуть ця задача повного завершення.

Коли механізація всіх явищ фізичного світу на протязі двохсот років, од Ньютона до Лоренца, вважалася за остаточну мету фізики, коли за цей час по волі теорії явищ звукових, теплових, оптичних, електричних та маґнетичних намагалися вкластися (і з чималим успіхом) у систему класичної (Ньютонової) механіки, то в останніх часах, роботами особливо Томсона, Лоренца та Айнштайна, вся справа, сказати б, перевертається до гори ногами. За допомогою блискучої математичної системи електродинаміки, що утворив Максвел, та глибоких новітніх дослідів над будовою матерії—наука намагається механичну картину світу заступити електромаґнетною. Коли вважати, згідно з уявленням фізики XIX століття, що терен і основа електромаґнетних явищ є світовий етер, то можна сказати, що дотеперішня (Ньютоніянська) доба науки клала в основу фізичного світогляду механіку матеріяльних тіл, а теперішня за основу бере механіку етерову або теорію електромаґнетних піль.

Ньютонова система механіки, отже й збудований на ній фізичний світогляд, знає три основні самостійні абсолютні реальності: простір, час та матерію. Згідно з нею всі факти матеріяльного світу мають бути цілком певно орієнтовані в безкрайній одноманітній порожняві—просторі, що скрізь має незмінні ґеометричні властивості; на природу простору ні потік часу, ані матерія не впливає ніяк. Рівно ж час тече цілком одноманітно й також незалежно ні від фізичних явищ, що ними його практично зміряємо (як, напр., обертання землі довкола вісі, хитання маятника), ні від самого абсолютного простору. Абсолютний простір, як і абсолютний час у цім уявленні ніяк би не змінилися, коли б матеріяльний світ зник без сліду; що ж до матерії, то її ми, навпаки, пізнаємо й уявляємо лише у формах просторового та часового протягу. Инакше кажучи, закони ґеометрії та кінематики існують незалежно від матеріяльних феноменів, панують над ними, затискають їх у свої скрізь і завжди незмінні форми. Проте матерія є хоч і необов'язковий логічно, але фактично невідмінний атрибут цього порожнього просторовочасового світу; вона вічна, ніякі фізичні або хемичні процеси не в силі знищити або сотворити з нічого найменшу її частинку.

Звичайний стан матеріяльного тіла є стан руху в абсолютнім просторі; причин руху тіла, званих силами, звичайно, шукаємо в инших тілах. Універсальним реґулятором матеріяльних рухів, що діє в усім приступнім для спостережень просторі, є Ньютонова сила всесвітнього тяжіння; вона однаково виявляється як у рухах найдальших подвійних зір та планет нашої соняшної системи, так і в рухові каміня, що падає на земну поверхню. Сила тяжіння таємничо передається через порожні простори всесвіту, росходячись із кожного матеріяльного тіла в усі боки, як із осередку, на взір світляних промінів, утворюючи навколо тіла наче якусь силову атмосферу, так зване поле тяжіння. Всяке матеріяльне тіло підпадає впливові цього поля, притягаючись до осередку тяжіння тим дужче, чим менше воно віддалене від осередку і чим більшу має масу (кількість матерії), але зовсім незалежно від фізичного стану та хемичного складу.

Проте не всякий рух уважається за вислід чину сили. Ще Галілей, розбиваючи тисячолітню Аристотелівську традицію, що не знала руху без сили, висловив таке твердження: рухоме тіло, з якогось моменту назавжди звільнене від дійства сил, не спиниться, а, навпаки—заховає навіки той напрям і ту швидкість руху, які мало в момент звільнення від сил. Цей принціп, вислід тонкої й глибокої абстракції зі спостережень та спроб, став, так званим, першим законом Ньютонової механіки—з а к о н о м і н е р ц і ї (безвладности) матеріяльних тіл:

Усяке тіло доти заховує стан непорушности або простолінійного одноманітного руху, аж поки якісь сили не змусять його змінити цей стан.

Простолінійний одноманітний рух називатимемо в дальшому не раз рухом по інерції, а тіло, що рухається по інерції,—інерціяльним тілом.

Власне закон інерції можна б швидче вважати за означення поняття сили та за спосіб її виявлення: ми вважаємо, що одноманітний простолінійний рух, як і непорушність, є «натуральний», питомий стан тіла, а всяку зміну напряму або швидкости руху складаємо на рахунок якогось зовнішнього фактора—сили. З цього погляду стан непорушности та стан руху цо інерції—цілком рівноважні.

В законі інерції—корінь ширшого твердження класичної механіки, так званого, принціпу релятивности:

Немає механичного способу виявити простолінійний одноманітний рух тіла спостерігачеві, звязаному з тим тілом.

Цими словами формулюється, напр., факт, що механичні явища в залізничому вагоні під час його простолінійного одноманітного руху відбуваються так само, як і тоді, коли він стоїть непорушно; отже, дивлючись у вікно вагону, подорожній з повним правом може сказати, що рухається не потяг, а колія з оточенням; ніякої о б ‘ є к т и в н о ї ознаки руху потяга він не має. Досить звичайна ілюзія непорушного пароплаву, що повз нього біжать річні береги, або в кінематографі ілюзія руху салі при демонстрації краєвиду, знятого з рухомого потяга. Так само, розуміється, потверджується принціп релятивности тим, що ми не відчуваємо поступового руху землі навколо сонця та оборотового навколо вісі, бо ж їх на протязі недовгого часу можна вважати за простолінійні та одноманітні.

Зауважмо, що цей принціп, маючи в основі поняття абсолютно непорушного простору, родить великі сумніви що до реальности змісту того поняття. Справді, які механичні факти можуть дати нам змогу виявити, що саме рухається в просторі: чи потяг на колії, чи колія з оточенням—

по-під потягом, коли механична картина світу, як для спостерігача у вагоні, так і для спостерігача на колії—цілком однакова при обох припущеннях? А що таких фактів не знайдено, то всі наші спостереження в цім випадку дають змогу твердити лише, що колія з оточенням і потяг зміняють взаємне положення, і тому кожне з них що до другого є в стані руху; але обидва ці рухи в однаковій мірі релятивні, в жаднім нема ніякої абсолютної ознаки; коли б один із цих об'єктів зник—ми стратили б змогу говорити про рух другого. Яко механіки, ми з однаковим правом можемо вважати, що з абсолютним простором непорушно звязана або одна або друга з названих систем (потяг, колія з оточенням), або, що обидві рухаються в ньому назустріч або наздогін одна одній.

Можна сказати, що замісць одного абсолютно непорушного простору ми маємо безліч інерціяльних рівноправних просторів; кожен із них сидить на плечах якогось інерціяльного тіла, отже не може тішитися самостійністю, абсолютністю, першенством перед иншими.

Таким чином, класична механіка, визнаючи абсолютний простір за реальність, не має змоги визначити його цілком, а визначає лише з точністю до довільного простолінійного одноманітного руху.

Визнавши принціп інерції, не було б взагалі ніякої рації задержувати в системі механіки аж до недавніх часів поняття привілейованого, абсолютного простору, коли б не дуже наочна та звичайна реальність—існуваннія, так званих, с и л і н е р ц і ї та зосібна с и л в і д о с е р е д н і х.

Уявім подорожнього в такім потязі, що йде одноманітно-п р и с к о р е н о (нар., на початку руху); коли прискорення чимале, то подорожній без опори на ногах не встоїть, упаде «назад», в напрямі противнім рухові потяга; сівши передом у напрямі руху і спершись на спинку сидіння, він почує якусь силу, що відтягатиме його «назад»; її й звуть силою інерції. В кожен момент тіло подорожнього намагається заховати по інерції швидкість (свою й потяга) з попереднього моменту, відстає таким чином од прискореного руху потяга, що й утворює «ілюзію» чину якоїсь сили, справленої «назад».

Коли б справді не потяг, а залізнича колія по-під ним рухалася одноманітно-прискорено в противнім напрямі, то потяг ізнову відбував би такий самий рух (що до колії), але тепер уже релятивний, «ілюзорний». Чи в цім випадку подорожній відчув би той самий ефект, силу інерції, що й у разі «дійсного» прискореного руху потяга? Очевидно, ні. Таке й подібні міркування для класичної механіки є доводом існування абсолютного простору: тільки, мовляв, абсолютне прискорення, прискорення що до абсолютного простору, а не фіктивне, релятивне, викликає сили інерції; абсолютний простір виявляється в силах інерції.

Але мабуть і противник абсолютного простору не сподіватиметься однакового ефекту від цих двох рухів потяга й колії, бо вони не рівноважні ґеометрично: адже ж у другім випадку справа уявляється так, що колія пливе по-під колесами потяга разом із найближчим (напр., видним до обрію) оточенням, одірвавшись від решти матеріяльного світу; таким чином, вона змінює свою орієнтацію що до нього і взаємне положення об'єктів: потяг, колія з оточенням, всесвіт—по одній хвилині першого («дійсного») руху потяга буде не те, що по одній хвилині другого («фіктивного») руху потяга. Тим часом, на думку релятивіста (противника абсолютного простору), коли б уявити, що колія, в другім випадку, потягла за собою

одноманітно прискорено всесвіт, як тверду, непорушно звязану з нею систему, то ми справді не мали би змоги відріжнити, що «дійсно» рухається, чи потяг, чи колія з цілим світом; краще сказати, в такім питанні релятивіст не бачив би змісту; обидві відповіді для нього рівноправні та однаково правдиві й неправдиві, а бездоганною знов була би така: потяг і всесвіт рухаються один що до одного; при тім нема підстав сподіватись ріжних ефектів що до повстання інерціяльних сил у залежності від того, чи рух потяга є «дійсний» чи «фіктивний»; ці два випадки рівноважні, бо нема фактично змоги їх розріжнити, бо справді немає місця цим двом ріжним явищам, а є лиш одно—двостороннє: релятивний рух потяга—світу. Поводження тіла подорожнього та инших матеріяльних тіл у нашім потязі релятивіст натурально пояснить собі так: потяг попав у якесь поле тяжіння, тому всі наші тіла тяжать із однаковим прискоренням в однім (поземім) напрямі—зовсім подібно до того, як усі речі у моїй «непорушній» хаті підлягають впливові постійного земного (прямовісного) поля тяжіння, що виявляється у формі в а г и і дає їм усім у випадку падіння однакові прискорення $981 \frac{cm}{sec}$:

Добре відомий є факт, що рідке тіло, звільнене від впливу зовнішніх сил, прибірає форму кулі; такі кульки можна здійснити, пустивши трохи оливи (або олії) в шклянку зі спіртом і розбавляючи потроху спірт водою, аж поки питома вага суміши не зрівняється з питомою вагою оливи; в той момент згустки оливи почнуть підніматися з дна шклянки й прибірати сферичну форму. Коли таку кулю погнати оборотовим рухом круг вісі, як дзиґу (у згаданій спробі, напр., з допомогою тонкої шпички), то вона на час руху роздасться в рівниковім обсягу й сплющиться проти бігунів. Уважають, що причиною цього є особливі, відосередні сили; їх повстання є теж вислід із закону інерції; справді, при обороті кулі кожна її точка рухається криволінійно по колу, отже в кожнім моменті руху відхиляється від простолінійного напряму, а тим часом сила інерції намагається справити її на просту путь і таким чином зриває з колового шляху; через те, напр., вода з повного відра не виливається, коли крутити його в руці в прямовісній площі. Відомо, що земля (та й инші планети) трохи сплющена проти бігунів; причину цьому слушно бачать у її одвічнім оборотовім русі, з часів, коли вона була ще в рідкім стані.

Класична механіка знов припускає гіпотетично, що причина описаного сплющення, иншими словами, причина відосередніх сил, як і взагалі сил інерції, є абсолютний простір,—що лиш абсолютне обертання, а не релятивне, родить відосередні сили. За довід на користь цього твердження Ньютон уважає таку спробу. Повішена на нитці закрита кругла посудина з водою закручується як дзиґа; зразу вода не бере участи в обертанні—стінки посуди обпливають кругом непорушну водяну масу; таким чином вода спочатку перебуває в стані релятивного оборотового руху що до посудини; але в цей час відосередніх сил, що мусіли б розганяти воду з середини посудини до периферії, не помітно; і лише тоді, коли посудина втягне водяну масу в свій оборотовий рух, отже, коли вода що до посудини стане непорушною, з'являться відосередні сили.

Для релятивіста пояснення повстання відосередніх сил абсолютним простором a priori не має змісту; проти Ньютонової спроби він зробить

той самий закид, що проти вищенаведеного уявного експерименту з залізничою колією та потягом. Для нього цілком ймовірним буде твердження (хоч експериментально годі його перевірити), що коли б у цілім світі було лише одним одно матеріяльне тіло і воно оберталося, то ніяких відосередніх сил це обертання не викликало б, бо ж у самім понятті такого, абсолютного руху немає змісту: в усі моменти взаємне положення простору і нашого тіла було б однакове.

Великою підпорою в признанні абсолютного простору за причину сил інерції був авторитет Ньютонового генія і та безліч досвідних, особливо астрономичних, потверджень класичної механіки, що наука зібрала на протязі двохсот років. Одним із перших Мах узяв сміливість порушити традицію і висловив думку, що причина відосередніх сил в усякім тілі, як і причина сил Ньютонового тяжіння, є инші маси всесвіту, рух тіла що до цих мас. Правда, прямого експериментального доводу цього твердження ми не маємо й досі, як не мали за часів Ньютонових, але тим часом його правдивість, як до певної міри логична конечність, має велику популярність у сучасній науці. Так критичний науковий дух відкинув експериментально невиявлений Ньютонів абсолютний простір і проголосив загальний принціп релятивности рухів.

Але аргументів, що задовольняють філософа, часом буває замало для фізика: новий принціп, не маючи прямого експериментального потвердження, як і старий Ньютонів, лиш одним способом може здобути право на існування й перевагу: показавши, що його логичний пуризм лишає досить елементів для збудування картини матеріяльного світу, не менш правдивої та детальної, ані-ж Ньютонова. Трудність цієї позитивної задачі найбільше задержала поширення й розвиток ідей релятивізму, не вважаючи на антиньютоніянську позицію такого авторитету, як Пуанкаре. Тільки розроблення теорії електро-маґнетних явищ, блискучі успіхи аналізу будови матерії та релятивація часу дали необхідні елементи для нової релятивістичної механіки і для цілого нового фізичного світогляду.

Як усе-таки пояснить релятивіст, що Ньютонова механіка, збудована на «хибній» основі, показалася настільки міцною й плідною? Справа пояснюється, головним чином, тим, що коли замісць поняття Ньютонового абсолютного простору вставити в його систему середовище, визначене небом непорушних зір, «твердю небесною», то похибка від такої заміни буде майже непомітна. Мабуть тут як раз і треба дивувати з Ньютонового генія, що поставив межі логичному критицізмові і не звалив абсолютів простору й часу; бо без них, при тодішнім стані фізичної та математичної науки, нічого рівноцінного з великим Ньютоновим твором навіть його геній не був би в силі утворити.

2.

Абсолютність часу мала би виявлятися насамперед у абсолютності одночасности, в тім, що «тепер» у цій хаті є те саме, що «тепер» на Марсі та на Сіріусі, скрізь, на всіх тілах при всіх можливих станах їх рухів. Так справа й уявляється в звичайних життьових стосунках; для встановлення одночасности в ріжних місцях—послугуються гаслами звуковими (постріли, дзвони), світляними та взагалі електромаґнетними (напр., бездротовий телеґраф). Що до звукових гасел, то вони придатні лише для

невеликих віддалень, та й при таких умовах не дають точних вислідів через повільність передачі звуку повітрям та змінність його швидкости в залежності від ріжних фізичних факторів. Світляні гасла на просторах у обсягу земної кулі росходяться практично моментально, а саме, зі швідкістю

$$c = 300.000 \frac{\text{km.}}{\text{sec.}},$$

незалежно від стану руху того тіла, що їх видає. Така сама є швидкість поширення взагалі хвиль електромагнетних. Як довели Максвел та Герц, світло є явище електромагнетне; світляні проміні суть лінії поширення дуже дрібних електромагнетних хвиль у просторі. Електромагнетні (зосібна оптичні) явища набірають величезного значіння в сучасній картині світу; вони є власне єдиний (коли не вважати на дуже слабке, при великих віддаленнях, тяжіння) реальний наш звязок із найдальшими небесними тілами (згадаймо спектральний аналіз), мости перекинені між ними через колосальні порожнини простору.

Закони й механізм цих явищ досить конкретно з'ясовуються, коли, слідом за Максвелом та Лоренцом, уявити, що весь безмежний (Ньютонів абсолютний) простір заповнено надзвичайно рідкою найтоньшої структури непорушною матерією—етером; вона має бути в високій мірі еластична, не піддаватися силам тяжіння і не становити помітного опору рухам матеріяльних тіл, переходячи через них, як мак через решето. Ритмичні, надзвичайно часті зміни стану етеру, скажемо, «тремтіння» його часточок, що, на взір хвиль по воді, росходяться зі швидкістю C світла, і є основний зміст електромагнетних явищ для прибічників гіпотези етеру. В залежності від довжини етерових хвиль ми бачимо світло ріжних кольорів або й нічого не бачимо, і лиш непрямими способами виявляємо їх існування, зміряємо довжину, то-що. Коли б у такім абсолютно непорушнім етеровім середовищі уявити в ріжних місцях спостерігачів, нерозривно з ним звязаних, то, знаючи свої взаємні віддалення та точну вартість числа C і маючи цілком тотожні годинники, ці спостерігачі з допомогою електромагнетних гасел мали би змогу точно установити одночасовість двох подій у ріжних місцях або протяг часу між ними. Так абсолютний час став би фізичною реальністю при умові існування абсолютного простору.

Але ми вже маємо великі сумніви що до реальности абсолютного простору; в кожнім разі знаємо, що ніякі механичні явища не дають вказівки на його існування. Проте Максвел-Лоренцова концепція електромагнетних явищ намагається знов його відродити під назвою непорушного етеру. Які ж могли б бути реальні вказівки на користь цієї гіпотези? Відомо, що рух землі довкола сонця має швидкість $30 \frac{\text{km.}}{\text{sec.}}$ і є, на невеликих протягах, практично простолінійний та одноманітний. Отже, треба було б думати, що електромагнетне гасло, вислане—однаково чи з рухомого чи з нерухомого що до землі джерела (бо електромагнетний процес зразу переймається непорушним етером), в напрямі руху землі повинно, з точки зору земного спостерігача, мати швидкість $300.000 - 30 \frac{\text{km.}}{\text{sec.}}$, а в противнім напрямі—швидкість $300.000 + 30 \frac{\text{km.}}{\text{sec.}}$. Так, напр., пущене плисти по бистрій річці тіло швидче віддаляється від нас, коли ми берегом відступаємо назад, ані-ж коли йдемо наздогін за течією; в першім випадку наша

швидкість додається до швидкости течії, у другім—віднімається. І проте надзвичайно точні спроби, що поставив Майкельсон, використавши так звану інтерференцію (перехрещення) світляних хвиль, не виявили найменших ознак сподіваної ріжниці цих двох швидкостей. «Вітру», котрим мусів би обвівати непорушний етер рухому землю, не вдалося постерегти. Остання, мабуть, при сучаснім стані фізики, надія на реальне об'явлення абсолютного простору мусіла зникнути. Здавалося б, цей вислід треба було вітати з задоволенням, як бажаний і сподіваний після глибокої й успішної механичної критики, що прийшла до того ж висновку. Але справді результат Майкельсонової спроби зустрінуто з подивом неохоти, як незрозумілий, парадоксальний. Дійсно, чи не парадокс, що, додавши до швидкости світла швидкість землі, дістанемо знову ту саму швидкість світла:

$$C + 30 = C?$$

Лоренц знайшов повну математичну розгадку цього пародоксу і витолкував його фізично, не порушуючи при тім старих фетишів: непорушного етеру та абсолютного часу. Показалося необхідним признати певне вкорочення всіх тіл даної порушної (що до етеру) системи в напрямі руху Згідно з Лоренцовими обчисленнями, напр., земна куля сплющується в напрямі свого руху круг сонця на

$$1 - \sqrt{1 - \left(\frac{30}{300000}\right)^2} = (\text{прибл.})\ \frac{1}{2}\left(\frac{30}{300000}\right)^2 = \frac{1}{200000000}$$

частину свого поперечника, то б то на 6 ст. Вкорочення, як бачимо, дуже незначне; воно повинно бути тим більше, чим більша швидкість тіла. На земній поверхні ми маємо діло з рухами дуже повільними порівняно зі швидкістю світла, отже не маємо, напр., технично ніякої змоги встановити вкорочення пароплава під час його руху. Що тичиться скорочення земних речей, спричиненого рухом землі, то наперед треба зректися надії виявити його якими б не було, хоч би й найточнішими вимірами; це неможливо принціпіяльно, бо всяка мірка, положена в напрямі руху, зразу ж укорочується в тім самім відношенні, що й річ, котра нею виміряється; таким чином, вислід виміру повинен дати те саме число, що й при умові непорушности землі. Отже всі деформації даної матеріяльної системи, викликані її рухом,—неприступні змислам фізика, нерозривно з нею звязаного; привид абсолютного простору манить, але не дається в руки.

Лиш гіпотетичний фізик, що оснувався б десь у непорушнім етері, міг би спостерегти й зміряти деформації рухомих тіл викликані рухом. Бажаючи, очевидно, з'ясувати їх, як вислід етерового о п о р у рухам, він був би мабуть сильно здивований, бо ці доформації не залежать ні від матеріялу, з котрого побудовані тіла, ні від їх мас, ні від яких взагалі фізичних ознак, а тільки від швидкости. Коли б цей фізик мав могутні засоби для здійснення довільно швидких рухів, як показують Лоренцові обчислення, давши тілові швидкість, він звів би його довжину в напрямі руху на ніщо; инакше кажучи, Лоренцова теорія вважає неможливою швидкість матеріяльного тіла більшу від швидкости світла або й рівну з нею. С є гранична швидкість для можливих рухів матеріяльних тіл.

Вернімося до реального спостерігача на рухомій інерціяльній системі. Він не має, як було виявлено, ніякого фізичного, отже ні механичного, ні тепер уже й електромагнетного, способу виявити, що рухається саме він, а не гіпотетичний спостерігач разом із етером. Отже нашому реальному фізикові (ми вважаємо, що він володіє ідеально точними мірничими засобами) навпаки всі довжини в системі гіпотетичного спостерігача повинні видатися вкороченими, і як раз у тій мірі, яку Лоренцові обчислення приписують укороченням довжин його власної системи. Виходить наче так, що, міряючи вкороченою міркою нормальну, не вкорочену довжину, ми дістаємо на вислід число менше від нормального, тим часом воно мусіло б бути більше! Щоби вийти з цієї нової суперечности, довелося знищити єдиний для всього світу абсолютний час.

Математичні рахунки, основані виключно на принціпі однаковости числа в усіх інерціяльних системах, то б то на висліді Майкельсонової спроби,—доводять до такого висновку: темп часу на даній матеріяльній системі, що виявляється, напр., ходом належного до неї годинника, буде, з погляду гіпотетичного етерового спостерігача, тим повільніший, чим швидчий її рух; але це притишення часового поступу—зовсім непомітне спостерігачеві, належному до нашої системи, як неприступні його змислам Лоренцові вкорочення довжин у тій системі. З другого боку, через те, що фізик нашої системи має повне право вважати саме її за абсолютно непорушну, часовий поступ і всі процеси в оточенні етерового фізика здадуться йому притишеними в тій самій мірі. Отже, кожна інерціяльна система має свій час, свій темп життя, котрий вона може вважати за абсолютний із таким самим правом, як етеровий спостерігач—свій час.

Але з цього неухильно виникає неможливість установити абсолютну одночастність або послідовність двох подій—незалежно від точки спостереження та від стану руху системи, до котрої належить спостерігач. Справді, уявім собі, що етеровий спостерігач установив абсолютну одночасність початку двох якихось процесів у двох системах, що повз нього проходить одноманітним простолінійним рухом у противних напрямах із однаковою швидкістю; нехай, напр., ті годинники кожної системи, що промайнули одночасно перед його очима, показували однаковий час; тоді, по упливі одної етерової, «абсолютної» хвилини етеровий фізик констатує на цих годинниках однаковий час (образи циферблатів обох годинників перенесуться в його око з однаковим запізненням, котрого через те можна не брати під увагу) і однакове притишення їх ходу. Ми можемо сказати, що в наслідок «абсолютного» руху обох систем час на них обох із «абсолютної» точки зору здається притишеним у однаковій мірі—подібно тому як, напр., зміняються просторові образи в перспективі. Але нехай тепер наш гіпотетичний фізик перенесеться на одну з двох згаданих інерціяльних систем; тоді вона для нього стане непорушною, як що другій системі він припише «абсолютну» швидкість вдвоє більшу від «справжньої»; отже, з нової точки його зору, в темпі ходу годинників обох систем зайде різниця, події на них, що були одночасні з етерової точки зору, перестануть бути такими. Таким чином, зі зміною стану руху спостерігача, майбутнє може стати сучасним, сучасне — минулим, то-що; окрім «абсолютного», етерового часу, з'являється безліч «місцевих» часів; кожна інерціяльна система володіє одним із них. Фактично обсолютний час, як і абсолютний простір, зводиться на фікцію; він нерозривно скований із другою фікцією—

непорушним етером, і в картині світу займає в кожнім разі не більше місця ніж який будь із «місцевих» часів. Ні математично, ні логично Лоренцова теорія його власне не потрібує.

Тут ізнов треба признати нашу безсилість що до безпосереднього експериментального потвердження наших міркувань—настільки невелика, по теорії, повинна бути ріжниця між темпами місцевих часів у ріжних системах і з огляду на повільність їх рухів у порівнянні зі швидкістю світла.

Причину глибокого інтуітивного опору релятивації часу та безпосереднього переконання в існуванні єдиного абсолютного часу можна бачити в тім, що тонка Майкельсонова спроба, котра породила окреслену вище реформу, не має сили грубої наочности. А тим часом безперечно для з'ясування порадоксу

$$C+3O=C$$

доводиться згодитись, що «правдивий» час нам дає лише наш кишеньковий годинник, що кожна рухома система везе на собі свій час, що вислови «тепер», «одночасно», «раніше», «пізніше» мають певний зміст лиш тоді, коли при кожнім із них указано пункт, до котрого вислів однесено. Коли взяти під увагу не наше тісне землеоточення, де ми звикли вважати передачу всякого електромагнетного гасла моментальною, а безмежні простори всесвіту, небесні тіла, від котрих світло до нас іде роками й тисячами років, то все-таки мабуть наша інтуіція перестане так категорично розширяти сферу дійства свого індивідуального «тепер» на всесвіт, обмежиться реальним місцевим часом, нерозривно з нами звязаним, лишивши фізикам як чисто обстрактний абсолютний час, так і ті місцеві часи, котрі наука чіпляє (і повинна чіпляти для цілости й повноти картини світу) до инших, далеких порушних систем.

Неправдиво було б проте тішитися думкою, що наука розвязала парадокс Майкельсонової спроби; справді вона лише зробила з того математичні та логічні висновки, що для недисціплінованого розуму видаються ще чи не парадоксальнішими. Але ж вони дали змогу збудувати нову, реформовану систему механіки (й цілої фізики), котрій «парадоксальні» основи не заважають тим часом краще годитись зо всіма фактами сучасної експериментальної науки, ані-ж система Ньютонова, і не гірше від Ньютонової—з фактами, що в свій час були витолкувані класичною механікою. Лоренцова система, як і Ньютонова, фактично бере за абсолютний простір (непорушний етер) небо непорушних зір, але Ньютон, не маючи вислідів Майкельсонової спроби або й инших рівноважних експериментів новітньої фізики, користується в своїй системі механіки одним, «абсолютним» часом, а Лоренц впроваджує поправку: поруч «абсолютного» часу кожна порушна інерціяльна система має свій, місцевий час, надзвичайно, правда, мало відмінний від абсолютного, коли швидкість системи (як звичайно й буває в матеріяльнім світі) мала проти швидкости світла. Так Лоренцові вдалося оновити будівлю старої механіки практично непомітними відмінами; але ці відміни мають надзвичайну принціпіяльну вагу, бо дали змогу поширити механіку матеріяльних тіл на де-які факти сучасної електродинаміки, знайти звязок між геніяльними творами Ньютона та Максвела.

Вся принціпіяльна відміна Лоренцової системи від Ньютонової полягає в долученні до класичного закону інерції—принціпу незалежности швидкости

поширення електромагнетних хвиль від швидкости інерціяльної системи, що до неї належить спостерігач; таким чином принціп релятивности класичної механіки заступається оцим поширеним:

Ніякими фізичними—ні механичними, ані електродинамичними—способами не можна виявити абсолютного простолінійного одноманітного руху.

В новітній теоретичній фізиці він відомий під назвою спеціяльного принципу релятивности.

3.

Перші експериментальні потвердження Лоренцова теорія дістала в обсягу фізичної оптики, що так пишно розцвіла на протязі XIX століття, перша висунулась й опрацювала гіпотезу етеру та витворила силу теорій етеру для пояснення ріжних оптичних явищ. Одні з тих теорій приписували етерові, як жартівливо висловився Айнштайн, лиш одну механичну властивість: непорушність; від цього останнього припущення система електродинаміки надзвичайно вигравала в цілому, але в ній до перевороту, викликаного Майкельсоновою спробою, задержувалася проте одна солідна росколина: непогодженість із дослідами Фізо над швидкістю світла в текучій рідині. При концепції абсолютного простору й абсолютного часу, в межах Ньютонових принціпів, висліди цих спроб можна було пояснити (та й то не в повній мірі) лише з допомогою гіпотези, що взагалі непорушний одноманітний етер підлягає якимсь механичним змінам у обсягу рухомого тіла. Викликана Майкельсоновою спробою теорія релятивности довжин та часу остаточно перехилила вагу на бік непорушного етеру; показалося, що визначена дослідами Фізо швидкість світла в рухомім тілі (течії) є парадокс тії самої природи, що й Майкельсонів, і «пояснюється» він цілком якраз із допомогою Лоренцового вкорочення довжин та Лоренцових місцевих часів.

Трудність безпосереднього експериментального доводу існування Лоренцового вкорочення, як зазначалося, полягає в тім, що воно при наших звичайних земних швидкостях та й при швидкостях небесних тіл—повинно бути дуже незначне. Але новітня фізика знає рухи мало чим тихші від швидкости світла. Сучасний погляд на будову матерії вважає кожну ні фізично, ні хемично неділиму її часточку (атом) за надзвичайно складний комплекс елементів, що мають уже природу не матеріяльну, а електричну; осередком атома служить одна або кілька часточок електрики додатної (додатних електронів, протонів), обліплених, як бджолами, часточками відємної електрики (електронами відємними); окрім того, увесь цей згусток облітає з надзвичайною швидкістю певна, недуже велика і для кожного хемичного елементу цілком означена кількість відємних електронів. Уся система творить щось на взір мікроскопичної соняшної системи. У кожнім металі є певна кількість вільних, не звязаних із атомами електронів, що й надають металам властивість електропровідности; при певних умовах вони можуть одриватися від свого металичного середовища (катодні промені й споріднені явища), що дає змогу вивчати їх властивості: масу, швидкість, то-що. Цей погляд на будову матерії, можна сказати, цілком знищує її «матеріяльність»: матерія стає інтенсивним електромагнетним полем, обсягом дійства електромагнетних сил, викликаних рухами електронів у межах поодиноких атомів.

Коли б ми могли «бачити» вільний електрон під час його руху, напр., у катоднім промені, то його сплющення мусіло би бути, згідно з Лоренцовою теорією, дуже значне. Надзвичайної уваги заслуговує факт, що якраз Лоренцова гіпотеза вкорочення, і то в тій мірі, як вимагають його рахунки, справді годиться з експериментальними даними фізики електронів.

При новім погляді на конструкцію матерії думка про її вічність, незмінність її кількости очевидно теж повинна захитатися. В класичній механиці третім членом абсолютної трійці основних понять була, висловлюючись докладніше, кількість матерії в даній замкненій системі, звана також масою системи, величина, незалежна ні від положення, ні від стану руху, ні взагалі від фізичного стану системи. Але з однаковим правом за третього члена трійці, як давно відомо, можна було взяти замісць маси—силу; цей варіянт класичної механіки особливо набрав цікавости після сформулювання й доводу загального закону захования енергії (Майєр, Гельмгольц). Течія енергетизму в фізиці й натурфілософії знаходить собі дуже міцну підпору в згаданій електричній концепції матерії, що заразом установлює рішучий примат електричної енергії над усіма иншими—остільки, що закон захования енергії зводиться властиво до закону єдности всіх родів енергії, до їх тотожности з енергією електричною. Конкретне й математичне потвердження ця тенденція енергетизації матерії знаходить ізнову в електроннім світі. Надзвичайно важним фактом тут є збільшення маси електрона зі збільшенням його швидкости. Цікавим доводом на користь нової механіки є те, що якраз у такій самій мірі повинна збільшуватись маса рухомого тіла на підставі спеціяльного принціпу релятивности. Змінністю маси поясняється до певної мірі обмеженість можливих швидкостей матеріяльних тіл: зі зростом швидкости маса тіла росте і тим із певного моменту причинюється до зменшення прискорення руху.

Дальшим висновком із нової механіки буде те, що закон захования матерії, як і закон захования енергії, кожен сам по собі має лише неточне значіння і без значної похибки обидва справедливі лише в обсягу повільних швидкостей і фізичних та хемичних процесів в звичайнім розумінні. Для швидкостей електронних, для процесів роспаду атомів на електрони, то-що, взагалі за універсальний закон доводиться приняти закон незмінности суми:

маса + енергія;

беручи під увагу, що маса є одна з форм енергії, його можна назвати розширеним законом захования енергії.

4.

Ми бачили, що абсолютний простір і абсолютний час у Лоренцовій теорії заховують першенство тільки honoris causa, оперте почасти на Ньютонівській традиції, почасти чи то на природі, чи на звичці, мабуть досить раціональній, людського інтелекту шукати в усьому остаточної, хоч би й фіктивної підвалини для захисту від безконечника антиномій. Справді, абсолютний простір і абсолютний час є тут лише перші між рівними, між безліччю математично й логічно рівноважних інерціяльних просторів та місцевих часів, нерозривно з тими просторами звязаних.

Останні кроки в логічнім завершенні Лоренцової теорії або спеціяльної теорії відносности належать Айнштайнові та Міньковському. Логічний радикалізм першого, довівши до кінця Лоренцову інтерпретацію Майкельсонової спроби, позбавив обсолютний простір і абсолютний час їх фіктивних тронів, просто звів їх у небуття, довівши міркуваннями, що вже наводилося, цілковиту їх ефемерність і зайвість у Лоренцовій системі; треба було завважити, що всяка інерціяльна система зі своїм місцевим часом цілком добре може їх заступити. Другий, керуючись тим самим фізичним реалізмом, ідучи теж за Лоренцом, шляхом математичних викладок, скував простір і час в одну вищу фізичну реальність, чотиривимірний «всесвіт», що в собі однім об'єднав, поглинув усю безліч рівноправних інерціяльних просторів із їх часами. З того власне часу (1905—1908) звичайно говориться про спеціяльну Айнштайнову теорію релятивности та про її геометричну інтерпретацію Міньковського.

Щоби начеркнути в загальних рисах картину цього «всесвіту», треба умовитися в де-яких геометричних термінах.

Лінію ми звемо одновимірним простором, бо її точки можна перенумерувати так, що кожна з них цілком визначиться одним числом, напр., перія будинків по однім боці вулиці. Число підпорядковане таким чином кожній точці нашої лінії звемо координатою тії точки, напр., за координати пунктів на залізинці можемо вважати їх віддалення від узлової станції. Подібно ж кожній точці якоїсь поверхні можна підпорядкувати пару чисел або инших знаків так, що ними точка цілком визначиться, напр., шахове поле або географична карта, де кожен пункт визначається двома координатами: географичною довжиною та шириною. Тим-то поверхню звемо простором двовимірним. Звичайний наш простір є тривимірний, бо положення всякої точки в ньому можна визначити трьома координатами, напр., географичною довжиною, шириною та висотою над рівнем моря.

Дуже легко подумати і неможливо сучасному людському розумові уявити простір чотиривимірний. Як не раз у инших випадках, так і тут математика перемогла з допомогою аналогій та рахункових маніпуляцій обмеженість нашої уяви і утворила формальну, числову геометрію простору з довільним числом вимірів. З погляду, напр., геометрії чотиривимірної всі наші, тривимірні тіла мають не більшу реальність, ані-ж для нас їх тіні на якій-небудь поверхні. Увесь тривимірний світ є лиш проекція або переріз чотиривимірного світу одним із безлічи просторів тривимірних, що в ньому вміщаються, як листки в альбомі зі шкицами одної великої картини; коли б ми навіть мали змогу переглянути листок за листком увесь альбом, то й тоді наше уявлення цілого чотиривимірного світу не було б цілком відповідне дійності, подібно як при перегляді кінематографичної фільми без допомоги екрану не легко дістати суцільне уявлення змісту.

В межах приступного нам, земного, та й ширшого досвіду нам тривимірний простір є Евклідів, то б то в ньому панує звичайна шкільна система геометрії, котра твердить, напр., що на площі тільки ті прості не перетинаються, що скрізь рівно віддалені одна від одної (Евклідів постулат про рівнобіжні), визнає для всякого прямокутника з боками x, y та діягоналею δ справедливість рівности

$$\delta^2 = x^2 + y^2,$$

званої Пітаґоровою теоремою, рівно ж для всякого бруса з рубами x, y, z та діяґоналею δ справедливість аналоґичної рівности

$$\delta^2 = x^2 + y^2 + z^2$$

(узагальненої Пітаґорової теореми).

Тим часом абстрактна математична думка вже 70—100 років тому винайшла такі ґеометричні системи, що в них віддалення між двома простими на площі в ріжних місцях може бути ріжне, але ці прості не перетинаються (Лобачевський), і такі, що в них усяка пара простих на площі повинна перетинатися (Ріман); в усіх цих системах Пітаґорова теорема не справедлива разом із Евклідовим постулатом, їх звуть неевклідовими системами ґеометрії.

Цікаво, що при певних математичних умовах неевклідові ґеометрії так само незначно відріжняються від Евклідової, як механіка спеціяльної теорії відносности (в обсягу повільних рухів)—від класичної механіки. Отже спроби (напр., Лобачевського, Гавса) установити безпосередніми вимірами, котра саме з богатьох систем ґеометрії є справді ґеометрія нашого реального простору, дали лише висновок, що в межах похибок вимірів їх усі можна вважати рівноправними; таким чином традиція та порівняна простота Евклідової системи забезпечили їй ще на довгий час першенство, хоч критична думка XIX століття зняла з неї посвяту абсолютности, утворену Евклідовим, а в нових часах Кантовим авторитетом.

На взір тривимірних, можна збудувати систему неевклідової ґеометрії чотиривимірної. Коли аналоґом Пітаґорової теореми в чотиривимірнім Евклідовім просторі буде рівність

$$\delta^2 = x^2 + y^2 + z^2 + u^2,$$

де x, y, z, u—руби, а δ—діяґоналя «бруса» в чотиривимірнім просторі, то для неевклідового чотиривимірного простору ця рівність падає, а її заступає друга, складніша.

Пітаґорова теорема дає між иншим змогу висловити таке твердження що до властивостей Евклідового простору: всякий рух цього простору в цілому, що не деформує твердих матеріяльних тіл, нероздирно з ним звязаних, не порушує Пітаґорової залежности ні в однім із прямокутників, які тільки можна собі уявити в тому просторі. Иншими словами, в наслідку такого руху простір лишається Евклідовим. Тим часом простолінійний одноманітний рух у розумінні нової механіки деформує тверде тіло (Лоренцове вкорочення), деформує звязані з ним прямокутники, порушує Пітаґорову теорему—на вес час, поки тіло рухається.

З певного погляду цілу Евклідову ґеометрію можна назвати теорією властивостей Евклідового простору, що лишаються незмінними при всіх можливих рухах (без деформацій) цього простору. Таким чином Евклідова ґеометрія для взаємно-рухомих тіл спеціяльної теорії релятивности падає: Пітаґорова теорема, справедлива для спостерігача, що їде на рухомім прямокутнику, буде несправедливою для ґеометра, що повз нього цей прямокутник перелітає. Так відкидає нова механіка (тривимірну) Евклідову ґеометрію, щоби зразу ж, правда, відродити її в формі 4 вимірної ґеометрії «всесвіту» Міньковського. Остаточна математична обробка

Майкельсонового парадоксу дала формальну змогу злити три координати просторової точки і даний момент місцевого часу тії точки—в чотирі координати «точки» чотиривимірного і при тім Евклідового простору, що показується точним образом «всесвіту». Всякому реальному фактові, «події», відповідає певна точка того простору. Осібно простору і осібно часу, як фізичних реальностей, немає, бо всяка подія трапляється в певнім місці, в певний момент; отже відтягти четвертий вимір од перших трьох вимірів простору—«всесвіту» Міньковського можна, на думку релятивіста, лише штучною операцією; на її вислід дістанемо замісць живого «всесвіту» дві мертві абстракції; правда, Ньютоновому генієві вдалося сотворити з них такі звершені манекени, що справляли ілюзію живих реальностей на протязі двохсот років.

Вивчити «всесвіт» Міньковського це значить збудувати Евклідову ґеометрію для чотиривимірного простору, то б то теорію тих властивостей того простору, що лишаються незмінними при всіх можливих його «чотиривимірних» рухах у цілому (без деформації). Перетолкувавши ці властивості з мови ґеометричної на фізичну, дістанемо систему фізики спеціяльної теорії релятивности. Так задачу фізики зведено до добре вивченої ґеометричної задачі.

Не вважаючи на математичну завершеність та логічну бездоганність, спеціяльна теорія релятивности Айнштайна-Міньковського не дістала ще загального визнання від фізиків. Причиною цьому найбільше є глибока психична звичка до «абсолютного» часу та брак образности в концепції чотиривимірного всесвіту. Пуанкаре, що дуже прихильно поставився до революційного радикалізму теорії, висловив певність, що фізики ще довго не перекроять свого мислення на її штиб.

Хоч сам Айнштайн рішуче поховав етер (разом із абсолютним часом), відібравши у нього, по власному вислову, останню механичну властивість, що її ще залишив Лоренц,—непорушність, але такі значні представники науки, як Ленард, рішуче обороняють фізичну реальність етеру, як основи фізичних спекуляцій.

Що до закидів філософичного характеру проти множности часів (місцевих) та вказівок на недопустимість ґеометризації часу, як реальности в корінні відмінної від протягу просторового, що їх мабуть можна вважати не сильними після цікавого Берґсонового аналізу, що констатував відсутність усякої суперечности, ба навіть повну згоду та гармонію між своїми поглядами та теорією Айнштайна-Міньковського.

Що до фізиків, то згода чи незгода їх із теорією релятивности в Айнштайновій формі не має, очевидно, великої актуальности: реальний фізичний зміст теорії у Лоренцовій формі—той самий. Проте для натурфілософії Айнштайнова концепція повинна би бути привабніша: двоє основних понять фізики, простір і час, зливаються у «всесвіті», об'єднуючи ґеометрію з фізикою. Правда, останній член Ньютонової трійці не належить ще органично до цього конгломерату; матеріяльні тіла грають ролю якихось аномалій, укинутих одноманітне середовище, де без них усі рухи мусіли б бути простолінійними та одноманітними (рухи по інерції, світляні проміні); еманація тяжіння, що видають матеріяльні тіла, спричинює «аномалії» рухів: криволінійність та неодноманітність.

5.

Спеціяльну теорію релятивности не можна проте визнати за суцільну, замкнену в собі систему фізики. Вона насамперед є теорія електромаґнетних явищ, що, борючись за своє існування, мусіла реформувати й механіку. Проте лишено по-за межами системи універсальну Ньютонову силу тяжіння, що тим часом, по знищенні абсолютного простору, якраз настирливо намагається сполучитися з силами інерції. Справді, ідеальний рух по інерції, з огляду на універсальність тяжіння, міг би існувати лиш у тім випадку, коли б уся матерія світу складала одно абсолютно тверде тіло; але тоді й поняття руху, з погляду релятивіста, не мало би ніякого змісту; отже рух по інерції є абстракція, що повинна шукати собі фіктивної причини в новім абсолюті—чотиривимірнім просторі Міньковського. Так, релятивація простору й часу не дали жадного наслідку—замкненої системи фізичного світу, нерозіп'ятої ні на якім абсолюті. Спеціяльна теорія релятивности спинилася на півдорозі; двуєдиному «всесвітові» для повної завершености бракувало сполуки з матерією. Безмірна складність і остаточна невиясненість її природи, що загадково мріє в нескінчених перспективах електронних мікрокосмів, не дає тим часом великої надії на цілком щасливе й викінчене розвязання останньої задачі. Але грандіозна Айнштайнова спроба, відома під назвою загальної теорії релятивности, заслуговує найпильнішої уваги, як із огляду на де-які досвідні її потвердження (про що мова далі), так особливо завдяки влучній та радикальній критиці, що нищить рештки фетишизму в основах фізичної науки.

Шлях до вищого синтезу простір—час—матерія роскриває лоґічна рівноважність сил інерції з силами тяжіння, що на початку цього артикулу дала нам змогу знищити абсолютний простір. Об'єднавши ці дві сили, ми враз міняємо й ускладняємо картину «всесвіту». Він увесь наповнюється органичною еманацією матерії — полями тяжіння; простолінійні одноманітні рухи стають винятками, в чистій формі неможливими; але зате всі рухи матеріяльних тіл, корячись тяжінню, як своїй питомій властивості, стають із цього ширшого погляду рухами по інерції, виявами звичайного, «натурального» стану матерії яким був досі лише етап інерції Галілеєвої. Ідеальні інерціяльні системи гинуть у катастрофичній деформації ідеального світу, в бурхливій реакції його злиття з матерією, при утворенні реального триєдиного світу нової теорії.

Тепер особливе, привілейоване становище інерціяльних, фактично фіктивних, систем повинно здатися справді дивовижним; єдиним оправданням йому була почесна роля рештування при будові спеціяльної теорії релятивности.

В загальній Айнштайновій теорії проголошується повна рівноправність усіх рухомих систем, як вихідних точок для змалювання фізичної картини світу. При переході з одної системи на другу для фізика-спостерігача міняється тільки система піль тяжіння всесвіту, але ніякими фізичними способами свого руху разом із системою, до котрої він належить, фізик виявити не може. «Всесвіт» перестав бути однорідним чотиривимірним середовищем; так було доти, поки фізик був прибічником цієї теорії, вибирав пункти спостереження лиш на інерціяльних системах і зовсім

ігнорував тяжіння. Тепер у «всесвіті», захараценім мінливими полями тяжіння, він щиро визнає свою безсилість із безлічи порушних систем визначити хоч одну, що має простолінійний рух; він навіть прийшов до переконання, що й простолінійність і одноманітність є поняття релятивні, не мають певного змісту в його реальнім світі, позбавленім абсолютної основи. Уявім собі, що він раз-у-раз пересідає з одної матеріяльної системи на другу. При кожній пересадці картина світу міняється в його очах до непізнання. Яку ж систему світу, які закони його будови, які загальні принціпи можна виабстрагувати з цього каляйдоскопу? Задача, справді, зразу здається безнадійною, але, перейшовши школу спеціяльної теорії релятивности, наш фізик уже звик спекулювати без трівкого грунту під ногами і не тратить мужности. Адже ж подібні пересадки і в обсягу інерціяльних систем не раз перевертали «всесвіт», напр., минуле робили сучасним, то-що. Мав він практику пересадок і по-за межами інерціяльних систем; так, Коперник переніс був його з землі на сонце, а Ньютонова механіка—винесла на небесну сферу. Знявши, скажемо, цілу серію картин світу з ріжних точок зору – на кінематографичні фільми, він зможе їх докладно порівняти по закінченні фантастичної подорожи, і все, що найде спільного, незмінного в тих картинах, назве законами природи.

З огляду на те, що на невеликій ділянці простору напрям та інтенсивність тяжіння можна вважати незмінними, ми маємо змогу знищити в цій ділянці всякі ознаки тяжіння, коли дамо їй у напрямі тяжіння відповідне прискорення— пустимо її вільно падати під впливом сил поля. Отже тоді для спостерігача, нерозривно звязаного з нашою ділянкою, рухи матеріяльних тіл у ній будуть рухами по інерції, і вона в мініятюрі здійснить картину «всесвіту» Айнштайна-Міньковського. Так, можна сказати, що в нескінчено малих частках нова картина світу утотожнюється зі своєю попередницею. Коли б потік свідомости нашого фізика стратив суцільність, роспався на ряд дуже недовгих періодів просвітлення, перериваних моментами повної несвідомости, то ті поодинокі, незвязані пам'ятю образки світу, котрі б витворювали його з мисли, були б образами уламків «всесвіту» спеціяльної теорії релятивности; але істота, що змогла б їх звязати в один суцільний потік, як на кінематографичнім екрані, дістала б одну з безлічи картин реального світу.

Як показує й математичний аналіз, триєдиний світ загальної теорії релятивности вже не має собі рівноважного образу в чотиривимірнім Евклідовім просторі. Лиш у нескінчено малих частках його геометрія має Евклідівську конструкцію; в цілому—ні. Причиною тому є поля тяжіння; справді, ті уявні прискорення, що звільняють ріжні ділянки простору від піль тяжіння, мусять мінятися від ділянки до ділянки; отже виходить, що неоднакова інтенсивність тяжіння та ріжний його напрям у ріжних місцях даної матеріяльної системи—повинні давати неоднакові що до величини й напряму Лоренцові вкорочення довжин, рівно ж неоднакові притишення ходу годинників і взагалі часового темпу. При таких умовах, напр., число П (відношення довжини кола до поперечника) може в ріжних місцях мати ріжну вартість, прості лінії можуть ставати кривими, Пітагорова теорема, загально кажучи, впаде. Отже, в ріжних місцях простору, або краще «всесвіту», — доведеться користуватися ріжними системами геометрії. Залежність між діягоналею та рубами

бруса в реальнім чотиривимірнім світі варіює від точки до точки; показується, що вона цілком характеризує стан поля тяжіння в данім місці «всесвіту» або й навпаки ним визначається; в цьому можна дійсно бачити органічну сполуку простору—часу з матерією. Не тільки матерія сама по собі, по-за простором і часом, є фікція, але й нема реального змісту в «дематеріялізованім» просторі-часі; абстрактна геометрія й абстрактна кінематика перестають диктувати свої закони матерії, щезають, заступаються універсальною «матеріялізованою» геометрією або «геометризованою» фізикою, чотиривимірного неевклідового світу, замкненої в собі сполуки трьох елементів.

Признаючи основним думкам загальної теорії релятивности велику критичну цінність, високий лет наукової творчої фантазії та викінченість математичної обробки, не можна проте вважати її твором закінченим. Подиву гідний звязок електромеханіки й теорії тяжіння, що витворено нею, має все-таки характер формальний та мабуть і не може мати иншого при теперішнім стані фізичної науки та математичних засобів. Непереможний потяг людського духу до єдности в розумінні явищ природи вимагає злиття справді в одно джерело, в один механізм сил тяжіння з силами електричними. Спроби в цім напрямі робляться, і тільки мабуть у перспективі досягнень на цім шляху, що мають імпозантно замкнути 300-літній цикль наукової роботи, нинішня теорія релятивности дістане собі належну оцінку.

6.

Земне поле тяжіння має порівняно дуже невелику інтенсивність і над невеликими частями земної поверхні може вважатися за одноманітне; тому в умовах земного досвіду має силу спеціяльний принціп релятивности; ми бачили в свій час, що він добре годиться не лише з Ньютонівською механікою повільних рухів, але й з відомими досі фактами рухів електронних. З огляду на згаданий характер земного поля тяжіння, годі з допомогою земних експериментів шукати доводів на користь загальної теорії релятивности. Що до рухів небесних тіл, то найтонші астрономичні спостереження і глибокий математичний аналіз на протязі двох століть незмінно тріюмфували свою згоду на грунті Ньютонових принціпів. Всі рухи тіл нашої планетної системи досліджено й вираховано наперед із такою докладністю та певністю, що всякий спостережений відхил їх від теоретично передчисленого положення наводив натурально на думку про існування якогось невідомого ще тіла, що «порушує» «нормальні» рухи планет; так викрито, на підставі славних обчислень Левер'є, планету Нептуна. Так само намагалися знайти невідому планету або рій дрібних тіл поблизу сонця, котрими можна було б пояснити невеличку незгоду з Ньютоновим законом тяжіння в руху найближчої до сонця планети—Меркурія. Але, не вважаючи на пильні досліди, тих тіл не відкрито, і аномалія Меркурієвого руху принесла перші сумніви що до універсальности Ньютонової теорії тяжіння. Узагальнена Айнштайнова теорія тяжіння дала точне розвязання Меркурієвій загадці. З погляду Айнштайнового Ньютонова теорія є лиш наближена схема, правдива для піль невеликої інтенсивности, хоч і заховує, розуміється, величезне значіння—так само, як спеціяльний принціп релятивности проти загального.

Другим цікавим доводом на користь Айнштайнової нової теорії, що справив особливо ефектне враження, є факт закривлення світляних промінів, що переходять повз великі осередки тяжіння, напр., повз сонце. Згідно з загальним принціпом релятивности, присутність сил тяжіння в данім місці простору рівноважна прискоренню обсягу цього місця в напрямі противнім напрямові сил; тим часом ясно, що ефектом такого прискорення для спостерігача, не належного до того обсягу, повинно бути закривлення траекторій простолінійних рухів, що відбуваються в цім обсягу; таким чином інерціяльний рух тіла з погляду спостерігача, належного до даного обсягу, буде падінням із точки зору спостерігача околишнього, але й простолінійний світляний промінь з точки зору першого спостерігача— закривиться, очевидно, з точки зору другого. Подібний ефект угадував ще Ньютон, тримаючись думки, що світляні проміні суть потоки матеріяльних часточок, але техніка давніших спостережень не могла виявити цього відхилу промінів од простолінійних шляхів; справді, в безпосереднім сусідстві з сонцем, з точки зору земного спостерігача, цей відхил повинен би був становити в кутовій мірі не більше, як 1″. Айнштайнова теорія передбачила відхил удвоє більший, а успіхи небесної фотографії дали змогу констатувати його, майже в повній згоді з теорією, під час повних затемнень сонця в р.р. 1919 і 1922. Картина групи зір, що проти неї прийшлося затміння, показалася в цей момент більше роскиданою, ані ж на фотографії з иншого моменту, коли сонце не було в безпосереднім сусідстві з ними.

Через те, що поблизу великих осередків тяжіння всі процеси, з погляду околишнього спостерігача, повинні притишуватися разом із темпом часу, то повинен би був притишуватися й темп світляного тремтіння електронів. Тому треба сподіватися в спектрах зір переміщення спектральних ліній у напрямі червоного кінця спектру, бо він як раз відповідає найповільнішим світляним тремтінням. Порівняння спектрів сонця та инших зір зі спектрами земних джерел світла досі ще не виявили з певністю цього переміщення, з причини, як гадають релятивісти, його незначности та ріжних побічних явищ, що можуть ослабити цю «червону» тенденцію.

Теоретично можна уявити таку велику масу, котра своїм тяжінням не притишить, а зовсім спалить усі рухи й процеси поблизу себе. Цей парадокс примушує до висновку, що є межа концентрації матерії, і що, напр., суцільні маси зі щільністю сонця й об'ємом у міліярд разів більшим від його об'єму — неможливі.

Досить несподіваним висновком із Айнштайнової теорії є обмеженість космосу, котра до певної міри вже могла передчуватися з моменту, коли чотиривимірний простір теорії релятивности перестав бути Евклідовим. Можна сказати, що поблизу матеріяльних мас «всесвіт» у більшій або меншій мірі «викривляється»—на взір того, як угинається або випинається плоска поверхня води в місці дотику чужорідного тіла. Наочною ознакою цього є криві траекторії «інерціяльних» рухів планет та особливо закривлення світляних промінів. Але цікаво те, що, ймовірно, не тільки місцево, але й у цілому, простір має тенденцію закривлятись, тоб-то він деформує «прості» лінії, напр., проміні, так, як сферична поверхня землі перетворює в цілому «просту» поведену на ній лінію у величезне коло. Ми не маємо ні досвідних, ані теоретичних підстав казати, що світляні проміні можуть замикатися в собі, як колові лінії, може їх шляхи є кінець кінцем незамкнені, безконечно покручені лінії, на взір велетенських нитяних клубків;

але й один і другий варіянт ламає наше звичайне уявлення «нескінченого» світу, розрубує гордіїв узол антиномії «скінчений—нескінчений світ» формулою: «світ необмежений, але скінчений і замкнений у собі»—як кулиста поверхня. Його діяметр вираховують приблизно на 1.000.000.000 світляних років, а астрономи не вважають за неможливе попасти коли-небудь на небі зоряний фантом—точку збігу промінів, що вийшли з даної зорі і зійшлися в «протилежній» точці простору, як усі південники, росходячись із північного бігуна, знов сходяться на південнім. У цих фантастичних і мало ще обгрунтованих міркуваннях є один привабний для фізики бік: конечне, невпинне розсіяння матерії та енергії по нескінчених просторах незамкненого в собі світу мусіло б вести світ повільними, але певними кроками до самознищення, смерти, повного зникнення; в новім уявленні світ є колосальне perpetuum mobile, організм, що невпинно відновлюється з середини власними силами.

Наскільки певним ключем для роскриття таємниць фізичного світу можна вважати цю теорію, накреслену тут, на жаль, з допомогою таких слабих та примітивних натяків замісць питомої їй математичної мови?

З найбільшою певністю «вічним» елементом у ній треба вважати критичний аналіз і трансформацію поняттів простору й часу. Ця частина теорії могла б упасти мабуть лиш тоді, коли б якимись неймовірно точними засобами було виявлено неправдивість твердження про незалежність швидкости світла від інерціяльного руху спостерігача, тоб-то уневажнено, хоч би частинно, результати Майкельсонової спроби та инших рівноважних спроб.

Що до цілої системи електромеханіки та загальної теорії тяжіння, пишними взорами витканих по цій основі, то критична наукова думка такої певности мати не може. Не кажучи вже про несподіванки, котрих із кожним днем можна чекати від «мікроскопичного» вивчення будови матерії,—припущення разом зі згаданими первоосновами високої імовірности де-яких гіпотез значно сумнівніших, певна довільність та необгрунтованість їх вибору—викликають законні закиди.

Ті досвідні доводи теорії, котрі ми маємо досі, не можуть цілком розсіяти сумнівів. Адже ж ми маємо й незлічену силу доводів на користь Ньютонової теорії в трактатах небесної механіки, і проте одна маленька вищербина дала змогу підкопати цілу будівлю. З другого боку, як показують де-які старі, в свій час забуті досліди, аномалію руху Меркурія можна, очевидно, з'ясувати і в межах Ньютонової теорії, принявши лиш, що тяжіння для свого поширення вимагає певного часу, як і світло. Що ж до закривлення світляних промінів, то критики Айнштайнової теорії (Пеплеве) доводять можливість иншої математичної схеми, що так само добре годиться з цим фактом, не потрібуючи проте сумнівного «червоного» переміщення спектральних ліній.

Найостанні наукові новини, наскільки можна зразу орієнтуватися, значно захитують Айнштайнову теорію, ба навіть спеціяльний принціп релятивности. Де-які спостереження над закривленням світляних промінів поблизу сонця дають вислід удвоє менший проти теоретичного. Але особливо цікаві спроби Мілера в Майкельсоновім напрямі: вони, виявляючи сліди етерового вітру, намагаються захитати найглибшу основу теорії—інваріянтність швидкости світла. Про остаточний крах (як де-хто думає) цілої системи говорити ще рано: боротьби треба сподіватись упертої і висліду з неї—компромісового.

І. ТКАЧУК

Невідкладне завдання.

(ДО СПРАВИ ЗАВЕДЕННЯ ЛАТИНСЬКОГО АЛФАВІТУ В УКРАЇНСЬКІМ ПИСЬМІ).

Порушуючи ще раз надзвичайно важливу справу про введення латинського алфавіту в українськім письмі, тов. Пилипенко в ч. 6—7 «Червоного Шляху» пише, що, на його думку, ця справа стоїть «majže tak: teper čy nikoly».

Мені здається, що тов. Пилипенко, порушуючи так питання і порушуючи його навіть зі значним запізненням, дуже добре з'ясував у своїм «odvertim lysti» вагу й необхідність цієї складної реорганізації—як він висловлюється,—та не зовсім певно й рішуче він висловив свої думки відносно цієї справи, ставлючи її «majže dylemoju: teper čy nikoly».

В тім же самім своїм листі тов. Пилипенко пише, що він: «твердо переконаний, що уніфікація алфавітів є неминуча справа—і то не так далекого майбутнього. XX сторіччя має цю проблему розвязати разом з великою соціяльною перебудовою».

Кожна здорово думаюча людина нашого часу може тільки так сказати, коли хоч трошки обмізкує цю справу. Инакше й бути не може. Людство розвяже і вирішить цю справу не бажаючи витрачати масу часу та енергії на те тільки, щоб гальмувати розвиток загально-людської культури. Бо чи ж не затрата часу й енергії, чи не гальмо культурного розвитку є ріжнородність мов і алфавітів? Скільки витрачається часу й енергії на вивчення ріжними народами ріжних чужих мов, чужих алфавітів, на перекладання творів з одної мови на другу, на відливання ріжних шрифтів, на друкування одних і тих самих писаних творів на ріжних мовах, ріжними алфавітами? А все це разом, чи ж не є гальмо культурного розвитку, як для кожного окремого народу, так і для всього людства? Хто сьогодня заперечить цьому?

Це життєва проблема, що займає людські уми вже віддавна і безумовно раніше чи пізніше вона буде розвязана.

Коли питання одної міжнародньої мови є питанням дуже складним і то розвязання його має вже свій ключ, яким є мова «Esperanto», то питання уніфікації алфавітів є безумовно далеко легшим для розвязання і раніше чи пізніше воно буде розвязане формально. Говорю формально тому, що латинський алфавіт, що вживається вже сьогодня в міжнародніх рямках, фактично вже є розвязкою цієї справи.

Коли ж формальному розвязанню цього питання перешкоджає ще старий суспільно-соціяльний лад у світі, а поде-куди ще й культурна відсталість, то в нашій радянській країні цю справу можна провести, поборюючи легко всі труднощі.

Правильно сказав тов. Пилипенко: «що уніфікація алфавітів є неминуча справа», та торкаючись латинізації українського алфавіту і ставлючи цю справу «majže dylemoju:—teper čy nikoly», тов. Пилипенко противорічить своїм вище наведеним словам.

Раз справа уніфікації алфавітів є неминучою (що, по моїй думці, також безсумнівне), а на єдиний міжнародній алфавіт здобула собі найбільше право латинниця (також безперечно), то з цього й висновок, що латинізація нашого українського, як і всіх инших алфавітів, справа неминуча. А раз ця справа неминуча, — тоді вона й не може стояти лише «majže dylemoju:--teper čy nikoly».

Тепер чи пізніше?—так, і тільки так, по-моєму, можна ставити сьогодня цю справу. А поставивши так питання, відповідь на нього, по-моєму, може бути тільки одна.

Тепер, рішуче тепер і то негайно. По-моєму, ми й так вже запізнилися з цією справою на цілих шість років. Це не «реорганізація», як висловився тов. Пилипенко, це—ціла революція в письменстві, в бібліології, в культурі. А вже всяка революція, звісно, повинна провадиться не повільно, а відразу, з новим розмахом сили. І добре було б, коли б ця справа була порушена у нас на Вкраїні з самого початку революції. Тоді радянська влада одним декретом могла провести латинізацію українського алфавіту так само успішно, як успішно проведено і всякі инші нові порядки. Правда, на перших порах було б не мало труднощів, та сьогодня вже всі ці труднощі були б майже зовсім поборені.

Тепер, на 7-ім році революції, для проведення латинізації українського письма безумовно є вже більше труднощів, ніж їх було на початку революції. Та це може служити якраз тільки доказом того, що з кожним роком, а навіть з кожним місяцем ця справа буде все більше й більше ускладнятися. Зараз на Україні не лише щорічно, але щомісячно, а навіть щоденно виходять все нові й нові друковані речі по всіх питаннях суспільно-політичного, наукового, господарсько-економичного й культурного життя. При введенню латинізації все це довелось би передрукувати. Так само щорічно й щомісячно виходять зі шкіл все нові й нові діти й дорослі, що вивчились українського письма. Берім хоч би наші школи ліквідації неписьменности. Через кілька років в цих школах мають вивчитися письма мільйони неписьменного сьогодня населення.

Цій роботі вже сьогодня уділяється багато уваги, коштів та людської енергії. І немає сумніву, що вона увінчається успіхом. На 10-ті роковини жовтневої революції всі громадяне СРСР, а в тім числі і УСРР мають сами прочитати кличі 10-тирічного ювілею революції. І прочитають. Тільки скептики можуть сумніватися в цьому.

Ну, а уявіть собі, що до того часу (ще майже три роки), чи трохи пізніше, питання латинізації письма в нас, в СРСР, в силу необхідности зовсім буде вирішено не тільки теоретично, а й практично (в нашу добу такі скачки не виключені), навіщо тоді здалась вся кількарічна напружена праця і затрата коштів по ліквідації неписьменности?

І багато можна навести подібних прикладів з нашого життя, котрі потверджують те, що чим дальше відкладається в нас справа латинізації письма, тим більше вона утруднюється. «Чим дальше в ліс, тим більше дров»,—як говориться в нашому прислів'ю.

Я думаю, що це питання, порушене в теперішній момент тов. Пилипенком, слід поставити широко й більш категорично. Воно вповні назріло, а навіть вже перезріло. Після заведення нового календарного стилю, деціальної системи мір і ваг, міжнародньої системи годинних поясів,—на черзі у нас—заведення міжнароднього алфавіту. А що цим алфавітом є латинський, цього—й доводити не треба.

Я думаю, що це питання пора перенести вже з первісного, чисто принціпіяльного становища, бо воно вже само собою вступило в другу фазу свого розвитку і жде чисто практичного вирішення.

Провести в життя цю справу, я думаю, можно і треба декретом з де-якою підготовкою і з продовженим речінцем по прикладу того, як у нас провадиться дециімальна система мір і ваг. Ясно, що це викличе незадоволення, та на них не слід звертати уваги, бо ж звісно, що всяка реформа в світі зустрічалась з невдоволенням.

Яку саме форму латинниці прийняти, які—якими букви замінити, цього боку я торкатися не буду, рахуючи її спеціфичною. Думаю, що цією стороною справи повинні занятися відповідні наші наукові установи, розписавши анкету в цій справі, чи що.

Я тільки вискажу свою думку відносно проектів т. т. Пилипенка й Йогансена. По-моєму ані один, ані другий проект невдалий. Не в принціпі, розуміється, а що-до окремих літер і значків.

Раз провадити таку важливу реформу, то треба провадити її так, щоб вона була на довго, щоб не прийшлось через короткий час після переходу на латинницю вводити новий правопис і т. п. А з приняттям одного зі згаданих двох або подібних їм проектів нам мабуть дуже-дуже швидко прийшлось би опісля вводити новий правопис.

Справа в тім, що за останні десятки років ми знаємо введення фонетики, нового правопису і т. п. в багатьох мовах. І коли проглянути ці реформи, то ясно, що вони всі прямують до одної мети: зробить письмо як можна коротчим і простішим.

І тут, по-моєму, і криються недостатки наших проектів.

Подвійні літери (nn, čč, tt) в словах: oznajomlennja, storiččja, žyttja і т. п можна як найспокійніше, замінити поодинокими (oznajomlenja, storičja, žytja, чи як там).

Далі, що до апострофів, то вони повинні бути зовсім усунені, бо це страшно ускладнює справу вивчення письма, а при писанню перешкоджає не мало. Те саме можна сказати і що до всіх значків над буквами: č, š, ž, ê, і т. п. Треба знайти можливість уникнути їх. В кінці ще одно, Не вигідно заміняти одну літеру українського алфавіту двома літерами латинниці, як це бачимо в обох проектах: «я»=«ja». Навпаки—ми при цій реформі повинні виграти в скороченні числа літер, а не в його побільшенні, тоб-то треба при можливості підібрати латинські літери так, щоб одна з них заступала місце двох українських («l»=«ль» в польському).

Що торкається літер «е» та «и» (наголошених і ненаголошених) в проекті тов. Йогансена, то тут вже й говорить нічого, що в його літерах «е» та «ê» розібраться не тільки чужинцеві, але й українцеві багато тяжче, ніж в українських «е» та «и». Тут, по-моєму, прийшлось би прийняти тільки «у», як українське «и» та «е», як українське «е» (як у Пилипенка).

Одначе, цей бік справи можна широко й детально обговорити тоді, коли приступали б вже до діла, а зараз необхідно подбати про те, щоби ця справа прийняла швидкий хід, і щоб нею зацікавились широкі кола.

А справа, по-моєму, настільки важлива, що її можна сміливо назвати пекучою й перезрілою.

Я думаю, що її треба вирішити практично зараз, негайно.

О. СИНЯВСЬКИЙ

Мова творів Гр. Сковороди.*)

Хоча мова творів Сковороди XVIII ст. і не становить особливого інтересу для історії українського язика взагалі й зокрема книжнього, проте ж не можна не зупинитися на ній вже через те тільки, що вона часто видається читачам його творів далеко не тим, чим є справді. Принаймні останніми часами у Харкові виявляється доволі поширений погляд на мову Сковороди, як на досить чистий «русский язык» XVIII ст. Так, акад. Д. І. Багалій у своїй великій (ще ненадрукованій) монографії про Сковороду висловлює твердження, що мова творів Сковороди, особливо його філософичних трактатів, це майже зразковий «русский язык» тих часів і навіть нагадує язик протопопа Аввакума. На одному святочному вечорі пам'яти Сковороди навіть розбиралось питання, «почему Сковорода писал по-русски». Цітати з його творів передаються в сучасній російській транскрипції: «Проживи хоть триста лет, проживи хоть целый свет»... (див. «Вісти» ч. 274 за 1922 р.).

А проте, нам здається, такі погляди й висновки не відповідають дійсності, не визначають справжнього характеру й єства справжньої мови творів Сковороди. Мову Сковороди, як мову й усякого письменника, не можна відірвати від ґрунту, від оточення, від епохи. Отже, щоб правильно визначити язикові прикмети творів Сковороди, насамперед треба правильно визначити язик оточення доби Сковороди, тоб-то 2-ї половини XVIII ст.

В історії української книжньої мови дуже помітними, можна сказати, епохальними явищами є граматика Мелетія Смотрицького, що з'явилась у першій половині XVII ст. (1619 р.) та Енеїда Котляревського (1798 р.). Граматика М. Смотрицького аж до самого кінця XVIII ст. була ніби катехізмом літературної мови на Вкраїні. Сама назва цієї граматики («словенска») вже показує, що основою її була не народня тогочасна мова, а старо-слов'янська, жива ж українська мова тих часів входила лише як домішка, і то, головним, чином несвідомо для самого автора. Ще більше цієї домішки входило в книжню мову в пізніших авторів, але основні засади граматики М. Смотрицького, а саме історично-етимологичний правопис у цілій низці випадків (вживати букву *ѣ*, розріжняти *ы* и *и*, то-що) та чимала кількість давно вже вимерлих у живій народній мові форм і слів залишалось непорушно, як основа книжньої мови, аж до самого Котляревського. Правда, мова ріжних українських письменників XVII—XVIII ст. що до ступеня її наближення до мови народньої досить не одноманітна: у одних народніх елементів більше, у других менше, але ні в кого нема

*) Статтю цю написано й зачитано на урочистому зібранні науково-дослідчої катедри язикознавства в Харкові в грудні 1922 р. Друкується вона тут без ніяких змін у тексті.

послідовно проведеної тенденції писати простою мовою, хіба тільки крім несерйозних, ніби не зовсім і літературних, як на погляди тодішніх книжників, творів-жартів, як інтермедії, сатири, пісеньки. Та навіть і там не знаходимо цілком чистої народньої мови, і там є прослідки отієї словенщини, хоч уже відчувається стихія народньої мови, як основи. І цілком вірне спостереження дослідника мови тих часів, що «большею частью ученость писателя обратно пропорциональна народности его речи»[1]). Той же дослідник каже, що «Многое зависело также от предмета речи: чем дальше он отстоял от жизни, тем меньше считалось возможным говорить об нем обыкновенною речью»[2]).

Таке становище книжньої української мови було аж до Енеїди Котляревського.

Але «Словенска Грамматіка» М. Смотрицького регламентувала книжній «язик» не тільки для українців, а також і для инших слов'ян, що так само почасті свідомо, а головним чином несвідомо вносили в свою книжню мову прикмети своєї народньої мови: так розвивались, напр., слов'яно-російська (московська), слов'яно-сербська книжні мови. Не в один час і не з однаковою рішучістю наступив перелом у цих усіх книжніх «язиках» у бік наближення до живого народнього «язика». В українського народу він наступив із виходом Енеїди (1798 р.), і наступив так рішучо, що всяка орієнтація на «Словенску Грамматіку» Смотрицького, на слов'янський «язик» після цього стала ніби анахронізмом, унеможливилась, крім хіба де-чого з старого правопису, що, як побачимо далі, не вивітрився ще довго після Котляревського. Широко, твердо, сміливо засновано літературну мову на базі народньої мови—те, що, сказати б, контрабандою раніш проскакувало в книжній «язик», хоч иноді й у довільній дозі, тепер нараз становиться основиною його, майже без усяких прослідків тієї специфичної слов'янщини. Що ж до мови російської, то тут не так рішучо, але на півстоліття раніш Ломоносовим уперше виріжнено елементи його від словенщини і дано новий напрям розвитку книжньої мови по лінії наближування до народньої стихії, і визначено, між иншим, дійсно характерну прикмету «русского языка», його «отменную приятность», як каже Ломоносов—московське акання. Але жадна із нових слов'янських літературних мов не засвоїла стільки отих слов'янських елементів, як руська—це навіть тепер, а у XVIII ст. їх, певна річ, було ще більше.

Усі оці факти мають велике значіння для розвитку української літературної мови в XVIII ст. і зокрема для характеристики й роспізнання мови Сковороди. Важкі соціяльно-політичні умовини буття українського народу в XVIII ст. водночас із указаним напрямом розвитку літературної російської мови, даної Ломоносовим в середині століття, внесли в розвиток книжньої української мови XVIII ст. ніби росклад, принаймні дуже знесилили її. Я кажу про широку хвилю денаціоналізації українських верхніх верств суспільства, особливо нововипеченого дворянства й духівництва. Вступом до цієї хвилі була доба Славинецького, С. Прокоповича й инших перекинчиків після-хмельниччини, але ж ці «черкасишки» були тоді культуртрегерами на Москві і підлягали русифікації хіба що стихійно, після Ломоносова ж, а надто з часів цариці Катерини II і починається вже

[1]) П. Житецкий. «Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII в.». Ст. 53.

[2]) Ibid.

справжнє винародовлення української інтелігенції, свідоме переймання звичаїв і мови російської освіченої верстви. З середини того століття починається низка вже цілком свідомих перевертнів, що не то що стихійно підлягають упливам московської культури й мови, а свідомо переймають їх, свідомо цураються свого, свідомо й напружено прагнуть стати «русскими», особливо що-до мови, саме тоді, як уже зауважено, поставленої на ґрунт народньої московської.

З тих ото часів починається та живуча й плодюча порода українських (gente) лицарів російської літератури й науки, як Рубан, Козицький, Ів. Хмельницький etc.

Отже, на Вкраїні в 2-ій половині XVIII ст. було вже дві книжні мови: одна частина культурніших верств суспільства просто приставала до «русского языка», друга ж продовжувала старо-українську традицію, вживаючи отієї слов'яно-української мови, культивованої до середини століття київською академією. При цій останній слов.-укр. книжній мові, як уже сказано, пробивався несміливий струмок народньої мови, але тільки в творах несерйозного значіння.

Літературна діяльність Сковороди, таким чином, якраз припадає на те найтяжче півстоліття—другу половину XVIII ст., коли ще не виступив Котляревський з народньою літературною мовою, а з другого боку, коли саме зачалось викорінювання тієї слов'яно-української книжньої мови, особливо за мітрополіта київського С. Миславського, колишнього товариша Сковороди по київській академії. Миславський цей являється якраз характерним представником тих, що так пильнували винищити всякі прослідки української мови як у себе, так і скрізь, куди тільки простягалась їх влада і вплив [1]).

З цього ж півстоліття, до речи, з'являються й порадники для вивчення російського літературного «язика», препаровані якраз за-для українців, як от «Правила о произношении российских букв» 1772 р., «Краткие правила российского правописания... по свойству украинского диалекта для употребления малороссиянам дополненные» (1782 р.) [2]), «Краткие правила российского правописания» Россинского, що вийшли в Харкові 2-м вид. 1818 р. «к здешнему краю приноровленные». І з цих «Правил», і з самих пам'яток тогочасної тієї слов'яно-української мови, і з де-яких инших указівок добре знати характерні у к р а ї н с ь к і прикмети тієї мови. Найважніші з цих прикмет, це з в у к о в і властивості української мови, що, проймаючи собою всю мову, надають і надавали тоді їй своєрідности, особливо при зіставленні з північними сусідами. Це, по-перше, вимова *ѣ* за *і*, по-друге, однакова вимова старих *ы* й *и*, по-третє тверді приголосні перед *е* (небо...), по-четверте ствердіння губних (*б,п,в,м*—кров, п'ять...), по-п'яте особливе *л* (середнє між л і ль—силний, скілки...).

Можна говорити ще про де-які звукові прикмети тієї книжньої слов'яно-української мови, як от ствердіння *р*, дзвінкі приголосні у визвуці й перед глухими (дуб, рибка, а не дуп, рипка...), то-що, але то вже прикмети другорядні, менш характерні якраз для староукраїнських пам'яток мови.

---

[1]) С. Єфремов. Історія українського письменства, вид. 3, ст. 121-124. П. Житецкий. Энеида Котляревского и древнейший список ее («Киевская Старина» за 1899 г., ноябрь, ст. 133).

[2]) П. Житецкий. Энеида Котляревского и древн. список ее. («Киевск. Стар.» за 1899 г., декабрь, стор. 200-292.

Усі ці прикмети дуже давні, де які споконвічні (як, наприклад, тверді приголосні перед *е*, і так чи инакше, в більшій чи меншій мірі відбиваються в пам'ятках мови українського походження, ще за довго до граматики Смотрицького, а в XVII—XVIII ст. ст. такі речі, як читати *ѣ* за *і*, однаково вимовляти правописні *ы* й *и* (майже всяке) були вже цілком усталеною традицією й предметом шкільного навчання (на подобу *ѣ-е* московської мови). А позаяк в українській живій мові де-які історично етимологичні *и* і треба вимовляти за *і* (примір., молите, спите—моліте, спіте...), здебільшого ж старе *и* злилось із старим *ы*, а правописна традиція, регламентована граматикою Смотрицького, вимагала того, щоб на письмі розріжняно *ы-и*, и *и ѣ*, то й не диво, що в тогочасних пам'ятках зустрічаємо змішування, плутання, тих літер, а иноді навіть дивовижне з погляду історично-етимологичного правопису вживання їх, як, напр. двѣръ (двір із дворъ), дзвѣнъ, —і це зовсім яскраво відбиває значіння *ѣ*, як також і в таких чужих словах, як от мѣнута, комѣсаръ, то-що.

Та все ж, як уже й зауважено, такі написи (помилкові) є ніби винятки до основи історично-етимологичної, основи настільки закоренілої в українській традиції, що навіть і після Котляревського ще довго вона не вивітрилась, і, напр., Шевченко (що грамоти вчився «у дяка») раз-у-раз вживає *ы* й *и* для того ж самого звука: виросла, вбилы, дывуюця... (автограф Лілеї), а *и*, крім того, й для *і*, поруч із останнім: царивного, цвитъ, лілеи... (ib.); а проф. української мови О. Огоновський в кінці минулого століття ще писав етимологично *ѣ*, *ы и*, то-що.

Про таке значіння в старо-українській книжній мові *ѣ*, *ы*, *и*, то-що свідчать і польські або латинські транскрипції українських текстів. Ось, наприкл., переді мною книжечка мабуть XVIII ст. під назвою «Ministrantura do służby bożey», де надруковано польськими літерами церковний текст для українців, де етимологичне *ѣ* передається літерою *і*, етимол. *ы* й *и* літер *у*, перед *е* тверді приголосні, то-що: kripkyi, piśń, tebi, pomyłui, wockłyknem, bezhriszna, nerazdiłnuiu, wsełennuiu, pomyszłenyia (скрізь тут польське тверде л)...

А ось що кажуть про це ж вищезгадані «Правила о произношении российских букв» 1772 р.: «Малороссіяне *и* и *і* произносятъ без разбору во всѣхъ словахъ, как *ы*, весьма неисправно. Напр., с п а с е н і е выговариваютъ с п а с е н ы е... Также нѣтъ у нихъ различія въ произношеніи между б ы л ъ и б и л ъ. Ибо они какимъ букву *ы*, таким и буквы *и* и *і* голосом произносят». (ст. 9) «Малороссіяне... *ѣ* произносят как *и*, напр., ч е л о в ѣ к ъ, м ѣ с т о выговаривают ч е л о в и к ъ, м и с т о» (ib., ст. 12). «Въ Малороссіи въ выговорѣ сихъ буквъ (річ іде про *ѳ* і *ѣ*) никакого не имѣют разбору... Напр., должно произносить похвальный, а не похвалъный, сіятельный а не сіятелный, молва, а не мольва...» (ib., ст. 13). Тут, як бачимо, відмічається характерне українське середнє *л*.

Що ж до твердих складів із *е*, то з цих «Правил» навіть бачимо, що вони признавались за зразкові і для московської мови (очевидно під впливом українських учителів попередньої доби): «Малороссіяне... букву *е* произносят исправно, говоря: сердечный, небо, а не сіердіечный, ніебо» (ib., ст. 7). Отже, ясно, що народнього українського колориту старо-книжній нашій мові надавали не стільки народні форми, слова, вирази, що проскакували здебільшого лише спорадично, як саме наведені й инші дрібніші ф о н е т и ч н і прикмети, що справді пронизували всю мову, украінізуючи навіть зовсім чужомовні слова й речення. Наслідком цього виходила досить

сороката, конгломератна й чудна, як на наш смак, мова з такими покручами, як тебі, свидітелство, болш, ходил, злоключение...

Уже зазначено, що процес систематичного обмосковлення українських книжніх верств роспочався з середини XVIII ст., отже коли саме Сковорода починав писати.

З цих часів уже підупадає та слов'яно-українська книжня мова до такої міри, що в київській академії вже не з'являється жадного видатнішого твору, писаного тією мовою. «Тем не менее вне академии эта речь не скоро еще вышла из употребления. Во второй половине XVIII в. она даже имела сильного представителя в лице известного философа Г. С. Сковороды [1])».

І справді, ближче ознайомлення з мовою творів Сковороди цілком підтверджує загальний зміст цієї заяви.

Вихований в київській академії в часи розцвіту там старо-української книжньої мови, свідомий ворог усякого перемащування себе в «несродную стать», Сковорода й мовою своїх творів був органичним витвором старо-української культури, продовженням української літературної традиції;— певна річ, з де-якими своєрідними особливостями. Слов'янська стихія в лексиці й формах у мові Сковороди кидається в вічі в усіх його творах (розуміється, не латиною писаних) і навіть у самих назвах їх. Численні уривки з біблії й християнських письменників слов'янської редакції, цітовані Сковородою, як свідчить авторитетний знавець рукописів його В. Бонч-Бруєвич, «самым тщательным образом [2])» часто-густо в мові нічим не відріжняються від мови самого Сковороди. В другу чергу, другою стихією мови його творів виступають українські ознаки, особливо ж фонетичні, що так само кидаються в вічі вже з самих заголовків, ілюструючи собою вищеподану характеристику старо-української книжньої мови (*ѣ* читалось за *і*, то-що), як от, наприкл., «Израилскій змій» (з українським середнім *л*), «Разглаголъ о древнемъ мырѣ» (слово «мыръ» Сковорода так пише дуже часто), «Букваръ мира», «Убогій жайворонок», присвячується один твір «Ковалѣнскому» (Ковалінському) й инш. При цім слід зазначити, що в виданнях творів Сковороди чимало якраз характерних українізмів його автографів стерто «общерусским» правописом. Це як у ювілейному виданні під ред. Д. І. Багалія (1894 р.), так і—ще в більшій мірі—в виданні В. Бонч-Бруєвича (1912 р.). Виявляється це при перевірці надрукованих текстів »Израилского змія» з автографом останнього, що ним міг користуватись підписаний. У цім автографі, як і в инших творах, відомих мені вже з друкованих видань, в тій чи иншій мірі відбиваються раніш указані фонетичні ознаки української мови. Так, в рукопису «Израилского змія» дуже часто пише Сковорода *л* замісць етимологичного *ль* (після голосного перед приголосним): хмѣлное, ползѣ, свидѣтелствующая, колцѣ, болшой, телца, кадилница, евангелскій... також историалного, моралного, цыркулная... Навпаки, *ль* замісць *л*: дольжно. Отвердіння губних відбивається в таких написах, як: пянъ

[1]) П. Житецкий. Энеида Котляревского и древн. список ее. («Киевск. Стар.» 1899 г., ноябрь, ст. 136).

[2]) Собрание сочинений Г. С. Сковороды, т. 1 с биограф. Сковороды М. И. Ковалинского, с заметками и примечаниями В. Бонч-Бруевича». Стр. XI («Материалы к истории и изучению русского сектантства и старообрядчества. Под ред. В. Бонч-Бруевича. Выпуск V»).

(п'ян), обявляя (об'являя), «обязаннаго у окна червленою веревкою» (об'язаного), ровь, голубъ, люблящая, люблю, съ вѣтвами, седмъ. Змішується в автографі й *ы* з *и*: разривающій, раздырается, крильцо, философи (а поруч: софы), крилатымъ (часто), «пожертое имы». В друкованих творах ця прикмета зустрічається дуже часто: «не одным», тѣлышко, зарито, бѣсышка, унилые, вырилъ, юристи (назывн. відм. множ.), смотрымъ, гризущая, бикъ дикій... навіть дыспутъ, медыцына, урыналъ... Дуже часто зустрічаються й випадки, що свідчать про отвердіння *р*. Ось приклади з автографу: государъ, вихромъ, звѣрка, горкое, «чрезъ чурь», «тма и вечерь» і инш.

Менше зустрічається в автографі змішування *ѣ—и*: оприснокъ, по привитаньи (не так характерні «въ семъ... дни», на землѣ—на земли, мѣлочь). Змішування ж *ѣ—е* нема. Єврейське слово «вѣ» ледви чи про що свідчить, бо Сковорода записав його з других рук («Сказуютъ, что въ еврейскомъ...). В друкованих творах значіння *ѣ* як і можна ілюструвати такими прикладами: личебная наука, обидилъ, повлизали (і поруч повлѣзали), помедлѣвъ, оприсноки, вѣтійствовали, «ти которіи», «камень твердый и щѣльный» (у вид. 1894 р. надруковано «и іщѣльный», очевидно помилково) свитовая, поспишаешъ і инш. Про це ж свідчать і етимологично правільні написи летѣти—лѣтати, пѣсокъ, мѣлкій, то-що. Навіть спорадичне явище української мови відбилось у мові Сковороди: медвѣдь (завжди так), але медвежая. В одному листі, писаному латинською мовою (до Ковалінського), прізвище Білозір Сковорода написав Biłozor (див. вид. під ред. Д. І. Багалія, 1894 р., лист 21). Транскрибуючи грецькі слова, Сковорода звичайно передає грецьке ει та η (двозвук *ей* та *е* довге) літерою *и*, але иноді пише замісць останнього *ѣ*: алиѳія, сиринъ, навклиръ... але автаркѣя, планѣта (з друков. творів).

Що ж до складів із звуком *е*, то хоч і нема безсумнівних прямих доказів за чи проти того, що вони були в мові Сковороди якраз тверді, але ледви чи може бути це сумнівним як із огляду на инші яскраві прикмети належности її до старо-української книжної мови, так і з огляду на одне посереднє посвідчення. Ледви чи можна припустити засвоєння московських пом'якшених складів з *е* без одночасного засвоєння переходу *е* в *о* під наголосом перед твердим складом та у визвуці (тоб-то идєт, бєрєза, всє...). Проте ж Сковорода склади льо, рьо... звичайно пише ліо, ріо (иноді льо, рьо), причім ці випадки майже завжди трапляються в запозичених словах: в автографі «Израилского змія» тільки двічі: цыпліонокъ та еіо (=її), в друкованих творах: вріошъ «въ серіодкѣ», полніохонька, поіотъ, «голъ да весіолъ», всьо, «говорятъ и великороссійцы: летала высоко, а сѣла не дальоко» і инш. В таких же випадках як «безъ мертвыхъ озеръ» подібних написів нема. Отже й вимовляв, певна річ, їх Сковорода так, як вимовляє ці слова українець і тепер.

З инших фонетичних прикмет української народньої мови, що відбились у творах Сковороди, відмічу такі. Чергування в-у: вспокоиающія, вдодъ (автогр.), вспокоеніе, вспокоились... (друков. твори); *я з є*: за здоровья (автогр., зустріч й у друк твор.), причім в цім випадку иноді навіть подвоюються приголосні—въ зеллѣ, на голляхъ, зъ орання... (друк. тв.), міна *е* на *о* після піднебінних: звѣрочокъ (автогр.), камушокъ, чужостранныхъ, чолнокъ... (друков. тв.); відпадання голосних у визвуці: дымящаясь, находящееесь... (автогр.), чтось, нѣчтось, меньш, больш,

взглянь, не рушъ, «что хочь»... (друков. тв.). Крім цих і инших ще дрібніших звукових прикмет-українізмів, у мові Сковороди знаходимо досить багато й українських форм, слів, виразів, синтаксичних властивостей, і то не тільки в його літературних творах, а й у філософичних трактатах. Наприклад: чія, ничіихъ, птичее, тая, тую, крѣпша вѣра, на ню, собачою охотою, медвежая пословица, не испытуймо, поздумаймо, поудержмо (дуже часто), дѣлатимется, желае, пектися, могти, ѣжъ, чоловѣкови, дуракови, дитина, очеретъ, тулубъ, заплутанный, метеликъ, добродѣйко!, живое сребро (ртуть), съ двома, плечима, учинокъ, цапъ, «отъ которыхъ... честнѣе глиняная посуда», «двадцать лѣтъ съ залишкомъ», «учу свои дѣти», «онъ видитъ медвѣди и слоны», «прелщаешь старыхъ, младыя и дѣти» і багато инших (в усіх творах).

Із «язикових» прикмет української мови в творах Сковороди не зустрічається найголовніша ознака її—це *і* із *о*, що й у инших письменників XVII—XVIII зустрічається не густо, а иноді також зовсім не зустрічається [1]). Третьою складовою частиною мови Сковороди являються «руссизмы», особливо помітні в творах пізніших. Цей елемент виявляється головним чином у лексиці його: давича, опытъ, мальчикъ, брюхо, цыпліонокъ, очень, полніохонька, вріошъ і инш. Але разом із словами московської мови Сковорода засвоїв де-які й форми її, а одну з них навіть вживає майже цілком послідовно, це *і*, *к*, *х* замісць *з*, *ц*, *с* в місцевому й давальному відмінкові однини речівників: въ горячкѣ, о богѣ, въ шелухѣ... Инші форми зустрічаються поряд із тогочасними книжніми українськими, це такі, як львиной ровъ, вредной жаръ... (звичайно сонечный свѣтъ, другій примѣръ...), чево, севодня... (звичайно седмаго дня...), сильняе, крѣпчае... (частіше, сильнѣе...), оконцо, мнѣнійцо... і де-які инші. Певно й такі запозичення офарблювались у Сковороди українською фонетикою, як свідчать про це такі написи, як «мыляе», хоч можливо, що иноді він їх переносив у свою мову живцем, як от «нéчево» (автогр.). Але основна маса форм (як і лексики) в мові Сковороди традиційно слов'янська, регламентована граматикою Смотрицького. Сюди відносяться такі форми, як дієслова з *л*: ходилъ, былъ... [також полный, болванѣетъ (бовваніе)...]; тверде *ц* у закінченнях: отецъ, телца, любомудрцы...; тъ у дієсловах: ходитъ, берутъ..., хоч ця форма могла бути й народньою (такі закінчення в говірках Полтавщини широко росповсюджені); дієприслівники на—я: убѣгая, люблю...;—*ie*,—*ія* в прикметниках множини: «богомъ потченныя сѣни, кущи и шалаши отъ... вѣтвей сплетенные», «священныя хлѣбы» й инш. (з автогр.), де часто Сковорода пише й —*ыи* (освященными ib.). І инші.

Єсть іще один помітний складовий елемент мови Сковороди—це вплив чужих, не слов'янських мов. Позначається він у доволі численних варваризмах, античного й західньо-європейського походження, особливо ж помітний вплив латини на синтаксу мови Сковороди. В словоладі, надто в уставних елементах речення між підметом і присудком та прикметниковим додатком і речівником завжди відчувається чужомовний дух: «вѣчно бы онъ за мырскою со Єзоповымъ псомъ гонялся суетою», то-що. Трапляються й инші латинізми, як от називн. відмін. замісць родового: «при

---

1) Все ж таки проф. П. Бузук наводить слово *мій*, що зустрічається двічі у Сковороди. (Див. «Пам'яти Г. С. Сковороди» (1722—1922), ст. 66).

трапезѣ не была критика», а то й accusat. cum infinitivo: «казалась тысячу разъ быть въ рукахъ» і инш.

Усі ці елементи мови творів Сковороди в тій чи иншій мірі властиві тогочасній літературній українській мові. Але, зіставляючи його мову з мовою инших українських письменників XVIII ст., бачимо де-які особливості її проти останньої, а саме:

1. Маючи, як і инші, в основі своєї мови слов'янську стихію, Сковорода дужче проти инших додержувався історично-етимологичного правопису.

2. Макароничність книжньої української мови XVIII ст. взагалі в мові Сковороди набуває двох характеристичних прикмет: а) замісць полонізмів у книжній мові першої полов. XVIII ст. в мові Сковороди з'являється домішка русизмів, найпаче під упливом слобожанських письменних людей, і б) як поліглот і філософ Сковорода потрібував висловлювати силу понять і відтінків їх (в «Израилскому змії», наприкл., він говорить про ріжнозначність слів «жизнь» і «житіє») і тому вносив у свою мову більше чужих слів і новотворів, упідлегнюючи проте їх українській фонетиці.

Загалом же його мова була доволі типовою книжньою українською мовою XVIII ст. Бачили ми це з розгляду самої мови його творів, бачимо це й із «язикової» самосвідомости Сковороди, коли він свій «малороссійскій діялектъ» ніколи не відриває від України і ні з якою иншою мовою не плутає.

Свідчить про це й учень Сковороди Ковалінський, пишучи, що Сковорода в письмі «употреблял иногда малороссійские наречия и правописание, употребляемое в произношении малороссийском».

П. ХРИСТЮК

Соціяльні мотиви в творчості М. Хвильового.

(З приводу збірки нових етюдів М. Хвильового: «Осінь»).

I

«Я читаю кожного дня книжки, але я ні разу не зустрів справжньої книжки (поеми) про нашу—в віки—революцію»,—каже М. Хвильовий в етюді «Слово». І дійсно, сучасні письменники ще не «росказали нам про те, як йшла, як гриміла молода епоха», так само як і не дали ще ні одного більшого синтетичного образа теперішніх після революційних складних соціяльних відносин.

І це не дивно—«Молода епоха» тільки що народжується, нова суспільна система ще не з'ясувалась, не усталилась остаточно: в ній все ще кипить перемішується, перетравлюється, зарисовується лише загальний контур нових форм життя. На такому суспільному тлі навіть геніяльному письменникові не можливо дати широкий синтез і доводиться обмежитись вузьким завданням: фрагментами, новелами, этюдами, силуетами і т. д. Цим обмежується поки що і М. Хвильовий.

Але таке обмеження не може задовольнити ні читача, ні письменника. Читач шукає ширших, глибших образів, що допомогли б йому швидче й краще роспізнати сучасне соціяльне оточення і систематизувати його соціяльну свідомість. Правдивий письменник шукає того синтезу, напружено працює над утвореннями великих і глибоких закінчених художніх образів. І М. Хвильовий в названому вище етюді каже, що він хотів би бути генієм, «щоб росказати, як йшла, як пройшла, як гриміла молода епоха».

«Я ще не знаю, що я напишу, але на моїй душі біль... Я гадаю, що я все-таки напишу гарний твір, бо ж яблоні тільки-но зацвітають у садах моєї фантазії, бо ж передо мною, за мною гори поетичного матеріялу».

І мабуть ближчі роки дадуть нам не один «гарний твір» на українській мові, що збагатить нову українську і світову літературу прекрасними творами, творами про муки народження і творчости нових форм соціяльного життя, життя, що сходить після великих боєвищ на руїнах старих капіталістично-поміщицьких відносин на родючій землі, зрошеній людською кров'ю. М. Хвильовий вдумливий та пильний обсерватор. Він не дурить себе блискучою (але порожньою) фразою, не ганяється за зовнішнім ефектом та за славою новатора художньої форми, навпаки: у Хвильового помітно навіть якийсь консерватизм що до форми, нахил до студіювання (і до якоїсь міри й унаслідування) форм творчости старих літературних класиків. Чи не цим слід пояснити між иншим те,

що М. Хвильовий у своїх творах тепло і частенько згадує про «геніяльного» Гоголя, про Тургенева, Дікенса й инших великих майстрів слова. М. Хвильовий на очах росте, на очах роскриває крила свого талану, пронизливо вдивляється в життя. М. Хвильовий роскаже нам не тільки про те, як ішла, як пройшла, як греміла молода епоха, але й про те, що вона принесла, несе й принесе ще в майбутньому людству, що б'ється нині за нові форми суспільної праці, за нове більш щасливе життя. Що-ж дає нам тимчасом М. Хвильовий у своїх новіших етюдах, зібраних в книжці «Осінь»?

М. Хвильовий спиняє тут свою й нашу увагу лише на одній суспільній групі: на інтелігенції і то не на всій інтелігенції, а, головним чином, на тій її частині, котра найбільш вражає нас чи то своєю непристосованістю до нових після революційних суспільних відносин, чи то своєю особливою гострою участю в революції, в класовій горожанській війні. Про инші суспільні групи, про робітничу класу, про життя селянства, про радянську торговельну буржуазію (непманську верству) М. Хвильовий мовчить. Інтелігенція (партійна-комуністична і непартійна) і куточок мійського міщанства— от сфера новіших етюдів Хвильового. Про робітника або селянина Хвильовий згадує побіжно і то лише для того, щоб виразніше підкреслити вчинки, духовий стан інтелігентів (сторож Нестір з «На глухім шляху», вартовий чека—з «Я», кур'єр Григорій з «Пуделя», бувший половий трактиру, Пупишкін—голова Пролеткульту—з «Лілюлі», друкарський робітник Карпо з—«Санаторійної зони»). Виключення становить лише етюд «Елегія», головним персонажем якого є старий газетяр (розносчик газет). Чи оправдана, така увага Хвильового до інтелігенції й міщанства, до цих суспільних груп, чи не штучним є таке споріднення тем—сучасна радянська інтелігенція і міщанство?

Увага і споріднення, на нашу думку, оправдані. Спочатку що до уваги. Частенько можна почути: «називається пролетарський письменник, а пише про інтелігенцію. Щось це мало в'яжеться». Звичайно, це «обивательське» міркування. Класова приналежність письменника виявляється не в тому, про яку суспільну групу він пише, а в тому—як, з якої класової точки погляду він пише. Можна назвати не одно ім'я з-поміж класиків світової літератури, що писали про робітниче та селянське життя, одначе ні один з буржуазно-поміщицьких письменників не зробився через це пролетарським письменником. Це саме стосується і до пролетарських письменників. Та справа ходить не про формальну оправданість. І по суті така увага оправдана і об'єктивно обгрунтована.

Інтелігенція як відомо, не являється класою, вона представляє собою проміжну соціяльну групу, котра походить і поповнюється «виходцями» із ріжних клас, працює й ідеологично солідаризується з ріжними класами. Отже можна (і слід) розріжняти капіталістичну інтелігенцію, пролетарську, дрібнобуржуазну і так далі. Історично інтелігенції майже завжди виконувала дуже важну технично організаційну суспільну функцію; в капіталістичнім суспільстві технично-організаційна роля інтелігенці набрала особливо великої ваги. В країнах найвищого капіталістичного розвитку—в Сполучених Штатах Америки, в Німеччині, в Англії дуже складне техничне керовництво продукцією лежить цілком на інтелігенції, капіталісти ж обмежуються лише привласненням надвартости, організацією політичної боротьби з пролетарською класою з метою збереження диктатури буржуазії та веденням зовнішньої імперіялістичної політики, при чому і в цих галузях своєї діяльности капіталісти

користуються технично-виконавчими (і технично-організаційними) послугами своєї капіталістичної інтелігенції.

Зрозуміло отже, чому інтелігенція завжди притягала до себе увагу з боку суспільства (з боку ріжних його клас). Не втратила вона свого значіння і для нашої переходової доби, зокрема в сучасних умовах перших спроб створення нових соціялістичних форм суспільного співжиття. Проф. Варга, Н. Бухарин, В. Мілютін, К. Каутський і ціла низка инш. визначних соціологів-економістів, у своїх працях про суспільну економіку й структуру переходової доби (доби пролетарської диктатури) уділяють велику увагу інтелігенції, з'ясуванню питання про її місце і значіння в соціяльній системі. Можливо, що в майбутнім соціялістичнім суспільстві загальна культурність, масовий рівень техничного знання на стільки підвищиться, а керування суспільним процесом продукції і політично-організаційні форми настільки упростяться, що організаційні функції відпадуть від інтелігенції,—але у всякім разі це справа далекого майбутнього.

Ми ж мусимо рахуватися з фактом. Мусить рахуватися з ним і письменник, в тім і пролетарський.

Є ще й другий, ближчий мотив для того, щоб заінтересуватися письменникові інтелігенцією. Це те, що інтелігенція (партійна і непартійна) приймала (в значній частині) активну участь в горожанській війні. Як вона поводилась в революції, як вийшла з класової війни? Чи знайшла вона своє нове місце в новому післяреволюційному суспільстві, чи зрослася з новим життям? Звичайно, не деникинська чи гетьманська активно контрреволюційна й поміщицько-капіталістична, а, так звана, демократична активна й «нейтральна», «неполітична» маса інтелігенції? Це питання, безумовно, має широкий інтерес, і письменник має всі підстави для того, щоб спробувати дати відповідь на нього.

М. Хвильовий і дає сам цю відповідь: власне часткову відповідь на частину запитання.

Ми спостерігаємо, що де-яка частина інтелігенції (але, звичайно, далеко не вся) вийшла із революції розбитою, вичерпаною морально й фізично, непристосованою до нових умов життя: перейшла з ролі організаторів на ролю непотрібних людей. Де-які групи розгубились, здезорієнтувались на самім початку революції і залишилися такими й досі. Инші, не зважаючи на всі страхіття горожанської війни, залишилися мрійниками, незлитими з життям романтиками. Де-які групи впадали в процесі горожанської війни в такий фанатичний екстаз, подиктований відданістю інтересам революційного пролетаріяту, революція виставляла їх на такі тяжкі іспити, що їхня психіка надломлювалась, а вчинки межували з безумством. Уляглась буря горожанської війни, скрипилась радянська влада і маса «нейтральної», неполітичної інтелігенції почала похапцем елементарно і грубо пристосовуватись до нових обставин.

От теми й ділянки з життя інтелігенції, яких торкається М. Хвильовий. Тих, що вийшли із революції повні сили, енергії, завзяття, що киплять творчою енергією, що не знають росходження між словом і ділом, що перетворюють свої переконання в життя,—натур здорових тілом і духом, М. Хвильовий у своїх нових етюдах не торкається.

Чому?

Це окреме питання, на якому ми тут не будемо спинятися.

II

— «Я думаю зараз про женщину революції...
— Ти скажи мені: невже женщина так міцно звязана з революцією, що без неї новелистові не можна обійтись?
— Да, Маріє, без женщини не можна обійтись...
— А я тобі не вірю!—говорить Марія.—Не вірю тому, що ти й досі не показав женщини в революції.
— Да, Маріє! Я ще не показав, але я покажу.
— Ні, ти її не покажеш, бо в твоїм уявленні вона не більше, як самочка» (з етюда «Слово»).

Отже про женщину (не самочку) в революції. Вона—така женщина є—і Хвильовий хоче дати образ її. Сліди шукань знаходимо і в нових етюдах його. Лише сліди, натяки, бо, повторюємо, увага Хвильового на цей раз зосереджена головним чином на роскладі певних груп інтелігенції.

Спочатку про жінок активних, життя яких в дії, в рухові, в боротьбі,—які не кохаються в самокритиці. Це Майя (з «Санаторійної зони»), Мар'яна (з «Заулка») і Вероніка (з «Силуетів»).

Мар'яна—донька канцелярійного урядовця. Коли почалась революція, кинула (не скінчивши) гімназію («к чорту») і кинулась у революційний вир: вступила в комуністичну партію, почала працювати в чека і зламалась, не витримала. Коли буря горожанської війни уляглась і «секім-башка» одійшло в минуле, Мар'яна відчула в своїй свідомості порожнечу і впала в апатію. З комуністичної партії її виключили за те, що не вносила три місяці «членських». «Словом, безпартійна комуністка». Воля до життя паралізувалась. Мар'яна рішає покінчити з життям. «А щоб не було повороту—сьогодні вночі віддалась сифілітику. Це найкращий спосіб проявити силу своєї волі»—примусити себе покінчити з життям. Після нічної оргії, після вина і любовних обіймів з сифілітиком (який за них заплатив), Мар'яна впадає в роспач. «Так, треба кінчати, швидче, скоріше»,—плаче вона і не одважується зробити це.

Чи багацько таких Мар'ян?

Майя—також чекистка, але не бувша. Вона сильніша за Мар'яну і ціпко тримається за життя. Але й вона вже хвора, неврастенік і вона вже зламалась, вже не може перемогти в своїй психіці хоробливого нахилу, набутого роботою в чека. Спеціяльність Мар'яни-красуні—удавати з себе закохану і віддаватись політичним противникам (комуністичної партії) з метою видачі їх потім в чека, на розстріл. Віддаватись першій ліпшій людині—певний героїзм, певна жертва, але вона винагороджується свідомістю того, що ворога знищено. Одначе жертва і винагородження не завжди балансуються, і в психіці створюється, глибшає росколина. Крім того, тут можуть приплутуватись і ріжні біологичні явища, почуття симпатії, інстинкт розмноження,—і тоді «балансовий розрахунок» ускладняється ще дужче.

Так сталось і з Майєю.

— «Я звикла досліджувати, доносити»—каже Майя.

«І поскільки до инших справ була постійна індиферентність і по скільки я завжди пам'ятала, що червоній охранці я віддала все, що могла,—я не тільки полюбила цю справу, я, просто, сто чортів! не можу жити без неї».

«Я порушила свій дівочий стан з випадковим самцем... Я принесла в офіру все, що могла дати... Мої пацієнти були віртуозами»...

Але «пацієнти» попадаються все рідше. Майя нервується. Росколина в психіці глибшає. Треба шукати «пацієнта», треба шукати роботи, треба рятуватись. І от Майя натрапляє на інтересний слід. Якийсь видний анархіст, хорий на неврастенію (після тяжкої кризи світогляду), попадає в радянську санаторію. Майя починає полювати за ним. Вона не вірить, що він вже всього лише бувший анархіст, вона принажує його до себе своїм роскішним тілом і все хоче дізнатись про його правдиві переконання, викрити, що він ворог, анархіст і лише прикидається не анархістом. Ціле літо вона віддається йому і врешті пересвідчується, що анархіст дійсно всього лише хора людина, нездатна до політичної боротьби. Психіка Майї не витримує такого несподіваного викриття. В роспачі, з гнівом і розгубленістю вона нарешті признається в своїй невдачі хорому, бувшому анархістові:

«Да, я вас кохала, бо я думала, що ви є справжній анархіст, я сподівалась, що ви дасте мені де-кілька прекрасних хвилин. І віддаватися вам, скажу, для мене було щастям. Я знала, що моє тіло, моя ласка розвяже вам язик і ви мені роскажете те, чого я потрібую. Так! Я вірила, що до осени ви будете сидіти у підвалі... Бо подумайте ж: в цім вся я... Але я помилилась. Нарешті, я бачу, що ви є остання соломинка, за яку я схопилась і не вдержалась»...

А коли анархіст (неврастенік) утопився і ховали його, Майя стояла в лісі, на горі, «з заплющеними очима, одкинувши голову на гілку». «Вона щось шепотіла, ніби творила якусь невідому молитву»...

Вероніка (з «Силуетів»)—донька білогвардійців, що втікли за кордон і відреклися від своїх дітей—переходовий тип до мрійників. Вона виявляє активність, але в своєрідній, застарілій, нікому не потрібній романтичній формі. Вона комуністка, але б'ється з проблемою злиття інтеліґенції з робітничою масою: переселилась у робітничий район, ходить на босоніж в холод, опрощується.

— «Глупо,—пробує переконати її брат Стефан.—Ти хочеш ближче до маси, але цим ти тільки одриваєшся від неї. До кого у робітників антагонізм—до інтелігенції? Помилка. До тих, що ходять в чоботях? Помилка. От до кого: до тих, що ниють, що хочуть підробитися під них. Скажи щиро: «я інтелігент»,—працюй щиро, і маса буде поважати тебе».

Але Вероніка фанатично дотримується свого: «Ні, Стефане, ти мене не переконаєш» відповідає вона братові. «Потрібне героїчне терпіння»,—додає вона.

Таких Веронік є чимало. Вони завше з'являються в тяжкі для суспільства часи; їхня чутлива психіка так гостро реагує, що врешті втрачає рівновагу і збочує на манівці аскетизму.

Подібно до Вероніки тікає від життя і сестра Катря, мрійниця, безґрунтовний романтик. Тиха дівчина, з трохи кирпатеньким носом і безцвітними тихими очима, на якій весь її одяг сидів якось незграбно. Вона багацько читає, заглиблюється в абстрактні проблеми («де починається вільний геній царя природи і кінчється крамар»), заплутується в аналізі своїх вчинків, зневірюється у своїх силах (називаючи себе «бездарною людиною») і нарешті мріє про те, щоб «перекинутись в Сибір, до самого

Байкалу, за тисячу верстов, щоб пожити там в глухій тайзі... Можливо, сестра Катря там скоріше «розвяже ті проблеми, які тут їй ніяк не вдаються».

Їй, як і Вероніці, можна було б подати пораду за робітницею Христиною (з «Силуетів»).

— «Товаришочок! Чого ти така сумна стала, змарніла зовсім. Парубчину тобі треба. Ой, бачу, парубчину!»

Але такої ради замало. Тільки тоді, коли зміняться умови суспільного буття, коли бурхливі події не будуть надломлювати кволої, невихованої, незагартованої до боротьби психіки, коли налагодяться певні, здорові міжгрупові соціяльні трудові звязки, тільки тоді кожний індивідуум, всі ці Катрі і Вероніки перестануть сумувати, переймуться оптимізмом життя, кожна з них знайде собі і без чужої поради «парубчину», інтересну, живу справу і не буде тікати від життя в тайгу, не кидатиметься в опрощення, в аскетизм.

III

Поруч з надломленими жіночими постатями подає М. Хвильовий і низку такі-ж надломлені чоловічі постаті: бувший анархіст (чи «анарх») і Хлоня (з «Санаторійної зони»), горбань-карлик Альоша і бувший комуніст Огре (з «Лілюлі»), комуніст-чекіст, Андрюша і «Главковерх Чорного Трибуналу» (з етюда «Я»). Разом з новими персонажами М. Хвильовий порушує де-які нові проблеми.

Молодий, чутливий хлопець Андрюша в порядкові партійної дисципліни працює в чека, що тимчасово росташувалось в палаці бувшого поміщика край міста. Кілька день підряд йде бій з білими. Чека працює безперерви, розстрілюючи що-дня десятками, так що врешті «нікуди було вміщати винний і невинний обивательський хлам». Нерви у всіх чекистів напружені до краю; щоб триматись далі—п'ють вино. Андрюша не витримує і врешті кудись зникає, бо він «буквально не знає, навіщо ця безглузда, звіряча жорстокість».

Голова «Чорного Трибуналу Комуни» тримається, але його «я» починає двоїтись. Він напружує всіх зусиль, щоб встояти на тяжкім посту «салдата революції». Та ось приводять у двір великий жіночий натовп: ці жінки «вели одверту агітацію проти комуни» і їх «треба розстріляти». Чекист кидає погляд на натовп і взнає серед жінок-черниць засмучену постать своєї улюбленої коханої матери, що була втіленням «наївности, тихої журби і доброти безмежної». До матери він ходив всі дні одпочивати після тяжких переживань в чека... Що робити: розстріляти й матір, разом з иншими, чи відпустити? Нервове напруження досягає вищого ступня; в чекиста починаються галюцінації: ні, ніякої матери немає, це лише привид, фантом.

—«Невже я веду її на розстріл? Що це: дійсність чи галюцінація»?

Ні, це дійсність. Чекист—салдат революції—сам веде свою матір на розстріл, бо

«це була єдина дорога до невідомої прекрасної комуни...»

...Панцерник заревів у бору. Здіймались огні. Йшла гроза. Ворог пішов у атаку, повстанці відходять.

«...Тоді я у млості, охоплений пожаром якоїсь неможливої радости, закинув руку на шию своєї матери і притиснув її голову до своїх грудей. Потім підвів маузера і нажав спуск на скроню.

Як зрізаний колос похилилась вона на мене. Я положив на землю і дико озирнувся...»

Класовий інстинкт, почуття обов'язку перед революційним колективом, логіка війни перемогла більш вузький родинний інстинкт, почуття любови до матери. Але чекист не витримав:

«Роскололось моє власне я... бо хоч я й чекист, але я й людина»...

Проблема поставлена гостро, надто гостро. Хвильовий жорстоко зачіпає за самі болючі струни нашої психіки, так жорстоко, що хочеш одмахнутись від неї, хоч би по тій причині, що немов би автор бере в житті не типове, а грає на збігові обставин. Але обвинувачення автора безпідставні, він не ганяється за штучними ситуаціями, за надуманими ефектами. І тема ця в літературі, зокрема і в українській, не нова. У Гоголя батько власноручно вбиває сина, у Шевченка батько ріже малих дітей, у Коцюбинського двічі зустрічаємо ці моменти.

Отже проблема стоїть глибше і ширше, ніж то може здатись з першого погляду, і, щоб розвязати її в постановці Хвильового, необхідно глянути далі від чека, далі від надломаного психично чекиста. І сам Хвильовий наштовхує читача на таке більш глибоке, історичне розуміння «безглуздої, звірячої жорстокости» горожанської війни. «Темна історія цівілізації», через середнєвічну інквізицію, через чека йде людство, роздерте класовою боротьбою, до «невідомої й прекрасної комуни». В класовім суспільстві, де людські сили спрямовані не лише на боротьбу з природою, але й на боротьбу одної ґрупи з другою; взаємне винищення, безглузда жорстокість—неминучі. Вони зникнуть лише тоді, коли знищено буде поділ суспільства на класи, і людство почне свою справжню історію.

Тяжко сучасній людині перемогти родинні (сімейні) почуття, відірватися від стародавньої елементарної суспільної ґрупи—родини, від «роду».

«Бодай тая річка риби не сплодила—вона ж мене, молодого, від роду одбила»,—

але не менш, а може ще й більш тяжко відриватись від живого тіла класового колективу. Бувший анархіст і бувший комуніст Оґре—інтеліґенти, з недорозвиненим чуттям класової колективістичної свідомости—не витримали взятої лінії, зламались, втратили звязок, опинились на мілкому, усунули ґрунт з-під власних ніг. Бувший анархіст відчув, зрозумів, що він «не лише зайвий, але й шкодливий»—і кінчає самогубством. Оґре ще тримається, працює, метушиться, але відчуває порожнечу, невдоволення життям,—так само, як невдоволена нудьгує Тетяна, що скінчила ґімназію з золотою медаллю і перетворилась в «радянську баришню»—друкарщицю («Пудель»).

Такі непристосовані до життя трапляються в кожнім суспільстві, але в сучаснім радянськім їх особливо багацько. Неврастенік Хлоня і горбань-карлик Альоша—стоять на крайньому полюсі цих невдоволених, ображених і обійдених.

IV

Нарешті про широку інтеліґентську неполітичну масу й міщанство, що елементарно, не розуміючи соціяльного значіння та змісту сучасних революційних подій, пристосовується до нових суспільних відносин. Ось вам радянський канцелярний урядовець Аркадій Андреєвич (з етюда—«Заулок»), що зовсім не розбирається в сучасних подіях, але вдоволений з того, що

нарешті (після кількох місяців) виплатили в установі платню, наміряється вступити до комуністичної партії і заготовив прохання:

«Прошу меня зачислить в кандидаты Вашей государственной партии. Мои личные убеждения в правоте коммунистических идей»... і так далі.

Його дружина—Степанида Львівна, що замісць царських потретів повставляла в рями Леніна і Троцького, перейнялась до них пошаною за те, що «вони не прикривають учрежденія», в якому служить її чоловік. Вона «до ділов государственних» не втручається і готова купити і розвішати по всіх стінах портрети всіх комуністів—начальників її чоловіка, аби лише не звільнили його з посади.

Ось вчителька з глухого села—Наталія Миколаївна, яка покірно, тупо, нічого не розуміючи, працює в школі, виховує громадян соціялістичної республіки («На глухім шляху»). Викладає історію в буржуазному освітленню подій; потайки від дітей молиться богу, що діти помічають і беруть на увагу, а на запитання дітей:

—Наталія Миколаївно, а нащо ви ікону зняли?—відповідає:

—Ах, діти! ікон уже в класі не можна вішати: Наробраз не дозволяє.

Пролетарський «Інтернаціонал» сприймають, як «державну пісню», зовсім не входячи в оцінку його змісту.

Міщанство зростається з новим побутом, але не піднімається до нього, а, навпаки—стягає його до своїх міщанських низин. Прикрашує кімнати К. Марксом (вважаючи його за великого чиновника з Петербургу), викидає в свята на вулицях червоні прапори, відучується дивитить на комуністів і радянську владу, як на «їх», і починає залюбки вживати всюди «ми», «наше».

Ці міщанські впливи передаються і на певні частини комуністичної інтеліґенції, в першу чергу на ту, що вийшла із міщанства. Звідси й сполучення у Хвильового інтеліґенції з міщанством.

V

От що в коротких рисах дає М. Хвильовий в своїх нових етюдах. Поява їх ще раз свідчить, що українська література розвивається, наздоганяє світову літературу.

М. Хвильовий росте на наших очах. З часом він захопить життя ще глибше у всіх його проявах і дасть поруч з аналізом і велетенський художній синтез.

М. ДОЛЕНҐО

Трагедія непотрібної трагичности.

З приводу творів Валеріяна Підмогильного.

В сучасній прозі є одна велика хиба—в інтернаціональному маштабі. Проза по суті своїй повинна живитися описами, а як матеріял до описів, перед сучасними прозаїками встають історичні—військові та революційні—події на занадто близькому віддаленню в непевній перспективі особистої біографії. Звідси виникають для авторів три можливості розвитку в їхній творчості... Перша і головна є цілком природньою—лінія найменшого опору—автор описує те, що робиться навколо його,—і, відповідно до свого хисту, соціяльного походження та инших факторів... або губить історичну вагу своєї теми в особистих споминах, або власну особистість в темах історичного значіння. Тікаючи од цих двох неприємностей, сучасний прозаїк примушений теж до рішучої дилеми. Треба або втекти кудись (та куди?) од того матер ялу, що криком кричить навколо, або дати йому певну організацію, скористуватися ним, саме як підвладним авторові художнім матеріялом, а не скоритися самому владі пекучих вражінь. Але остання можливість вимагає такого творчого темпераменту, що він є властивим тільки тим одиницям, яких ми звемо геніями. Здається, ні в кого з сучасних прозаїків, крім Еренбурга, не вистачило геніяльности чи нахабства взятися серйозно до завдання—на свій кшталт переробити всю сучасність («Трест Д. Е.»). За для того, щоби виконати в иншому, не в ціничносантиментальному, шаблоново-парадоксальному еренбургівському стилю завдання, треба зусиль колективу, праці певної генерації письменників, бо стиль часу змінився без повороту. Втекти од сучасности можна хіба тільки в лірику, а це значить одмовитись од зазначеного чергового герцю між людиною та оточенням на літературному полі.

Для белетристики вмираючих груп і класів дуже характерним з'явищем є затулення особистими подіями та відповідними споминами подій історичного маштабу—досить просвітчасте затулення... При цьому відбувається иноді зовсім кумедне змінення маштабів. Ілюстрації знайдемо в емігрантській пресі в чималій кількості.

Ця трохи наївна, спеціфично буржуазна, псевдо-індивідуалістична форма підходу до дійсности знаходить собі антитезу в тій формі засвоєння дійсности, яка засвоєна зараз літературною молоддю радянських республік.

Як було вже зазначено, остання форма полягає в тому, що автор тоне серед дійсности, безпорадно гублячи свою індивідуальність. Спостерігаємо при цьому де-які цікаві закономірності, між иншим звязок між емоціональним тоном творчости і соціяльним походженням автора... У звязку з затуленням подій соціяльного маштабу особистими виникає мимоволі

ідиличний тон твору по-за художніми і взагалі свідомими намірами автора: характерне з'явище для буржуазної літератури доби її розкладу. Для пролетарської літератури де-ким (і автором цих рядків для української між иншим) спостерігався характерний похмуро-бадьорий, буденно-драматичний чи святково-патетичний тон без певної колізії між особою та оточенням. Зникати в темі Хвильовому, напр., значно легше, ніж Підмогильному, про якого далі буде мова, але й виникати з неї буде легше: не відчувається аніякого напруження в постійних авторських ремарках першого. Валеріян Підмогильний дає класично яскраві зразки зовсім иншого емоціонального тону творчости, тону типового не для буржуазної і не для пролетарської літератури, а специфично властивого для інтелігенції, яко міжкласової групи і т. и. Як що кожна класа висовує свою інтелігенцію (див. брошуру А. Ковалівського—«Питання економично-соціяльної методи в літературі»), так і сама «інтелігенція», в звичайному розумінні слова, може висунути для задоволення власних своїх інтелектуальних інтересів теж свою інтелігенцію. От представником такої інтелігенції для інтелігенції, на наш погляд, і є Підмогильний. Звідци характерний трагичний (боротьба—безнадійна до смішного—героя з обставинами теж безнадійно смішними...), чи трагикомичний тон всіх без найменшого винятку творів письменника.

Звідци порівняння його в критиці з тими письменниками, що теж були інтелігентами для інтелігенції—з Леонідом Андреєвим, з Антоном Чеховим—росіянами, з Анатолем Франсом, Пшебишевським, Гамсуном (невдало, але все ж...)—європейцями. Між «рідних» порівнювали Підмогильного з Винниченком, з небіжчиком Плющем, з Кримським (в оповіданнях...).

Ясно, що всі вищенаведені порівняння виникли не з формально аналітичного порівняння будови творів, а просто на вухо, бо відчувалась якась певна спорідненість в тоні. Формально певної споріднености в перерахованих авторів не спостерігається.

Керуючи свідомо чи частіше напівсвідомо організацією художніх спостережень в певний твір, емоціональний тон є, хоч і малопомітним на перший погляд, проте великої, грунтовної ваги фактором у походженні твору. Він є містком для переходу впливів оточення на форму і, не дивлячись на функціональну залежність свою од соціяльно-економичного грунту, здебільшого в загальних рисах не змінюється протягом усієї творчости. Однотонність творів Підмогильного показна дуже з цього погляду... Не завжди легко роспізнати, в чому саме полягає тон чи настрій твору, хоч він і є ніби всюди.

Для того тону, що його дає Підмогильний, характерні психологичні ознаки то є песимізм і скептицізм. Ці якості, поширені у відношенню до всесвіту й до власної особи (на весь макро-і мікрокосмос), вважаються й досі обов'язковими для пристойного інтелігента... Керуючи не тільки обробкою, але й добором спостережень, тон творів, зовні цеб-то скептицізм і песимізм автора, визначають і сюжети окремих п'єс. Кажучи коротко, ці всі сюжети зводяться до однієї теми, до тієї ж обов'язкової для специфично-інтелігентської літератури теми колізії між окремою свідомою особою та оточенням.

У трактовці такої традиційної теми Підмогильний виявляє свої осібности відповідно до осібностів того оточення, з якого він бере свої спостереження, та до своїх індивідуальних ознак.

Зазначена колізія в Підмогильного переходить в досить своєрідній формі і дає несподівані наслідки. Основна пекуча тема у нього—то є трагедія даремного напруження, непотрібного зусилля. Розвиток дії йде ритмом міцного замаху на щось тверде, але той замах падає в порожнечу, і всі твори В. Підмогильного мають зовсім однаковий кінець, однаково несподіваний завжди.

От у першому «томі» оповідань за 9 назвами знаходимо 8 певних прикладів до вищезазначеного твердження. Загальна схема буде така:

1) Герой з роспачливою ворожнечою до—

2) Оточення, що цілком до його байдуже. (Репрезентуючи ту байдужність, часто, хоч не завжди, виникає з оточення—героїня).

3) Важке напруження героя в останньому надсильному зусиллі.

4) Епілогичний замах в порожнечу. Кінець виявляє трагичну чи трагикомичну непотрібність усієї трагедії героя. Загибіль і завіса...

В першому же оповіданні з провіденціяльним назвиськом «Старець» ще, на думку цінителів, не занадто самостійному (один з найперших творів автора, видруковано вперше в збірникові «Січ»,—Січеслав, 1919 р., кн. II), зустрінемо певне переведення нашої схеми. Конкретні подробиці (замісць алгебричних знаків їхні аритметичні значіння...) коротенько наводимо.

Герой—молодий старець Тиміш, одноногий каліка (далі побачимо, що всі герої Підмогильного, з тієї чи иншої точки погляду, старці та каліки...). Відношення старця до обставин, що серед них він животіє, досить красномовно характеризується реплікою його на 7-й сторінці першого тому:

«Проклятий, чорт проклятий»,—шепотів Тиміш, дибаючи по вулиці.

Оточення—пекло міста. «Місто шуміло й хвилювалось, кипіло й реготало».

Місто нагадує авторові величезного гада, що повзе по землі. Люде котяться широкою хвилею невпинно, немов заведена машина,—в череві гада. Коли ж гад плюється, Тиміш ховає плювок той—гроші—в кишеню. Так весь день, а далі ніч вилазить із-за обрію і росповзається по місту... Одної такої ночи і відбувається романтична пригода, переказана автором у цьому оповіданні. Рух міста вночі спинився і з нього виникли окремі постаті в натуралістично фантастичному освітленні Підмогильного (і призвище ж в автора стильне...). На квартирі старця стріваючи,—«чарівним привидом стояла баба в напівтемних обіймах ночи, навіть здавалося, що вона висить і гойдається в повітрі». Підмогильний підкреслює, що «в такому освітленню баба робилась таємничою і великою» (стор. 15). Це не завважило їй трохи не побити Тимоша, бо замало (11 копійок) вистарчував. Перша маленька колізія в героя на економичній підбійці.

Трохи згодом виникає героїня—Галька, що «на роспродажу жінок бігає під лихтарями, сміється—молода, опасиста і вродлива. І от, за вічним прикладом Данта, бідний старець починає мріяти про цю неприступну для нього Беатриче. Згучить рефреном теж—опасиста, молода, вродлива,—і зростає важке напруження, третя частина трагедії непотрібної трагичности в освітленню цих своєрідних «чарів ночи». Сам автор її зазначає окремим розділом і старанно нотує рефлексологичні ознаки важкого напруження героя в останньому надсильному зусиллі.

От початок—грюк у вікно опік Тимоша. Він хутко підвівся, схопивши, як голодний звір, костура. От таке характерне—«те, що він

кожного вечора збірався зробить, як і завше, лякало його, здавалось неможливим і смішним».

Далі «полум'я жаги й бажання» перетворюється в «божевільний нестриманий вогонь» і вже не було змоги його вгамувати.

Напруження переймається не тільки психологично, а фізіологично, фізично. «Вогонь жер тіло, а воно напружувалась, загартовувалась і витягалось у міцну сталеву струну».

Але напруження, досягши непереходимих ступенів соромливо роспачливого тремтіння, повинно вилитись у якийсь вчинок,—скінчитися безнадійним замахом в порожнечу у Підмогильного.

Характерна боротьба з соромом у старця скінчилась так:

«Ночуй сьогодня зі мною»,—пошепки сказав Тиміш, посовуючись по лаві ближче... Героїня остовпіла в ображеному самолюбстві. Їй калікастарець, з подряпаним обличчям, сміє таке казати, їй, котрій багаті пани платять по карбованцю й більше (економичний грунт...).

Друга спроба... «Хочеш, поберуся з тобою... звінчаюся...».

Галька знайшла другий варіянт замаху «дуже кумедним». Він є справді трагикомичним. Виникає третій, останній варіянт («друга—думка—вилізла із сірого мозку, раптом виросла, набрала сили і певности і сердито пожерла першу»):

«Я заплатю тобі... як всі... як всі... Чуєш?».

А коли героїня відповіла, що з нього, як з каліки, треба не по карбованцю, а троячку, він зненацька зірвався, мовчки схопив жінку...

Бійка скінчилась перемогою жінки. Галька... взяла костура і почала бити їм нерухомого Тимоша.

Останній акорд: стара баба на хвилину прокинулась і... крізь сон спитала:

— Що... там таке?...

І в цьому, як і в дальших оповіданнях, знаходимо цікаві екскурси на спід людської душі, в мережево первісних умовних рефлексів. Можна було б дати цілу психологичну розвідку про цей бік творчости в сучасній літературі, де Підмогильний мав би певне місце...

Але далі. Друге оповідання. Герой хлопчик Ваня. Обставини ніби ідиличні, трохи що не з «Обломова» . Навіть страшний рівчак нагадує ту ж подробицю у «Сні» згаданого героя. Але така вражаюча ріжниця між буржуазним, поміщицьким тоном у Гончарова і роспачливістю дитини—інтелігента в Підмогильного...

Напруження починається з протиставлення інтелігентській дитині «вулишного хлопця», Митьки, що спокушає Ваню на вчинки зовсім не відповідні до його стану, звідкіля й виникає трагедія. М. инш., Ваня не любив Митьку за те, що він сильніший од його і ще за те, що Митька використовує з комерційною метою інтелігентський нахил Вані до нових вражінь... За пістолик обіцяється Митька показати Вані, де в лісі лежить їхній вбитий собака, що сказився недавно... Той же собака на мент з'являється і в «Обломові», теж у рівчаку, здається, та зараз же зникає легенькою тінню. У Підмогильного з легенької загрозливої тіни виникає ціла важка примара. Примарність виникає несподівано, коли, знайшовши в лісі Жучка, хлопці побачили, що собака ще трохи живий. «Давай доб'ємо його, щоб не мучився»...—ініціятива Митьки, і діти в Підмогильного набірають характерного штампу його героїв:

«Обличчя стали довгасті і поблідли, иноді на них проблискувало шаленство, а в широко росплющених очах світилось щось тупе й дике». Били камінням, а потім киями. У Митьки при кожнім замасі києм підіймалось догори ростріпане волосся... Властивий Підмогильному замах в порожнечу, що од його встає догори волосся.

Кінець затягся... але Ваня не витримав свого хвильового озвірення. Його мучить роспачливе каяття в дійсності і ві сні. Він хоче замиритися з Жучком: ніжна вдача не витримує злочину. У всіх героїв Підмогильного занадто ніжна для вчинків їхніх вдача. Остання фраза оповідання: «Ваня не своїм голосом вереснув і зомлів».

«Важке питання» йде чомусь в елегійному тоні. Герой гімназист Андрій, до його антитеза—товариш Микола, відповідно до пари: Ваня—Митька в попередньому хлоп'ячому оповіданню.

Згідно з підвищенням віку та свідомости героїв виникає на першому плані інтелектуальний, розумовий кістяк в загалом емоціональному тлі. З'являється «половой вопрос», саме як свідоме питання. Напруженість виникає, у звязку зі спокусами товариша, в цілком певній підпатологичній формі... «Андрій схопився за дерево, щоб не так важко було стояти... думки були не ті, що треба, а голова важчала, і постук серця голосно дзвонив у вухах». Як бачимо, повний діягноз хвороби. Але замах на відповідний вчинок скінчився—«Я занята. Почекайте з півгодини». Катастрофи немає, вона десь за лаштунками—в запитанню Андрія: «А як сифіліс?» та в відповіді Миколи: «Тоді кулю в лоб!

Мораль оповіданнячка цілком безнадійна:

«Від цього не втечеш... крутись, вертись, а прийдеш...

Андрій сумно задумався.

«Пророк»... Герой студент (скінчив гімназію, 19 років) Женя (Євгеній Перепоненко). Оточення дачне, степ, ліс, обиватєлі, дівчина Надія в ролі героїні. Герой гине під одночасним тягарем релігійного та сексуального питань. Женя простягнув руки вперед і крикнув: «Моліться мені ви, нікчемні раби суспільства»... Кінець штучно притягнений до нашої схеми, і взагалі оповідання це (четверте в книжці) не здається нам вдалим. Але воно нас зацікавило з точки погляду сексуального походження т. з. релігійного почуття (стор. 65—66 і кінець оповідання).

П'яте оповідання з революційного побуту—«Гайдамака». Герой—учень сьомої класи К—ської гімназії.

Оточення відповідне до теми—«гайдамаки бились чотирі дні напружено (укохане слово автора) й з запалом».

Героєві не вдається замах на шляхетну самопожертву за-для національної чести. «Олесеві зробилось гірко-гірко. Гірко від почуття того, що як би він був не такий нікчемний і нікому непотрібний, то його б зараз же розстріляли». І коли його, трохи побивши шомполами, пустили на всі чотирі вітри, він не міг вже опанувати себе й плакав... над своєю трагедією непотрібної нікому трагичности. Де-кількома рядками попереду «Олесь болюче жалкував за тим, що його не вбили...».

Читач сам може перевірити нашу загальну схему сюжетности в Підмогильного і на всіх инших творах письменника, бо автор тримається її дуже ретельно. Змінюється в певних рямцях обстанова—місто, село та зрідка повстанський побут. Трохи, але теж мало, змінюється трагикомичний епілог твору, бо переважає чи трагичний, чи комичний елемент

наприкінці. Иноді Підмогильний губить певну перспективу дійсности (в останньому оповіданню «Військовий літун»—ч. 1—2. «Ч. Ш.», напр.), иноді він виявляє себе, як певний знавець побуту... В вузьких межах трьох чотирьох давно обридлих і зовсім не призначених до остаточного вирішення «роковых вопросов» крутиться весь час думка героїв Підмогильного. Питання ті набірають пекучого емоціонального значіння для героїв, у чому вони подібні до персонажів Винниченка, але психологія останніх більш плутана, складніша. Майже виключно дієві особи в Підмогильного є тилові герої, тільки в «Військовому літуні» з'являються, хоч і не зовсім справжні, але все ж фронтові. Правда, в тилу на відпочинку, і вдались вони авторові невдало, та проте це єдиний виняток.

Казати про якусь ріжноманітність у Підмогильного важко. Він, як ціклоп, одноокий, вперто дивиться в одне місце життя і бачить у житті тільки одно своє. Він поет однієї своєї теми і герой у його один, занадто ніжний і, здається, занадто рішучий, бо не може аніяк пристосуватися до життєвих вимог.

Повторюючись з оповідання на оповідання, одноманітні наслідки стички персонажів Підмогильного з дійсністю починають наприкінці дратувати увагу своєю нікчемною трагичністю.

Не розумієш, навіщо потрібно колекціонувати ці трагикомичні анекдоти і все ж дочитуєш оповідання чи далі вже довшу повість до передбаченокатострофичного кінця.

Пристосувавши спочатку зазначену методу розгортання сюжету до коротеньких нарисів, наш автор згодом переніс її на довгі порівнюючи твори. Найбільша його річ, повість на 4 аркуші п. н. «Остап Шаптала», ілюструє наслідки цього перенесення. Над цією повістю варто поміркувати—чи вона цілком реалістична, чи вже нічого спільного з реальністю не має... крім де-яких побутових подробиць. Але всі речі Підмогильного з'єднують певну натуралістичність з де-якою фантазійною примарністю,—відповідно до ілюзорности люмпенінтелігентського чи люмпенпролетарського, босяцького побуту укоханих його героїв.

Герой уже не хлопець, не старець, а доросла поважна людина—інженір. Але він селянин з походження, і тому дія повісти відбувається на двох планах—села та міста Київу. Відповідно до головної фігури, тверезіший, супокійно задуманий, заглиблений тон переказу, і тим виразніш кидається в вічі неодхильне виконання ритуального авторового програму... Згідно двом планам дії виникають дві постаті героїнь. На селі—то буде сестра, хора на сухоти, Олюся, що все віддала на жертву своїй любові до брата. Вона вмірає і через це робиться героїнею, бо, фатально з являючись у думці брата і батьків, руйнує суцільність їхньої психіки, що і без того її підламано руїною громадянської війни. В звязку з цим, ані на краплю не зменшуючи тверезости тону, автор кидає на тло оповідання фантастично побутові бліки, які так природньо з'єднуються з фантастикою спорожнілого міста. І вже не дивуєшся, коли герой, прийшовши благати сестру-небіжку на беріг Дніпра, витягає з річки другу героїню повісти—Ласю.

Лася жива дівчина, що якось випадково попала в річку, а звідти в оповідання Підмогильного. Велика її помилка в тому, що вона дивилась на героя цього письменника, як на живу людину, але хто ж його знав... Та зробити живим цю примару,—з ім'ям і прізвищем Остап Шаптала

їй не вдалося, і вона, витративши весь свій жіночий запал, зникає, залишивши героя самотнім, супокійним і мертвим, ще мертвішим од його сестри-небіжки...

Може й не зовсім дурно кляла стара мати свого інженіра, закликаючи його додому до села. Але й на селі ті ж тихі кошмари влади мерців...

В останньому акорді бабуся Одарка росповідає Остапові «про дорожнечу та инше, чого в неї багато, як грошей на поторжі».

Загибіль і справді дуже тиха та й художніша може од попередніх катастроф.

На всю повість можна дивитися ще з точки погляду її ілюстративно психологичного значіння. Підмогильний кохається (та й трохи знається) в психологичній екзотиці буденщини. І тут тема—росклад психіки під впливом занадто сильних вражінь—переведена послідовно і в де-кількох варіянтах, бо всі дієві особи повісти зачеплені нею. За час революції такі тихі події (контузія без поразки)... були побутовим з'явищем та і взагалі вони відограють значно більшу ролю в житті, ніж можна думати на підставі даних буржуазної літератури. Заслугою літератури спеціфично інтелігентської і було весь час існування її, відкриття таких малопомітних на перший погляд «бытовых явлений», а хибою було безумовно це характерне спинення виключної уваги на патологичних і підпатологичних з'явищах. Так само можна сказати і про типового представника цієї літератури—В.Підмогильного.

Але оскільки ж він, Валеріян Підмогильний, є правдивим літописцем сучасности? На погляд наш, цей письменник занадто вже суб'єктивний, щоби мати право на таку назву, хоч в окремих своїх речах він і дає дійсно дуже правдиві та об'єктивні побутові малюнки. Відповідно до свого песимізму й нахилу до трагичности він не міг не захопитись, хай з чисто сюжетного боку, такою вдячною темою, як голод. І, справді, ми знаходимо, в Підмогильного на тему голоду видатну річ,—оповідання «Син».

Ми не знаємо другої речи, де було б змальовано голодний побут на Вкраїні з такою простою, протокольною художністю та й не без де-якого гумору (гумору шибениці) навіть. І те, що річ збудована на анекдоті (як,—див. формулу схеми вище)..., і те, що класова боротьба зовсім не спиняється в голодному селі, і те, що голоднеча, з усіма її жахами, тільки додала заохоти до зайвих пліток селянським жінкам,—все з'єднує Підмогильний в один невеличкий та красномовний твір.

Своїм звичаєм автор змістовно підкреслює останні рядки.

Типи не героїв з автобіографичними рисками, а просто людей Підмогильному не вдаються, завдяки зайвій суб'єктивності його. Збудоване на типах оповідання «Військовий літун» не дає живих постатів і здається карикатурним, а коли людина малює карикатуру, думаючи, що це, справді, на неї ніяково дивитися... Фігура комуніста воєнкома виглядає комично, в дійсності ця типова постать має трохи инший вигляд, не така балакуча здебілошого, наприклад. Сам же літун зовсім неподібний якийсь...

Шматочки ж більш-менш типові та цікаві. Побутових малюнків можна зустрінути по всіх оповіданнях письменника... перераховувати їх немає рації.

У звязку з загальним песимістичним тоном творчости поета виникає у нього, завдяки впливам якогось мало відомого ще рефлексологичного

механізму в мозку, нахил до спрощеності зовнішньої форми, до схематизму в будові, як усього твору, так і окремих речень. Класично цей нахил виявився у Леоніда Андреєва і чи під впливом Андреєва, чи самостійно повинен був виникнути і в Підмогильного у звязку з підмогильним (поганий каламбур, ще й плагіят...) тоном творчости останнього.

Суб'єктивний до краю в темах та доборі матер'ялу, цілком нездібний до пасивної ролі дзеркала сучасности, Валеріян Підмогильний робиться, може й навмисне, об'єктивним в художній обробці його.

Оповідання Підмогилного [1]) зовні складаються з окремих коротеньких, сухих, як порох, фразок. Тільки иноді лаконізм їхній спалахне вогнем захоплення і тоді спалахне гаряче з експресіоністичною виразністю без сучасної (чи може вже вчорашньої?) української імпресіоністичної млявости.

От приклад, може й трохи роблений...

«Найшов час»,—мимрив Остап про Марка.

Він витяг обійму і став ладнати в ній набої.

Тиша тим часом стала Тарасові замісто очей.

— Міг би вчора попрощатись,—бубонів Остап.

Синьою плямою підплив Марко й засміявся.

— Шлик є,—похвалився він:—китиця срібна!

Вони взяли рушниці на плечі й посунули назустріч шляхові.

(Нариси «Повстанці» в «Новій Україні» 1923 р., січень—лютий, стор. 73).

От у тому ж оповіданні підкреслено об'єктивний, ніби байдужий тон у фразці:

— Мати росповідала, що в Павлихи врешті таки народився син, а в Панасенків іздох кнурець.

Иноді цей «прийом» з'єднання протилежних цілком мотивів на площинці одного об'єктивного констатування дає не ніжно комичні, а трагичні ефекти. Відповідні зразки дає оповідання «Син», вже згадане вище.

Що-до мальовничости, образовости, так у Підмогильного засмічення зайвою мальовничістю немає. Він, навпаки, може давати вже занадто сухий, протокольний стиль, замінюючи иноді потрібну характеристику дієвої особи ім'ям її та призвищем по батькові. Але зрідка, в тих місцях, де Підмогильний малює напруження, він дає і відповідну експресію в образах, дає динамичний образ—сухий і гарячий,—на зразок (не занадто вдалий...), хоча б цього: «їхні губи вже кресали болючі іскри насолоди». В місцях, розроблених імажиністично («Повстанці», напр.), Валеріян Підмо-

---

[1]) Увага: авторові статті були відомі такі твори Валеріяна Підмогильного:

1) «Твори». Том І, 1920 р., «Українське т-во в Січеславі».
2) «Остап Шаптала». Повість, Харків, 1921 р.
3) «Собака». Оповідання в зб. «Жовтень» Харків, 1921 р.
4) «В епідемичному бараці». «Вир революції». Катеринослав, 1921 р.
5) «Повстанці». Нариси. Випадково попали в «Нову Україну». Прага—Берлін, 1923 р.
6) «Син». Оповідання. Окремий відбиток з книжки 9-ї журналу «Нова Громада» за 1923 рік, Київ.
7) «Військовий літун». Оповідання в ч. 1—2 «Червоного Шляху» за 1924 рік. Харків.
8) «Історія пані Євги». Оповідання в журналі «Нова Громада». Книжка 17. Січень 1924 року. Київ.

гильний нагадує зовсім несподівано небіжчика Михайличенка, з'єднуючи, як і останній робив, тон пародії та гімну в кожному реченні.

От на зразок з повісти:

«Ця спрага землі і людей, їхнє запекле шкварчання на багатті бажань були Шапталі незрозумілими й чужими».

Частіше автор просто констатує:

«Важке напруження панувало в церкві».

Або так—«думка його досягала вищих ступнів напруження».

Иноді (зрідка) в Підмогильного люде сміються. Це трохи лячно буває —

«Вербун засміявся, і сміх його був подібний до тріскотіння сухого палива, обхопленого вогнем».

Взагалі важке напруження лежить, як важкий тягар на всіх боках творчости цього талановитого, своєрідно цікавого та одноманітного белетриста. Проте він ще дуже молодий.

НА РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

ХАРКІВ

ВИСТАВКА ПАМ'ЯТИ В. І. ЛЕНІНА

Харківська Державна Книгозбірня імени В. Г. Короленка, з приводу роковин народження В. І. Леніна, 23 квітня відкрила марксівський кабінет. При кабінеті було впорядкжено виставку пам'яті В. І. Леніна.

❋ Відкриття клубу ім. Леніна. 23 квітня о 8 г. вечора одбулося урочисте відкриття студентського клубу імени Леніна в ВІНО.

Клуб є об'єднуючим центром культроботи і стає на допомогу комгурткові, він виховує студентів, що будуть поширювати свої знання й понесуть його по-за стіни клубу до підшефних частин і т. и.

Було заслухано привітання від комгуртка КНС, гуртка КСМ, бюро інституту, робфаку й т. и.

КЛУБ ХАРКІВСЬКОЇ ЕЛЕКТРОСТАНЦІЇ ІМЕНИ ТОВ. КИРКИЩА

Ще в 1921 році робітники електричної станції організували свій клуб. Роботу в ньому почали з марксівського гуртка для дорослих: записалось до нього 35 чол., займались раз на тиждень; трохи згодом організували гурток жінок робітниць.

Зараз в клубі провадиться робота в значно більшому маштабі: функціонує школа поліграмоти для партійців Ленінського призову на 100 чол., видається 3 стінних газети—одна дорослими членами клубу, друга—комсомольцями й третя—молодими Ленінцями; в жіночому гурткові читаються циклові лекції про жіночу працю, охорону дитини, про жіночий рух то-що; Марксівський гурток II-го ступеню нараховує 60 членів; біб—ка клубу зараз нараховує до 4.000 томів; весь час поповнюється новою літературою; користуються біб-кою не тільки робітники станції, а також робітники й инших підприємств і батальйон звязку; що-вечера біб-ку відвідує пересічно 35 чол.; до читальні передплачуються всі харківські й московські газети й журнали.

❋ В Технологичному Інституті ім. Леніна культурноосвітнє життя зосередилось в таких гуртках: антирелігійний, політично-економичний, літературний, професійний та инші. Літгурток улаштував литвечірку при участі спілки «Плуга». В науково-техничному клубі імени проф. Тимирязева часто відбуваються наукові лекції на теми: література, електрофікація і т. и. При науково-техничному клубі організовано недавно українську книгозбірню. При книгозбірні імени Толстого регулярно функціонує читальня, в котрій що-дня перебуває до 800 студентів. Багацько є нових журналів. До цього року в Інституті викладалась українська мова тільки студентам, але зараз викладається українська мова й професурі. Видаються газети: «Красный Технолог», «Комсомольська Техноложка» і «Голос профшкольника». Студенти українці в підшефних частинах викладають українську мову.

Г. П.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ КООПЕРАТИВНИЙ МУЗЕЙ

Культурна робота української кооперації, що була занепала за часи горожанської війни, знов починає оживати

У січні цього року відчинено в Харкові для огляду Центральний Кооперативний музей.

Необхідність такої інституції, де б могла виявлятись та дослідуватись кооперативна історія, де б нові робітники кооперації оволодівали б кооперативним методом і проймались свідомостю її завдань, вже давно почувалась кооператорами. Ще у 1913 р. на 2 всеросійському кооперативному з'їзді виникло питання про утворення кооперативного музею.

Війна та революція надалеко усунула здійснення цих бажань, і лише у 18 році ця думка знов виникла в Харкові в ПОЮР'а і у Київі в Дніпросоюза і останній відкрив музей, який і вмер з тим же Дніпросоюзом.

Вукопспілка знову порушила питання про музей і ухвалила заснувати його.

Нарешті у 23 році Вукорада приступила до конкретної праці і організувала кооперативний музей. За ліквідацією Вукоради музей переданий був до ВУКС'у.

Завдання музею полягає, з одного боку, в науково-дослідчій роботі (оброблювання зіб-

раних матеріялів у спеціяльних кабінетах), з другого—навчально-допомічній та кооперативно-пропагандистській, шляхом улаштування вистав, секцій, екскурсій та инш.

З відділів, які розгорнув зараз музей, найбільше розроблений організаційно-історичний, де в загальних рисах показано стан споживчої та кредитової кооперації на 1913 р., найбільші організації України, що існували до 1920 р.: «Дніпросоюз», «Полтавська спілка», «Поюр», «Союзбанк» та «Українбанк», а також ВУКС, Райсоюзи, Робоча кооперація, Наркомпрод та новий Українбанк.

Крім того, в музею є ще відділи: Промисловий, Кустарний, Сільсько-господарський, Рибний та Кооперативні освіти.

Зараз музей перебуває в стані придбання матеріялу, збірання великого наслідку кооперативного минулого. Він має всі матеріяли калишнього музею Дніпросоюзу, цікаві архіви двох діячів кооперації, ріжних, як і їх епохи—Н. П. Баліна і (на його роковини музей улаштовує виставку) И. А. Самера і т. п. В найближчий час до кооперативного музею поступає частина музею Зовнішторга та архів Ради кооперативних з'їздів Лівобережжя, Музей не носить академичного чи «ведомственного характера». Він обслуговує не тільки кооператорів, хоч головним чином і оріентується на них, але веде роботу й по-за межами кооперативних кол, проводячи багато робітничих екскурсій, котрим показують кооперацію в минулому і сучасному.

ХРОНІКА ТЕАТРАЛЬНА

✱ Державний театр ім. Ів. Франка 1-го квітня закінчив зімовий сезон у Харкові і виїхав на літо на Донбас. Його вистави мають відбутися в Бахмуті, Луганську, Юзовці, Маріуполі, Таганрозі. Під час літньої подорожи, обслуговуючи намічені райони, театр одночасно має підготовити матеріял для зімового репертуару. Літні гастролі закінчуються в липні. Актори одержують місячний відпуск для відпочинку і з другої половини серпня в Харкові роспочинається праця над репертуаром для зімового сезону, який вирішено відкрити на початку жовтня б. р.

Театр, додержуючи свого принципу—глибоко-емоціонального перетворювання змісту—має на меті для праці в наступному сезоні використати де-які найновіші мистецькі досягнення й надбання в галузі форми й техніки.

До театру запрошуються нові режисерські сили, акторський склад теж буде поповнено.

Складаються умови з відомим малярем-декоратором Ан. Петрицьким.

До вистави в наступному сезоні в першу чергу готується п'єса «100%»—Дм. Грудини за Сінклером.

✱ Шефство над театром імени Франка. Головна Управа УЧХ взяла культурно-санітарне шефство над театром ім. Франка. Весь колектив артистів і співробітників театру пропущено через диспансер УЧХ.

✱ Журі Конкурса на кіно-сценарії, оголошене Всеукраїнським Фото-Кіно-Управлінням, закінчило свою роботу, що-до розгляду надісланого матеріялу.

В склад Журі увійшли представники радянських та партійних організацій.

Всього надіслано 48 сценаріїв. За протокольним ухваленням Журі ні одна з конкурсних робіт не заслуговує ні 1 ні 2 премії. Більш менш придатних до постановки виділено 3, серед котрих премії росподілено так: 3-у премію в 300 карб. присуджено за сценарій «Гвозди б делать из этих людей»,— автором якого є київський літератор Н. С. Лядов, 2-у премію в 200 карб. за сценарій «Циганський консул», автором якого М. Г. Гершуненко—член Майстерні Синтетичного театру в Одесі,—й 5-у премію в 100 карб. присуджено сценарію «Станок Черняка», автор якого є слюсар практикант Г. Н. Франц.

Премійовані сценарії після звичайної обробки будуть зняті на кіно-фабриках ВУФКУ.

ВИДАВНИЦТВО «ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ»

Під такою назвою об'єднались видавництва «Червоний Шлях» і «Шлях Освіти». В склад видавництва ввійшли періодичні журнали: «Червоний Шлях», «Шлях Освіти», «Знання», «Шлях до Коммунізму» і «Книга». На чолі вид-ва стоїть правління із п'яти осіб: т. т. Затонського, Шумського, Пилипенка, Логінова і Астермана. Головним редактором вид-ва обрано тов. С. Пилипенка.

✱ Вид-во «Червоний Шлях» випускає збірку вибраних творів Павла Тичини в російських перекладах під редакцією О. Гатова. До участи в перекладах запрошено Ф. Сологуба, В. Вигодського, І Рукавишникова, Є. Новську та инш.

✱ Альманах «Гарт». У виданні Держвидав'у вийшов альманах «Гарт», збірка перша творів пролетарських письменників цієї спілки.

✱ «Вісник УЧХ». З 1-го травня при головній управі УЧХ починає регулярно виходити 2-хтижневий жур. «Вістник УЧХ». Завдання його—освітлення життя й праці Червонохрестовських організацій в центрі і на місцях, а також популяризація медико-гуманітарно-санітарного знаття серед сільського та пролетарського населення.

❋ Вечір пролетарського письменства 18 квітня 1924 року в залі громадської книгозбірні відбувся вечір пролетарського письменства, влаштований спілкою пролет. письменників «Гарт». По такому ж програму: Доклад В. Блакитного. Демонстрації творів: Коцюби, Йогансена, Майського, Тичини, Хвильового, Сосюри, Вал. Пронози, В. Поліщука. Читали автори і артисти: Грудина, і Сидоренко.

❋ С. Пилипенком і О. Гатовим виготувано до друку том творів Л. Українки в російських перекладах, куди ввійшли: «Камінний господарь», «На полі крові» і «Касандра». В перекладах брали участь: Д. Крачковський Р. Побідимський та инш. Вступні статті написані проф. О. Білецьким і О. Поповим.

❋ Микола Хвильовий випустив нову збірку творів під назвою: «Осінь», куди ввійшли такі речі. як «Я», «Санаторійна Зона», «На глухому шляху» і инш., всього 9 оповідань. Книжка видана з добрим смаком.

❋ Володимир Сосюра накладом «Червоного Шляху» випустив дві книжки поезій: «Місто» і «Залізниця».

❋ Петро Панч в «Бібліотеці Селянина» накладом вид-ва «Шлях Освіти» видрукував четверту книжку своїх творів під назвою: «По за життями», в яку ввійшли п'ять новел: «По-за життям», «Суд скорий та правий» «Перекупка» й инш. За останій час написав низку новел: «Своя воля» «Амінь» і инш.

❋ Валеріян Поліщук написав велику поему: «Європа на вулкані», яку друкує вид-во «Червоний Шлях» українською і російською (в перекладі М. Доленго) мовами, закінчив ліричний роман «Григорій Сковорода», що буде друкуватись на сторінках журналу «Червоний Шлях». Він же закінчив і виготував до друку нові поеми: «Роден. Роза», «Метеор» і «Франко в труні».

❋ А. Лейтес—російський поет і критик виготував до друку книжку критичних нарисів під назвою: «Ренесанс в українській літературі». Він же редагує книжку для видання Гиз'ом «Современные украинские писатели».

❋ Я. Мамонтів — випускає накладом «Руху» збірку поезій під назвою «Вінки за водою». Зараз працює над темами по теорії і по історії театру.

❋ М. Доленґо пише літературні портрети сучасних прозаїків. Виготував крім надрукованої статті про В. Підмогильного, статті про С. Васильченка і Н. Романович-Ткаченко. Працю над статтею про творчість «плужан» прозаїків.

❋ О. Копиленко—видрукував накладом вид-ва «Шляхом Освіти» в «Бібліотеці Селянина» другу збірку своїх оповідань під назвою: «Іменем Українського Народу».

❋ Гр. Петніков складає для вид-ва «Молодой Рабочий» новий читець-декламатор, а Д.В.У. придбало у нього рукопис: Поезія Америки і переклад Гейнриха Клейста—«Михаель Кольгаас»—роман часів селянських війн.

Він же написав цікл нових віршів, куди входять «Казка про Могуль-Мегері», «Мотив» і инш.

КИЇВ

ПІДСУМКИ МІСЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ ПО МИСТЕЦЬКІЙ ОСВІТІ

24-го березня закрилась 1-ша міська конференція по мистецькій освіті м. Київа.

Вражає перш за все чисто зовнішній маштаб робіт конференції: 10 день довжелезних засідань пленуму та секції (по два засідання щоденно), заслухано та обговорено 38 докладів, ухвалено 31 резолюцію. В конференції взяло участь 146 педагогів-мистців та лекторів і 57 студентів від 10 державних київських художніх шкіл (з них 8 ВУЗ'ів) та представники від приватних шкіл (як Культур-Ліга то-що). Працювало 4 секції і комісія по соціяльно-економичним дисціплінам. За невеликим винятком усі засідання, як пленуму, так і секцій, відвідувались великою кількістю гостей, переважно студентів художніх ВУЗ'ів.

Конференція притягнула до себе велику увагу усіх мистецьких кол м. Київа, які всі 10 день жили буквально конференцією та її інтересами: це був свого роду університет мистецьких наук, де з'ясовувались, дискутувались і розвязувались складні, спірні і болючі питання художнього життя й шкільної практики. Були гарячі сутички, палкі дискусії й конфлікти і все це росходилось широко по-за стіни конференції, розносячи хвилі розбудженої думки перед усієї маси робітників мистецтва та студентства. Це є перший і безумовно позитивний наслідок конференції.

Такий до певної міри мітинговий відтінок конференції був передбачений—перша за весь час існування радянської мистецької освіти конференція мусіла через нього пройти і втягнутись сама в мітингування, втягнуть і масу.

Але конференція, не зважаючи на це, провадила й проробила величезну ділову роботу й накопичила цінний і великий матеріял, який безперечно полегшить справу переведення майбутньої всеукраїнської конференції й проторить шляхи до її принціпових вирішень.

Основним питанням, по якому було найбільш дебатів, пленарних і секційних, з'явилось питання системи мистецької освіти та типізації шкіл по докладу губінспектора мистосвіти т. Волянського. Найбільшим запереченням підпала проба поділу мистецтва на дві галузі по матеріялу (пластичне і тоничне) і згідно з цим трактовка мистецьких шкіл по двох головних підвертікалях з тенденцією організації інститутів, об'єднаних під цим кутом зору, а саме діячі й педагоги був. консерваторії. Друга бійка піднялась з приводу музичної профшколи: представники був. консерваторії намагались провести резолюції про те, що профшкола починається з 9-тилітнього віку, себ-то всупереч основним вимогам радянської освіти, яка не визнає професійної школи до 15-ти років. Музична секція дала перемогу прибічникам консерваторії, але пленум випростував скривлену лінію і вирішив, що для дітей, що потрібують вчасної спеціялізації (на певних музичних інструментах),—потрібно утворення окремих трудових шкіл з ухилом в бік музичний під подвійним доглядом як Соцвиху, так і Профобру по мистецькій вертикалі. Цим самим засуджувалась існуюча т. зв. профшкола, як нижча ступінь технікума, й наносився удар традиціям старої консерваторії. Де-який реванш удалось «консерваторцям» одержати в питанні про те, де повинно виховувати виконавців вищої марки—солістів-віртуозів: в технікумі чи в інституті. Більшість була за інститут—«консерваторці» взяли гору.

Дуже важливе питання про підготовку художньо-педагогічного персоналу в докладі акад. Шміта звужене до питання про худ.-педагогічний персонал Соцвиху. Доклад викликає чималу дискусію, в наслідок якої проф. Шміт відмовився від свого проекту утворення єдиного худ.-педагогічного факультету (чи ВУЗ'а) з слухачів художніх ВУЗ'ів м. Київа і погодився, що вся підготовка робітників Соцвих'у повинна бути зосереджена виключно в ІНО. Конференція ухвалила організацію на фак. соцвих'у ІНО спеціяльного художньо-педагогічного відділу, до якого приймаються студенти ІНО після де-яких вимог по мистецтву, а також студенти мистецьких ВУЗ'ів. При такому відділу повинен бути організований музей і кабінет дитячої творчости.

Без великих дебатів пройшов суто-діловий доклад т. Врони про принціпи будування наукових планів. Конференція цілком ухвалила тези докладу, в якому новим був поділ наукового матеріялу на три групи: основні предмети фаху, обслуговуючі фахпредмети і предмети загального значіння. Підкреслено цілевий характер кожної дисципліни в школі, необхідність трактувати весь науковий матеріял, як одну суцільну й звязану систему знань замісць сучасної розрізненої суми окремих і незалежних «предметів». В основу такої систематичної суцільности курсу кладуться студійно-продукційні праці й заняття, які в свою чергу определяються цілевими завданнями школи і її «цілевою установкою».

З пленарних докладів слід зазначити і широку, жваву дискусію в питанні «мистецтво й марксизм». Цей доклад був поставлений в дискусійному порядкові (докладчики Коган і Шміт). Найбільш гостро обговорювалось питання оцінки мистців минулого, сучасних лівих течій і марксівського методу критики мистецької дійсности. Виявилось, що обидва докладчики намагались марксизмом (Коган) та психологичною теорією (Шміт) заняти нейтральну що до боротьби напрямків позицію, а фактично утворити защитну завісу для де-яких реакційних течій. Для освітлення теоретичних і практичних підходів до розуміння мистецтва взагалі й сучасного зокрема дебати дали багато цінного для конференції в розуміні вентилювання спірних моментів.

Великого напруження й гостроти прибрали дискусії театральної секції з приводу методів виховання нового актора (два доклади т. т. Терещенка й Курбаса). Секція до певної міри по складу й численности наближалась під час цих докладів до пленуму; велика кількість гостей.

Виявилось, що розходження поміж двома домінуючими зараз в українському театрі угрупованнями—«Березолем» і «Михайличенківцями»—зводяться, головним чином, до ріжниці методів виховання актора, сценичної праці і обробки театрального майстерства. Висунутий і випробований на 3-х річному досвіді «колективний метод» михайличенківців все більш зміцнює свої принціпові й практичні позиції й досягнення і рішуче заперечує індивідуалізм та авторитаризм самовладного режисера.

Питання про методи викладання та навчання майстерству взагалі займало апрацях усіх секцій саме значне і почесне місце. За виключенням музичної секції, де

цей момент не був з'ясований і розвинутий, колективний метод висунуто було, як чергову проблему, при чому його звязували з проблемою шукання об'єктивних і наукових підвалин для навчання. Багато тут залишилось невиясненим, заплутаним і невиразним (як і саме розуміння колективности в методах), проте проблему гостро поставлено, і тенденція в бік об'єктивности, науковости і колективности ясно визначилась разом з різкою критикою суб'єктивних, індивідуалістичних, академичних і ненаукових методів старої школи.

Серед постанов конференції треба відмітити, між иншим, постанову в справі приватної мистецької школи в напряму рішучої і суворої її регламентації, поширення на цю школу загально-державних вимог що до сітки типізації, наукових планів, державного контролю та догляду і т. ин.

Ухвалена також необхідність реорганізації праць науково-дослідчої катедри та організації при мистецьких ВУЗ'ах дослідчих семінарів повищеного типу (передбачених Профосом), звязавши роботу цих семінарів поміж собою та з науково-дослідчою катедрою.

Матеріял конференція дала величезний, і це перше і через те, як треба було чекать, трохи розпливчате й мітингово-широке обговорення цілим дужим колективом численних мистецьких шкіл Київа вперше грунтовно і широко поставлених питань мистецької освіти, розуміється, не могло ані вичерпать усіх наболілих питань, ані дати розглянутим питанням цілком виразних і задовольняючих розрішень.

Проте, помимо підготовки до 1-ої всеукраїнської конференції по мистецькій освіті, міська конференція поставила перед керуючим и педагогичним колективом кожної школи руба низку питань ідеологичного і методично-педагогичного значіння, які не зійдуть з порядку денного і мусять бути вирішені і практично переведені та провірені (розуміння завдань мистецтва і мист. школи, конкретизація цілевої установки і живий звязок з революцією, побутом, масами, наукові методи, колективне навчання і т. ин.). Перегляд позицій. переоцінка традиційної спадщини в школі, педагогичного трафарету і консервативної рутини, свідоме засвоєння нових методів—все це разом з винесеним окремих цінних досягнень і досвідів на широку арену міжшкільного колективу, зближення поміж окремими школами і вертикалями, підготовить грунт для дальшого, більш свідомого, раціонального й планомірного будування мистецької школи на Україні.

Ів. Врона.

СВЯТКУВАННЯ ЮВИЛЕЮ УКРАЇНСЬКОЇ КНИГИ

Як відомо, 15 лютого ц. р. минуло 350 років з часу появлення першої друкованої книги на Україні. («Апостола» Ів. Федоровича, 1574, Львів). З приводу ювилею українські культурні організації по цілій території України відсвяткували, чи збираються святкувати це велике культурне свято не тільки українського друку, але і взагалі української культури. У Львові Наукове Т-во організовує велику виставу українських стародруків взагалі та зокрема всіх українських друків м. Львова. від 1574 року до наших днів. Має відбутися також прилюдне зібрання всіх наукових організацій Західньої України: наукового т-ва, національного музею, «Просвіти» і инш.

В день ювилею по всіх читальнях Галичини відбулися доклади присвячені ювилею.

Друкується кілька книг спеціяльно присвячених ювилею: бібліографія українських стародруків, історія галицького друкарства (накладом Національного Музею), історія українського друкарства і инші. Книги 2—3 часопису «Українська старовина» цілком буде присвячена ювилею.

Київські наукові організації також відгукнулися на це свято З ініціятиви інституту Книгознавства та Всенародньої Бібліотеки для переведення свята утворено спеціяльний комітет. В початку травня відбулося урочисте святкування ювилею в Київі. Мається на увазі організація виставки українських стародруків, урочисте засідання з докладами та видання спеціяльного збірника (це останнє залежить цілком від матеріяльних можливостів).

Зокрема Інститут Книгознавства кінчає друком спеціяльне число «Бібліологичних Вістей», цілком присвячене ювилеєві. Число прикрашено численними ілюстраціями, заставками і т. и. В це число увійшли такі статті: 1. Гр. Тисяченко. 350 літ тому й тепер, 2. П Попов. Початки друкарства у слов'ян, 3. проф. С. Маслов. Історія друкарства на Україні XVI—XVIII ст., 4. В Романовський. Московський друкар Іван Федоров і друкарство на Волині, 5. М. Михайличенко. Київські стародруки XVII—XVIII ст., 6. К. Коперинський. Дерманська друкарня. 7. Д. Щербаківський. Золотарська оправа української книжки XVI—XIX ст, 8. Професор П. Клименко. Українські літо-друки, 9. М. Макаренко. Мистецтво книжки, 10. В. Барвінок. Загальний огляд старо-

друків київських книгозбірень, 11. П. Попов. Слов'янські інкупабули в Київі, 12. В. Кульженко. Техніка друкарська в минулому й сучасному, 13. Я. Стешенко. Література до історії української книги XV—XVIII ст., 14. акад. В. Перетц. Українські стародруки на Самарщині, 15. Є. Спрыський. Стародруки Кам'янецького музею, та 16. Святкування ювилею.

В Винниці філією Всенародньої Бібліотеки було 15 лютого улаштовано з приводу ювилею виставку.

Я. С.

АСОЦІЯЦІЯ КОМУНКУЛЬТОВЦІВ

(панфутуристів)

Асоціяція Комункультовців—панфутуристів заклалася в Київі в-осени 1921 року і в складі основоположників її були: Михайль Семенко (член КПУ), Юльян Шпол (Мих. Яловий—член КПУ), Ол. Слісаренко, Гео Шкурупій (кандидат КПУ). Майже три роки в Асоціяції проводилася внутрішня робота в справі ідеологичних установок і концентрації міцного ядра, як грунту для широкої масової пропаганди комуністичних засад так званого «3-го фронту»—фронту культури й побуту. Одночасно Асоціація зробилася осередком скупчення мистецьких сил лівої формації на Україні,—той струмінь, що в наші дні щільно й нерозривно влився в пролетарські гасла—комуністичний американізм, боротьба за «Час», НОП, новий побут. В ріжні часи до Асоціяції приєдналися письменники й діячі: Микола Терещенко, О. Щимков, Йосип Стрільчук (лікар, член КПУ), Нік. Бажан, Гліб Затворницький (режисер), В. Підгаєцький (професор), Яків Савченко, В. Ярошенко й ин.

Перший етап діяльности АсКомкульт, етап теоретичних установок і практики на двох фронтах деструкції й частково експрукції,—зафіксовано в виданнях: «Семафор у майбутнє» № 1, «Катафалк искусства» № 1. Конструктивний фронт роботи Асоціяції роспочався виданням книги проф. В. Підгаєцького—«Фізкульт на селі». Одночасно члени Асоціяції брали найактивнішу участь в радянській пресі і своїми силами перевели реорганізацію «Більшовика» в Київі і створення й ведення журналу «Глобус».

З початку 1922 року в Дослідно-Ідеологичному Бюрі АсКомункультовців виробляється план нової установи—«Комункульт», що мала б концентрувати в собі всю будівничу роботу в царині культури й побуту і в своїх низових ячейках охоплювала б і організовувала масовий потяг до самодіяльности в напрямку завоювання нового побуту й виховання нової людини.

В плані загальних завдань «Комункульту» працю росподілено на сектори: 1) сектор мистецтва (і взагалі деструктуючих культів), 2) сектор науко-техніки і 3) сектор побуту. В цих межах посувалася праця Досл.-Ідеол. Бюра протягом 3-х років існування. Найбільших наслідків, в силу певного складу Бюра, досягне сектор мистецтва. Теоретичні питання, звязані з вивченням марксизму та ленінізму у їх прикладанні на мистецький фронт, вкладають в таку ударну роботу:

а) вивчення сучасних марксистських поглядів на мистецтво, в) історичні засади мистецтва в марксистському освітленні, с) роля й місце мистецтва в сучасній переходовій добі і d) партійна політика в мистецтві.

В секторах науко-техніки й побуту праця ведеться коло двох років. Вироблено загальну структуру й програмові засади Центральних Комункультів і низових його осередків—робітничих, селянських, шкільних. Щоб закінчити сухий звіт про роботу Досл.-Ідеол. Бюро, наведемо низку доповідей зачитаних на численних засіданнях Д.-Ід. Бюро за останній час: 1) Михайль Семенко—«Теорія Культів, як робоча гіпотеза при розв'язанні ідеологичних проблем», 2) О. Слісаренко—«Програмові засади сучасної белетристики», 3) Я. Савченко—«Ідеологія й фактура», 4) Мих. Семенко—«Ленінізм у мистецтво», 5) Йосип Стрільчук—«Псіхофізіологія мистецтва», 6) Мих. Семенко—«Мистецтво, як культ», 7) Гео Шкурупій—«Що таке панфутуризм», 8) Н. Бажан—«Культурний штурм села», 9) Мих. Семенко—«Сучасний стан світового мистецтва», 10) М. Щербак—«Погляд Плеханова на мистецтво», 11) Мих. Семенко—«Комкульт-установка», 12) Н. Бажан—«Синабар і ми», 13) В. Ярошенко—«Літературні угруповання на Україні», 14) О. Слісаренко—«Сучасна кон'юнктура мистецтва на Україні». На черзі такі доповіді: Гліб Затворницький—«Агітмас», Мих. Семенко—«Ударний програм комункультовців», Н. Сухомлин—«Мистецтво, революція, панфутуризм», Віра Чередниченко—«Експресіонізм і місце його в системі панфутуризму», Гео Шкурупій—«Розгляд марксистських поглядів на мистецтво», М. Щербак—«Комункультівська робота на селі», Н. Бажан—«Леф і панфутуристи», Гліб Затворницький—«Опортунізм на культурному фронті», Гео Шкурупій—«Театр і Анти-театр», Я. Савченко—«Форма-зміст—ідеологія-фактура», В. Ярошенко—«Історія лівого фронту на Україні», С. Мельник—«Погляд Троцького на мистецтво».

Тяжкі умови праці в Київі й ударні кампанії в літсекції, що в них занято більшість членів Асоціяції, не дозволяли досі розгор-

нути цілий фронт й висунути план комункультовської роботи рівномірно в усіх ділянках.

Що до виробничої роботи Асоціяції Комункультовців, то її регулює Продукбюро. Виробнича робота найповніше виявляється у літ і те секціях. Літсекція об'єднує групи монтажу слова (поезія) й белетритики і до цього часу в ній працювали такі особи: О. Слісаренко, Г. Шкурупій, Ю. Шпол, Н. Бажан. Мик. Терещенко, А. Чужий, Я. Савченко, В. Ярошенко, М. Щербак, С. Мельник, Н. Сухомлин, Т. Слюсар, В. Чередниченко, Ю. Яновський, Н. Щербина-Літак, Капля-Яворовський, Литвин, Л. Христина, І. Серга, Ганна Коваленко, В. Воруський, В. Тарасюк-Шум, Жигалко, Скуратівський і инш.

Праця на лінії Продбюро, крім книжок, виданих видавництвом Асоціяції «Гольфштром» (деструктивний період—«Психетози» й «Барабан» Гео Шкурупія, «Верхи» Ю. Шпола, «Поеми» О. Слісаренка, періодичні органи панфутуристів), демонструвалася найбільше в радянській і партійній пресі та журналах («Більшовик», «Глобус», «Вісти ВУЦВК», «Червоний шлях» й ин.), також у ріжних виданнях Держвидаву, вид-ві—«Шлях освіти», «Сорабкоп», «Червоний Шлях» і инш.

Група монтажу дії (драматургична) сполучена з театр. секцією, що виявляється в роботі «Агіт майстерні ім. 1-го травня», куди входить по-над 30 чоловік комсомольців і що її праця провадиться під керовництвом т. Гліба Затворницького. В Київі вже було демонстровано роботу Агітмасу виставою «Модр», що-місяця майстерня має давати нову агітку.

Пропагандистська робота Асоціяції Комункультовців регулюється АгітПропБюро. Праця роспочалася з кінця лютого місяця 24 року і за цей час було переведено грандіозну масову роботу по робітничих клубах, підприємствах і Вузах. Перший виступ було зроблено в Шевченківському театрі, де відбулася демонстрація прози Г. Шкурупія й великий диспут. Щоб уявити собі всю роботу, пророблену за такий короткий час наведемо тут головніші виступи, не зазначаючи про те, що по де-яких місцях виступали двічі й більше: 1) Клуб Друкарів ім. 1-го травня, 2) Клуб Металістів, 3) Мист. Об. «Березіль», 4) Голов. Трамв. майст. ім. т. Домбаля, 5) Пед-курси ім. Гринченка, 6) Клуб робкорів «Пролет. Пр.» ім. т Спиридонова, 7) Трамв. парк ім. Шевченка, 8) Спілка роб. мистецтва, 9) У робкорів газ. «Більшовик», 10) Центральний Будинок Освіти, 11) Клуб 2-ої ділянки тяги, 12) Виступ в театрі ім. Заньковецької, 13) Будинок Преси, 14) Партклуб «Більшовик», 15) Клуб Залізничників, 16) Робфак Київ. Політехн. Інст., 17) Технікум Зовн. зносин, 18) Торг. пром. школа, 19) Залізничн. технікум, 20) Кооператив. технікум й ин.

На лінії агітпропу працюють т.т. доповідачі й опоненти: Я. Савченко, М. Семенко, В. Ярошенко, О. Слісаренко, Г. Шкурупій, Н. Бажан, Г. Затворницький, М. Терещенко, А. Чужий, М. Щербак, С. Мельник, І. Мельник, Н. Сухомлин, Т. Слюсар, Ю. Яновський, Д. Сотник, В. Чередниченко й ин.

Виступи будуються в такому порядкові: доповідь (програмові питання нової культури, нового побуту, екструктивного мистецтва), співдоповідь, і демонстрація роботи літсекції або тесекції і (ударні кампанії за календарем) диспут і кінцеве слово доповідача. Виступи довели, що комункультовці мають широке поле до діяльности й зустрічають завжди найсприятливіше й найприхильніше відношення головним чином в авдиторіях робітничих, комсомольских і шкільної молоди.

Асоціяція починає виявляти прилюдно своє обличча в усіх своїх секторах. При чому доводиться признатися, що праця йде по вірному шляху—в Москві організуються подібні організації з аналогичною установкою («Октябрь Мысли», «Общество культурной смычки»).

Розгортається робота на селі—під гаслом «Американізм на село». В цьому відношенні Асоціяція Комункультовців є перша організація на Україні (може і в СРСР), що поставила собі метою втягти найширші маси міста й села, в плані смички — шляхом самодіяльности, скеровуючи культуру в бік комуністичного американізму, подалі від безлюдних степів і тихих верб, на шляху до наукової організації праці й побуту.

Про ударну роботу останнього етапу—иншим разом.

М. С.

В МУЗИЧНОМУ ТОВАРИСТВІ ІМ. ЛЕОНТОВИЧА.

Минулий зімовий сезон був одною з найяскравіших сторінок в житті товариства. З літа лишалися ще невеликі кошти, що дістало Т-во від Раднаркому; підійшли нові музичні сили,—і праця Т-ва розгорнулася та поглибилась.

За осінь та зіму було видано 7 чисел місячника музичної культури «Музика», де, між иншим, було уміщено такі цінні наукові статті: К. Квітки: «Пісенні форми з удвое збільшеними ритмичними групами», Ан. Буцького: «Походження музичної матерії», С. Ананїна: «Психологія музичних переживань» та инші.

Закінчуючи 1923 рік, редакція «Музики» в ч. 8—9 оголосила, що вона в наступному

1924 році ставить своїм завданням: 1) «поширити і зміцнити звязок з робітничими та селянськими музично-культурними осередками (сельбудинками, клубами, культгуртками)—це буде досягнено через апарат музкорів та поширення відділу дописів; 2) містити популярно-наукові статті, звернувши особливу увагу на хорову та оркестрову справу в культосередках, музичну освіту в трудшколах та вищих музичних закладах».

Думку про росподіл «Музики» на два видання: наукове й популярне, як то передбачалося раніш, довелося залишити за браком коштів.

По лінії науковій, на чергових «вівторках» були зачитані такі доклади: «Основні засади музичної педагогіки»—проф. Анан'їна, «Кріпацькі капели на Україні»—Ф. Ернста, «Про ритм»—С. Барика, «Сучасне музичне життя в Москві»—П. Козицького, «Музика в матеріялістичному освітленні»—А. Альшванга, «Музика і марксизм»—Б. Манжоса. «Музичні цехи на Вкраїні»—М. Грінченка, «Музичне життя Москви»,—А. Альшванга, «Еволюція музичного мисленя»—А. Буцького, «Дві музично-етнографичні екскурсії на Чернигівщину»—К. Квітки.

Крім того, продовжувалася праця складання «Словника української музичної термінології» та давалися рецензії на твори молодих композиторів, що де-далі більш надсилають свої твори на розгляд Т-ва.

Музично-теоретичну Бібліотеку Т-ва поповнено цінними творами, і 26 лютого урочисто відчинено при ній безплатну читальню для робітництва та незаможнього студентства.

По лінії демонстраційній робота Муз. Т-ва виявилася в формі «суботників» і концертів Хор-Студії ім. Стеценка.

«Суботники» по своїй ідеї мають демонструвати нові твори сучасних композиторів. Перший «суботник» було присвячено творам М. Вериківського (стр. квартет, 2 прелюди для фортеп'яна, музика до «Універсального Некрополю» та «Карнавалу», а також цікл романсів). В літературній частині брали участь Могилянський, Осьмачка та инш.

Другий «суботник» було присвячено творчості померлого композитора Б. Підгорецького. Силами артистів Укр. Студії Муз. Драми була поставлена en frace оп. «Купальна Іскра».

Третій «суботник» склався з творів П. Козицького (7 форт. прелюдів, струнний квартет, і цікл романсів). В літературній частині виступали—Рильський, Косинка і Осьмачка; були зачитані нові твори Тичини.

Нарешті, з матеріялу першого і третього «суботників» було улаштовано «Екстрене Камерне Зібрання».

Наступні «суботники» будуть присвячені творчості: С. Футорянського, Л. Ревуцького, і Г. Верьовки, К. Богуславського, М. Радзієвського та инш.

Хор-Студія своєю метою ставить студіювання нової і невідомої у Київі музичної літератури. На першому концерті були виконані під кер. В. Верховинця твори Леонтовича, Батюка, Верховинця й Ревуцького. На другому, під кер. М. Вериківського твори Шуберта («Пісня перемоги Міріам»), Шумана («Мандрування Троянди») і Моцарт («Реквієм»).

За відчитний період продовжувалася також підготовча праця створення Музею Музичної Культури та збудования пам'ятника Лисенкові. Т-вом утворено журі, яке оголосило вже умови конкурсу на пам'ятник М. Лисенкові.

В галузі редакційно-видавничій Т-вом складено для Губполітосвіти збірники: «Жіноча доля» і «6 революційних пісень». Обидва збірники надруковано. Крім того, Т-во роспочало власне нотовидавництво (до друку віддані: Козицького «8 прелюдій-пісень» на міш хор, М. Вериківського «Гімн св. Терезі» на текст Семенка, і Радзієвського—дитяча опера).

В ознаку жалоби по Леніну в Т-ві відбулися жалібні збори, під час яких було виконано хором педкурсів ім. Грінченка два хори «Пам'яті Леніна», музика Вериківського.

Крім того, закінчено складанням і віддано Держвидаву до друку збірку пісень праці і волі: «Червоний Заспів». Збірка ця містить 22 твори композиторів: Леонтовича, Вериківського, Степового, Козицького, Ревуцького, Радзієвського та Верховинця до слів пролетарських поетів: Франка, Тичини, Хвильового, Сосюри, Йогансена та инших. В Т-ві в присутності низки запрошених представників партії, влади та діячів культури відбулося демонстрування «Червоного Заспіву». В концертовій частині взяли участь: Хор-Студія ім. Стеценка під керуванням В. Верховинця, студентський хор під орудою т. Тараканова та Вокальний квартет ім. Степового при Т-ві. Демонстрування зробило як найкраще враження.

Що до діяльности філій Т-ва то на перше місце слід поставити Подільську філію у Винниці. Філія має добру капелу, звязалася з робітничими та професійними культосередками, з музичним технікумом у Винниці, збірає спадщину Леонтовича та веде записи народніх пісень. На чолі філії стоять: С. Папа-Афанасопуло, Губерман, Маньківський, Вікул та инші. Постановою Подільського Губвиконкому капелі філії дано необхідну грошову допомогу.

Чернигівська філія Т-ва лише з літа минулого року роспочала свою працю. Має

хор під керуванням т. Крижанівського. Веде музичну працю по вузах та клубах.

Є філія Т-ва і в Полтаві. Але завдяки низці місцевих причин діяльність її до цього часу обмежувалася лише працею струнного квартету (цікл стильових вечорів). Нині з переобранням президії філії намічається більш інтенсивна та планова праця в контакті з політосвітними органами та клубними організаціями.

Закінчуючи огляд діяльности Т-ва, треба зазначити, що Т-вом, крім того, переводиться нині підготовча праця що до скликання «першого всеукраїнського з'їзду діячів музичної культури», потреба в якім давно вже назріла та розроблюється план переведення «Дня музики», який намічається 7 грудня у всеукраїнському маштабі.

✱ Конкурс на пам'ятник М. Лисенка. З метою вшанування М. В. Лисенка Музичне Товариство ім. Леонтовича оголосило збір пожертв на пам'ятник Композиторові.

Жертви, що надходять для цієї мети, будуть використані для збудования у 1925 р. пам'ятника гідного Великого Кобзаря.

Т-во насамперед створило журі.

До складу його увійшло 7 осіб: представник родини М. В. Лисенка, два представника Музичного т-ва ім. Леонтовича, по одному представнику від Української Академії Наук, Архітектурного Інституту та Інституту Пластичного Мистецтва й С. О. Єфремов, обраний самим журі. Журі виробило умови конкурсу, які товариство й оголошує тут: Умови конкурсу до проекту мавзолея на могилі М. В. Лисенка:

1. Мавзолей повинен мати характерні риси народньої української архітектури й відповідати матер'ялу, з якого він буде зроблений, повинен бути дуже простий, як з зовнішнього боку, так і в середини, і відповідати духу народнього композитора, яким був Микола Віталієвич Лисенко.

2. Матер'ял залізо-бетон на бетонному основанії (пліта).

3. На стінах в середині повинні бути місця для мозаїчних композицій.

4. Освітлення через звичайні вікна в стінах, малого розміру.

5. Вхідні двері з тривалого матер'ялу (металеві).

6. Площа—16 кв. аршин.

7. Проект складається: а) з плану, з фасадів (передній, боковий і задній), б) 2 розрізків (по вхідній вісі і поперечній вісі), в) переспективний вигляд, г) обрахунок матер'ялу і роботи.

Останній термін присилки проектів—три години 1-го вересня 1924 року. За ухвалені проекты присуджуватимуться премії: 1-ша—20 черв. і 2-а—10 черв.

Проекти мають бути надіслані запечатаними з дивізою на конверті і на самому проектові на адресу: Київ, вул. Раковського 15 (кол. Велика Підвальна) Музичному т-ву ім. Леонтовича—для журі пам'ятника М. В. Лисенкові.

ТЕАТРИ

Театр української музичної драми. В Київі утворюється театр української музичної драми, до репертуару якого ввійшли: «Купальна іскра»—Підгорецького, «Сорочинський ярмарок» — Мусоргського, «Одруження»—Мусоргського та низка перекладних опер.

До складу трупи увійшли Макарова, Новікова, Дісар, Карякін, Бистровський, Новольсеті та инші.

Ініціятор організації муз. драми Дурдуківський.

Перша вистава муз. драми «Запорожець за Дунаєм» відбулась в Лукянівському робітничому райклюбі.

КОНЦЕРТ «ДУМКИ» З ТВОРІВ П. ТОЛСТЯКОВА

13 квітня відбувся концерт «Думки» творів Толстякова. В програм увійшла низка хорових творів на революційні сюжети.

✱ В Капелі «Думка». Студенти незаможники Київських Вуз'ів обрали керовника «ДУМК'и» Нестора Городовенка почесним членом К.Н.С.'а. ВЦВК і Р.Н.К. постановили визнати «ДУМК'у» Першою Робітниче-Селянською Капелою УСРР.

✱ 13 квітня в залі консерваторії відбувся концерт з творів Ліхнякевича (опера «Причинна» і романси).

КОНЦЕРТ ХОРА-ДІЙСТВА

6 квітня в пом. Пролетарського музею відбувся концерт хору-дійства під кер. М. Тараканова. В програм увійшли твори Леонтовича, Вериківського, Козицького, Михальчука.

В основу праці хор-дійства кладе поєднання хорового мистецтва з рухом і сценичною дією. Концерт справив дуже гарне враження.

КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКА ХРОНІКА

В театрі-студії ім. Михайличенка закінчено постановкою п'єси «Насіння» за повістею Юрія Лебединського «Неделя».

Російський колектив працює над постановкою «Дурная весть» за Ейнштейном переробка Розенцвейга.

В театральному технікумі закінчено перший триместр; після перерви починається практична праця й на основному кінофакультеті, що переносить влітку свою роботу на пляж біля Яхт-Клубу.

Театр-Студія «Буревестник». Російський колектив молоди, що працює при будинку освіти, готує до постановки п'есу Дія «Накануне», епізод із життя В. І. Леніна.

Агітмас ім. 1 травня. Агітмайстерня ім. Першого Травня, що складається з комсомольської молоди під керовництвом т. Затворницького, готує низку агіток до революційних свят. Виставлено вже було в робітничих районах «Агіттрибуна № 1», що користувалась поспіхом серед авдиторії. Зараз готується до 1 травня п'еса Френкеля «Агіттрибуна № 2—КП».

Український студхордійства. З ініціятиви енергійної молоди з муз.-драм. інституту ім. Лисенка зроблено спробу організації гармонійного синтезу мистецтв: музики, слова і танцю (міміки й пластики також), шляхом організації хора-дійства. За цю роботу взявся загально-студентський хор, під керовництвом Тараканова та Самарського.

Виступ хору дійства відбувся на початку квітня в музеї комуністичної освіти (б. Педагог. музей). Де які речі, як «Коваль», «Риємо», стрівали дуже активне реагування авдиторії організованої виконанням.

Театр-Студія при клубі «Совработник». В 20-й раз успішно виставляли «Невероятно, но возможно», плід довгої ретельної праці студійців під керовництвом Чужого.

Нова постановка, що відбулась вже в квітні, «Проделки Скопена»—яскрава, розроблена до деталів вистава, проте вона стрінута громадянством холодно.

Праця студії, це—продовження «славних традицій» (вже минулих) М.Х.Т.

Літературне об'єднання «Майна». Недавно згрупувалось в «Домі освіти» (при спільці Робос) літературне об'єднання «Майна», в склад якого входять молоді російські письменники.

Ця організація робить виступи в будинку преси і збірається відкрити літ.-студію.

«МАКБЕТ» У «БЕРЕЗОЛІ»

Курбасівська постановка «Макбета» в початку квітня була справжньою весняною радістю, хоч мудреці ті специ й постаралися потопити її в цілій повіді «принціпових» питань, з них же перше,—чи можна класиків взагалі, а Шекспира зокрема модифікувати? Від усіх «принціпових» питань віяло нудотою, бо й справді, хіба так важно, чи радість прийшла згідно з принціпами, чи навпаки їм? Аби була радість, аби було творче осягнення!

А великий режисерський талант Курбаса постановою «Макбета» одержав велику перемогу, витримав не аби-який іспит і, даючи сучасному глядачеві класичну трагедію з королями, відьмами і т. и., зберіг в тому вражінню, яке дістав глядач, основні риси глибокого замисла геніяльного драматурга і поета людських пристрастей... Чого-ж ще можна вимагати від режисера?

Звичайно, цілком можливо більш-менш систематично проаналізувати засоби режисерської роботи, але в цих коротеньких рядках під першим впливом справжньої художньої радости, яку дав «Макбет», це робити просто нудно... Тим же, хто кричить, що всяка модифікація авторського тексту есть образа святині, скажемо: жадної шекспіровської п'єси без певної модифікації ніколи й не давали... Почати з того, що копюри загально признано робити можливим...

А кожна копюра вже есть певною модифікацією текста... І виходить, що все питання лише в тому, аби та чи инша модифікація не руйнувала основних рис художньої будівлі... І, звичайно, коли питання ставити абстрактно, «принціпово»: чи можна в шекспіровський текст вносити вставки?—ми одповімо ні, не можна, взагалі не можна, а от Курбасові можна... Переможців не судять, кажуть...

Де-кому здається блюзнірством ламання трагедійної дії вибриками блазня, інтермедіями... Але на це хочеться відповісти однією справжньою «історією» з театральної історії Київа: років більш 50 тому в Київі йшов «Гамлет», ішов досить пристойно, але без всяких замахів на якусь оригінальність постановки, шаблоново. І ось в останній сцені, коли Гамлет кидається на короля і заносить над ним шпагу, а потім коле нею його, з «царства небесного» (галерки)—послідовно пролунало:

— Шах—королеві!

— Мат королеві!

Було це хуліганським вибриком дикуна, чи якоюсь внутрішньою потребою зламати, зруйнувати, перебити трагедійну дію?

Може читачеві легше буде одповісти собі на це питання, коли скажемо, що автором «виступу з галерки» був—Михайло Петрович Драгоманів, тоді молодий студент Київського університету...

Те, що зробив під впливом несвідомої внутрішньої потреби Драгоманів з галерки—Курбас свідомо переніс на сцену... В тому весь зміст його способу постановки «Макбета»...

І ще раз зазначимо—головне те, що геніяльна трагедія Шекспіра за допомогою того «способу» ділає на глядача відповідно ав-

торському замислу і в цілому спектаклі стає величезною радістю великого художнього досягнення, хоч би те й заперечували мудреці і специ...

Лесь Курбас в цій постановці показав свій справжній художній зріст...

Мих. Могилянський.

❋ Театральна майстерня «жовтень». Теперішня театральна майстерня «Жовтень» ріжниться від театру «Жовтень», заснованого т. Галиком в-осени минулого року.

Коротка історія цього театру така. Колектив української драми, що складався з старих акторів під режисурою Пащенка, намітивши репертуар, що складався з творів Винниченка, Карпенко-Карого, Тогобочнього, то-що.

Були вставлені «Гріх», «Казка Старого Млина» і—нарешті—закрита вистава для членів профспілок—«Бунтар» Ірчана, в постановці Пащенка. Остання вистава мала успіх серед робітників.

З запрошенням на завідування худ. частиною т. Криги, почалася диференціяція в колі працьовників театру, з'ясувалась ненормальність сполучення старого актора народнього дому (переважно безідейного ремісника) з свіжою молоддю, що теж прилила до театру.

В перших числах березня вся молодь з 34 осіб, була переглянена комісією з участю Губполітосвіти і організована в театральну майстерню «Жовтень», першу чисторобітничу театральну організацію в Київі.

Старі-ж актори окремою групою продовжують «свої традиції» Троїцького нардому, виставляючи п'єси з репертуару давноминулого...

Т. М. «Жовтень» в основу своєї праці взяла організаційний досвід Московського Пролеткульту і метод виховання майстра за системою Л. Курбаса.

Зараз в майстерні йде тренірovочна праця по ріжних театральних дисціплінах, поруч з політичною освітою.

Разом переводиться й праця в підготовці репертуару.

Готується на перше травня «Вічний революціонер»—колективна продукція на 3 дії, «Карл Крафт» — Кравчуковського, «Нетрі»—Сінклера, «Чуєш, Москво!»—Третьякова.

Завдання на осінь—обслуговування робітничих районів.

Адміністративними справами майстерні керує т. Голик.

М. Я.

❋ Літературні виставки. В Читальні Всенародньої Бібліотеки України при ВУАН улиштовано 2 виставки.

1. «Ленін». Посмертні видання творів Леніна, література про Леніна, видана по смерті йрго, 27 портретів Леніна з ріжних років його життя й т. и. Всього 117 експонатів.

2. «Перше травня». Найновіша література про перше травня. 145 експонатів, у тім числі газети на 1-ше травня за 1918—1923 рік.

❋ В кооперативному технікумі для ознайомлення студентів з музичною літературою провадиться цікл лекцій-концертів. Відбулися концерти: «Лисенкова школа», «Стара українська художня пісня», «Могутня кучка», «Чайковський та його школа», «Бах, Моцарт, Бетховен і Гайдн», «Романтики — Шуберт і Шуман». Лекційну частину провадить П. Козицький.

❋ Виставка секції УЗО Всеробмісу. В кінці березня закрилась виставка Секції УЗО Всеробмісу. Це була перша професійна виставка в Київі.

Мета виставки—виявнити мистецьке обличчя, як колективів так і окремих кустарів, а також ознайомити широкі кола громадянства з працею й досягненнями художників за часів революції—досягнена як найкраще.

В виставці брали участь Інститут мистецтв, художньо-керамичний межигірський технікум, культур. ліга, монетна майстерня м. о. «Березіль», студія Прахових, художньо-промисловий колектив, майстерня Бойчука, Кричевського, та одиночні кустарі, як С. Жук та инші. Помешкання виставки весь час було повне одвідувачів—переважно студентів, та екскурсантів членів профспілок.

❋ В. Підмогильний написав оповідання «Трік-трак» і здав до друку другу книжку своїх оповідань.

❋ Антоненко-Давидович скінчив нову революційну п'єсу «Вир» і написав оповідання «Пегас» та «Синя волошка». До друку готує першу збірку своїх оповідань.

❋ Григорій Косинка написав нове оповідання «Постріл» і виготував до друку другу книжку своїх творів.

❋ Дм. Загул працює зараз над перекладами німецьких експресіоністів і написав де-кілька ліричних поезій.

❋ Т. Рильський закінчує нову велику поему «Фенікс» і здав до друку Д.В.У. другу книжку своїх поезій.

❋ Євген Плужник написав велику поему «Дні».

❋ Гр. Верьовка росклав на хор «Карманьолу» (пер. Меженка).

СМЕРТЬ ПИСЬМЕННИЦІ

22 квітня б. р. в лікарні водного транспорту вмерла українська письменниця Грицько Григоренко (Олександра Косач). Покійна співробітничала

в українських часописах. Перша книжка її оповідання: «Наші люде на селі» вийшла в 1898 році.

НА КИЇВЩИНІ

М. Умань. Соціяльно-історичний музей. Окружний соціяльно-історичний музей Уманщини почав в Умані обслідування будинку колишнього Базилянського манастиря, збудованого на початку XVIII в.

Манастир цей на своєму віку бачив чимало. 1768 року, коли гайдамаки захопили Умань, його, як кажуть перекази, було поруйновано. В 19 столітті, в 30 роках, після нещасливого польського повстання манастир ліквідовано і повернено на військову касарню. З шостидесятих років тут містився суд. Тепер це будинок профспілок.

Про цей манастир серед місцевого населення є чимало переказів. Є перекази про те, що в стінах манастиря поховано численні скарби, що від манастиря йдуть таємні ходи аж до Грекового лісу, Сатіївки та инше.

Обслідування має на меті скласти план будинку, встановити, який вигляд мав він у старовину.

Встановлено, що під манастирем є цілі підземні споруження, похоронні склепи. У похоронному склепі, поруйнованому шукачами скарбів на протязі 19 віку, знайдено трупи. А в трупах шматки матерії від ряси, воскова свічка та рештки взуття й одягу.

У підземеллю серед уламків оздоб старого костьолу знайдено, між иншим, пістоль та рушницю з написом «тікай, бо біда».

❁ Уманський Окрмузей. Організацію Уманського Музею роспочав у 18 р. місцевий вчитель т. Курінний, зараз завідуючий Уманським Окрмузеєм.

Музей має такі відділи:

Археологичний багато має матеріялів до оброблення й наукового досліду: речі трипільської культури, культури кимерійців (скорчених небіжчиків), готської, скитської, князівських часів і цікаві з науково-археологичного боку речі білогрудівського могильника, що відносяться теж до часів трипільської епохи.

Відділ Соціяльної боротьби з підвідділами: а) старих часів, б) історії Уманщини, в) нових часів.

Картинну галерею, в котрій є а) італійське мис-во, б) фламандці, в) голандці, г) ампір, д) багато ще не систематизованих речей західньо-европейського мис-ва, е) гравюра, офорт, літографія. В цьому відділі є оригінали Торіналлі, Хоседе Рібейра, Жан Фроса, Тама, Жан Веніга, Лампі, 5 оригінальних офортів Рембрандта, літографія 1509 року і инш. Є дані, що на окрузі є до 1200 старовинних картин, в музею поки-що зібрано 350.

Відділ Польського малярства найбагатіший, тут є оригінали знаменитих малярів Польщі — Кассака, Орловського, Котарбінського, Жмурка, Аксентовича, Матейка і инш., при чому збірання цього відділу в повному ході, і на повіті ще є багато коштовних речей.

Музей має багато цінного фарфору, порцеляни, а також меблів.

Відділ старородруків з бібліотек магнатів; між иншим є Венеційські видання 16 ст., опис війн Хмельницького, написаний через 30 років після повстання.

Акти й документи — гол. чином з врятованої бібліотеки польського історика Хоткевича.

Картографичний відділ, в якому є атлас Європи Сімсона (17 ст.).

Колекції нумізматичні, сфрагістичні (печаток) та дактиліотеку (перснів).

Археології культів, при чому в основу цього відділу покладено систематизування матеріялу не по окремих майстрах, а розвиток примітивного релігійного малярства (анонімних малярів — богомазів).

З жовтня міс. минулого року Окрмузей має бюджет, але дуже обрізаний. Штату музей раніш мав 4 особи, зараз штат скорочується до 2-х.

НА ПОЛТАВЩИНІ

М. Червоноград. До цього часу місто не мало жадного часопису і лише цими днями з ініціятиви педагогів вирішенно видавати журнал дитячої творчости під назвою «Червоною доріжкою». Крім того, місцевими організаціями вжито заходи до видання своєї газети, принаймні тричі на тиждень.

При раді Рабітос'а працює педагогичний гурток для підвищення кваліфікації педагогів.

Театри майже не працюють. На цьому й кінчається культурне життя окружного міста.

В квітні відбулася конференція спілки Робосу м. Червонограду. З'їхалися секретарі райкомів, сельпрофделегати, брали участь також і місцеві вчителі.

Центром уваги конференції був доклад на тему: «Ілліч та інтелігенція». На конференції виявилось, що відношення партійних товаришів до вчительства набрало нормальних форм як у центрах, так і в глухих закутках.

Проведена політперевірка серед учительства показала, що учительство весь час іде за заповітами Володимира Іліча.

Зазначено було, що праці на селі непочатий край. І говорилося про те, як ведеться кампанія за ліквідацію неписьменства і взагалі, що праця підвищення культурного рівня села ще не дає бажаних наслідків. Тут же було вияснено причини, що гальмують справу. Причини полягають в індивідуалістичних формах господарювання, що існує зараз на селі.

І. Ш.

М. Прилуки. 16 березня відбувся окружний з'їзд письменників Прилукщини. В організації його прийняла участь існуюча літстудія й редакція місцевої газети. На з'їзд прибуло 14 товаришів, що пишуть вірші, п'єси, оповідання, то-що. Більшість з них—селяне; єсть службовці й представники трудової інтелігенції. Серед селян єсть т. т., що одержали лише початкову освіту, а потім поширили її за плугом.

По докладу про необхідність і завдання спілки письменників, постановили утворити спілку письменників Прилукщини.

Тов. Ол. Ведміцький зробив доклад про ріжні літературні угруповання на Україні, ознайомив з їх платформою і завданнями. Зважаючи на те, що на з'їзді були члени, що мало знайомі з завданнями письменства, ухвалено зразу не приєднуватись до тої чи иншої організації, а утворити свою спілку (літгурток), що об'єднує всіх товаришів, які стоять на грунті ідеї тісного звязку революційного селянства з пролетаріятом і скеровують свою роботу до закріплення здобутків жовтня.

По докладу тов. Хоменка про практичні завдання спілки, постановили працю спілки поділити на дві частини: 1) студійну (читання докладів, творів, критика) і 2) демонстрацію творів перед робітництвом та селянством. Окрім того ухвалили, аби члени спілки збірали етнографичний матеріял Прилукщини. Збори членів спілки улаштовувати двічі на місяць.

Для керування справами спілки обрано бюро в складі тов. Ол. Ведміцького, Єв. Хоменко, Дм. Гордієнко.

Увечері того ж дня в помешканні партклубу відбувся перший літературний вечір. Тов. Ведміцьким було зачитано доклад про сучасну українську літературу й течії в ній. Доклад ілюстровався товаришами декламацією кращих зразків творів «Плугу», «Гарту» і инш.

В кінці члени з'їзду зачитали де-які з своїх віршів. Заля партклубу була переповнена. Слухачі уважно віднеслись до вечірки й тепло вітали виступаючих товаришів.

Бюро спілки в місцевій газеті звернулося з відозвою до всіх письменників, що не були на з'їзді, вступити до спілки.

До спілки прийнято нових чотирі члени. Всього спілка нараховує 18 членів.

Метеорний.

НА ЧЕРНИГІВЩИНІ

✱ «Плуг». В квітні місяці відбувся в Чернигові з'їзд літераторів Чернигівщини. Після ознайомлення з статутом та художньою й ідеологичною платформою спілки селянських письменників «Плуг» з'їзд ухвалив закласти філію цієї спілки і в Чернигові.

✱ **М. Конотоп**. Знахідка фотографії і гравюри Шевченка. В м. Конотопі, на Чернигівщині, місцевий музей української старовини знайшов фотографичну карту і гравюру Т. Шевченка.

Фотографія являє собою групу з Шевченком посередині. Шевченко в оточенню чотирьох осіб сидить на бар'єрі, склавши руки і поклавши їх на коліно правої ноги; одна нога підобгана під другу. На ньому—шуба з смушевим коміром, шапка і чоботи. По боках сидить і стоїть четверо невідомих осіб—двоє з бородою, а двоє без бороди.

Сфотографовані на карті особи мають вигляд середніх літ, інтелігентні обличчя.

Приблизний розмір фотографичного знімку 4,5×6,5 в.; приблизний розмір бланку, що на ньому наліплено знімок, 6×8 в.

Фотографія, до придбання її музеєм, належала гр. Трофимовій, до котрої вона, з її слів, перейшла від сім'ї Лазаревських, з якою Шевченко був у дуже приятельських відносинах, особливо з одним з братів Лазаревських—Михайлом, котрий дуже багацько допомагав Шевченкові під час його заслання (Лазаревські жили недалеко від м. Конотопу, в с. Гирявці).

У тієї ж гр. Трофимової й Шевченківська пам'ятка—гравюра його роботи «Христос в Еммаусі». На ній мається напис, зроблений рукою Шевченка, який свідчить про подарування її Т. Шевченком Михайлові Лазаревському. Через брак коштів музей цієї гравюри не придбав. Звертаємо на неї увагу.

В. Різниченко.

РСФРР

МОСКВА

✵ Москфільгарт. В українському пролетарському клубі імени Т. Шевченка 12 квітня відбулась чотирнадцята вечірка Москфільгарту. Першу частину вечірки було присвячено диспутові про майбутнє української літератури.

Доклад на цю тему зробив т. Кость Буровій (негартованець). На думку т. Буровія—ми зараз маємо організацію, стилізацію, та декламацію, а самої літератури в широкому розумінні в нас нема. Читач не впливає на письменника та й не може впливати, бо друкованої книжки письменника читач зараз майже не бачить через тяжке становище друку. Отже творці зараз одірвані од масового читача. Застрявши в формальному підході до революції, наші поети й письменники, за випадком двох-трьох осіб, не дають оригінальних творів, ні революційних, ні нереволюційних, а за шаблоном виробляють революційну декламацію, що, оскільки вона не є оригінальна, повинна відсунутись по-за межі мистецтва. Час агітки минув. Роспочався період глибокого й широкого освітлення в літературі як самої революції, так і нового життя, нового побуту, нової людини. Об'єктом літератури вже має бути не сама маса в цілому, а людина з маси. Сучасна література повинна зафіксувати побут революції, а відціль виникає необхідність реалізму в творах, необхідність глибокого обсервування життя, необхідність звязку з масовим читачем, що можливо тільки після колосального збільшення видавничої діяльности.

Що до майбутніх шляхів і напрямків в письменстві, тут має поширитись і закріпитись на довгий час романтичний напрямок. Революція висунула багато питань, що над вирішенням їх література довго працюватиме в формі утопичних і фантастичних творів. Великого значіння має набрати революційно-авантурний роман, розробка сюжету, а також твори глибокого психологичного змісту.

Другою частиною вечірки було зачитування авторами власних творів і обговорювання цих творів авдиторією.

Вечірка закінчилась концертом, що в ньому брали участь артисти: А. М. Семенців, т-ка Горошко, т. Ерденко (скрипка) і хор клубу під орудою т. Савчина.

Л. Л.

✵ Володимир Гадзінський скінчив переклад циклу поем Верґарна Еміля під заголовком «Гимни до життя». До цього циклу увійшли головно революційні поеми, наприклад: «Почуття сучасности», «Товпа», «Праця», «Вперед», «Діло», «Осягнення» і инш. Він же надрукував у збірці Москфільгарту (Москва 1924 р.) поему «Титан» і вірші «Циклон» та «В час зрілих днів моїх», а також поему «Ейнштейн» (у 1 № «Нової культури», Львів).

Працює над «Критикою укр. літ. критики».

Російський Держвидав запропонував йому видати другим виданням книгу «Революційний рух у Сх. Галичині (1918 і 19 р. р.) на російській мові.

✵ Кость Буровій зробив переклад на російську мову новелі Хвильового «Кіт у чоботях», написав пародію на цю новелю під назвою «Кіт у чоботях в Москві», переклав на російську мову поему Тичини «Плач Ярославни» і написав по українському характеристику творчости Тичини («Вітер з України»).

✵ Вивчення літератури вотяків. На об'єднаному засіданню колегії Ц. Вотського Бюра Н.К.П. і правління наук. т-ва по вивченню вотської культури вирішено звернути увагу академичного центра на те, щоб матеріяли, які збираються по цьому питанню, передавались людям досвідченим в цій галузі. За московським науковим т-вом вотської культури визнано право автономної наукової організації, при чім в галузі науково-дослідчій і методичній т-во працює в повному контакті з акад-центром. Постановлено організувати курси вотської мови для студентів Вот. области, які вчаться по вищих школах Москви.

✵ **М. Нов. Єрусалим.** Музей поміщицького побуту. По колишніх поміщицьких маєтках навкруг Нового-Єрусалиму (під Москвою) випадково знайшли багато цінних історичних пам'ятників.

Так, в маєткові Чернишова, генерала катеринінських часів, знайдено карти районів війни з Туреччиною. Ці карти мають дуже велику наукову вагу.

У маєткові Микольське-Урюніно знайдено колекцію старовинної зброї, починаючи з 17 в., та олив'яну дарохранительницю боярина Артамона Матвіїва.

З инших колишніх маєтків вивезено багато цінних картин, меблі та книжок 18 століття. З усього цього матеріялу у помешканні Ново-Єрусалимського манастиря організовано музей поміщицького побуту.

Музейний відділ Головнауки взявся за відновлення Ново-Єрусалимського манастиря, як цінного архітектурного пам'ятника часів Никона.

ЛЕНІНГРАД

УКРАЇНСЬКЕ ЖИТТЯ

1. Групою студентів українців Географичного Інституту, в яку увійшли кілька студентів позашкільників, закладено при Етнографичному гурткові Географичного Інституту вкраїнську секцію. Зараз секція ця об'єднує студентів українців ленінградських ВУЗ'ів.

Більшість членів гуртка працює в етнографичному відділі Російського Музею (бувшого Олександра III) під керовництвом проф. Бараненка (читає українську мову) та наукового співробітника Крижанівського (читає матеріяльну культуру українського народу).

Всі члени секції, які працюють зараз у Російському музеї, готуються до літніх екскурсій, що мають відбутися під керовництвом проф. Богораза (Тан'а). Чергове завдання української секції—збірати етнографичні матеріяли, що відбиватимуть сучасний український побут. З матеріялів цих буде складено окрему збірку. Збірки мають видати в-осени цього року.

2. 23 березня українською секцією при Географичному Інституті за допомогою студентів-українців Позашкільного Зінов'євського Інституту та инших ВУЗ'ів влаштовано було український вечір, присвячений пам'яті Т. Г. Шевченка.

На вечері віншував гурток від Укр. Товариства проф. Щавинський, від Російського музею—Крижанівській, від Позашкільного Інституту—тов. Кібрик—уповноважений Головполітосвіти УСРР. З привітанням також виступив проф. Богораз.

Вечір цей мав на меті українське пролетарське студентство спаяти для загальної праці, неукраїнське ознайомити з сучасним українським життям. На вечері було прочитано кілька докладів, присвячених Т. Шевченкові. В концертному відділі читали вірші Шевченка, Франка, Олеся й Тичини. Було поставлено п'єсу Васильченка: «На першій гулі».

Студент Позашкільного Інституту т. Борейко організував виставку праці Держвидаву України.

3. 24-го березня в бувш. Михайлівському театрі відбувся вечір, присвячений пам'яті Т. Шевченка.

Вечір був організований трупою артистів українського державного театру ім. Шевченка.

Увечері брали участь артисти академичних театрів: Журавленко, Максимів та инші. Співав український хор Томашівського.

Прибуток од вечора піде в фонд на організацію пам'ятника Т. Шевченка.

4. Ленінградське товариство дослідників української історії літератури та мови організувало урочисте засідання, присвячене пам'яті Шевченкові.

Було зачитано кілька докладів, присвячених поетові. Товариство має цілу низку докладів, що складуть собою окремий Шевченківський збірник. Поки-що неспромога видати збірник: коштів нема.

5. У неділю 27-го квітня відбулося відкриття українського театру ім. Шевченка. Репертуар старий—побутовий.

Леся Могилянська.

КУБАНЬ

✱ Укрпедтехнікум в ст. Полтавській. 6 березня 1924 року при Технікумі засновано спілку пролетарських письменників. У спілці сім членів та п'ять студійців. Робота ведеться живо, продуктивно: живим струмочком вливається в студентське оточення, втяга в працю всіх, захоплює молодь в новій марксівській літературі. При розборі останньої приймають гарячу участь педагоги, студенти та одвідувачі. В живій праці почувається бадьорий дух, піднятий настрій освіжає, оздоровлює гуртки студентства. Кубанська спілка дала 8 вечірок. На вечірках вивчається марксизм, для цього втягається також, по можливості, оточення. Ідеї марксизму переносяться в гуртки, в загально студентську живу газету, в культурно-освітню працю серед населення, де Кубспілка бере безпосередню участь.

На вчительській конференції 20 березня спільці була дана дискусія на тему: Нова література та її значіння. Дискусія пройшла бурхливо. В Кубспільці засновано гурток кореспондентів газет і приступлено до видавництва на Кубані свого «Альманаха» і збірки творів Дорожнього.

ЗАКАВКАЗЗЯ

ВІРМЕНСЬКА КУЛЬТУРА

❋ **М. Тифліс.** До Тифлісу прибув відомий по російській сцені режисер Валер'янів (Чіслян), який заявив, що хоче в вірменському театрі працювати спеціяльно для робочих мас у Радянській Вірменії.

❋ Смерть вірменського поета. 19 квітня 1924 р. у Вірменії помер поет Акоп Айвазян. Тов. Айвазян був пролетарським поетом, не дивлячись на те, що, після закінчення сільської школи, 14 років він був посланий до Відня, щоб стати його манахом. Після чотирьох років перебування у Відні А. Айвазян повернувся до Росії і почав учитись, а вже в 1920 році він був у лавах Червоної Армії.

❋ Відома опера А. Тігран'яна за поемою О. Туман'яна—«Ануш» виставляється зараз в робітничих театрах Тифлісу з великим успіхом.

❋ Виставка картин вірменських артистів-малярів у Ерівані має великий поспіх. Виставлено до трьохсот полотен.

❋ У Тавриді (Персія) відбувся літературний вечір з нагоди 30-річного ювилею праці відомого вірменського вченого філолога Х. Аджар'яна. Х. Аджар'яна запрошено лектором в Ериванський Вірменський Університет.

❋ У Відні виходить вірменський двохтижневий літературно-науковий журнал «Арек» (Сонце).

❋ У Венеції влаштовується в цьому місяці виставка картин артистів-малярів ріжних країн. Вірменському малярству відведено десять місць. Із Вірменії на виставку їде артист-маляр Сар'ян.

❋ 25-річний ювилей. В квітні місяці в м. Баку Азербейджанський Наркомос та робмис святкували 25-річний ювилей заслуженого вірменського артиста Вартана Мирзояна, основоположника Авчальського народнього театру в Тифлісі і драмстудії в Ерівані.

❋ Твори поета-Вагана Теряна в трьох томах вийшли на вірменській мові в 1924 році в місті Костантинополі.

❋ Дорелік Демірч'ян написав вірменською мовою п'єсу за сюжетом східньої казки: «Хоробрий Назар». П'єса ставиться в театрі Руставелі в Тифлісі з великим поспіхом.

❋ Єзди. Плем'я Єзди, що живе в Вірменії, потроху прокидається. Єзди стояло на нижчім щаблі культурному, не мало до цього часу шкіл, літератури, а було цілком в лабетах свого духовенства. Тепер починають Єзди похід проти останнього.

ГРУЗИНСЬКА КУЛЬТУРА

❋ Журнал «Кавказіон». Спілка грузинських письменників почала видавати в Тифлісі великий літературний журнал «Кавказіон». В першому числі цього журналу, що вийшов у квітні місяці, надруковано між иншим переклад відомої поеми Ов. Туман'яна—«Одна капля меду». До друку виготовано і переклад «Фауста» Гете.

❋ 30-тирічний ювилей артистичної діяльности робітника-артиста Н. Гоцірідзе. З нагоди ювилею була улаштована вистава в театрі ім. Руставелі в Тифлісі, після якої вітали Гоцірідзе. Від імени Грузинського уряду Гоцірідзе передано було звання народнього артиста і 100 червінців, а від імени Закавказького уряду — 50 червінців. Одну з лікарень Тифлісу, а також громадську авдиторію названо іменем ювилянта.

❋ 35-річний ювилей. Комітет мистецтв при Наркомосі Грузії вшанував святкування ювилею 35-річну діяльність заслуженого артиста держтеатрів т. В. Палишвілі.

ТУРЕЦЬКА КУЛЬТУРА

❋ Комедія «Ревізор» Гоголя турецькою мовою в травні місяці була виставлена в турецькій академдрамі в Тифлісі.

В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

НІМЕЧЧИНА

СХІДНЬО-ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ІНСТИТУТ У БРЕСЛАВЛІ

По весні 1918 року в Бреславлі був заснований особий Інститут для вивчення Східньої Європи. Інститут перший час мав тісний звязок з Бреславським Університетом і Політехнікумом. Нова господарча коньюнктура, яка виникла після світової війни, вимагала більш глибокого і близького ознайомлення з географичними, економичними і культурними відносинами країн Східньої Європи, оце й була причина, що викликала думку про збудування цього Інституту.

В 1921 році Інститут, посівши у власному будинкові, поширив і поглибив з цього часу

свою науково-дослідчу і організаційну діяльність по вивченню господарчого, культурного та розумового життя народів Східньої Європи, а також використовуванню зібраних матеріялів в інтересах вищих шкіл, урядових і господарчих органів Німеччини і т. д.

На підставі своєї конструкції Інститут переслідує головним чином такі конкретні цілі:

1) Збірання всього друкованого і рукописного матеріялу, як офіційного, так і неофіційного (книги, журнали, витяжки із газет, урядові й приватні відомості, листи і т. п.), які торкаються всебічного життя Східньої Європи.

2) Систематизація і обробка цього матеріялу, особливо юридичних і статистичних джерел. До цього притягаються спеціяльно підготовлені наукові співробітники і перекладчики за-для надання зібраним матеріялам форми зручної для праці Інституту.

3) Притягнення до співробітничання в Інституті закордонних сил, особливо із східньо-європейських країн, заснування мережі представників і кореспондентів у цих країнах і командировка фахівців на місця.

4) Налагодження контакту з науковими інституціями та організаціями, які переслідують ті ж самі, або подібні завдання, за-для обміну думками та за-для взаємної інформації.

5) Розповсюдження для загалу добутих матеріялів шляхом дозвілу широким масам користуватись бібліотекою та архівом Інституту, а також публікація відчитів, видання наукових праць і практичних підручників та справочників, крім того, способом відповіди на ріжні запитання, улаштовання лекцій і т. п.

Організація Інституту має такий вигляд:

В склад Інституту входять, з одного боку, дійсні члени, які були обрані при заснуванні Інституту радами Університету та Політехнікума Бреславля. Їх шереги поповнювались шляхом дальнішого обрання, але остаточне затвердження їх робиться Правлінням Інституту на підставі наукових чи практичних заслуг даного кандидата. З другого боку, Інститут нараховує де-яку кількість почесних членів, які вибіраються зібранням дійсних членів за особисті заслуги перед Інститутом. Нарешті, в склад Інституту входять члени-кореспонденти, які роблять щорічний внесок у касу Інституту і мають право користуватися всіма його інституціями, але на загальних зібраннях не користуються правом рішаючого голосу.

Загальні зібрання належачих до складу Інститута відбуваються принаймні один раз на рік за-для зложення річного справоздання про діяльність Інститута, обрання Правління і нових членів. Загальне господарче керування, а також репрезентація Інститута, зносини з другими інституціями належить Правлінню, яке складається з семи осіб, обираємих із дійсних членів.

Інститут одержує для бібліотеки і архіва над 100 газет, де 71 на німецькій, 19 на російській, 8 на польській і чешській, 2 на українській мові і т. д. В архівах заховується над 100.000 газетних вирізок, які торкаються того чи иншого боку життя та історії східньо-європейських держав. Бібліотека Інститута прагне об'єднати в своїх стінах по можливості всі праці, присвячені культурі Східньої Європи і особливо економіці та праву СССР. Бібліотека нараховує, загалом, більше 20.000 томів.

Інститут роспадається на ряд відділів: економичний, з підрозділом на три секції: 1) сільського господарства і лісоводства, 2) промисловости і 3) гірничого діла; відділу географії і етнографії, мовознавства, літератури і історії, і, нарешті, відділ по вивченню релігійних систем Східньої Європи і їх відношення до церкви і держави.

За шість років свого існування Інститут випустив у світ велику кількість трудів самого ріжноманітного характеру і змісту. Складено тут заголовки де-яких найбільш цікавих праць: О. Гебель. Розвиток російських індустріяльних робітників до доби першої революції (1905 року). Дітце. Столипінська аграрна реформа і общинне землекористування. Келер. Російські індустріяльні робітники від 1905 до 1917 року. Фуккер. Історія російського професійного руху з 1865 по 1921 р. Проф. Холл. Толстой в його щоденниках. Корчок. Греко-католицька церква в Галичині... і т. д.

Зрозуміло, що більшість оцих праць написано за поглядом буржуазної ідеології, але вміщений в них фиктичний матеріял являє безперечну цінність. Особливо корисним, треба визнати, є бібліографичні покажчики літератури про Східню Європу. Цей покажчик видається Інститутом щорічно і являє із себе незамінимий справочник для всіх, хто цікавиться економичним та культурним життям східньо-європейських країн.

Проф. Е. Кагаров.

❋ «Тарас Бульба» на екрані. В Мюнхені відбулася перша проба вистави «Тараса Бульби», в кінотеатрі «Ермоліев-Орбіс». Проба відбулася в присутності запрошених гостей, які ствердили, що нова драма «Тарас Бульба» є сенсацією першої ваги і великим здобутком кінотеатрального мистецтва. Праці над приготуванням фільми тривали цілих два місяці; виконує цю драму майже 5000 артистів під режисурою відомого директора театрів Володимира Стрижевського, що переробив повість

Гоголя на кінотеатральну драму. Мистецький провід у відтворюваннях фільми був у руках Єрмолієва. Вартість цієї величезної фільми досягає фантастичних сум. Для цієї фільми будовано цілі села і місто Дубно, яке здобував Тарас Бульба. Побудовано також Запорожську Січ для фільмових знімків.

АМЕРИКА

БІБЛІОТЕКА ЛЕНІНА В АМЕРИЦІ

Центральний Екзекутивний Комітет робітничої партії в Америці перевів ухвалу про видання бібліотеки Леніна (в англійській мові).

Бібліотека Леніна складатиметься з 10 томів, разом около 1.600 сторін. Кожний том матиме пояснюючу передмову і замітки. Сім томів ще ніколи не були видані в англійській мові, а три томи не повністю видані.

Десять томів Ленінської бібліотеки такі:

1. Маркс і марксизм.
2. Імперіялізм, останній щабель капіталізму.
3. Аграрне питання в Америці.
4. Держава і Революція.
5. Формування більшовизму.
6. Боротьба проти Другого Інтернаціоналу.
7. «Лівизна»—дитяча недуга комунізму.
8. Організація Революції.
9. Робітнича кляса і селянство.
10. Поневолені народи і Соціяльна Революція.

Повна збірка творів Леніна становила-б не 1600 сторін, а в десять раз більш того, але в ці томи включаються такі твори, що будуть і найнеобхідніші і найзрозуміліші для американського робітника.

Головною метою бібліотеки Леніна є дати повну картину ленінізму думаючим робітникам.

В том «Маркс і марксизм» увійдуть трактати і статті про Маркса і марксистський метод.

Том «Імперіялізм останній щабель капіталізму» ще ніколи не був друкований в англійській мові цілком. Лише перша половина цієї праці була надрукована.

Том «Аграрне питання в Америці» особливо своєчасний для нас, коли взяти на увагу теперішню фармерську кризу в Злучених Державах.

Том «Держава і Революція» становитиме найважливіші студії Леніна на цю тему: Держава і Революція і Ренегат Кавтський: і матеріяли і питання пролетарської диктатури.

Книжка «Формування більшовизму» представить ті писання Леніна, що скристалізували і зробили свідомою партію більшовиків проти меншовиків.

Том «Боротьба проти Другого Інтернаціоналу» включатиме в собі вибрані статті Леніна, які появились під заголовком «Проти течії».

Том під наз. «Лівизна — дитяча недуга комунізму» дає образ безпощадної боротьби Леніна проти революційної фразеології а за революційний реалізм.

Том цієї бібліотеки «Організація Революції» дасть ті праці Леніна, що він написав в часі влучного маневрування від марта по падолиста 1917 р. і його аналіз досвіду збройного повстання в 1905 р.

Том «Робітнича класа і селянство» дасть найважливіші писання Леніна на ту тему, так як: «Відношення комуністів до середняцького селянства», «Робітнича класа і селянство», «Нова економична політика в Радянській Росії (Податок в натурі»).

Том «Поневолені народи і соціяльна революція» включатиме в собі піонірські статті п. з. «Проти течії» в обороні самовизначення націй, і инші студії Леніна в питанні національностей.

Оце складатиме зміст бібліотеки Леніна. Редагувати бібліотеку буде т. Джан Пеппер.

Бібліографія.

С. Рудиянський. «Беседы по философии материализма». Переклад з польської мови за редакцією і з приміткамм Л. И. Аксельрод (Ортодокс), з передмовою С. Ю. Семковського. Культ-освітне в-тво «Труд». Харків—1924.

«Бесіди по філософії» (114 стор.), присвячені роз'ясненню основних положень історичного матеріялізму,—марксівської філософії.

Ми тут вважаємо потрібним зупинитись на одному моменті,—на виясненні проблеми дійсности. Це вихідна точка зору діялектичного матеріялізму і якраз тут автор допускає неясність.

Ортодокс (Л. Аксельрод) в передмові говорить: «Бесіди по філософії матеріялізма» являють собою логичний виклад основних принціпів марксівської філософії, як вони розвинені в творах марксистів-теоретиків ортодоксального напрямку.

Проф. Семковський робить поправку: «Слід зробити зауваження до того місця, де автор вважає дійсність усуспіленою... Але це треба брати не в тому розумінні, що ніби дійсність є продукт діяльности людського колективу, ніби природа є витвір усуспіленої техніки».

Чим пояснити, що два «ортодокси» не «зговорились».—Певно не з однаковою уважністю прочитали книжку. Ми ж вважаємо зауваження С. Семковського справедливішим і дуже до речи, бо в цьому місці в книжці є неточність. Можливо, що виною цьому перекладач, але неясність залишається неясністю.

Ось це місце, передаємо слово в слово: «обобществленной и собирательной является и действительность, которую создает человеческий труд» (8 стор.).

Це «прокляте» питання філософії. На ньому якраз філософи спотикаються. Матеріялісти стверджують, що світ, природа (об'єкт) існує по-за нами, ми тільки довідуємось про неї в своїй боротьбі за існування, через свій досвід. Хто одкидає це положення, той переходить на бік ідеалістів, феноменалістів ато позитивістів, для яких світ існує в уявленні або в відчутті (ощущении).

З початку і про нашого автора складається враження, що він більш схиляється до феноменолістів, але далі договорює до кінця, і для «нього» світ існує.

«Міра,—говорить автор на стор. 63,—за допомогою якої ми оцінюємо свої враження, повинна відріжнятись від них самих (вражінь),—значить мусить бути достовірною. Що ж послужить цією мірою? Именно зовнішній об'єкт, що існує незалежно від мого похопління (воспріятія); він і з'являється засобом перевірки наших відчувань. Об'єкт цей існує не тільки для мене, а й для иных».

Як бачимо, наш автор визнає матерію, об'єкт по-за нами. Як же тоді розуміти те, що людина «творить» дійсність.

Автор тільки невдало висловлює свою думку, розуміє ж проблему дійсности по марксівські. В 11 пункті своїх тез до філософії Фейербаха Маркс сказав: «До сього часу філософи тільки пояснювали світ, а все питання в тому, щоб його змінити». Людський колектив не пасивно приймає світ, але й працює над ним, вносить зміни. Матерія впливає на нього, але й він опрацьовує її, пристосовує до себе, витворює «нові» речі, робить з неї продукти: хліб, вино, самогон і т. и. Матерія сама по собі (an Sich),—стає матерією для нас. Наші «міста—спрути», хіба це не діло рук людського загалу.

Це ж дійсність, яку «сотворив» чоловік, людський колектив, звичайно, не так, як біблейський бог, творив «небо»—з нічого, а—з матерії: глини, піску, дерева, каміння, металу.

Ще зауваження. Автор вважає, і цілком правильно, що критеріумом дійсности є наш досвід, «жива» практика; досвід, звичайно, не індивідуальний, а колективний, взятий на протязі історичного життя людей. Яка саме річ в собі (an Sich)—в абсолюті,—ми не знаємо. Та й даремно було б думати в цьому напрямку, — некорисно, і можна залишитись без «огірків». Подібний випадок принаймні трапивсь з філософом

в одній байці. Маркс лічив це просто схоластикою. Це все рівно, що ламати голову над такими високими «проблемами», як «чого, наприклад, місяць світить», «чому земля крутиться» і т. п. Зайва річ, ми знаємо, як один юнак (у Гейне) запитував розв'язання таємниці життя у бурхливого моря; кінчилось тим, що він залишився в дурнях, а відповіди все-таки не дочекався...

Дійсність людини посягає в праці, в своєму господарюванні, в громадській боротьбі. У автора тут хиба та, що він приймає людський колектив, як щось ціле, недиференційоване.

З марксівської соціології, а особливо після нашої революції, громадської боротьби, ми довідались, що суспільство поділюється на класи, групи. Ми довідались, переконались, що Деникин, наприклад, був захисником інтересів одної класи, буржуазії, Петлюра—дрібних власників, більшобики—пролетаріяту.

Звідси у цих соціяльних груп не однакове уявлення про дійсність. Пануюча класа зберігає не тільки монополію на засоби продукції, владу, але й держить в своїх руках «монополію на істини». Прикладів цього «тьма», середньовічна інквізиція досить яскравий цьому приклад. Хиба Джорджано Бруно, Гамлей, Коперник не були жертвами старої «істини».

Розвиток продукційних сил, техніки утворює нову соціяльну будову, висовує нову класу, більш життєздатну. Нова класа несе собою нову ідеологію, більш широкий світогляд, більш широке і глибоке уявлення про цю саму матерію і дійсність.

В сучасний мент «творцем» життя історії стає пролетаріят, він іде до захоплення влади. Коли ініціятива буде в його руках, він збудує по новому своє господарство, цю саму дійсність; він виробить свій світогляд, він принесе з собою нову «істину», яка може й стане загально-людською, коли не буде вже класової ріжниці.

Істини ж на всі часи не було й не буде, вона міняється, удосконалюється, бо непостійне життя, жива практика людей.

Так от коли приняти в книжці оці зауваження та примітки Ортодокс, то далі, здається, все «ортодоксально».

Книжку видано акуратно, правда, на дешевій бумазі, зате дешево коштує (50 коп.). Написано простою, популярною мовою.

Ф. Шаховницький.

«Наша Правда»—Орган Комуністичної Партії Західньої України. Львів, 1924 р. № 2—3.

Комуністичний журнал на 9 аркушів друку для важких умов, в яких працює компартія західньої України—це не явище під невеличку бібліографичну рецензію, а політичний факт великого значіння.

Хто знає, як мало було на території західньої України, зокрема С. Галичини, свідомих с.-демократичних робітників (в період до війни) і як взагалі слабо було поширене знання не то що «марксизму», але робітничого-революційного руху, - цей мусить підкреслити:

2—3 ч. «Нашої Правди»—це доказ углиблення й поширення революційної роботи на території «західньої України». В «колишні часи» (довійськові) укр. соц.-демократія ніколи не мала сил видавати такий обширний змістом і формою журнал. Цікаво—можливість цю дає—як на іронію історії—нещадний гніт польсько-шляхецької диктатури і безправ'я! Цей факт ясно доказує, як скріпила революційний рух робітництва і селянства крівава влада «демократичної Польської республіки» останніх двох, трьох літ.

Відносно самого журналу.

Інформаційну статтю про «5 років Комінтерну» дала Ольга Левицька. Стаття має велике значіння для вступаючих на шлях класової свідомости робітників і селян західньої України і подготовляє до дальшого вивчення історії рев. боротьби.

Дві инші статті (П. Куликівського: «революція, горожанська війна і збройне повстання» та С. Павлишина: «Ленін і селянство») дають солідне розроблення Ленінізму у трьох його головних напрямках: «революції як такої, методів горожанської війни та відношення до селянства». Крім цього, як доповнення до цих статей додано витяг із творів Леніна (стор. 53—59), які мабуть перший раз на сторінках журналу у С. Галичині дають можливість ознайомитися і зорієнтуватись, з процесом розвитку революційної думки Леніна від 1900 років по 1916. Зокрема приходиться поговорити про статтю «Від саботажу до соціяльної революції» О. Івановича.

Слово «саботаж» в історії З. Галичини відноситься до боротьби галицької укр. «людности» проти польської влади в формі нищення мостів, телеграфних звязків, складів, фільварків і т. д... (Ми взяли слово «людність» в ковички тому, що воно класово нічого не визначає. Дод. автора), а також озброєних повстань 1922 року. Автор цієї статті доказує (він вважає себе марксистом-діялектиком. Дод. автора): «Ми проти саботажу, як певно вистарчаючої для себе системи боротьби, одначе ми не проти саботажу, як одного з засобів в масовій збройній боротьбі». (Кого проти кого—чи українського вкупі з польським пролетаріяту і селянства, чи тільки української «людности» проти польської влади? Дод. автора). «Ми є тільки за одною системою визвольної боротьби—за масовим збройним повстанням». (стор. 64). І ще на 66 стор. автор статті додає до цього терміну «масове повстання» —слово «всенародне, збройне повстання».

Це так сказать теоретична плутанина. Марксизм не вживає поняття «всенародній» —це поняття надто класово неясне, а крім цього доволі багацько чути його виключно національною боротьбою в дрібно-буржуазному розумінню—«героїчною боротьбою» польських повстань в минулому, а фашизмом в сучасності! Можливо, що це неясність стилю автора, але, на нашу думку, треба було сказати: Компартія зах. України мусить бути «на чеку» в цей момент, коли зможе вибухнути рід такого національного, всенароднього повстання, і «народню стихію»—звернути з шляху «військової авантюри» на шлях горожанської війни і захвату влади пролетаріятом міст і сел. А розводити ідеологію саботажу—навіть в маштабові всенароднього повстання — на сторінках комуністичного журналу, це діло не то що не видержане з боку марксівської діялектики—воно не має нічого спільного з рев. рухом пролетаріяту і сільського «батрацтва».

Ще один «ляпсус»,—який, на мою думку, не видержує критики. Автор статті каже:

«Саботажівська ідеологія буде жити доти, доки компартія західньої України не вкаже на всенародне збройне повстання, як на єдину доцільну форму боротьби». (Ст. 67, точно слово в слово)!

Що це значить по марксівські?

«Ідеологія всенароднього повстання»—це не ідеологія рев. шарів експлоатованих—пролетаріяту й селянства, а ідеологія скритої, виключно національної, боротьби, в пристосованні до инших класових умов, створених революцією.

І не сюди шлях комуністичної партії західньої України. Крім цих основних статтей журнал «Наша Правда» № 2—3 дає дуже цікавий матеріял з життя укр. роб. руху. Слабо освітлені кріваві росправи польських органів «демократичної» влади над комуністами, а я думаю, що цей матеріял був би більш агітаційний, як аналіз невдалої німецької революції. Думаємо, що слідуючий номер «Нашої Правди» справить ці помилки.

Видання технично вдале. **Волод. Гадзінський.**

Нова Культура. 1—2 число, січень—лютий, 1924. Львів. Стор. 107.

Кожного разу, коли місячник «Нова Культура» попадає до рук, з великим зацікавленням розгортаєш його і відшукуєш хроніку місцевого життя, життя тої країни, що зараз звернула на себе увагу всього світу своїми стражданнями від утисків хижаків з панської Річи Посполитої. Але шкода шукати хроніки в журналі, що видається в межах звірячої диктатури польського пана. Хроніки немає, бо вона винищується польською цензурою, польськими судами, польськими поліцаями,— бо ж кожен рядок хроніки Галичини—це краплі крови українських робітників та селян, що проти, що польська буржуазія й провадить політику знущань, національного знищення та дикунського розбою.

Читач «Нової Культури» раніш усього помічає надруковане на почесному місці: «Після конфіскати другий наклад», а потім обов'язкове на першій сторінці кожного числа—«В Імені Річи Посполитої Польської!»—офіційне повідомлення суду окружного карного про кари, які він наложив на редакцію за попереднє число «Нової Культури».

Отака, як бачите, воля друку в новоутвореній «республіці»! І це для безпартійного журналу, що має характер культурно-просвітнього робітничого органу, і біжучу політику тримає десь на десятому місці.

Про останне число «Нової Культури» можна сказати, що воно, як і попередні, витримане в справжньому марксівському напрямкові, добре зредаговане і робить гарне враження.

В книжці надруковані поезії В. Гадзінського, М. Тарновського, забитого петлюрівцями поета С. Дністренка, С. Подільського, І. Дніпровського та досить вдалий переклад відомого «Каменщика» Вал. Брюсова, зроблений Вас. Бобинським. Наче назло польському окружному судові карному в кожній з цих поезій лунають революційні мотиви. Поет—робітник М. Тарновський прямо закликає до повстання:

В мене серце червоне—
П'ятикутна зоря;
Моє серце червоне
Пробиває моря.
Встаньте потоптані!
Встаньте неволені
Пролетарі!

В відділі красного письменства визначне місце займає різдвяна новеля Г. Михайличенка: «Маленька Докійка». Крім неї ще звертають на себе увагу живі нариси з робітничого життя М. Вірляної та В. Шопінського. Значно ширший відділ літератури й мистецтва має на собі ознаки випадковости: цілих три статті про театр і одна стаття Вал. Поліщука: «Про динамичну образність і необразне напруження в ліриці».

В суспільно-політичному відділі уміщені: стаття Г. Каменського про К. Лібкнехта і Р. Люксембург та стаття Ф. Швабе: «З листів Рози Люксембург до Ф. Мерінга». Статті ілюстровані портретами.

Центральною фігурою 1—2 ч. «Нової Культури» безумовно є автор теорії відносности Айнштайн, що йому присвячено досить обгрунтовану популярну статтю Е. Яворського: «Теорія зглядности Айнштайна» і цілу поему Волод. Гадзінського під назвою: «Айнштайн».

Кость Марусик.

Шевченківський Збірник. Том перший. Під редакцією П. Филиповича. Вид. «Сорабкоп». Київ—1924. Стор. 151, in 8^0, велик. форм.

Коли все частіше й частіше з'являються періодичні видання й збірники ріжноманітних статтів та матеріялів про багатьох російських письменників, то про Шевченка доводиться говорити, що справжнє вивчення його життя й творчости лише починається, не зважаючи на те, що про нього вже багато написано (переважно статті ювилейного характера). Ще й досі ми не маємо ні повного критично-перевіреного й коментованого тексту «Кобзаря», ні грунтовної «без поетичних прикрас та легенд» біографії поета, ні всебічного наукового аналізу творчости Шевченка.

Лише в останні роки почали з'являтися серйозні історично-літературні праці про Шевченка. Такою працею є збірник «Т. Шевченко», виданий у 1921-му році Державним Видавництвом Українським.

Київське видавництво «Сорабкоп» має на меті зробити такі збірники періодичними, щорічними. Перший том цього видання вже вийшов недавно. В ньому вміщені такі статті: акад. Єфремова «На нерівних позвах» (Шевченко і самодержавіє) і акад. Лободи «Між двох стихій». (До психології творчости Т. Г. Шевченка). Дуже інтересна стаття П. Филиповича «Шевченко і декабристи». В цій статті вперше розглядається солідно питання про знайомство Шевченка з декабристами і вплив їх на вироблення Шевченкового світогляду. Автор доводить, що серед ріжних ідейних та літературних впливів на Шевченка—декабристи займають почесне місце. Ол. Дорошкевич у статті «Шевченко в соціялістичному оточенні» розглядає вплив на Шевченка французького утопичного соціялізму—сен-симонізму й фур'єризму і російських революційних гуртків 40—50 рр. Не аналізуючи докладно Шевченкових творів, автор визначає розмір цього ідеологичного впливу такими словами: «Ми тільки його, цей вплив, констатуємо, констатуємо певний ідеологичний паралелізм, контакт між Шевченком і соціялістичними групами. Шевченко в своїй практичній діяльності, як поет і суспільний діяч, може повстати перед нами свідомим революціонером, що намагається перевести в життя соціялістичну ідеологію» (стор. 57).

У цінних статтях: Б. Якубський «Із студій над Шевченковим стилем», Домнина Дудар «З поетики Т. Шевченка» (порівняння в «Кобзарі»), Ф. Самоненко «Образ Шевченкової Музи (еволюція образу) і Дм. Загул «Рима в «Кобзарі» Т. Шевченка»—автори досліджують особливості поетики Шевченка.

Інтересна також стаття Ол. Новицького «Автопортрети Т. Шевченка».

У збірникові вміщені недруковані ще листи Шевченка.

Збірник прикрашено кінцівками, заставками й ініціялами, взятими з надзвичайно цікавого рукопису 40-х років минулого століття, переписаного польськими літерами, але українською мовою—віршів Шевченка (Wirszy T. Szewczenka, 1844), оздобленого худ. М. Башиловим (1821—1870) і Е. Бальменом (1813—1845) що добре знали поета.

Збірник видано прекрасно, але ціна його—3 крб. 50 к. дуже висока.

І. Л.

Антология украинской поэзии в русских переводах. Под редакцией А. Гатова и С. Пилипенко. Гос. Изд. Укр., 1924, 316 стор.

Потреба ознайомлення російського суспільства з українською літературою є річчю безумовно необхідною. Факт цілковитого незнання вкраїнської літератури не тільки серед широких мас, але навіть і серед спеціялістів є прикрим наслідком особливостей спільного минулого життя України й Росії. Не тільки десь там у Москві, та Ленінграді, але і в українських центрах, де на очах усіх буйним цвітом розцвіла молода поезія, можна здибатися з сумними фактами не тільки повного незнання української літератури, але й (дуже часто) свідомого ігнорування і напівзневажливого відношення до неї. Одинокі голоси, свідоміших і передовіших одиниць, губляться в морі інерції та недовір'я. Тому-то вихід подібних книжок треба вважати не то що доцільним, а просто-таки історично-необхідним явищем.

Але ж, упорядковуючи подібного роду збірники, не треба ніколи забувати, що вони розраховуються на російського читача, якого треба перемогти, переконати в неправдивості цілої низки забобонів, що мають вікову традицію. Під цим поглядом «Антологія» здається нам не зовсім щасливо складеною, тим більше, що від упорядчиків її з повним правом можна було сподіватися чогось вдатнішого. Найвиразнішою хибою цієї збірки треба вважати, на мою думку, її методологічну невитриманість. Поставивши собі на меті подати в своїй книжці образ української лірики всього 19 століття в її типових представниках, упорядчики не зовсім щасливо виправдали своє завдання. Невеликий розмір книжки не дозволив їм вмістити повніш літературний матеріял, а тому просто у вічі кидається нерівномірність його росподілення.

Віршів Щоголева, Руданського, Куліша та инш. наведено по одному або по два в той час, як віршів сучасних поетів, иноді незначних, наведено незрівняно більше, не кажучи вже про те, що більшість поетів початку й середини 19 століття зовсім не представлена.

По-друге—матеріял в книжці роскладається не хронологично, в порядкові його появління, а за алфавітом—і таким чином виходить така незручність, що поруч з Котляревським мирно міститься співець «Білявої робітниці Шури», а разом і з Я. Щоголевим пролетарський поет М. Хвильовий і т. д. і т. д. Наслідки такого незручного росподілу можуть бути сумними. Яке може справити враження ця книжка на читача-росіянина, що виявив бажання познайомитися з українською літературою 19 століття? На мою думку вона переконає його в непохитності свого забобону,—що мовляв, крім Шевченка в українській літературі, протягом майже усього 19 століття, нічого порядного не було,—бо ж наївно сподіватися, що одинокі вірші Щоголева, Руданського й Куліша в поганувати перекладах, без усяких коментаріїв—можуть справити якесь враження.

Тим більше, що й у вступній статті проф. Білецького жаднісіньким словом не згадується за лірику середини й початку 19 століття, хоча недвозначно й натякається, що попередні періоди української літератури (які не увійшли в його розгляд) не варті великої уваги. Для читача, правда, буде великою несподіванкою лірика нашого часу, яку так красномовно вихваляє проф. Білецький—тим більшою несподіванкою, що вона розгорнеться перед ним, «як Венера з шумовиння морського»,—бо як же після такої «скудости» і такий розцвіт! А проте й сучасні вірші не справлять того враження, на яке сподіваються впорядчики, перемішавши без ладу твори представників найріжноманітніших шкіл, поростикавши скрізь твори старих поетів—вони тим самим знейтралізували найяскравіші досягнення, як у формі, так і в змістові найсильніших представників сучасної лірики.

Таким чином, читачі з «Антологии» ні в якім разі не ознайомляться з старою українською лірикою, а заразом з тим і не відчують, як слід, художніх досягнень нової лірики.

Що ж до самих перекладів, то треба сказати, що вони ріжної цінности—є переклади досить гарні, особливо зразків найновішої лірики, є слабуваті і зовсім

слабі. Більшу половину їх все-таки можна визнати задовольняючою, хоча і в кращих перекладах трапляються «вольности»—цілковите змінення художніх образів, (напр., переклади з Олеся—оригінал—«Далі, далі—хай же дзвонять золоті твої уста»—перекл. «Продолжай—сладчайшей птицей мне уста твої поют». 2 ориг.—«О слово рідне, шум дерев»—перекл.—«Родное слово! Шум костра!..» і т. д. і т. д.).

Нещасливим видається мені вміщення у збірку перекладів Мея, Білоусова, Гербеля—особливо перших,—що не відходячи далеко від оригіналу, проте надзвичайно уміло «перелицьовували» стиль Шевченка на стиль великоруських народніх пісень, або в кращому разі на стиль поетів типу Кольцова,—цілком зрозуміло, що від Шевченка лишалося мало. Так само не варт було б заводити і перекладів Рукавішникова, що безумовно вільні більш ніж треба.

Одно слово, ставлячи собі таке важливе й відповідальне завдання, впорядчикам, на мою думку, не треба було по-перше—мішати стару лірику до нової—збірник поезії початку і середини 19 століття треба видати окремою книжкою, в незрівняно повнішому вигляді з відповідними коментаріями історичного характеру, додавши до цього загальну вступну статтю на зразок статті проф. Білецького про новішу поезію.

По-друге—матеріял треба було розкласти хронологично, концентруючи його коло певних шкіл і напрямків.

І третє—треба було подбати про чистоту перекладів, викинувши застарілі й дуже вільні, і в крайнім разі—вмістивши разом оригінали й переклади.

Тільки зі збірниками такого типу можна сподіватися на певний успіх.

А. Шамрай.

В. В. Святловський. Каталог утопий. Госуд. Изд-ство. Москва—Петроград, 1923, стр. 100.

Фундатори «наукового соціялізму» Маркс і Енгельс, негативно поставившись до так званого «утопичного соціялізму», як до ідеології чужої їм і характером, і завданнями, навіть суворо борючись з проявами утопізму в робітничому русі свого часу,—в широкій історичній перспективі, як відомо, визнавали «великих утопістів» Фур'є, Сен-Сімона, Овена—своїми попередниками, а в їх мріях бачили коріння тієї ідеології, наукове обґрунтування якої зробили завданням свого життя. Отже наукове дослідження утопізму з'являється не лише задоволенням цікавости до чудернацьких шляхів, що ними йшла людська думка і змагання до всебічного визволення людини, але й ділом серйозної наукової, а разом з тим і практичної ваги. Цілком зрозуміло, що й Фур'є, Сен-Сімон, Овен з'явились не як грецька богиня з голови батька Зевса, а мали своїх попередників, і що взагалі «утопізм» треба досліджувати і вивчати в його історичному розвиткові, звичайно обумовленому не самою еволюцією «чистої» ідеї, але сполученому з еволюцією матеріяльного грунту. «Каталог утопий», зложений В. Святковським, може стати в великій пригоді широкому читачеві, що захтів би познайомитись з історією утопізму, бо він дає не лише перелічення «утопій», але й вказує відповідну літературу, не стільки дбаючи про бібліографичну повноту, скільки про бажану наукову орієнтацію недосить підготовленого читача.

Своє завдання автор праці обмежив обсягом утопичних творів економичного, соціяльно-філософського або соціяльно-політичного змісту. Не мала утопична література, що присвячена утопії в техниці, змальовує неіснуючі казкові країни, пригоди і т. п, до «каталогу» не заведена.

М. М.

Проф. А. И. Некрасов: Византийское и русское искусство для строительных факультетов высших учебных заведений. 210 стр., 327 рис. Москва. 1924 г. Г.У.М.

В нашій учебній літературі вже давно відчувається брак підручників з історії візантійського мистецтва, які відповідали б французькому Ділю (1910) або англійському Долтону, що були неприступні мовою більшості нашого студентства.

Доводилось користуватись в галузі візантійського мистецтва перекладами, авторитетних для свого часу, але вже застарілих, Байє («Византийское искусство, 1888 г.») або Шуазі (франц. оригінал вийшов у 1884 р.), так само, як і в галузі українського та російського мистецтва єдиним підручником шкільного типу була книжка

Павлінова «История русской архитектуры», 1894 г., праця не без помилок, як це, напр., видно з невдатного плану Чернигівського Спаса, що зовсім не відповідає дійсності.

Отже вихід в світ чепурненько виданої, з великою кількістю малюнків на гарному папері, нової книжки про візантійське та руське мистецтве, в якій, зважаючи на спеціяльне призначення для архітектурних факультетів, більша частина присвячена будівництву, повинен був би викликати велике задоволення серед фахівців.

Але навіть при поверховому огляді книжки, що з'явилась (як це зазначає в передмові автор) в результаті викладання курсу в Московській техничній школі та в Іваново-Вознесенському Політехничному Інституті, читача охоплює розчарування.

В підручнику, який призначається для тих вищих шкіл, що тісно звязані з народнім господарством, зовсім не згадується про економичні підвалини та соціяльне значіння мистецтва взагалі, будівництва особливо.

Адже ж після праць Плеханова, Бухаріна та Гавзенштейна не може бути й мови про якесь неземне походження мистецтва та про незалежність еволюції мистецтва від еволюції соціяльно-економичної бази.

Це ігнорування звязку історії мистецтва з економичною історією зле відбивається на підручнику, призначеному для радянської школи, і ми зустрічаємо у Некрасова таку періодизацію історії, яка б підходила «блаженой памяти» Іловайському. Всю довгу історію візантійського мистецтва він поділяє на дві доби: «византийское искусство античной эпохи» та «византийское искусство зрелой эпохи». Історію російського мистецтва, всупереч сучасній періодизації, заснованій на еволюції господарчих форм, Некрасов розбиває за Карамзином та иншими історикам царату на такі доби: «Русское искусство домонгольского периода», «Русское искусство эпохи татарщины, «Искусство Московского государства», «Русское искусство нового времени».

Не задовольняючи основним принціпам сучасної загально-історичної теорії, може ця книжка має такі переваги з боку суто мистецького, що компенсували б вище зазначені хиби.

Але й з цього боку книжка не відповідає сучасному станові науки. Відсутність сталого погляду на істоту мистецтва та провідної еволюційної думки надає книжці Некрасова характер мозаїчної збірки оповідань про пам'ятки мистецтва, не об'єднаних загальною еволюційною схемою.

Перші два розділи, присвячені візантійському мистецтву, не можуть дати навіть і побіжного ознайомлення з еволюцією візантійського будівництва і тільки той, хто докладніше знає візантійське мистецтво, а також ще з загальної історії знає про економичні зносини Царгородської Імперії з східніми країнами, може зрозуміти, чому в Некрасова серед оповідань, про грецькі будівлі, несподівано трапляються необ'єднані з головним оповіданням, абзаци, присвячені малоазійським або кавказьким будівлям.

Не зачеплюючи всіх численних фактичних помилок цих розділів, зазначу однак план церкви Сергія та Вакка в Царгороді, що його запозичив Некрасов з видання Зальценберга 1854 р., та який не відповідає дійсності, в той час як ми маємо, напр., у Ван-Мілінгена (1911 р.) план тої ж будівлі, намальований на підставі нових точних обмірів.

Така ж плутанина та недоладність пануе в розділах, присвячених руському мистецтву. Так, напр., на стор. 54 мал. 87 ми здибуемо репродукцію плану Київської Десятинної церкви за міл. 1824 р. Адже ж після роскопок Мілеева в 1908—1911 р.р., що з'ясували дійсний вигляд Десятинної церкви, не може й бути мови про користування тим устарілим невдатним планом XIX віку. Таким самим невдатним запозиченням у Павлінова є невірний план Чернигівського Спаського собору.

Звертаючись до дальших сторінок, знов зазначу безсистемність в росподілові матеріялу, що залежить від браку марксистського погляду на мистецтво. Особливо це помітно в розділі «Искусство Московского государства». Тільки в цьому розділі згадується дерев'яне «великоросійське» будівництво; в звязку з питанням про утворення стилю дерев'яних будівель боярської верстви—себ-то невиробничої класи (та й взагалі майже вся книжка присвячена мистецтву невиробничих верств!) іде коротенька, тільки на одній сторінці, розмова про «ізбу», себ-то про архітектурний витвір виробничої класи. Але навіть і тут трапилась помилка: малюнок та план 167 (на стор. 110), що повинні дати зразок великоросійської (або за термінологією автора «русской») «избы», є невдатне запозичення з книжки Красовського «Деревянная архитектура» (1916), де під цим малюнком зазначено: «Хата Волинської губерні». Подібне ігнорування українського мистецтва (хоч шановний автор зачіпає де-які доби

українського мистецтва) приводить Некрасова до досить курйозних висновків: на двох сторінках, що попереджують абзаци, присвячені впливові українського бароко на утворення московського бароко, Некрасов пробує з'ясувати зародження стилю Українського дерев'яного будівництва—і відмовляється шукати зародження його в стародавній добі Української історії. Адже ж після праць О. Новицького, Г. Павлуцького, В. та Д. Щербаківських, Ф. Шміта, що звязували утворення стилю українського дерев'яного будівництва з мистецтвом так званої «домонгольської» доби, (це цілком відповідає економично-суспільній базі, бо як і в феодальну добу, так і пізніш дерев'яне будівництво на Україні в більшості було витвором виробничої—селянської класи), якось дивно читати таку заяву професора А. І. Некрасова в 7 числі «Печать и Революция» за 1922 р., стор. 331—332, в рецензії на книжку Ф. Шміта «Мистецтво Старої Руси-України»: «У украинских ученых (а к ним принадлежит автор по месту своего жительства) образовался своеобразный патриотизм признавать украинскую деревянную церковь за явление еще домонгольского вкуса. Мы уже имели случай возражать по пунктам по этому поводу проф. Г. Павлуцкому и не будем здесь входить еще раз в полемику. Польско-венгерское бароко—вот источник этого зодчества». Цю ж саму думку А. І. Некрасов повторює в цій новій книжці, де він, між иншим, инколи, користується устарілим терміном «малорусский». Проти такої безапеляційної заяви важко щось відповісти, окрім поради шановному московському вченому, раніш, ніж робити які-небудь висновки про українське мистецтво, краще самому перестудіювати той величезний матеріял, що послужив підвалиною для теорії О. Новицького, Г. Павлуцького, В. та Д. Щербаківських Ф. Шміта та инших.

Російському мистецтву XVIII—XX вв. присвячено 42 стор. Отже нема нічого дивного, що тут панує плутанина та неповнота відомостей: так, напр., автор не зазначив про вплив Растрелі на послідуючі покоління архітектів—так звану «растреліевську школу», до якої належали Терезіні—син, Квасов, Чевакінський та Волков (про останніх трьох Некрасов навіть не згадує).

В побіжному огляді будівництва при Миколі I, часів утворення псевдо-«русских» стилей, Некрасов не згадує про незграбний витвір Спасова—сучасну Київську Десятинну церкву, що своєю кубичною формою яскраво свідчить про повне нерозуміння в ті часи дійсного візантійського та староруського мистецтва.

На останніх сторінках дано такий короткий побіжний нарис архітектури другої половини XIX в. та XX в., що про їх нема чого й казати.

Так само важко висловитись з приводу розкиданих у книжці сторінок (в загальній сумі 17 сторінок—кількість досить невелика!), присвячених історії малярства та скульптури; в усякому разі за Некрасовим еволюцію малярства та скульптури уявити досить важко.

Отже в сучасний мент, коли питання про радянську систему мистецької освіти стало на чергу дня, коли будується нова радянська мистецька школа, що повинна виховувати творців революційної марксистської ідеології в галузі мистецтва, користування в новій школі книжкою А. І. Некрасова, в якій зовсім не згадується про соціяльні підвалини та значіння мистецтва, а також трапляється не мало устарілих відомостей та фактичних помилок, було б злочином відносно сотень і тисяч пролетарського студентства, що опанувало вже мистецьку школу та чекає від Н. К. Освіти нових підручників, які відповідатимуть сучасному станові мистецтвознавства, збудованого на підвалинах марксизму.

Л. Е. Кістяковський.

Записки історично-філологичного відділу Всеукраїнської Академії Наук. За головним редагуваннням голови відділу акад. Агатангела Кримського. Книга IV, Київ, 1923. Стор. 354, in 8⁰.

Коли в попередніх числах «Записок» переважав офіційно-організаційний матеріял, то в IV кн., що недавно вийшла, його зовсім мало—увесь матеріял виключно науково-дослідчий.

Четверта книга «записок починається відділом—«Schewtschenkiana», в якому Шевченкові присвячено чотирі великих статті. Павло Филипович у докладній статті «Шевченко и романтизм» розглядає вплив на Шевченка романтизму, що відограв величезну ролю на розвиткові європейської культури XVIII—XIX ст., засявши в творчості Байрона, Гюго, Леопарді, Міцкевича, Лермонтова й багатьох инших першорядних поетів. Опинившись у романтичному оточенні (спочатку—особистий вплив Жуковського), Шевченко, каже автор статті, прийшов до думки, що народня пісня, дума, легенда—можуть

і повинні бути матеріялом для поета. Балади українські, російські, польські та инші вказали Шевченкові, що фантастично-легендові елементи можна вносити до поезії, й Шевченко справді показав, що балада—та галузь, де романтизм міг знайти поживу і на українському грунті. Відчувши в собі поета, творця, переконавшись у своєму високому призначенні, Шевченко, розуміється, не міг далі вар'ірувати баладні теми й продовжувати оспівування минулого—мотиви його стають ширші. Далі автор статті доводить, як Шевченко од національної романтики переходить до революційної, до закликів боротьби і помсти, до політичного й соціяльного протесту. Такі мотиви, каже автор, бреніли досить часто у романтиків—у Байрона, якого Шевченко знав і цінив, у французьких поетів, у Міцкевича, у де-кого з російських авторів.

Загальний висновок автор статті робить такий: «романтизм мав для Шевченка велике значіння, незмірно більше, ніж те, яке йому досі надавали дослідники» (ст. 18).

М. Новицький подав з коментаріями поему Шевченка «Мар'яна Черниця» в останній редакції, що переховувалася в неопублікованому ще архіві видавця альманаху «Сніп» (на початку 40-х років минулого століття) Ол. Корсуна, якому Шевченко надіслав цю поему для альманаху. Але альманах не вийшов, і Шевченкова поема залишилася в архіві Корсуна. Через те всі «Кобзарі», починаючи з Кожанчикового—аж до виданнів Романчука, Франка та Доманицького, дають скорочений і попсований текст поеми.

Петро Стебницький у статті «Кобзарь під судом» докладно росповідає історію повного видання «Кобзаря» в роках 1907—1910, спиняючись «на тій атмосфері, в якій відбувалися ці події, на тогочасних переживаннях петербурзької української колонії, і на останній фазі Кобзарної епопеї, коли Правительствующому Сенатові довелося касувати цензурний дозвіл і наново класти Шевченкові вірші на старе прокрустове ліжко» (ст. 36).

Цікава своїми висновками стаття Михайла Марковського «Шевченко в Кирило-Методієвському братстві». До цього часу панувала думка, що «Книги битія українського народу» або «Закон Божий» було складено Костомаровим. Але т. Марковський з цією думкою не погоджується. Костомаров, каже він, міг внести в цей твір де-що, як складач, але головний, революційний настрій, яким перейнято «Книги битія», належить не Костомарову, помірковані погляди якого відомі всім. На підставі аналізу поезії Шевченка й инш. т. Марковський доводить, що «таким ідейним автором цього твору, його вдохновителем був не хто инший, як Шевченко. Він один міг надати цьому творові того революційного настрою, який червоною ниткою проходить через усі «Книги битія українського народу»,—тільки від нього братчики могли почути таке гостре вогненне слово проти царів, панів, то-що. Другої такої людини в їхньому осередку не було. Відомо, яке враження справив Шевченко на братчиків, коли він опинився серед них, приїхавши з Петербургу» (ст. 50).

Правда, висловлена в цій статті думка т. Марковського не нова, про це писав ще раніше Возняк («Кирило-Методієвське братство», Львів, 1921 р.), але у Марковського яскравіше підкреслена.

Акад. Єфремов у статті «Без синтезу» дає докладний аналіз життьової драми Куліша, використовуючи його твори, листування, щоденник і инш. Цю драму академік Єфремов називає—«без синтезу», як певного стерна в подорожуванні по хвилях життьового моря. Почавши з інстинктивного відчуження від людей через прищеплену вихованням одлюдкуватість вдачі, пройшовши всі стадії принціпіяльної антигромадськости через надмірне самолюбство, пиху, мстивість і органічну нещирість та позування, ця драма останнього досягла завершення свого в асинтетичності «Кулішевого розуму» (ст. 79).

Петро Рулін у статті «Українська пісня в старовинному російському співаннику» освітлює вплив стар. укр. народньої пісні на російську поезію, користуючись друкованими й рукописними збірниками XVII—XVIII ст. (зокрема рідкими збірниками, що переховуються в Києві) й великою про них літературою. До цього часу український пісенний матеріял із рукописних та друкованих збірників ще не було обраховано та зведено,—початок цієї студії було зроблено акад. М. Сперанським. Т. Рулин, як він сам зазначає у своїй статті, й мав на меті зробити де-які доповнення до зібраного акад. Сперанським матеріялу.

Павло Попов у «Замітках до історії українського письменства XVII—XVIII вв.» подає відомості про де-які мало відомі й зовсім невідомі латино-польські пам'ятки, що характеризують довге блукання українського письменства XVII—XVIII вв. по царинах мов: польської, латинської і т. зв. «слов'яно-руської».

В загальному відділі, крім розглянутих, вміщені ще такі статті: Вс. Ганцова «Діялектологична класифікація українських говорів», В. Пархоменка «Олег та Ігор» (до питання про їх взаємовідносини), акад. Харламповича «Листування запорозьких козаків из султаном», В. Дем'янчука «Гнат (Ватрослав) Ягіч». Короткий нарис його

життя і наукової діяльности», життєпис і спис наукових праць акад. А. Лободи, з нагоди 30-ліття його науково-літературної діяльности.

У відділі «Матеріяли й замітки» вміщені нові матеріяли до життя й творчости Котляревського і коротеньке звідомлення про досліди над Чернигівським Спасом.

У відділі критики й бібліографії подано рецензії: на перший річник часописи слов'янської філології «Slavia», на «Украинский язык» Синявського й Йогансена, на книжку проф. А. Білецького «Старинный театр в России», на останнє видання Потебні «Мысль и язык» і т. д.

У офіційній частині подано звідомлення про діяльність Історично-Філологичного відділу за 1923 рік.

Ів. Денейко.

«Радянський Селянин» ч. 3–4 Березень—квітень 1924 року. Видання Народнього Комісаріяту Земельних Справ.

Не щастить видавництву Наркомзема. Виповнивши підвали «дорогоцінними» виданнями, роспочали видавати літературу популярну, вкраїнською мовою писану. Перед нами ч. 3—4 популярного, розрахованого на масового читача—українське селянство – журналу. Журналу потрібного, але...

Коли не помиляємся, то самі видавці не були вдоволені першими двома числами, тоб-то мали поставитися, очевидно, з особною увагою до наступного числа, але, на жаль, цього зовсім не помітно. Коли можна віднести на рахунок «об'єктивних умов» (фінансові скрути) те, що с.-господарчий журнал після довгенької перерви виходить по весні подвійним числом на 24-х сторінках, не маючи змоги вже через це охопити вимог сезону, то тим більше уваги треба було би віддати вміщеному матер'ялу. До журналу увійшли такі статті: «Кредит сільському господарству»—І. О., «Насіння»—проф. О. Яната, «Що робиться в світі»—В. К., «Сійте чисте насіння»—агроном С. П., «Яка буде весна»—Д. Педаєв, «Як боротися з зоною»—В. Телешок, «Машинові товариства»—Ю. Доброволенко, «Подбайте про бджіл»—С. Коваленко. «Нові гроші»—С. С., «Життя на місцях», «Роспорядження влади», «Що читати». Як бачимо, зміст цілком відповідний. Але відома річ, що популярно писати остільки ж важко, оскільки легким це здається з першого погляду. І «Рад. Сел.» теж відбив на собі цю звичайну хибу популярних видань. Починаючи од статті І. О. «Кредит сільському господарству», що писана ніби зрозуміло, але «общими местами» це невміння писати популярно помічаємо трохи не по всіх статтях.

Винятком є стаття проф. О. Янати «Насіння», але, на жаль, у весняному числі закінчено її на саме цікавому місці—не досказано, що твориться з насінням, коли воно проростає.

Коли б не найгірше написано під розділом «Що діється на світі». Тут повторено про визнання С.Р.С.Р. ворожими державами, хоч про це-ж саме було писано й у ч. 2-му. Нового не сказано майже нічого, але те, що сказано, потрібує значних пояснень. Почати з «Визнання»—це не таке просте слово для селянської уяви. Крім того взагалі, не варт роспочинати оповідання про складну міжнародню ситуацію на 60 рядках, а то й вийде: «з приводу скрутного становища французької буржуазії, комуністична партія Франції звернулася до робітництва з відозвою» (!); дані про страйк докерів 4 рядки, а про «робочий» уряд Англії—3 рядки: «Цей уряд тільки так зветься, а в дійсності помагає буржуазії, а не робітництву, бо міністр Гендерсон одного разу заявив, що докери вимагають багато». Статтю «Сійте чисте насіння» почато хороше, яскравими прикладами, порівнюючи зрозуміло, але мова і почасти стиснутий кінець (де дістать машини) трохи зле одбилися на ній. Та про мову «Рад. Селянина» нижче.

Статтю «Яка буде весна» треба відзначити як надто стислу. Авторові довелося на 1½ сторінках, говорячи про можливий хід погоди, з'ясувати такі складні метеорологичні питання, як залежність погоди од тиснення повітря. Це на 10 рядках, чому й маємо фразу «Повітря давить на землю не завжди однаково: то збільшується то зменшується; давління це можна точно зміряти. І оказалось, що наша, погода зміряється»... Коли-б обминути ці моменти—стаття була-б одною з кращих в журналі. Є в ній дрібні недогляди: «Ми маємо точні відомості про товщу снігу на Україні за останні 32 роки і вони показують, що за останні 35 років»... не згадано, що Головна Фізична Обсерваторія є в РСФРР, а у нас на Україні за неї править УКРМЕТ. Невідомо, чий «наш проф. І. Г. Данилов», але це дрібниці, гірше з кінцем, де автор застерігає од високих вимог до метеорології «бо й того, що вона дає, досить», а стаття, власне, не говорить і не мала говорити про те, що дає метеорологія.

«Як боротися з зоною»—стаття більше, як потрібна. Писана до ладу, хоч має дрібні хиби: не зазначено, яку T⁰ треба вважати за найменшу при промивці зерна третім способом. Сказано: «гарячою водою до 56⁰C, або 45⁰R.», але од скількох градусів. Не зазначено, що не всякий термометр R чи C для цього придатний.

«Машинові товариства» найбільше грішить популярними недоречностями: «ті господарі, які потрібують машин, не мають досить коштів щоб нарізно забезпечити себе знаряддям, мусять збіратися в гурт, або, як кажуть, організувати машинове кооперативне Т-во». «На пораду й допомогу слід закликати інструктора, агронома і просто тямущих людей (а саме?). Розумна рада знаючих людей не вадить, допомогає (!).

«Нові гроші»—стаття складена не уважно. «Продукти, радзнаки, народнє господарство, незабезпечені гроші—«речі прості і зрозумілі, але не для всіх». «Випускати паперові гроші, щоби пустити заводи»—неясно. «Набрать для цього грошей податками з населення (!)» і далі теж не хороше. Майже скрізь господарство раптом «оживає», золота й срібла «удалось набрати». Про випуск червінців говориться двічі через 10 рядків і що «це були городські гроші. Щоб нові гроші пішли на село, то вони будуть переважно дрібні». Гроші мають бути металевими і там же говориться про забезпечення їх. Тонкості не потрібні. Журнал вийшов уже після відсрочки викупу радзнаків, а зазначено старі терміни.

Неясно, чому нові гроші приведуть до зниження цін. Саме-б сказать, чому бракує дрібних, а автор закінчує статтю загальним твердженням. Розділ «Життя на місцях»—зовсім бідний. Можна більше сказати в розділі «Роспорядження Влади». Саме місце, щоби з'ясувати хід і правила землевпорядження.

Не помітно звязку з читачем і нічого для того не робиться, коли не навпаки, бо мова журналу може спричинитися до незрозумілости його. О, та мова! Абсолютно всі статті, за винятком «Насіння» О. Янати, так терплять од поганих перекладів, кореторського недогляду, що важко говорити про це спокійно. Ріжних недоречностей на кожну сторінку припадає по-над 15. Маємо собі такі шедеври, як:

«Сама лише Франція міцно держиться». Говориться про французький уряд, а з'ясується «без її Ради». Скрізь вживано «губернії», коли в російській мові панує вже закінчення «щина». Безліч «зукраїнізованих» просто російських слів «великість», «одставка», «французький поводок» (!), «кожевників», «розлив», «давління» і без кінця. Дивовижна будова речінь, випадкове розміщення розділових знаків. Не знати, хто кращий, перекладач чи коректор. А хиби ці найлегче усунути.

В журналі бажано бачить ілюстрації. Це потрібно з багатьох причин—не тільки для оздоблення, але й для того, щоби піднести в очах селянина цінність книжки. Знано, що картинок і книжок на доброму папері майже не скурюють.

Вас. Поріцький.

Библиотека «Внешней торговли Украины». Серия популярная. № 1. **Д. А. Каплан**—«Внешняя торговля и монополия внешней торговли». № 2. **А. С. Векслерчик**—«Хлеб и как его подготовлять к вывозу заграницу». № 3. **С. Фродков** и **Н. Зусманович**.—«Щетина и подготовка ее к продаже». № 4. **Д. А. Каплан**—«Птица и яйца и подготовка их к вывозу заграницу». Видання «Редиздата Укрвнештворга». Харків, 1924 р.

Без сумніву доцільне завдання: дати популярну серію видань, що мають ознайомити селянські маси с значінням поліпшення продукції нашого сільського господарства в експортних цілях. Ця серія, що її видає Зовнішторг, не має обмежитись вищенаведеними брошурами. Готуються до друку подібні ж брошури про тютюн, ліктрави, прядиво і т. д.

Поскільки видання цієї серії популярних брошур для селянства роспочав Український Зовнішторг можна думати, що воно призначене для росповсюдження не в СРСР, а має обслуговувати тільки селянство України. Коли ж це так, то дивно, що всупереч до постанов партійних з'їздів і до цілої політики в справі підходу до українського села, всі чотирі популярні брошури видано не на тій мові, яку це село знає, яку вживає й яку розуміє. Це на 50%, коли не більше, зменшує як вартість популярности видань, так і їх доцільність.

Але, коли залишити на боці цю недоречність, треба визнати, що автори усіх чотирьох брошур виконали своє завдання цілком задовольняючи. Написано брошури досить популярно. Теми трактовано широко й всебічно. Селянина знайомлять книжечки як з тим, що уявляє з себе ціла наша сучасна зовнішня торговля і її монополія, так і з тим, яку в ній ролю грає сільська продукція й окремі її галузі. Дано розумні поради

відносно того, як досягти селянству поліпшеної підготовки продуктів його господарства для експорту «к засобу для завойовання нами міцного становища на мировому ринкові».

Проте популярний виклад, навіть і простих матерій, це річ складна. Й не диво, що і в виданнях цієї серії популяризація подекуди страждає.

До хиб її треба віднести, крім згаданої нами помилки, що до мови цілого видання, де-яку далекість, так мовити б, в розробці теми від місцевих умов. В частині історичній, наприклад, брошури № 1, там, де малюється розвиток «нашої зовнішньої торговлі» в часи, коли ще існувала Київська Русь Україна, про Київ та його торгові зносини із Царгородом, то-що а ні слова. Натомість згадується тільки про Новгород та Псков, для серця й розуму полтавського чи київського селянина досить далекі. Подібне ж й в инших №№ серії. Замість, наприклад, того, щоб докладніше зупинитись на тому, де й як розводять птицю й збирають яйця на Україні, автор брошури № 4 совісно перераховує на двох сторінках, скільки тисяч пудів і тисяч штук птиці та як вивозили в 1913 році Тамбовська, Курська, Казанська, Пензенська й т. д. губернії.

До хиб популяризаційних треба віднести ще брак прикладів. Малюючи боротьбу капіталістичних країн за ринки збуту (№ 1, стор. 7), не зле було б згадати про боротьбу цю трохи конкретніш: згадати хоч би слід було про світову війну, що саме почалась на цьому грунті, то-що. Цього нема, й це хиба. Коли в брошурі № 2 у другому ж рядкові друкується «85 відсотків», також не заважало б дати пояснення на прикладах, які б селяне зрозуміли, що саме є «відсотки». Цього також немає. Коли говориться про переробку щетини й ріжницю поміж ціною реалізаційною та тою, яку одержує саме селянин (№ 3, ст. II), ріжниці ці знов вимагають більш зрозумілих ілюстрацій й т. п.

Трапляються й окремі недоречності. «Не слід сіяти,—пише А. С. Векслерчик,—нових, ще не випробованих в селянському господарстві сортів зерна, а тільки такі сорти, які вже прищепились в даному районі та давали добрий врожай» (№ 2, ст. 15). Думка хоч і вірна, але не в такій категоричній формі. Ну, а коли нові сорти випробовано не в селянських господарствах, а на досвідних станціях чи у совгоспах, все одно сіяти їх не треба. Така трактовка—це вода на млин сільського консерватизму. Другий приклад: В таблиці довійськового вивозу з б. Росії порівнюється вивіз України і... цілого Союзу (№ 1, ст. 14). Може й приємно довідатись селянинові, що в 1913 р. існувала не Російська Імперія, а Рад. Союз, але все ж воно не зовсім, делікатно кажучи історично. Вражає також надзвичайна лаконичність в змальованню відновлення нашої зовнішньої торговлі з Європою в 1920 році. Пояснення: «В 1920 році Верховна Рада Ліґи Націй постановила зняти блокаду з Рад. Росії та дозволила громадянам європейських країн відновити з нами торговельні зносини» (№ 1, ст. 19). Ось яка добра ця Ліґа Націй. Постановила й дозволила. Хай дякує селянство. Ну, а чи не зограла в цьому якоїсь ролі невдача всіх блокад та інтервенцій, а вкупі з тим і зацікавленість самої Європи в відновленню із нами торговельних зносин? Чому про це немає ані слова? Не зовсім вірно далі, що «відновлення наших торговельних зносин з иншими країнами» дуже повільне (№ 1, ст. 20), не вірно, що вихід на зовнішній ринок мають лише «всесоюзні кооперативні об'єднання» (№ 1, ст. 28). Коли говориться про контрабанду, не досить яскраво виявлено, в чому полягає її шкода і зовсім нічого не згадано про покарання контрабандистів і т. д.

Є де-які помилки і в цифровому матеріялі. Д. А. Каплан, напр., в брошурі про зовнішню торговлю, пише: «В 1919 р. весь ввіз із-за кордону складав всього лише 602 тисячі карбованців» (№ 1, ст. 31). По даних проф. Фалькнера цей ввіз був більший й виносив по-над 3 мільйони карб.

* * *

Але всі згадані, й подібні їм, хиби—це дрібниця. Вони дуже незначно зменшують вартість видань. Самі ж видання безумовно можуть принести велику користь.

Радіє око: добрий папер, читкий друк, майже цілковита відсутність коректурних помилок значно полегчує читання цих брошур. І як би ще до селянина підійшов редвидат Укрзовнішторга на зрозумілій йому (селянинові) мові, появу цілої серії треба було б вітати зовсім без «але».

М. Ш.

Покровський, А. М., проф., Ястремський, В. І., Колесниченко, Л. І. Географічні етюди. Читанка з початкової географії.—Вид. Держ. Вид-ва України, ст. 1—149,8⁰. Київ, 1924 р.

Читанка не має передмови, через що не відомо, для кого вона призначається—чи для молодших груп трудшколи, де навчання ведеться переважно комплексним методом, чи для старших груп, де проходиться систематичний курс географії?

Але розполог змісту, що не має нічого спільного з комплексним методом, й добір статтів, що вимагає від читача певних знаннів, показують, що читанку призначено для старших груп, починаючи, принаймні, з четвертої.

Читанка подає низку художніх уривків і географичних статтів, переважно перекладених з російської мови, що є прекрасним доповненням і ілюстрацією тих розділів загальної географії, що трактують про сушу, воду й атмосферу. Але автори читанки забули, що географичний ландшафт, крім літосфери, гідросфери й атмосфери, складається ще й з біосфери.

Тому в читанці зовсім немає статтів, що дали-б дітям уявлення про тундри, ліси помірної зони, пустелі, гірські краї, тропичні ліси, про фавну їх, про людські раси та племена, про побут бродячих народів, що живуть з ловецтва й рибальства, народів-кочовників, про аули горців та їхню працю, про життя культурних народів.

Праця людей, боротьба з природою, опанування природою в процесі класової боротьби, ріжні взаємовідносини людей,—на зазначені й де-які инші питання читанка не дає жадної статті.

Переходячи до останнього розділу—«Українські краєвиди», зазначимо, що цей розділ не витримує жадної критики. Найголовніші краєвиди України,—то ліс, лісостеп і степ. Отже й треба було дати малюнки полісся, лісостепу, зокрема Правобережжя й Лівобережжя, а не лише самого степу, як це бачимо в читанці. Між иншим, для характеристики Правобережних краєвидів обов'язково треба було щось взяти з «Нарисів природи України» акад. П. А. Тутковського. Там є багато чудових географично-художніх оповідань. Чи не краще було-б, змальовуючи український степ, замісць уривків з Чехова подати Панаса Мирного, Куліша.

Так само, замісць статті І. Буніна «Святі гори на Донці» з манастирським двором та прочанами краще було-б подати статті, що змалювали-б фабрично-заводську степову Україну. («У шахті»—Черкасенка, «Під землею»—Загірньої й инші).

Зовсім треба викинути статтю проф. О. Краснова «Перше знайомство російського мандрівника з Україною», бо це опис «Малороссии», де «ленивый хахол» говорить «російською мовою, переинакшивши трохи на свій лад та переставивши наголоси». (Напр., «тополя» тут, цеб-то «в Малороссии», жіночого роду, хоч в Росії це слово чоловічого роду, а «у відмінах припускаються такі вільності, що не передбачає їх ніяка граматика»—очевидно, російська).

Далі говориться в статті про «люд третього класу», себ-то «мужичков», яких не можна зворушити навіть щедрою обіцянкою «на чай», а також приводяться де-які й инші нісенітниці. Сором містити зараз у читанці таку статтю. Взагалі ж, що до самої читанки, її треба уважно переробити, серйозно (а не тільки для того, щоб одержати гонорар) до неї поставившись. На наш погляд, такі читанки найкраще складати колективно після відповідних рефератів на педагогичних конференціях.

К. Дубиняк.

Червоні зорі. Читанка. Рік третій. Наукпедкомом НКО ухвалено до вжитку в уст. соцвиху. Упорядкував М. Сулима. ДВУ. К. 1924. Стор. 296. Мал. 153. Накл. 25.000

Безумовно, що з низки читанок Лубенця (обох радян. видань), «Веселки» Чепіги—Червоні зорі найкраща, але це не значить, що вона вже є гарна взагалі. В ній так само є не мало хиб, які ми віднесемо на рахунок її впорядчика та видавництва.

З передмови («До вчителя»), що її цілком помилково видруковано на обкладинці,—видно, які завдання становив упорядчик до читанки: 1) радянський зміст і настрій. Це допіру виконано і ми бачимо дійсно природні, щирі оповідання, поезії, нариси з історії революц. руху, життєписи діячів, все це до діла, не глушить юнака, не є «лубочна радянізація», що помітно у Чепіги, Лубенця; 2) дотримати комплексного методу—тут дійсно читанка не відповідає завданню (це бачить і впорядчик, хоча від цього не легше вчителеві!). Читанку побито на теми: 1) школа, наука, книжка, товариство, Ленінці, 2) осінь, природа, праця, 3) Жовтневе свято, радянська держава, армія, 4) зіма, холодні краї, колядки, 5) пролетарські свята, 6) весна, річка, рослини, птахи, селянські роботи, 7) 1 травня, 8) літо, природа, жнива, 9) степ, ліс, вода, гроза, повітря, людська культура.

Де-які теми досить штучно звязано; дотримуючись такого ладу, можна буде «нагнати» скуки на дітей, позбавити інтересу. Самий матеріял читанки місцями надто старий, сучасної літератури майже не зачеплено (крім 6 поезій, 3 оповідань «Плужан»), упорядчик більше використав творчість Олеся (22 поезії), Чупринки (13 поезій), старих поетів: Чернявського, Вороного, Грінченка (коло 20 поезій). Це «зловживання» поетами групи 1905 р., або із школи «мистецтво для мистецтва» справляє в 1924 (а читанка буде і в 1926 році в ужитку!) вражіння негарне, надає затхлий відтінок. Проза значно є свіжіша, сучасна, як скажемо—із часописа «Юний Спартак».

Старим відгонить (за Русовою!) замітка про УСРР (ст. 60), про повітря (282). Видавництво винне в гидких малюнках, бо поруч з гарними, виразними, уміщати такі, як ось на стор. 20, 45, 47, 44, 51, 59, 151, 185, 267 і т. инш.—просто не личить такій організації, як Дер. Вид. Укр.

Друк досить читкий, папер цупкий і хіба лишень не можна обійти мовчанкою инакший правопис, ані-ж маємо взагалі, але це така звичка киян—неодмінно—по-своєму.

Все ж, які б не були хиби—читанка, повторяємо, є кращою від инших подібних «псевдо-паліятивних збірок».

То справа инша—доки наша школа буде користуватися схоластичними «хрестоматіями»—цим гидким нащадством педагогіки буржуазного ладу. Але для сьогодні—читанка, як така—свою мету і завдання виконує.

Мих. Марусик.

Акад. С. Єфремов. Карпенко-Карий. (Ів. К. Тобілевич). Критично-біографичний нарис. Вид-ство «Сорабкоп». К. 1924, 8⁰. Стор. 115.

Книжка акад. С. Єфремова складається з п'яти розділів: I. Проти хвилі. II. «І де ти такий взявся?» III. У царстві експлуатації та наживи. IV. Оборотна сторона медали. V. Письменник і артист. Коли порівняємо її з давнішою брошурою про Карпенка-Карого того ж автора (К. 1908, мал. 8, стор. 83), то зовсім новими тут будуть перший розділ та друга половина другого. Отже про них і треба насамперед сказати.

В першім розділі автор дає біографію Карпенка-Карого (1845—1907) переважно на основі статті «Життя Івана Тобілевича», що її друкувала дружина небіжчика С. В. Тобілевичка в «Літературно-Науковому Віснику» протягом 1912—1913 років та не докінчила друком. Ці спомини такої близької людини дають чимало дуже цінного матеріялу. Доповнюються вони то споминами самого автора, то уривками з листів до нього та до инших осіб К.-Карого ж. Цікаві можуть бути листи його до Є. Чикаленка, його інтимного приятеля, про які лише згадує автор. Про батьків К.-Карого С. Єфремов розказує так автор «Мартина Борулі» й сам походив з «шляхти», знав добре її побут і духове обличчя й у своїй комедії використав навіть традиції свого роду. Помилка в призвищі (Тобелевич замість Тобілевич) сталося причиною до трагедії й у батька К.-Карого, так само, як і в Мартина Борулі. Коли син читав батькові цю нову свою п'єсу, то старий мовчки вислухав її, нічого не сказав і тільки покивав на Івана Карповича пальцем. Видко, старий ще раз пережив драму свого життя... А от ще одна риса цікава для автора «Суєти». Служивши в Єлисаветграді в 1870-тих роках секретарем поліції, Ів. Тобілевич що-року, саме в косовицю та жнива, брав одпусту й вибірався на село. Недалеко Єлисаветграду дружина його мала шматок землі, де Тобілевичі провадили маленьке хазяйство. Цілі літо Ів. К—вич процював коло землі, як справжній робітник, ходив за плугом, косив і справляв усі роботи в господарстві,—і робив це не як дилетант, а як звичайний хлібороб: косар із його був, напр., навдивовижу навіть для сусідів-селян. Для самого Тобілевича оті щорічні переїзди «на заробітки» не були тільки інтелігентською забавкою, бо він мріяв, дослужившись пенсії, зовсім таки й назавжди осістись на землі і вже заздалегідь привчав себе до тяжкої праці хлібороба.

На основі біографичного матеріялу автор в другому розділі говорить вже про генезу, походження творів К.-Карого. Життєпис його з'являється тут головним джерелом для дослідника. Цілу низку п'єс написано з оповіданнів батька або з родинних переказів: «Батькова казка», «Підпанки», «Чумаки», «Мартин Боруля». Джерело иншої низки п'єс вказує дружина небіжчика серед сільських знайомих автора. «Тут був «розумний» і «дурень»,—каже вона,—Цокуль і Харитина, Калитка і Копач, Свекруха й безталанна Софія — отже маємо знов цілу низку п'єс («Розумний і дурень», «Наймичка», «Сто тисяч», «Безталанна»), яких джерело одкривається з цього посвідчення. Але до них треба було б додати і «Бурлаку», і «Хазяїна», і «Суєту», і «Житейське море», і «По-над Дніпром», які з того ж самого взялися джерела й показують це

самим своїм змістом. Лишаються історичні п'єси, яких джерелом була то пісня («Бондарівна», «Сава Чалий», «Лиха искра»), то історичний переказ («Паливода XVIII століття» з анектодів про Потоцького), то докладно відомий історичний документ («Гандзя»).

Инша річ, каже автор, що до літературної манери, що до способів обробки художнього матеріялу. Тут справді був К.-Карий залежний од тих зразків, які давала попередня українська драматична література та сучасна російська в особі найбільшого її тоді заступника Островського. Український письменник з погляду літературної манери був дійсно учнем Островського і належить до його школи, але таким учнем, що засвоїв дух, а не тільки мертву літеру починателя своєї літературної школи. У виборі сюжетів, у художній обробці їх К.-Карий був безперечно самостійним.

Зміст розділів III—V відомий з давнішої праці. К.-Карий повернув на новий шлях українське драматичне письменство й підвів під нього тривкі підвалини соціяльної драми. Автор, за його п'єсами, дає нам малюнки з царства експлуатації та наживи, а потім показує й оборотній бік медалі, тоб-то героїчні типи в тих же п'єсах. До великого запасу емпіричних спостережень і до артистичної їх комбінації, каже автор, не прийшов на допомогу такий само багатий запас ідейно-теоретичного надбання—і К.-Карий заплутався в клубку прикрих суперечностей. Кінчається книжка характеристикою його як письменника і артиста, де говориться про психологічні проблеми в його п'єсах, про п'єси історичні, про його художні образи і т. п.,— та про нього як артиста.

В додаткові маємо атестат К.-Карого, виданий йому при звільненні від служби 1883 року, лист його та уривок з щоденника.

Книжку прикрашує вісім портретів К.-Карого ріжних років та в ріжних ролях.

П. Тих—ий.

Петро Панч. «По-за життям». Сім оповідань. (Із творів спілки селянських письменників «Плуг»). В-во «Шлях Освіти». Харків, 1924, 8⁰, стор. 40.

По-перше, цілком невірна назва... Треба було: по-за нашим життям, то-що

Переказано низочку соковитих життєвих анекдотів, з духовного побуту здебільшого.

Переказано трохи шаржовано, а проте дуже зі смаком. Тільки протиставляти дяконовій копієчці переможній рокіт оркестру—в закінченню першого оповідання—якось. чи вже знадто сміливий ефект чи просто ефект традиційно-зайвий.

Проте в життю буває саме так. Дякон та Інтернаціонал, як теза й антитеза (без можливости синтези...).

Цікаво порівнює своїх героїв автор: «він (дякон) дивився розгубно на клаптик паперу, як зблудла собака на голу площу... У голові повзали, у голові пищали сліпими цуценятами думки і тхнула собачою шерстю мокра долівка».

Не хочуть зробити дякона батюшкою... Бідний дякон... Бідна його матушка, що попереду «сьорбала свої сльози». Не дурно так у відповідних колах, ще за часів Керенського, піклувались участю «духовного пролетаріяту»!

Цілком уже здивував мене автор, віднесши навіть «перекупок» по-за межі життя.

А взагалі чомусь дуже жалко робиться, мені особисто принаймні, бідних героїв цих дуже гумористичних оповідань. Иноді це ж просто зворушує... «Перекупки вже потрошили якусь бабу, розриваючи курчат. Баба сиділа на возі, як квочка, і охала:

«Ох, лишенько, ох, голубоньки... де-ж ви півника вже поділи... то-ж моє багацтво!..». Рецензентові лишилось би згадати про Гоголівський (український) сміх крізь сльози чи сльози крізь сміх і, за прикладом Пушкина, загадати:

«Боже, яка сумна наша Україна!..».

Але було вже сказано: «Мій рідний край такий веселий, мій рідний край такий сумний...».

Коли про цей рідний край починає росповідати зі своїм знанням побуту Петро Панч, то чомусь пригадуєш безапеляційні слова великого блудослова В. Розанова— «никакой человек не достоин похвалы, каждый человек достоин только жалости»...

Але «жаліти» не треба, треба сміятись—просто в безощадні очі правди про людину, яко про таку. Так само сміється, значно абстрактніший од Петра Панча, Остап Вишня. Взагалі сумний український гумор є такий.

Ми живемо ще «в царстві необхідности».

Але напередодні царства волі.

. . . Лірика.

М. Д.

І. Дніпровський. П л у г. В-во «Шлях Освіти». Харків—1924.

В діялектичній зміні літературних напрямків минулого, в їхньому постійному хитанню від ідеалістичного до матеріялістичного світопереймання і, так кажучи, світовисловлення, за останні часи висунувся дуже наперед, принаймні художньо, напрямок, що, засвоївши собі формалістичні придбання символізму, в широкому розумінні, почав у його зовнішні модерністичні рамці вкладати цілком одмінний, конкретний зміст. В Росії напрямок цей придбав наймення акмеїзму, але виливався й по-за межі дисциплінованої течії з певним назвиськом. На Вкраїні напрямок такий, як виявилось, існує, при чому його плутано з нео-класицізмом, так званим—до того ж.

Дійсність з'ясувала, що цей напрямок винайшов цілком своєрідні і трохи що не єдино влучні засоби до засвоєння конкретної революційної дійсности. Два ймення: Вл. Нарбут і Н. Тихонів досить виправдують наведене твердження. Проте напрямок навіть червоного акмеїзму залишився малопопулярним і дуже мало зрозумілим для широких кол і письменницького товариства.

Його інтуїтивно схоплювали читаючи, иноді захоплювались своєрідною свіжістю відчування дійсности в ньому та й по всьому.

Основа організаційна, часто цілком свідома лінія художньої творчости авторів, що сюди підходять, лишилась проте нез'ясованою.

Дуже шкода, бо художні наслідки червоного акмеїзму принціпово цікаві. Він дав змогу поетові бути сучасним, не гублячи твердого кістяка організованого твору.

Поема Дніпровського, як і ліричні уривки І. Кулика, провадять що-йно зазначені принціпи.

А критика бачить н а с л і д к и: «свіжа, природня мова, справжній дядьківський їдючий гумор, теплий хороший тон», з одного боку, а з другого—«тонкі рими, добірні асонанси, стислі, подекуди блискучі формули образні», з'ясовуючи ці всі з'явища «стилізацією». Мовляв,—«це річ не народня, а для народу».

Проте автор «чи не відшукав самого себе».

Цітавано передмову до книжки, писану Йогансеном. Додавати, хоча б і дуже хороші, передмови до, хоча б і гірших, віршів, як відомо, не треба...

Еволюція матеріялізованого символізму йде у Дніпровського в бік патетичної гумористики. Стиль (як ще, здається, невідомо) вироблений спеціяльно в сучасній і революційній українській літературі. Патетичну пародію дав колись Г н а т М и х а й л и ч е н к о в «Блакитному романі». До загалом витриманого стилю приєднуються в «Плузі» де-які шаблонізуючі його своєрідність впливи—прикінці, особливо.

Але такі випадкові у Дніпровського вирази, як

— Співає бунт. Блестять серпи.
Од молотків каскад симфоній—

тільки зайвого разу доводять, що він мав певну рацію шукати свого стилю в цілком иншому напрямкові.

От патечична гумористика (зразок) у «Плузі» П р о м о в е ц ь.

— Так і так... і почав, і почав...
Немов шкворінь шкварчала промова.
Що не вмів те руками, очами,
Пив воду і носом шморгав.

Або ще виразніше—в и с т а в к а:

Ізби... хати... і саклі... і юрти...
Дьоготь... Глечики... Вишивки... Шкури!..
Свині, гуси... картопля... конопля
А воли мої сірі і бурі
Мовчки сіно пахучеє лопають.
Од південних вітрів аж до криг:
Лосі, олені, страуси, лані!
Ех, ви рими, покірні рими,
Чи сміятись, чи плакати з вами.
І хахол, і хахол тут з волами!

«Співучі яруги»—то є мемуарна лірика, за-для якої авторові трохи бракує сосюрівської співучости...

«Загуділи над Кам'янцем фуги,
Загуділи і дули, і дули,
І дзвеніли й співали яруги
І ревіли корови: кому-уна».

Теж бачимо—патос і глум з'єднано з дуже своєрідними наслідками.

Порівнюючи книжку з попередньою («Донбас»), констатуємо підвищення поетичної техніки та значно більшу художню сміливість на рахунок знищення драматизму, принаймні особистого.

М. Доленґо.

Ів. Павленко—«Квіти життя». Оповідання. Вид. «Шлях Освіти». Хр. 1924. 32 стор., накл. 5.000.

Яке сильне враження можна зробити на читача малим оповіданням з таким малим здавалося б змістом! Довго після читання наче бачиш постать Васька, разом з ним переживаєш «життя», коли це можно назвати так, бо це теж—боротьба за існування.

Васька—«пацан»—термін цей відомий всюди—це безпритульна дитина, без батька, матери, мандрує по світу, відстоюючи і своє право на певне місце на землі.

Сотні, тисячі верстов проїзжає пацан по залізниці, йому знайомі десятки великих міст, він знає свою «географію».

Пацан Васька під вагоном доїзжає з Одеси до Кремінчука. Діється це в голодний рік, коли скрізь повно було голодаючих.

В Кремінчуці Васька бродить по базару, краде паляницю, дядько, власник паляниці - з ломакою догоняє і вбиває дитину. Натовп скаженіє від такої прояви жорстокости куркуля, зачинає його бити, доки дядько не втікає. Помалу—юрба, що оточувала забитого хлопця, росходиться. «... А маленьке тіло лежало на краю базарного майдану. Із-під куцини визирали, чудно побілівши від людської злости і байдужости, Василеві ноги...».

Автор влучно назвав оповідання «Квіти життя»—бо діти, це стара істина, є надії на майбутнє громадянства, втіха і радість людей.

Автор чудесно сконцентрував увагу читача, зміцнив своє оповідання контрастами відношення людей до голодних і саміх голодних між собою.

Все оповідання цілком витримане в художності, реалізмі, настроях. Автор добре володіє пером, багато бачив і головне—добре аналізував та синтезував те, що бачив.

Слабі місця в оповіданні—розмова Васька з дорослим босяком (стор. 26), вона мало реальна, надто штучна, друге слабе місце, дуже вже автор розтяг хвилювання Васька перед крадіжкою.

Книжка безумовно цікава, заслуговує допущення і в шкільні бібліотеки. Бажано було б бачити друге видання, з малюнками, де-якими поясненнями—виключно для бібліотек дитячих і юнацьких.

Мих. Биковець.

Гор. Коцюба. На межі. Чотирі новели. Бібліотека селянина. Хр. 1924, стор. 34, накл. 7000.

Революція захитала світ, розбудила людей і поставила перед ними питання—хто вони й де вони. І вся сила та краса революції жовтневої в тому й полягає, що мільйони зрозуміли суть цього питання, перейшли межу, що відокремлювала їх від иншого світу—життя, шалено кинулися в бій, в водоворот. Вони падали та знову вставали, йшли повні радости й бажання.

Автор взяв чотирі ріжних момента людського життя—переважно з сільського побуту—і в кожному з них свою головну тему висвітлив инакше.

На межі—подано настрої й балачки мійської юрби перед наступом на місто білої армії. Робітник Мотузка виряжається на фронт. Він межу свою перейшов, хоч як не пускає на фронт його жінка. Ось робітничий батальйон в поході... Ось на позиції уже. Ранений Мотузка стає непритомним і в бреду бачить краєвид майбутнього того. з-за якого що-йно бився. Все дивує його, особливо гасло «кожному, скільки треба», Радіє Мотузка цьому новому життю—«недарма, значить, сиділи в ярках». Скоро він очумався, побачив, що лежить на вузліссі, поранений. Зачинався ранок.

«У Байраку»—новела з життя сільської вчительки. Твір просякнений безнадійним сумом—«кому повідаю тугу свою?»—каже вчителька Ніна Михайлівна. Десь була революція, кипить і нині життя, а в байраці—одноманітно день зміняє день. Осінь, зіма, весна і знову осінь. Зіма. Вчителька працює в сельраді, але й там той густий сон—туман. Малюнок села, його головного ворога—відірванности від міста, від поступу—взагалі життя - чудовий.

«Мати»—робить надзвичайне враження. У старої Козарівни-удовиці був син. Одної ночи донці-білі забірають його і за селом забивають. Мати ридає, бродить, чекає сина. Остання новела «У незнаний світ» показує, як людина переходить межу, «рве з оточенням сонливим і йде кудись, в далекий, невідомий світ. Це—хлопець Сашко, що виріс в одвічно-спокійних хуторах, наслухався дідових оповідань, був несхожий на инших хлопців. З революцією дойшли нові думки, слова і до глухих хуторів. Почув і Сашко. «Годі тут сидіти!»—вирішає він і з паляницею за плечима іде з хутора, доки «метелиця не розійдеться».

Без сумніву, книжка викличе в читача силу думок, розбуркає, стурбує його. Коли новела «У Байраку» сама по собі справляє неприємне, надто важке враження—в збірникові цьому, поруч з иншими новелами—вона до діла, на місці.

Мих. Биковець.

Петро Карманський. Між рідними в південній Америці. Видавництво «Чайка». Київ. Відень. Львів. 211+(1) стор. in 8^0.

Книжка перейнята трохи зворушуючим, але провінціяльно святим галицьким патріотизмом, завдяки якому автор щиро не бачить суперечок соціяльних між сварками національними. Але книжка дуже цікава своєю екзотичною темою та надзвичайною свіжістю вражінь, уявляючи з себе щоденник українця-мандрівника протягом усього 1922-го року. Переказувати зміст її немає змоги, але книжку можна зрекомендувати не тільки, як цікаве белетристичне читання, але і як гідний певної уваги матер'ял що до вивчення вкраїнської колонізації. Додана при книжці символістична передмова Ан. Крушельницького тільки трохи псує загальне враження од надзвичайної простоти стилю Карманського. П. Карманський одвідував українські оселі по Бразілії, Парані та инших південноамериканських країнах, головним чином у першій, сконстатувавши між иншим, що нечисленне та бідне українське населення Південної Америки йде на значно більші порівнюючи жертви в національній справі, ніж багатше й численніше північно-американське. Мрією автора було створення українського виховавчого інституту, кооперативної гуртівні та земельного банку в Бразілії...

В книжці є де-кілька віршів з описами Бразілійської природи.

М. Доленґо.

М. Калинович. Шляхи новітньої французької поезії. Вид-во «Слово», Київ 1924, стор. 115.

Чепурна книжка М. Калиновича—видання товариства «Слово»—це цільний здобуток нашої незначної критичної літератури про західніх письменників. У цій книжці український читач вперше зазнайомлюється з історією французької лірики останніх двадцятьох років зі сторінок, розгорнутих рукою критика—тонкого митця й грунтового знавця справи. Такої книжки не має в своєму роспорядженні й російський читач, значно од нас багатший на статті, огляди й переклади французької поезії. Бо ж сторінки, присвячені В. Брюсовим в його «Французьких ліриках 20-го віку» (останнє видання в збірнику творів, том 19, вид-во «Сирин»—1913), добі освітленій М. Калиновичем, зараз вже й застаріли й мають значіння не так критичного огляду, як бібліографичного переліку. Инші ж статті й замітки роскидані по часописах і розшукати їх зараз важко. М. Калинович використав їх і, володіючи українською мовою, російський читач знайде в його книжці найцінніше з цих статтів.

Книжка складається з чотирьох розділів і проектувалася спочатку як вступна стаття до збірки французької лірики 20-го віку в українських перекладах, збірки, що випадково не побачила світу. Перший розділ—«Штучний рай»—це, так би мовити, вступ, прегарно написаний в тоні імпресіоністської критики,—росповідає про поетів, прикутих душею до минулого, про попередників нової доби фарнцузької лірики, що роспочинається в 20-му віці. Другий розділ дає характеристику фундатора нової наукової поезії—Рене Гіля. Третя—«В шуканнях нової віри»—знайомить читача з ріжноманітними літературними школами і течіями першого десятиріччя нашого віку і подає короткі відомості про поетику езотеризму (Шюре), натуризму (Сен-Жорж де-Буельє) та його розгалуження, про раціоналізм Ш. Морра, гуманізм Грега, інтеґралізм А. Лакюзона, про епігонів, символізм 20-го віку, то-що. Останній—основний в книжці—розділ присвячений поетам «Абатства»—Аркосу, Дюамелю, Месеро, Вільдраку, Барзену, Жюлю Ромену, та иншим. Автор викладає тут сутність їхніх літературних маніфестів, охарактеризовує групу в цілому і окремих її представників, переповідає основні мотиви їхніх творів, наводить також уривки з них у віршованих

перекладах на українську мову О. Бургардта. В своїй передмові автор надіється, що ймення «колишніх абеістів» стануть для нашого молодого покоління такими ж рідними, якими для старшої генерації в нас були славнозвісні наймення Бодлера, Верлена, Меларме.

Звичайно, що М. Калинович зробив усе можливе для того, щоб зблизити наших читачів із згаданими вище поетами. Поети, об'єднані з де-якого часу під випадковим назвиськом «Абатства» і які пізніше називали себе то «динамістами» то «унанімістами» можуть бути близькими для нашого читача вже хоч би тому, що в сучасній українській ліриці зовсім незалежно від них згучать рідні їм ноти. Українські лірики, як і їхні французькі товариші, переживали вплив У. Уітмена, наші поети, так само, як і вони, заспівали своєї «Молодої Легенди» замісць старої, прославленої протягом віку поетами минулого (стор. 73); і вони хотять бути виразниками почуттів мас, колективів,—а не вузького кола особистих переживаннів. Вони так само прагнуть скинути з себе порох віків і промовляти в імені сучасности, дорівнятися сучасному науковому світоглядові, побудувати нове світосприймання для людей нового віку... Аналогія цікава хоч би тим, що до появи книги М. Калиновича ймення Р. Аркоса, Дюамеля, Жюля Ромена майже зовсім не відомі були ні вкраїнському читачеві, ані й українському поетові.

Книга Калиновича захоплює читача. З окремими місцями її можна не погодитися, але ж це не зменшує вартости її. Так, напр., мені здається, що автор, вкупі з російськими критиками (хоч би з В. Я. Брюсовим) занадто переоцінює ролю Рене Гіля—письменника, з великими претензіями і малими для того даними. Автор зазначає сам, що «треба чималого напруженна думки, щоб перемогти всі ці труднощі гіератичної мови (Рене Гіля), і наслідком цього поезію Гіля повинно визнати позбавленою тих прикмет, які могли забезпечити їй всенародність» (стор. 28). На мою думку, це дуже обережно сказано. «Твір» Рене Гіля—це щиро розумовий твір, що більше компромітує авторову теорію-ані-ж ілюструє її. Сам Рене Гіль вважає «наукову поезію» своїм геніяльним винаходом і годен вести від себе мало не всіх значних французьких ліриків 20-го віку і серед своїх учнів згадує навіть Вергарна, що лише всміхався з приводу такої слабости теоретика наукової поезії. Та й сама ця «наукова поезія»—в якій мірі завдячує вона своєю появою Рене Гілю? Розмови про неї почалися значно раніше тої доби, з якої роспочинає свій начерк М. Калинович. Такий старанний історик, як він, зробив не зовсім справедливо, проминувши цих численних попередників Рене Гіля та инших представників «наукової поезії» і поезії «сучасности», яких здибуємо в французькій ліриці за багато часу до наших днів. Чи не був вже таким, прим., Максим Дюкан — не так як автор посереднього збірника «Chants modernes», як автор передмови до цього збірника, в якій виголошував він кінець старого світу й старої поезії, що перебувала в сутінні наївного неуцтва. Час, казав він, заспівати поетам про майбутнє, повернутися до сучасности. «Серед нас пролунали промови сміливих новаторів, що підготовлювали майбутнє; ми чули Сен Симона, Фур'є, Овена та инших... і продовжуємо далі складати трагедії про Уліса!». Треба писати вірші про працю, про поступ, про великі винаходи, про телеграф, локомотив, газ—про всі чудеса сучасної індустрії, що варті чудес античної міфології, що захопила поетів.

Така ж тенденція до сучасности, науковости, хоч і менше наївна, помітна й у Леконта де-Ліля. М. Калинович немов би то забуває про передмову проводаря парнаської школи до його «Античних поем» (1852)—передмову, що проводить уперту думку про поетову потребу виступати озброєному науковими знаннями. («Мистецтво й наука, так довго роз'єднані..., мусять прагнути до тісного єднання, коли не до злиття одно з одним»). Лекон де-Ліль—один з недоцінених ще «поетів думки»—здійснював такий заповіт у своїй творчості. Три томи його «Поем»—це низка наочних малюнків до еволюційної теорії в історії релігії і до еволюційної ж теорії єдности видів природи. Недарма ж в числі його прибічників здибуємо ми такого поета, як Сюлі-Прюдома (що згодом, правда, відійшов од «Парнасу»); недарма ж навіть у артиста чистої води—Ередіа «beaucoup de science et beaucoup de rêve» («багато науки й багато мрії»)—як висловлювався Жюль Леметр.

Так само не дуже задовольнив мене другий начерк М. Калиновича «В шуканнях нової віри». Що правда, автор мав нелегке завдання якось-то систематизувати літературні «течії», що виникали що-року, частіше ані-ж гриби по дощеві. Поділ вийшов би занадто вже дрібним: ріжноманітність картині шкодить. Та все ж ця картина у М. Калиновича не повна—в ній не знайшлося відповідного місця для неокласицізму й романської школи Мореаса, в ній немає Клоделя-лірика, автора таких, приміром, збірок, як «Corona beniqnitatisanni Dei» (4-е видання року 1915), немає, прим., А. Гільбо

з його динамичною школою, немає представників ріжних «ренесансів», то-що. Та справа не в цих прогалинах: хиба, мабуть, в тому, що в цьому саме розділі треба було б, на мою думку, тісніше звязати літературні угруповання з угрупованнями суспільними. Звідси зовсім не слідує, що я вимагаю від автора вжитку того спрощеного методу, що в нашому учбовому житті безпідставно зветься «марксівським»!. Але ж зрозуміло, що де-які з літературних маніфестів початку 20-го віку—це зовсім не специфично літературні програми. Із згаданих М. Калиновичем теоретиків дуже типовою в цьому відношенні фігурою є, прим., прихильник «режіоналізму» Шарль Мора, учень Мориса Барреса, переконаний націоналіст, ворог демократії і пристрасний прихильник відродження монархії... Єдність свідомости потрібна нам для того, щоб, звичайно, думати, але й для того, щоб діяти,—міркує він. З-під естетики визирає в нього етика—краще сказати політична ідеологія. Та хіба не вона ж панує і в езотеричних маніфестах Шюре, одного з проповідників «кельтської ідеї? Хіба ж не на політичній же ідеології, хоч вже й на иншій, будує свою протраму соціяльної поезії М. Магр? Те саме треба сказати й відносно групи «абеїстів». Це не випадок, що ймення Дюамеля й Жюля Ромена бачимо ми поруч з іменами инших письменників, що вкупі з А. Барбюсом заснували групу «Clarte». Але ж кілька слів про суспільну позицію старших і молодших «абеїстів» під час війни ми знаходимо все ж таки у М. Калиновича (стор. 112—113).

Книжка закінчується докладною бібліографією, що купчить усе, що можна було зібрати в наших умовах (стор. 114—115, до речи: я все ж таки не згодився б з кинутою тут увагою, що в драмі Ж. Ромена «Армія в городі» — «унанімізм» виявляється слабо: «ледви чи й може він загалом виявитися в драмі сильніше; що ж до переліку творів Ромена, то він не такий вичерпуючий, як перелік творів инших поетів тої ж групи), і кількома увагами загального характеру. Автор не певен, чи можна «порушити закон душевного тяжіння до того, що ми змушені вважати за людське—до тісного кругу власного життя, до невеликих просторів рідної землі та до міражів минулого» (стор. 115). Звичайно, сумніви його в цей час цілком законні й заперечувати їх не доводиться. Але ж не забуваймо, що в історії світової літератури бували моменти цілковитого охоплення особистої лірики лірикою колективною. Бували часи, коли поети писали на теми з «тісного кругу власного життя» лише в силу традиції для вузького ж кола читачів. Маса не потрібувала таких тем. Такою є, прим., візантійська поезія протягом довгих сторіч. Та заглядати в майбутнє європейської літератури і зокрема французької лірики справа, певно, і передчасна і некорисна. Книга М. Калиновича присвячується не майбутньому, а сучасному й недавньому минулому: і як що я й спокусився висловитися з приводу останніх її рядків—то лише тому, що повний цікавости начерк, скромно названий «конспективним нарисом»—не лише подає низку нових відомостей, але й спричиняється до міркувань про загальні питання розвитку поезії.

Проф. О. Білецький.

Ж. Мольєр. «Все не в лад». Комедія на 5 дій. Пристосував для народнього театру Г. Хоткевич. Театральна бібліотека вид-ва «Рух», ч. 15, стор. 56, іл 16⁰; **Ж. Мольєр**. «Ото ревнощі» («Зганарель»), комедія на І дію. Пристосував для народнього театру Г. Хоткевич, театральна бібліотека вид-ва «Рух», ч. 16, стор. 21, іл. 16⁰. Харків, 1924 р.

Ми, здається, не помилимося, коли скажемо, що аж до появи оцих двох, означених угорі, переробок Г. Хоткевича, з Мольєрового доробку мали ми в перекладі на українську мову лише «Тартюф»—переклад В. Самійленка, не зле виданий т-вом «Вернигора» в Київі. Отже, розглядаючи нові видання Мольєра, мусимо ми брати на увагу не лише театрально-практичний, але й літературно-пам'ятковий бік справи.

Обидві п'єси, перероблені Хоткевичем, характерні й показні для Мольєрової творчости першого періоду. Перша п'єса—«Все не в лад» («L'etourdi ou les Contre temps»), що в російському перекладі В. Пушкарьова (СПБ. 191) зветься «Шалый, или все невпопад», належить до перших спроб Мольєрового пера. Це—епізодична комедія, що складається з кількох дрібних інтриг і своєю щиро-романтичною розв'язкою дуже є характерна для модного тоді (п'єса виставлялася вперше року 1653 в Ліоні) італійського й іспанського репертуару. П'єса не цілком оригінальна, й сучасні критики—Вольтер і Віардо закидали Мольєрові запозичення з Корнеля («Брехун»), Сервантеса («La gitanilla de Madrid»), Бербері («L'Jnavvertito»), то-що.

Що до сценичности, то п'єса ця матиме безперечний успіх на сцені. Зокрема, вмілий режисер зуміє надати їй де-якого класового характеру, добре окресливши ролю

слугу Маскариля, що своїм влучним розумом і веселими дотепами вигідно вимальовується на фоні безглуздого буржуазного персонажу п'єси (характерно, що сучасна Мольєрові критика обурювалася тим, що Мольєр надто висунув ролю слуги Маскариля, за рахунок ролі Лелія—сина паризького буржуа).

Спрощена переробка Г. Хоткевича й проста обстанова дії широкий дають доступ комедії на нашу сцену.

Друга п'єса «Ото ревнощі» («Sganarelle, ou le cocu imaginaire»), що в російському перекладі Федорова (СПБ. 1913) зветься «Сганарель, или мнимый рогоносец»—це вже пізніший твір Мольєра, написаний ним після вистави відомих «Манірниць», і виставлявся вперше в Парижі р. 1660-го, видержавши підряд 40 вистав.

П'єса змальовує фігуру паризького буржуа й пригоди його та йоро жінки, що ловили один одного на зраді.

Сучасна Мольєрові критика розійшлася поглядами, визначаючи вартість п'єси,—де-хто закидав їй штучність, інші нецнотливість, де-хто вважав п'єсу найвлучнішим твором Мольєра, ми ж приєднаємося до погляду Ташеро, що вважав п'єсу за добрий відбиток тодішнього життя французьких буржуа, для яких усі життьові явища, а з ними й зрада жінки,—ніщо,—кажучи словами Сганареля—«Хіба в мене від зради жінки одна нога стане коротша другої, і хто це вигадав честь та всякі інші дрібниці».

Доводячи правдивість змальованого Мольєром побуту, Е. Мартен переказує цікавий анекдот про одного буржуа, що, побачивши Сганареля у виконанні самого Мольєра, обурився – «як це так,—казав він,— що якийсь актор наважується виставити на сцені подібну до мене людину. Правду кажучи, треба було б припинити таке нахабство».

Обстанова дії проста й надається до аматорської навіть постановки.

Мова Хоткевичових переробок запашна, соковита й тому так неприємно вражають русизми, як-то—«папіньок», «поклонники», «виговір» (вимова), «ижиця», яких, що правда, небагато.

Роспочата Хоткевичем праця, безумовно, корисна й ми нетерпляче ждемо її продовження, зокрема виходу анонсової вже Шекспирової «Комедії помилок», а також радимо Хоткевичу взятися й за переклади пізніших творів Мольєра.

Тут ми вважаємо потрібним зупинити громадську увагу на показному факті швидкого розвитку приватно-кооперативної української видавничої справи, зразком якої є згадане вище видавництво «Рух».

Окрім инших своїх видань (чотирі книжечки Винниченка, Хрестоматія Плевако, історіографична брошурка М. Горбаня, п'єса Мамонтова «Ave Maria» і віршована збірка Гжицького «Трембітині тони»), найбільшу свою увагу звертає видавництво «Рух» на «театральну бібліотеку» і, роспочавши її з передруку п'єс Карпенка-Карого («По-над Дніпром», «Батькова казка», «Наймичка», «Чумаки», «Лиха искра», «Хазяїн»), Кропивницького («Глитай»), Тогобочнього («Борці за мрії»), переходить поволі до видання поважнішого репертуару—Винниченка З. («Молода кров», Панна Мара»), Мамонтова («У тієї Катерини»), мало відомих у нас п'єс Франка («Майстер Чирняк», «Будка ч. 27», «Украдене щастя»), а випуском рецензованих нами п'єс Мольєра перевалило кордони української літератури й узялося за світову.

Не дрімають і инші приватні українські видавництва в справі видання драматичних творів, зокрема Київське «Слово», що не мало теж видало драматичних творів, що так само, як і «Рухівські» видання, дозволені до вистав Вищою Репертуарною Радою Головполітосвіти.

Пишемо ми оці рядки не так для вихваляння ініціятиви приватно-кооперативних видавництв, як для того, щоб зайвий раз підкреслити факт величезного попиту на українську книжку і щоб зазначати цілковиту відсутність уваги наших радянських видавництв, і зокрема ДВУ, до щоденних потреб українського книжкового покупця.

Треба-бо, нарешті, зрозуміти, що чотирма п'єсками «Народньої Театральної Бібліотеки» Держвидавництва та двома нікчемними п'єсками «Шляху Освіти» (Певзнер «Дочекалися своїх» і Чижевський «Куркуль») [1]) не можна задовольнити величезного попиту, і що індиферентизм в справі видання української книжки, і зокрема п'єс-передає цю справу в руки приватно-кооперативних видавництв, що, вбившися в колодочки, чи не затьмарять слави ДВУ та инших наших радянських видавництв, з усіма відповідними наслідками.

С. Дз—ко.

[1]) Відрадне явище на убогому театрально-видавничому фоні—це, хіба, цікава „Театральна Бібліотека" „Книгоспілки", що за короткий час дала нашому театрові кілька нових творів українських і навіть німецьких (Унру) авторів.

Книжки, надіслані до редакції.

Квартали. Альманах перший. Видавництво «Червоний Шлях», 1924, 8⁰, стор. 180.

Плуг. Літературний альманах за редакцією С. Пилипенка, збірник перший, спілка селянських письменників «Плуг». Державне видавництво України, 1924, 8⁰, стор. 219.

Гарт. Альманах перший. Спілка пролетарських письменників «Гарт». Держ-видавництво України, 1924, 8⁰, стор. 176.

Микола Хвильовий. Осінь. Видавництво «Червоний Шлях», Харків, 1924, 8⁰, стор.

Петро Панч. По-за життям. Сім оповідань. Із творів спілки селянських письменників «Плуг». Бібліотека Селянина. Серія Красного Письменства за редакцією С. Пилипенка, № 18. Головполітосвіта. Видавництво «Шлях Освіти» при Наркомосвіті УСРР, Харків, 1924, 8⁰, стор. 40.

Ол. Копиленко. Іменем Українського Народу. П'ять оповідань. Із творів спілки селянських письменників «Плуг» Бібліотека Селянина, № 17. Вид-во «Шлях Освіти», Харків, 1924, 8⁰, стор.

Гордій Коцюба. На межі. Чотирі новелі. Бібліотека Селянина за редакцією С. Пилипенка, № 16. Вид-во «Шлях Освіти», Харків, 1924, 8⁰, стор.

І. Франко. Украдене щастя. Драма з сільського життя в 5 діях. По постанові Вищої Науково-Репертуарної Ради Головполітосвіти НКО УСРР від 20/I, 1924 р., п'єса до вистави дозволяється. Театральна бібліотека ч. 14. Кооперативне вид-во «Рух», Харків, 1924, 16⁰, стор. 63.

І. Франко. Будка ч. 27. Драма в одній дії. По постанові Вищої Науково-Репертуарної Ради Головполітосвіти НКО УСРР п'єса до вистави дозволяється. Театральна бібліотека ч. 13. Кооперативне вид-во «Рух», Харків, 1924, 16⁰, стор. 27.

І. Франко. Майстер Чирняк. Комедія в одній дії. По постанові Вищої Репертуарної Ради Головполітосвіти НКО п'єса до вистави дозволяється. Театральна бібліотека ч. 12. Кооперативне вид-во «Рух», 1924, 16⁰, стор. 31.

Проф. Е. Г. Кагаров. Спартак, его жизнь и борьба. Изд. Всеукр. Об-ва содействия «Юному Спартаку», № 5, Харьков, 1924, 8⁰, стр. 24. Цена 6 коп.

Проф. Е. С. Хотимский. Юный Химик. Собрание простых химических опытов, не требующих специальной лаборатории и доступных для юношества. Библиотека «Юного Ленинца» № 12. Изд. Всеукраинск. Об-ва содействия Юному Ленинцу. Харьков, 1924, 8⁰, стр. 89. Цена 22 коп.

В. Лир. Ленин. Библиотека «Юного Ленинца», под редакцией Д. Лебедя, № 11. Изд. Всеукр. О-ва содействия Юным Ленинцам, Харьков, 1924, 8⁰, стр. 40. Цена 10 коп.

Как началась жизнь. Книга о жизни, под редакцией В. Л. Рыжкова. Библиотека «Юного Ленинца» № 9. Изд. Всеукр. Об-ва содействия Юным Ленинцам, Харьков, 1924, стр. 30. Цена 8 коп.

В. Лир. Парижская коммуна. Библиотека «Юного Ленинца» № 15. Изд. Всеукр. Об-ва содействия Юному Ленинцу, Харьков, 1924, 8⁰, стр. 27. Цена 8 коп.

Парижская Коммуна. Сборник под редакцией А. Гамбарова. Изд. «Молодой рабочий», Харьков, 1924, in guarto, стр. 196.

А. Чекин-Яроцкий. Краткий очерк рабочего движения. 2-ое изд. Политграмота книжка за книжкой. Изд. «Молодой рабочий», 1924, 16⁰, стр. 53.

А. Верхотурский. Прорыв южной группы. Гос. Изд. Украины, 1924, 8⁰, стор. 68.

Вісник цукрової промисловости. Рік видання V-й. Березень-квітень, 1924, книга № 3—4. Видання Цукротресту. Київ, 8⁰, стор. 200.

Вісник Товариства Українського Червоного Хреста, № 1. Харків, 1924, 8⁰, стор. 22.

Я. Мамонтів. Веселий Хам. Драма в трьох актах, 1923. Видання «Молот». Ціна 35 центів. З друкарні «Робітник», 8⁰, стор. 64.

Дем'ян Бєдний. Земля обітована. Переклав **П. Д.** Бібліотека «Молота», ч. 2. Нью-Йорк - Відень, 1921. Друковано 10.000 примірників в друкарні «Адрія», 8⁰, стор. 40.

Володимир Короленко. Безязика. Оповідання. Авторизований переклад з передмовою Петра Дятлова. Видавництво «Культури», Нью-Йорк, 1920, 8⁰, з друкарні спілки «Робітник», стор. 174.

А. Бах. Цар голод. Переклав Микола Залізняк. Ціна 35 цнт. Накладом Видавництва «Голос Правди», 1918, 8⁰, стор. 90.

П. Стеценко. Нове Свято. Комедія в 1-й дії. Ціна 20 цнт., 1919. Накладом

П. Стеценка. З друкарні «Робітника», New.-York, 8⁰, стор. 28.

М. Тарновський. «Патріоти». Видання української федерації американської соціялістичної партії. Ціна 10 цнт. New. York, N. Y., U. S. of A. 1918, стор. 32.

Гумористичний календар «Молота» на рік 1922. Видавництво «Молот», з друкарні «Робітник».

Робітничий календар. Рік 1918. Накладом «Робочого Народа» і «Робітника». Віннінес, Ман., Канада. Стор. 214.

Робітничий календар. На рік 1919. Видання української федерації американської соціялістичної партії. Зладив М. Андрейчук. З друкарні «Робітника». Ціна 50 центів.

Юлій Ліпперт. Історія культури в трьох нарисах зі 112 образками, переклад П. Дятлова і Х.в. Мойси. Заходами і накладом: 1-шого Робітничого товариства «Злука». Торонто, Онтаріо, Канада. Нью-Йорк — Відень — Львів — Київ, 1922, 8⁰, стор. 398. Ціна 2 долярі 50 цнт.

Д-р Богумір Шмераль. Поняте і цілі соціялізму. Соціялістична Бібліотека. Видання української федерації американської соціялістичної партії, 1918. Ціна 15 центів. З друкарні «Робітника», 16⁰, стор. 48.

А. Голубков. Науковий утопійний соціялізм. Перек. з рос. В. Шопінський. Соціялістична Бібліотека. Вид. Укр. Фед. Амер. соцпартії, 1919. Ціна 15 цнт. З друкарні «Робітника», 16⁰, стор. 46.

В. Кавцький. Основи соціялізму. Переклав: О. Р. Соціялістична бібліотека. Вид. Укр. Фед. Амер. Соц. Парт., 1918. Ціна 25 цент. З друкарні «Робітника», 16⁰, стор. 64.

Мих. Дурдепа. Економичні основи американського демократизму. Соціялістична бібліотека, 1919. Ціна 15 цент. З друкарні «Робітника», 16⁰, стор. 42.

Д-р Татьяна Грігоровіч. Класова борьба. Соціялістична бібліотека, 1919. Ціна 5 цнт. З друкарні «Робітника», 16⁰, стор. 24.

Х. Раковський. Інтернаціонал і війна з додатком: Анархізм і Науковий Комунізм. З друк. «Робітника» 1919, 16⁰.

Н. Буҳаріна. Пер. М. Андрейчук. Соціялістична бібліотека, 1919. Ціна 15 цент., 16⁰, стор. 41.

Програма і Конституція Комуністичної партії і Української Федерації Ком. Парт. Америки. Видання У.Ф.К.П.А., 1920, 16⁰, стор. 30.

В. Ілін (Н. Ленін). Держава і революція. Наука марксизму про державу і завдання пролетаріяту в революції. Випуск І. З російського перевів Павло Ладан. Видання У.Ф.К.П.А. Нью-Йорк, 1919, 8⁰, стор. 170.

Фр. Енгельс. Початок Родини, приватної власности і Держави на підставі дослідів Л. Г. Моргана. Видання У.Ф.А.С.П., 1919. З друкарні «Робітника», 8⁰, стор. 192.

Статут і тези Комуністичного інтернаціоналу, приняті на другім Всесвітнім Конгресі 17 липня—7 серпня 1920 р., Москва, Росія. Перекл. з англійського видання К.П.А. Вид. У.Ф.К.П.А. Ціна 15 ц., 8⁰, стор. 63.

Н. Буҳарин. Програма комуністів (більшевиків). Перекл. з рос. М. Андрейчук. Видання У.Ф.А.С.П., 1919. З друкарні «Робітника», 8⁰, стор. 128. Ціна 30 ц.

Н. Ленін. Пролетарська Революція і Ренегат Кавцький. Переклав Аркадій, 1920. Вид. У.Ф.К.П.А. Нью-Йорк, Н. И., 8⁰, стор. 134. Ціна 1⁰⁰.

Антон Паннекук. Марксизм і Дарвінізм. Вид. У.Ф.К.П.А. Ціна 25 цент. 1919, 16⁰.

Н. Каршнев. Продукція. Вид. У.Ф.А.С.П. Ціна 10 цент. Нью-Йорк, 1918, 18⁰, стор. 32.

К. Маркс і Ф. Енгельс. Комуністичний маніфест. Вид. У.Ф.А.С.П. Ціна 25 ц. Cleveland, Оніо, U. S. A. 1918, 8⁰, стор. 60.

М. Філіпс Прайс. Старий лад в Європі і новий лад в Росії. З англійського переклав Е. Крук. 15 цент. Вид. Ньюйоркського відділу Ком. Роб. Партії, 1919, 16⁰, стор. 32.

Карл Радек. Розвиток соціялізму від науки до акції. З англ. переклав Е. Крук. 15 ц. Вид. Ньюйоркського відд. К.Р.П., 1919, 16⁰, стор. 32.

С. К. Мінін. Релігія і Комунізм. Перекл. Е. Крука. Вид. Укр. Секції Роб. Партії Америки. Нью-Йорк. 1922, 8⁰. Ціна 25 цент., стор. 61.

Михайло Дурдепа (П. О.) Радянська Україна. На яких основах і як вона будується. Вид-во «Культура», Нью-Йорк, 1920, ціна 5 цент., 8⁰, стор. 22.

П. Бляҳин. Як попи туманять нарід! Переклав Ф. Мойса. Вид-во «Культура», Нью-Йорк, 1921, ціна 50 цент., 8⁰, стор. 127.

Д. Петровський. Революція і контрреволюція на Україні. Вид-во «Культура», ціна 30 цент., Нью-Йорк, 1921, 8⁰, стор. 64.

В. Л. Карпинський. На чиїм боці справедливість? День радянської пропаганди (селянська бесіда в 2-х картинах). З російськ.—Олександра Шушура. Вид-во «Культура», Нью-Йорк, 1920. Ціна 5 цент., 8⁰, стор. 22.

Г. Тена. Філософія штуки. 1 частина. Переложив Олександер Барвинський. Накладом із друкарні «Робітничого слова». Торонто, 1917, 16⁰, ціна 50 цнт., стор. 119.

М. Ірчан. Бунтар (син революції). Драма в 3-ох діях з життя галицького пролетаріяту. Вид-во «Культура», Нью-Йорк—Львів—Київ, 1922, 10.000 примірників з друкарні «Адрія» у Відні. 8⁰, стор. 35.

Микола Тарновський. Шляхом життя. Поезії. В-ство «Культура», Нью-Йорк, 1921. Видано при помочі Просвітно-Драматичного Т-ва Укр. Молодіжи, Бостон, Масс. 8⁰, ст. 234.

Дем'ян Бедний. Піп Панкрат, Тітка Домна та явлена ікона в селі Коломна. Себ-то про попівський гаман та попівську совість, — душоспасенна це повість. Переклад П. Д. Бібліотека «Молота», ч. 1. Нью-Йорк—Відень, 1921, 8⁰, стор. 24.

Др. Станіслав Дніпрянський. Загальна наука права і політики. 1 том. Прага. Накладом Укр. Університету в Празі. 1923 г., 8⁰, стор. 394.

Студентський Вісник. Бюлетень Центрального Союза Українського студентства з тимчасовим осідком в Празі Ч.С.Р. Місячник. Річник 1. Ч. 1. Грудень 1923, стор. 64.

Студентський Вісник. Річник 1. Ч. 1 (2), січень, 1924. стор. 72.

Студентський Вісник. Ч. 2—3 (4), лютий—березень, 1924, стор. 105+7.

Український студент. L'etudiant Ukraïnien. Орган вільної думки Українського студентства, ч. 5, грудень 1923. Рік видання II-й. Виходить у Празі, 8⁰, стор. 32.

Заграва. Орган незалежної думки. Львів, 1 грудня, 1923, рік 1, ч. 17, ціна 40000 мп., 8⁰.

Наша Правда. Видає комуністична партія Західньої України. Рік IV. ч. 1 (2). Січень, 1924, Львів, 8⁰, стор. 74.

Літопис політики, письменства і мистецтва, Тижневий огляд під редакцією С. Томашівського. Накладом в-цта «Укр. Слово» в Берліні, кн. 1, зшиток 8 (за 23 лютого 1924 р.)

Полымя. Беларусская питімесячная часопісь літературы, політикі, культуры, экономікі и публіцыстыкі, № 1, № 2, студзень, № 3—4. люты — сакавік, № 5—6. красавік—май. Менськ, 1923, 8⁰.

«Коза-Дереза». Казка з малюнками Г. Павловича. Друковано 16.000 примірників, 1921, Відень, друкарня «Адрія», 16⁰, стор. 12.

Илья Эренбург. Трубка комунара. Госиздат Укр., 1924, 16⁰, стор. 32.

Л. Толстой. Хаджі-Мурат. Переклад Бориса Ткаченка. Держвид-во Укр., 1924, 8⁰, стор. 120.

Олена Сліпкова. Тернами. Постановка на 4 картини до Шевченківських роковин. Бібліотека «Молодого Ленінця» Д.В.У., 1924, 8⁰, ст. 24. Ціна 25 к.

Антология украинской поезии в русских переводах. Под редакцией А. Гатова и С. Пилипенко. Вступительная статья проф. А. Белецкого. Госуд. Изд. Украины, 1924, Киев, 16⁰, ст. 316.

С. Васильченко. Збірка творів для дітей старшого віку. Уложила В. Чередниченкова під редакцією М. Плевако. Рекомендовано Головсоцвихом Н.К.О. для дитячих бібліотек. Держ. Вид. України, 1924, вел. 8⁰, ст. 124.

І. Степанов. Побожні Думки про пекло та рай, діяволів і янголів, про грішників і праведників та про те, як спасатися. Переклад з російського. Д.В.У., 1924, 8⁰, стор. 84.

Г. В. Коршун. Хемія щоденного життя, частина перша. Основні хемичні закони. Науково-популярна бібліотека. Переклад з російської мови за редакцією В. Мазуренка. Д.В.У., 1924, 16⁰, стор. 62.

Г. В. Коршун. Хемія щоденного життя, частина друга. Наука про атом. Д.В.У., 1924, 16⁰, стор., 80.

Кость Михайлюк. Молочарські спілки (товариства), практичний підручник для працюючих в молочарських спілках та учнів. Видання друге, цілком перероблене й доповнене. Допущено Методкомом Наркомосвіти, як підручник для сільсько-господ. шкіл перехідн. типу і зоотехн. профшк. Д.В.У., 1924, 8⁰, стор. 174.

О. Бузинний та В. Щепотьєв. Практичний підручник діловодства українською мовою. Д.В.У., 1924, 8⁰, стор. 84.

Джек Лондон. До Адама. Перевод с английского З. Львовского, под редакцией С. Игната. Изд-тво «Молодой Рабочий», Харьков, 1924, 16⁰, ст. 154.

В. Ф. Тимофеев. Беседы по химии. 11 бесед с 50 иллюстрациями в тексте. Изд. «Молодой Рабочий», Харьков, 1924, 8⁰, ст. 154. З портретом автора.

Е. Кротевич. Сантиментальний чорт. Жарт-сатира на 3 дії з прологом. Бібліотека Книгоспілки № 25. Харків—Київ, 1923, 16⁰, стор. 72.

Анатоль Гак. Студенти. Комедія на 4 дії. Вищою науково-репертуальною Радою дозволено до вистав, постановою 19 жовтня 1923 р. Бібліотека «Книгоспілки», № 22, Харків—Київ, 1924 р., 16⁰, ст. 104. Ціна 50 к.

О. Генрі. Любовні напої. Збірка оповідань. Поперекладав Остап Вишня. «Бібліотека Книгоспілки», серія гумору й сатири № 6. Всеукр. Коопер. видавниче й торговельне т-во «Книгоспілка». Харків—1924—Київ, 16⁰, стор. 48. Ціна 25 к.

Книга. Журнал літератури, критики, бібліографії, № 4, 1923, грудень. Всеукр. кооп. книго-видавниче й торгов. т-во «Книгоспілка», Харків.

О. Курило. Наше письмо. Підручник для перших років навчання, частина перша. Науково-Педагогичний Комітет Наркомосвіти У.С.Р.Р. дозволив уживати в уста-

новах соціяльного виховання. «Книгоспілка» Харків—Київ, 1924, 8⁰, стор. 56.

О. Бернашевський и Є. Звягінцев. Віки та людська праця. Частина перша. «Книгоспілка», Харків—Київ, 1924, 8⁰, ст. 140.

Агроном І. В. Кузнецов. Рахівництво й відчитність у колективних господарствах. Відділом колгоспів всеукр. союзу с.-г. кооперації «Сільський Господарь» ухвалено до вжитку в колективних господарствах. «Книгоспілка», Харків—1924—Київ, 8⁰, стор. 64.

И. Я. Виноградов. Руководство к ведению железно-дорожных дел в рекламационном и судебном порядке. С приложением: 1) форм разного рода заявлений, об'явлений и жалоб, 2) Устав жел. дор. СССР., 3) Под'уставних правил, изданных в дополнение к новому уставу железных дорог. «Книгоспілка», 1924, 8⁰, ст. 112. Ціна 75 коп.

Як багатіти. (Розводьте свиней!). Бібліотека нового села. Збірник статтів і порад. «Книгоспілка», Харків—Київ, 1924, 8⁰, стор. 42.

Молодий дослідник, науковий журнал молодих дослідників сільського господарства України 1924 рік, ч. 1, січень—лютий. Редагує колегія: І. Кононів, Г. Помаленький, О. Синявський — Термінологію та наукову мову редагує термінологичне бюро С.-Г. Н.К.У. Видається за матеріяльною допомогою. С.-Г. Н.К.У. Харків.

Д. А. Каплан. Птица и яйца и подготовка их к вывозу заграницу. Библиотека «Внешняя торговля Украины». Популярная серия № 4. Издания Редиздата Укрвнешторга, Харьков—1924, 8⁰, ст. 34.

Д. А. Каплан. Внешняя торговля и монополия внешней торговли. Библіот. «Внешняя торг. Украины», № 1. Изд. Редизд. Укрвнешторга. Харьков—1924, 8⁰, стор. 38.

С. Фрадков и Н. Зусманович. Щетина и подготовка ее к продаже. Библ. «Внтукр», № 3, под редакцией Д. А. Каплана. Изд. Редизд. Укрвнешторга, Харьков—1924, 8⁰, стор. 24.

А. С. Векслерчик. Хлеб и как его подготовлять к вывозу заграницу. Бібліотека «Внешторгу» № 2. Редактировал и популяризировал Д. А. Каплан. Изд. Редизд. Укрвнешторга. Харьков—1924, 8⁰, стор. 28.

Сільський Господар. Двохтижн. бюлетень ч. 1—2, 3—4, 5—6. Харків, 1924.

Сільсько-Господарський Пролетар. Місячник. № 2, 3.—Харків, 1924.

Вісник сільсько-господарської науки. Том III. Випуск 1—2. 1924 рік, січень—лютий. Редагують: доц. А. Терниченко та проф. О. Яната. Термінологію та наукову мову редагує Термінологичне Бюро С.-Г. Н.К.У. Редакційно-видавниче Бюро С.-Г. Наукового Комітету України. Харків—Київ, 1924, 8⁰.

Молодий дослідник. Науковий журнал молодих дослідників сільського господарства України. 1924 рік, ч. 2, березень—квітень.

Студент Революції. Громадсько-політичний літературно-науковий місячник студентства України, № 1—2 (11—12). Вид-во «Шлях Освіти», Харків, 1924.

«Молот». Ілюстрований сатирично-гумористичний часопис за 1921 і за 1922 рік, in quarto. «Молот», № 9, - мая 1, 1922.

Р. Середа. Діти революції. П'єса в трьох діях. З життя галицької сільської бідноти. Накладом Видавництва «Молот», ціна 20 центів, Нью Йорк, Н. Й. 1923, 8⁰, ст. 30.

Знаття. Щотижневий популярно-науковий і громадський журнал № 8.

Робітничий Вісник. Популярно-науковий місячник. Видає Екзекутивний Комітет Укр. Ф.К.П.А. New-Uork, № 4. Рік 1, 1919, №№ 1, 2, 3.

Робітничий голос. Офіціяльний орган Українського Організаційного Комітету Соціялістичної Робітничої Партії Америки. Акроп. Огайо, 1924, ч. ч. 2, 3.

«Шлях Освіти»—«Путь просвещения». Педагогический журнал. Теория просвещения, методология, просветительная практика, быт. Март—№ 3, апрель—май—№ 4—5, 1924. Год издания третий, Харьков.

Головний редактор—**О. Шумський.** Видає—**В-во „Червоний Шлях“.**

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА АН УРСР № 3857

ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА НА ЩОТИЖНЕВИЙ НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИЙ І ГРОМАДСЬКИЙ ЖУРНАЛ

„ЗНАННЯ“

МЕТА ЖУРНАЛУ — ДАТИ ШИРОКИМ РОБІТНИЧЕ-СЕЛЯНСЬКИМ МАСАМ У ЗРОЗУМІЛІЙ ДЛЯ НИХ ФОРМІ НАЙРІЖНОМАНІТНІШІ ЗНАННЯ З РІЖНИХ ГАЛУЗІВ НАУКИ ТА ЖИТТЯ.

Журнал має такі розділи:

I. Передова стаття.

II. Соціяльно-політично-економичний. Особливу увагу журнал віддає теорії та історії соціялізму, історії революційного руху, розвиткові народнього господарства й, взагалі, питанням економіки.

III. Історично-філологичний. Історія культури, історія літератури, мовознавство й инші науки.

IV. Природа. Фізика, хемія, астрономія, фізична географія, геологія, зоологія, ботаніка й инші науки.

V. Прикладні науки. Техніка, сільське господ., медиціна й инш.

VI. Красне письменство й сатира.

VII. Огляд закордонного життя.

VIII. Огляд внутрішнього життя СРСР.

IX. На місцях. Дописи й хроніка робітниче-селянського життя.

X. Наука й життя. Новіші винаходи в царині ріжних наук Пристосування науки до життя.

XI. Критика й бібліографія.

XII. Листування з читачами. Запитання читачів і відповідь їм.

В журналі беруть участь найвидатніші науково-літературні сили.

ПЕРЕДПЛАТА:

На 1 рік—7 карб. 50 коп.; на 1/2 року—4 карб.; на 1/3 року—2 карб. 75 коп.; на 1/4 року—2 карб. 25 коп.; на 1 місяць—80 коп. Ціна окремого числа 25 коп.

Передплату слати почтовим переказом, дрібні суми можна слати почтовими марками.

АДРЕСА: Харків, пл. Р. Люксембург, № 23,
Вид-во „Червоний Шлях“, Сектор періодичних видань.

Вимагайте по всіх книжкових коморах, газетних експедиціях та кіосках.

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОГО ДРУКУ

ОРГАН ДЕРЖАВНОЇ БІБЛІОГРАФІЇ УСРР,
ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖК. ПАЛАТИ
(м. Харків, пр. Свідомости, ч. 1).

Від 1924-го року Українська Книжкова Палата роспочинає видавання періодичного бюлетеня «Літопис Українського друку», який присвячується бібліографичній регістрації друкованих витворів, що виходять в межах УСРР. Видавання «Літопису» повинно заповнити перепуски в нормальній інформації про новини українського друку.

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОГО ДРУКУ, подаючи повний перелік всіх видань, що виходять в межах УСРР, негайно після їх регістрації в Книжковій Палаті, потрібен кожному видавництву, кожній книжковій коморі, державним установам, господарчим підприємствам, політичним організаціям.

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОГО ДРУКУ об'єднує досягнення усіх видавництв України, від самих незначних по розміру до самих великих, від столичних до провінціяльних, утворює між ними живий звязок, [усуває втратний паралелізм в роботі, скорочує шлях книжки від виробника до споживача, збільшує товарооборот в книжковій справі.

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОГО ДРУКУ, як основний матеріял для ознайомлення з загальною та спеціяльною літературою, з'являється необхідним підручником для клубної, шкільної та бібліотечної справи, для наукових робітників та учнів.

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОГО ДРУКУ, з'єднуючи в бібліографичному описові принципи наукової каталографії з принципами практичної доцільности і уміщуючи матеріял за систематичним порядком (з індексом по міжнародній системі), дає можливість кожній книгозбірні значно спростити роботу по складанню карткових каталогів.

При редакції «Літопису» існує рекламовий відділ, що приймає замовлення на оголошення від видавництв, книжкових комор, редакцій газет та журналів, поліграфичних підприємств, ріжних установ та приватних осіб.

ТАРИФ НА ОГОЛОШЕННЯ:

1 сторінка	30 крб. — к.	1/4 сторінки	7 крб. 50 к.
1/2 „	15 крб. — к.	1 рядок нонпар. .	— 25 к.

ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА

НА ГАЗЕТУ

„ВІСТИ“

Всеукр. Центр. Викон. Ком. Рад Роб. Селянськ. і Червоноармійських Депутатів та Губвиконкому Харківщини.

НА УМОВАХ:

ЗВИЧАЙНА

10 місяців	6 місяців	3 місяці	1 місяць
20 карб.	12 крб. 50 к.	7 карб.	2 крб. 50 к.

Закордон на 1 місяць 2 долари.

Для партійних та професійних оранізацій, військових частин, комнезамів, сельбудинків, окремих робітників, червоноармійців, незаможніх селян, по надісланню відповідних посвідчень

10 місяців	6 місяців	3 місяці	1 місяць
10 крб. 50 к.	6 крб. 25 к.	3 крб. 50 к.	1 крб. 25 к.

Льготна передплата приймається тільки в конторі редакції.

Передплата приймається тільки з І-го по І-е кожного місяця.

ПЕРЕДПЛАТА й ОГОЛОШЕННЯ

приймаються в конторі редакції, держконторі оголошень «**УКРАНОНС**», вулиця К. Лібкнехта, 11, тел. 18-20, почтових конторах УСРР, в правобережній філії газети «Вісти ВУЦВК», Київ, вул. Леніна, ч. 8, сельбудинок, у наших уповноважених у всіх містах України й у всіх філіях, агентурах, комісіонерствах і робочих касах Українбанку.

ОГОЛОШЕННЯ 60 копійок в червінцях (0.060 червінця) за рядок нонпарелі.

Платня за вміщення оголошення приймається в червінцях або грошзнаках по курсу дня оплати.

„МОЛОТ“

Сатирично-гумористичний двотижневик, виходить в Нью-Йорку 1-го і 15-го кождого місяця.

ПЕРЕДПЛАТА:

На рік	S 2.00
На півроку	1.00
Поодиноке число	10

На Україні передплату приймає Видавництво „Червоний Шлях“—Харків, пров. Свідомости, № 1.

„MOLOT“

The Ukrainian newspaper for satire and humor published semi monthly by „MOLOT“ Co.
414 East 9-th Str., — New York, N. Y.

SUBSCRIPTION LIST:

One Year	S2.00
Six months	1.00
Singly copy	10

Entered as second-class matter Sep. 16. 1921. at the post office at New York, N. Y. under the of March 3, 1879.

ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА

НА ЖУРНАЛ-МІСЯЧНИК

„Сільсько-Господарський Пролетар“

ОРГАН УКРБЮРО ВСЕРОБІТЗЕМЛІСУ.

Журнал містить провідні статті й огляди з політичного життя й професійного руху.

Знайомить читачів з життям робітників землі та лісу на Україні та їх союзних об'єднань по С.Р.С.Р. та инших країн.

Знайомить з організацією й кращими засобами господарювання в відділі „Сільське й лісове господарство“.

Освітлює широко життя на місцях, містячи численні робітничі й селянські кореспонденції.

В „Літературному відділі“ дає твори найкращих сучасних пролетарських та селянських письменників і зразки робітничої творчости.

Містить найголовніші роспорядження й інструкції Ц. К. і Укрбюро Всеробітземлісу в „Офіційному відділі“.

Виходить що-місяця в розмірі 4—5 друкованих аркушів. Друкується українською й російською мовою (мовою автора або по його бажанню).

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

На один місяць	25 коп. золотом	На півроку	1 карб. 30 коп. зол.
На три місяці	70 „ „	На рік	2 „ 50 „ „

Приймаються оголошення по ціні 25 крб. зол. за сторінку.

Адреса редакції: Харків, площа Рози Люксембург, «Палац Праці», к. 81, Укрбюро Всеробітземлісу.

1924 год **ОТКРЫТА ПОДПИСКА** 1924 год

НА ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ

ИЗД. ОДЕССКИМ ГУБЕРНСКИМ
ОТД. НАРОДНОГО ОБРАЗ.

„НАША ШКОЛА"

2-й ГОД ИЗДАНИЯ.

Журнал посвящается вопросам методологии, просветительной практики, быта, политики, профессиональной жизни, школьного хозяйства и др.

ОТДЕЛЫ ЖУРНАЛА:

1. ОБЩИЙ
2. МЕТОДОЛОГИЧЕСИЙ
3. ОПЫТЫ И НАБЛЮДЕНИЯ
4. ПОЛИТПРОСВЕЩЕНИЕ
5. ПРОФОБРАЗОВАНИЕ
6. ОТД. ПРОФЕСС. ЖИЗНИ
7. БЫТОВОЙ
8. ИНФОРМАЦИОННЫЙ
9. БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ
10. ШКОЛЬНОЕ ХОЗЯЙСТВО И САНИТАРИЯ
11. ОФФИЦИАЛЬНЫЙ

В работе журнала принимают участие ответственные работники Одесского Губотдела Народного Образования, члены Одесской Филии Всеукраинского Научно-Педагогического Комитета и, главным образом, работники просвещения периферии.

Журнал печатается в количестве 2000 экземпляров.
Об'ем журнала—5—6 печатных листов.

ПОДПИСКА ПРИНИМАЕТСЯ НА ГОД, 6 и 3 МЕСЯЦА.

Подписная плата на год 9 черв. руб. — коп.
„ „ „ 6 мес. 5 „ „ — „
„ „ „ 3 „ 2 „ „ 50 „

При коллективной подписке не менее 20 экз. делается 10% скидка.

При годовой подписке рассрочка: При подписке—3 руб., 1-го апреля, 1-го июля и 1-го сентября по 2 рубля.

АДРЕС РЕДАКЦИИ: Одесса, ул. Баранова, № 10, Губоно, „Наша Школа".

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

на 1 місяць	1 карб.	на 6 місяців	6 карб.
на 2 місяці	2 »	на 12 місяців	12 »
на 3 місяці	3 »	золотом	

З ДОСТАВКОЮ

Передплата для Америки 1 долар 25 центів USA, для Чехії 1 дол. USA, для решти Європи—75 центів USA, **на місяць з доставкою.**

Комплект місячника за рік 1923 (7 книжок) висилається після одержання 7 карбованців золотом.

Окреме число в роздрібному продажу 1 карб. 25 коп. золотом.

Передплата приймається грішми, причому дрібні суми можна присилати марками.

Передплачувати можна: в Головній Конторі Редакції—**Харків, пл. Рози Люксембург, буд. «Асторія», 4-ий поверх,** у всіх конторах, філіях та представництвах Українбанку, у всіх почтових конторах, по почтових переводах на адресу Контори Редакції, у всіх конторах по прийому передплати, по всіх книгарнях Книгоспілки, а також у місцевих агентурах видавництва «Червоний Шлях» і б. «Шлях Освіти», де вони маються.

Закордонні передплатники мають звертатися до—Kosmos Verlag Berlin № 4, Wöhlertsstrasse, № 3.

Редакція «Червоного Шляху» залишає за собою право скорочувати статті й робити зміни редакційного характеру.

Рукописи неприйнятих статей переховуються в Редакції 6 місяців і повертаються лише по присланню марок на пересилку їх рекомендованою бандеролею.

Дрібні рукописи й вірші, неприйняті до друку, не зберігаються і з приводу їх Редакція не листується.

Рукописи, на яких не зроблено помітки, вважаються безплатними.

Передрук літературного й статейного матеріялу без згоди Редакції забороняється. Хроніку дозволяється використовувати, точно зазначивши джерело.

При Видавництві монопольне представництво В-ва «Космос» Берлін—Нью-Йорк.

Матеріяльну силу можна подолати тільки матеріяльною силою, але й теорія обертається в матеріяльну силу, коли опановує маси.

К. МАРКС.

Книги — морська глибина;
Хто їх пізнав аж до дна,
Той, хоч і труду мав досить,
— Дивнії перли виносить.

І. ФРАНКО.

КОСМОС

УКРАЇНО-АМЕРИКАНСЬКЕ ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО

ВИЙШЛО З ДРУКУ:

1. Ю. СТЕКЛОВ. Карл Маркс, його життя й діяльність. 1922, 16^0, 112 стор.
2. К. БОГДАНОВ. Червона Зоря (Утопія). Друге переглянуте видання. Переклад Ост. Нитки, ілюстрації Ів. Бабія. 1922, 16^0, 160 стор.
3. Проф. О. СИНЯВСЬКИЙ. Порадник української мови. 1922, 16^0, I—IX+150 стор.
4. Б. ГОРЄВ. Матеріялізм — філософія пролетаріяту. Переклад П. Де-ка за редакцією Євг. Касяненка. 1923, 16^0, 112 стор.
5. К. МАРКС. Заробітня плата, ціна й зиск. Переклад О. Бондаренка за редакцією Т. Петренка. 1923, 16^0, 70 стор.
6. Н. БУХАРИН. Теорія історичного матеріялізму. Авторизований переклад М. Ільтичної. 1923, 8^0, 326 стор.
7. А. РІЧИЦЬКИЙ. Тарас Шевченко в світлі епохи. Публіцістична розвідка. 1923, 8^0, 200 стор.
8. Е. МЮЗЗАМ. Юда. Робітнича драма на 5 дій. Переклад М. Йогансена за редакцією О. Нитки. 1923, 8^0, 128 ст.
9. К. МАРКС. Злидні філософії. Пер. С. Вікула. 1923. 8^0, —XLIV+136 стор.

ЩО-ЙНО ВИЙШЛО З ДРУКУ:

10. К. МАРКС. До критики політичної економії.
11. С. ПИЛИПЕНКО. Євангелія часу.
12. Ф. ЕНГЕЛЬС. Анти-Дюрінґ.
13. Л. ТРОЦЬКИЙ. Тероризм і комунізм.
14. О. АУСЕМ. Комунізм. Історія. Ч. І.
15. Дж. ЛОНДОН. Залізна п'ята.

В ДРУКУ:

16. Е. ТОЛЛЄР. Машиноборці. Драма.
17. В. ШОПІНСЬКИЙ. Коли бунтуються раби. Драма.
18. Ф. ЕНГЕЛЬС. Людвік Фейербах.
19. Ф. ЕНГЕЛЬС. Революція і контр-революція в Німеччині.
20. К. МАРКС. Горожанська війна у Франції.

ГОТУЄТЬСЯ ДО ДРУКУ:

21. Е. ГЕКЕЛЬ. Світові загадки.
22. А. БОГДАНОВ. Інженір Менні.
23. А. СІНКЛЄР. Джімі Гіґінс.
24. А. СІНКЛЄР. 100%.
25. А. СІНЛКЄР. Мене зовуть теслею.

ПРЕДСТАВНИЦТВО НА УКРАЇНІ

Видавництво „ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ“

3857 / 1924
1,00 / №4-5

НБ им. В. Стефанова
ВТУ 1997